

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2025 № 6 (186)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

С. Аткінсон, К. Г. Борисенко,
Н. М. Голуб, С. Р. Молочко

Редакційна рада

Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, А. Католик, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, В. А. Смолій, О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннгрєн,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острянюк, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджєєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках Обласної програми сприяння розвитку інформаційного простору
та публічних комунікацій на 2025–2026 роки

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення.
Ідентифікатор медіа R30-02988 у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: <https://www.siver-litopys-library.cn.ua/>

Новий сайт журналу: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal>

© Редакція «Сіверянського літопису», 2025

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

ALL-UKRAINIAN SCIENTIFIC JOURNAL

2025 № 6 (186)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor

V. Shumilo

Technical Editors

S. Atkinson, K. Borysenko,
N. Holub, S. Molochko

Editorial Council

H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, A. Katolyk, S. Laievskyi, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiev, P. Kroll, T. Lönnngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Plokyh, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The magazine is published with financial support from the regional budget of Chernihiv region within
the framework of the Regional program for promoting the development of information space
and public communications for 2025–2026

National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine.
Media identifier R30-02988 in the Register of media subjects

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine

Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Old journal site: <https://www.siver-litopys-library.cn.ua/>

New journal site: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal>

ЗМІСТ

У глиб віків

Семененко М., Рахно К. Елементи східної культури в чернігівській Чорній могилі. Частина друга 5

Шара Л. Перші княгині-християнки в процесі євангелізації Чеської та Польської середньовічних монархій 19

Станіславський В. Російські війська на теренах Речі Посполитої, повідомлення про гадане захоплення ними Кам'яня-Подільського та реакції турецького уряду (грудень 1704 – січень 1705 рр.) 30

Новітня доба

Ячменіхін К. Інститут військових кантоністів у реформах уряду Миколи I 37

Вітюк О. Державний департамент у справах національностей та міграції (2000–2002): історичний досвід формування та реалізації міграційної політики України 44

Локальна історія

Петренко І., Сірій О., Босчко В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення сотенного містечка Грунь Гадяцького полку в другій половині XVIII ст. (за даними сповідних розписів 1778 р.) 52

Асадчев О. Нариси з історії поштового, телеграфного та телефонного зв'язку в Україні, зокрема в слободі Радул та містечках Любеч і Ріпки, що на Чернігівщині (друга половина XVII – початок XX ст.). Частина перша 70

Пендзей І. Кооперативний рух у селі Ліщанці на Тернопільщині. За Літописом Гриня Комарницького (рукопис) 82

Історія Церкви

Фурсова Ю. Важливість Церкви в державній діяльності та приватному житті гетьмана Кирила Розумовського 87

CONTENTS

Into the depths of centuries

Semenenko M., Rakhno K. Elements of Eastern culture in the Chorna mohyla in Chernihiv. The first part 5

Shara L. The first Christian princesses in the process of evangelization of the Czech and Polish medieval monarchies 19

Stanislavsky V. Russian troops on the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth, reports of their alleged capture of Kamianets-Podilskyi, and reactions of the Turkish government (December 1704 – January 1705) 30

Modern Times

Yachmenikhin, K. The Institute of military cantonists in reforms of the government of Nicholas I 37

Vitiuk O. State department for nationalities and migration (2000–2002): historical experience of formulating and implementing Ukraine's migration policy 44

Local history

Petrenko I., Siry O., Boiechko V. Gender-age and marital status of the town population of sotnya town of Grun in the Gadyach regiment in the second half of the 18th c. (based on data from confessional registers of 1778) 52

Asadchev O. Essays on the history of postal, telegraph and telephone communication in Ukraine, in particular in the village of Radul and towns of Liubech and Ripky, in the Chernihiv region (the second half of the 17th – the beginning of the 20th century). The first part 70

Pendzey I. Cooperative movement in the village of Lishchantsi in Ternopilschyna. According to the Chronicle of Hrynii Komarnytskyi (manuscript) 82

History of Church

Fursova J. The importance of the Church in the public and private life of Hetman Kyrylo Rozumovsky 87

Клепак А. Релігійно-церковне питання в добу Гетьманату за матеріалами газети «Нова Рада» (весна – літо 1918 р.) 92

Шуміло В. Митрополит Антоній (Храповицький) та ідея української державності 100

Мовою документів

Павленко С. Гетьманські посольства до Москви 1689, 1700, 1702, 1703 рр. 110

Літературознавчі студії

Циганок О. «Профазис» Йосипа Туробойського. Частина 2 124

Галак І. Картографія художнього світу Миколи Чернявського 132

Голота О. Подорожні твори Майка Йогансена 139

Варецька С. Пам'ять національна – пам'ять європейська: культурна політика пам'яті в Німеччині та Україні (на прикладі роману «Властиве» Іріс Ганіки) 147

Розвідки. Дискусії

Ганишин О. Критика одного з критеріїв пошуку літописної місцевості Копирів кінець 156

Ситий І. Два шедеври Інокентія Щирського 162

Історіографія. Джерелознавство

Коваленко О., Курданов А. Седнівські мумії: неопублікований щоденник археолога Петра Смолічева (1924 р.) 169

Наукові новини

Бойко В., Буглак С. «Розумовські зустрічі»: вперше за участі глави роду Розумовських 179

Пам'ятаємо

Пам'яті Олександра Петровича Моці (1950–2025) 183

Склад редакції 187

Klepak A. The religious–ecclesiastical question during the Hetmanate: based on materials from the newspaper “Nova Rada” (spring–summer 1918) 92

Shumilo V. Metropolitan Anthony (Khrapovitsky) and the idea of Ukrainian statehood 100

The language of documents

Pavlenko S. Hetman embassies to Moscow in 1689, 1700, 1702, and 1703 110

Literary Studies

Tsyhanok O. “Prophasis” of Yosyp Turoboiskyi. Part 2 124

Halak I. The cartography of Mykola Cherniavskyi’s artistic world 132

Holota O. Mike Johansen’s travel novels 139

Varetska S. National memory – European memory: cultural policy of memory in Germany and Ukraine (based on the novel “The Proper” by Iris Hanika) 147

Explorations. Discussions

Ganshin O. A criticism of one of the criteria for locating the chronicle site of Kopyriv kinets 156

Syty I. Two masterpieces by Inokentiy Schyrski 162

Historiography. Source Studies

Kovalenko O., Kurdanov A. Sedniv mummies: unpublished diary of archaeologist Peter Smolichev (1924) 169

Scientific news

Boyko V., Buglak S. “Rozumovski Meetings”: for the first time with the participation of the head of the Rozumovski family 179

We remember

In memory of Oleksandr Petrovich Motsia (1950–2025) 183

Editorial staff 187

Марина Семененко, Костянтин Рахно

**ЕЛЕМЕНТИ СХІДНОЇ КУЛЬТУРИ
В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЧОРНІЙ МОГИЛІ.
Частина друга**

**ELEMENTS OF EASTERN CULTURE
IN THE CHORNA MOHYLA IN CHERNIHIV.
The first part**

DOI: 10.58407/litopis.250601

© М. Семененко, К. Рахно, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5444-500X>, <https://orcid.org/0000-0002-0973-3919>

Мета статті – розглянути східні етнокультурні впливи у поховальному обряді й інвентарі Чорної могили – найбільшого середньовічного кургану Східної Європи, який розташований у Чернігові й класифікується як скандинавське поховання. **Методологічно** робота здійснена на основі порівняльно-історичного підходу. **Науковою новизною** дослідження є обґрунтування та уточнення як етновизначальних рис поховального обряду цих пам'яток, так і етнічної належності похованих, порівняно з раніше прийнятими в історіографії. **Висновки.** Показано, що ідентифікація Чорної могили як скандинавського поховання є децю передчасною. «Західні» культурні впливи в її поховальному обряді, імовірно, пов'язані з балтійськими слов'янами та їхнім кельтським субстратом. Натомість «східні» ведуть у світ іраномовних кочовиків – скіфів, сарматів, аланів та їхніх осілих родичів. Вони вказують на давні тривалі зв'язки з Персією, Согдом та на спадщину іраномовних степових племен, які взяли участь у етногенезі сіверян. Окремі елементи культури також примушують погодитися з можливістю індоарійського субстрату в середньовічному населенні Сіверщини. Наявність у похованні, а також у самому тогочасному місті Чернігів, елементів східної культури дозволяє припустити, що зв'язки чернігівської династії зі Сходом і Заходом забезпечували їм особливий статус на Лівобережжі.

Ключові слова: курган Чорна могила, Чернігів, Київська Русь, князівські кургани Східної Європи, поховальний обряд, поховальний інвентар.

The purpose of the article is to examine the Eastern ethnocultural influences in the burial rite and inventory of the Chorna mohyla – the largest medieval burial mound in Eastern Europe, which is located in Chernihiv and is classified as a Scandinavian burial. **Methodologically**, the work was carried out on the basis of a comparative-historical approach. **The scientific novelty** of the study is the substantiation and clarification of both the ethno-defining features of the burial rite of these monuments and the ethnicity of the buried, compared to those previously accepted in historiography. **Conclusions.** It is shown that the identification of the Chorna mohyla as a Scandinavian burial is somewhat premature. “Western” cultural influences in its burial rite are probably associated with the Baltic Slavs and their Celtic substratum. Instead, the “eastern” ones lead to the world of Iranian-speaking nomads – the Scythians, Sarmatians, Alans and their settled relatives. They point to ancient long-standing ties with Persia as well as Sogdia and to the heritage of Iranian-speaking steppe tribes who participated in the ethnogenesis of the Siverians. Certain elements of culture also force us to agree with the possibility of an Indo-Aryan substratum in the medieval population of Siverians. The presence of elements of Eastern culture in the burial, as well as in the contemporary city of Chernihiv itself, suggests that the connections of the Chernihiv dynasty with the East and the West provided them with a special status on the Dnieper Left Bank.

Key words: Chorna mohyla mound, Chernihiv, Kievan Rus, princely mounds of Eastern Europe, funeral rite, funeral inventory.

Продовження. Початок у попередньому номері.

Іншим доказом скандинавського походження похованих представників чернігівської князівської династії у норманістів виступає ідол із Чорної могили, у справі дослідження якого теж є поступ після реставрації.

У похованні Д. Самоквасов знайшов маленьку антропоморфну скульптуру (4,5 см) та зауважив, що фігурка схожа на Будду, адже зображувала людину в позі лотосу¹. Проте фігурка була дуже окислена, деталі не були зрозумілими. Лише в 1982 р. В. Даркевич провела її загальну очистку, достатньо схематичну, позаяк на фігурці все ще не були помітні важливі деталі, які стали зрозумілі тільки через тридцять років. Фігурку помилково визнали бронзовою (незважаючи на великий шар окису) та оголосили скандинавською². У 1990-х рр. було здійснено перший досвід визначення елементного складу металевої фігурки за допомогою рентгено-флуоресцентного енерго-дисперсійного аналізу. Результат аналізу поверхні показав, що фігурку відлили зі свинцевої міді (93,25%). Наявність золота (2,3%) у складі спектра дозволило стверджувати, що спочатку фігурка була позолочена. Знову звернутися до дослідження унікального артефакту дозволило пошарове механічне розчищення поверхні, що повністю виявило початковий вигляд фігурки. Після реставрації в 2011 р. стали чудово читатися деталі костюма, візуально визначною стала і наявність позолоти. Виявлено позу цього персонажа – він сидить зі схрещеними босими ногами (права лежить зверху). У стислій п'ясті правої руки знаходився невідомий, повністю втрачений предмет, який, імовірно, був виконаний з органічного матеріалу (дерево?) і повністю вигорів³.

Обмежені в інтерпретації історики за фактом тримання фігурки за бороду та деталі на одязі (пояс з вузлами) витлумачили її як бога грому Тора, спираючись на знахідки відповідного періоду зі Скандинавії й Ісландії. Т. Пушкіна доєднала чернігівського ідола до кола північноєвропейських культових предметів, які зображали сидячих людей, виконаних з різних матеріалів (моржове ікло, бурштин, мідні сплави). Вони трактуються більшістю вчених як мініатюрні зображення скандинавських язичницьких богів. Усього таких фігурок їй було відомо шість: знахідки з Феддета (парафія Рохольте, округ Престьо, Данія), Ейрарланда (Акюрейрі на півночі Ісландії), Бальдурсхеймюра (Північна Ісландія) та Реллінге (парафія Лунда, Сьодерманланд, Швеція) і м. Лунд (Сканія, Швеція)⁴ (див. мал. 3–16).

Мал. 3.
Ідол з Чорної могили
після розчистки.

Мал. 4.
Фігурка з Реллінге,
Швеція.

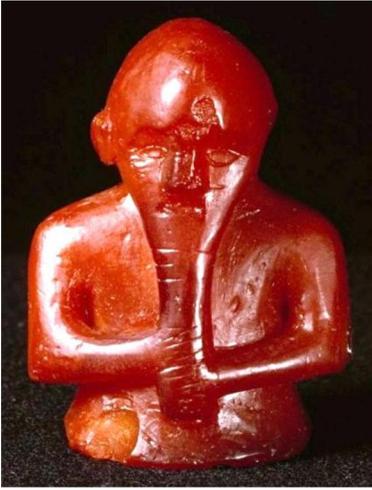
Мал. 5.
Фігурка з Ейрарланда,
Ісландія.

¹ Самоквасов Д. Могилы русской земли. Москва: Синодальная тип-я, 1908. С. 199.

² Пушкіна Т. Бронзовый идол из Черной Могилы. *Вестник МГУ. Серия 8: История*. 1984. № 3. С. 86–87.

³ Мурашева В., Орфинская О., Лобода А. «Новая история» «идола» из кургана Черная могила (X в.). *Российская археология*. 2019. № 1. С. 74–75.

⁴ Пушкіна Т. Бронзовый идол из Черной Могилы. С. 86–87; From Vikings to Crusaders: The Scandinavians and Europe 800–1200 / Ed. E. Roesdahl, David M. Wilson. New York: Rizzoli International, 1992. P. 246–247, 276, 387; Ellis Davidson H.R. Pagan Scandinavia. New York–Washington: Frederik A. Praeger, 1967. P. 134, fig. 60.

Мал. 6. Фігурка з Феддета, Данія.

Мал. 7. Фігурка з Бальдурсхеймюра, Ісландія.

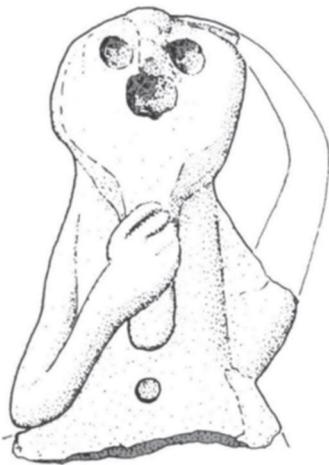
Мал. 8. Фігурка з Лунда, Швеція.

Мал. 9. Фігурка з Гачова, Мекленбург-Передня Померанія, Німеччина.

Мал. 10. Фігурка з Рібніца, Мекленбург-Передня Померанія, Німеччина.

Мал. 11. Фігурка з Тілле-Гьойюка, Туреччина.

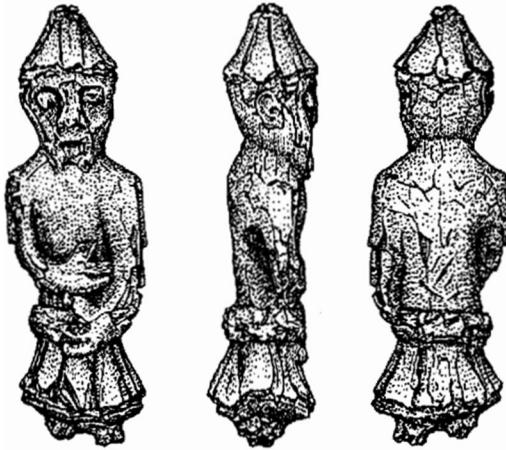
Мал. 12. Деталь підвіски, Греція.

Мал. 13. Фігурка з Міхеляу, Східна Пруссія.

Мал. 14.
Уламки фігурки з
Гньоздова,
Смоленщина.

Мал. 15.
Фігурка з
Гньоздова,
Смоленщина.

Мал. 16.
Фігурка із
Фльогстада,
Норвегія.

Першим цікавим предметом є невелика фігурка з бурштину (близько 4, 6 см), виявлена у часи Другої світової війни під час оранки землі на Феддеті, язика землі на східній стороні фіорду Престьо (парафія Рохольте) у південній частині Зеландії. Із 1944 р. вона знаходиться в Національному музеї Данії в Копенгагені. Це постаць з круглою головою, великим вухом (з правого боку) і великим місцем для вуха (з лівого боку), овальними очима зі зморшками по кутах, широким, досить незграбним носом і прямокутним отвором, який символізує відкритий рот. Чоловік здається лисим, але має довгу циліндричну бороду, яку він стискає обома руками. Фігурка закінчується стегнами і, на думку вчених, ніколи не була довшою⁵.

Наступна – це бронзова статуетка сидячої фігури (6,7 см) приблизно 1000 р. нашої ери. Об'єкт є експонатом Національного музею Ісландії⁶. Її було знайдено в 1815 або 1816 рр. на одній із двох ферм під назвою Ейрарланд неподалік від Акурейрі⁷. Вона має близьку паралель у фігурці з моржового ікла (3,9 см), знайденій у язичницькій могилі X ст. в Бальдурсхеймюрі (Мюватнсвейт, Ісландія). Обидві фігури тримають руки однаково, обидві хапаються за роздвоєні бороди стиснутими кулаками. Зберігається вона в Національному музеї Ісландії в Рейкьявіку⁸. Ще одна статуетка, з Реллінге (6,9 см), – це сидяча фігурка, яка тримається за гостру борідку. Фігура сидить, схрестивши ноги, правою рукою обхоплює бороду, ліва рука лежить на коліні, частина лівої руки відсутня. Зображений персонаж носить браслет на кожному зап'ясті та конічний шолом або гостру шапку на голові⁹. Борода загострена, довга й супроводжується великими, підгорнутими вусами. Фігура ітіфалічна, що означає, що він зображений з ерегованим пенісом. Задня частина його плечей та сідниці прикрашена спіральними візерунками¹⁰. Об'єкт був виявлений навесні 1904 р. на фермі Реллінге у волості Лунда (Седрманланд, Швеція). Статуетка зроблена з бронзи й датована пізньою епохою вікінгів, приблизно 1000 р.¹¹ Предмет знаходиться в колекції Шведського історичного музею в Стокгольмі. Зважаючи на дизайн і те, чим він відрізня-

⁵ Perkins R.M. Thor the Wind-Raiser and the Eyrarland Image. London: Viking Society for Northern Research, University College London, 2001. P. 68; From Vikings to Crusaders... P. 247.

⁶ Eldjárn K. The Bronze Image from Eyrarland. Specvlvm norroenvm: Norse studies in memory of Gabriel Turville-Peterson. Odense: Odense University Press, 1981. P. 75.

⁷ Ibid; Perkins R.M. Thor the Wind-Raiser... P. 82; Bertelsen Lise G. Some New Aspects of the Ringerike-Style Statuette from Eyrarland, Northern Iceland. Aspects of Arctic and Sub-Arctic History: Proceedings of the International Congress on the History of the Arctic and the Sub-Arctic Region, Reykjavík, 18–21 June 1998. Reykjavík: University of Iceland, 2000. P. 507.

⁸ Perkins R.M. Thor the Wind-Raiser... P. 92, 94, 101, 153; From Vikings to Crusaders... P. 246.

⁹ Graham-Campbell J. Viking Artefacts. A Select Catalogue. London: British Museum Publications, 1980. P. 153.

¹⁰ Price N. What's In a Name? An Archaeological Identity Crisis for the Norse Gods (and Some of Their Friends). Old Norse Religion in Long-Term Perspectives: Origins, Changes, and Interactions. Lund: Nordic Academic Press, 2006. P. 179; Perkins R.M. Thor the Wind-Raiser... P. 125; From Vikings to Crusaders... P. 276.

¹¹ Holmqvist W. Germanic Art During the First Millennium A.D. Stockholm: Almqvist & Wiksells Boktryckeri, 1955. P. 78.

ється від сучасних творів мистецтва з континентальної Європи, припускають, що його створив скандинавський скульптор¹².

Ще один такий об'єкт (приблизно 4,7 см) був знайдений у 1936 р. під час риття фундаменту неподалік від собору в Лунді. Ця маленька фігурка чоловічка виготовлена з кістки моржа. Він сидить, поклавши руки на коліна, й обома руками тримає свою довгу бороду. Очі великі й круглі, рот і ніс чітко представлені. Крім паралельних ліній на маківці, які можуть указувати на маленьку шапочку (але також це може бути коротке волосся), немає жодних ознак одягу. Фігура сидить на так званому «стілці з колоди». На задній частині її є лінія з трьох кіл із крапками над колом із ще п'яти таких; і є одне кільце з крапкою на задній частині кожного з плечей фігури. Дж. Грем-Кемпбелл датує фігурку «пізнім періодом вікінгів» (тобто від др. пол. X до поч. XII ст.). Зараз вона знаходиться в Музеї культурної історії під відкритим небом у Лунді¹³. У Національному музеї Данії, втім, зберігається уламок ще однієї такої фігурки з моржового ікла, який понад двісті років залишався в музейному сховищі без уваги вчених, доки в серпні 2025 р. не був включений в експозицію. Виявлений у 1796 р. в кінному похованні вікінга з Фльогстада (округ Вікен), поблизу Осло-фьорда на півдні Норвегії, він був одним із перших предметів, каталогізованих музеєм. Фігурка становить собою погруддя вікінга з вражаючими рисами: зачіска з проділком посередині, коротко стрижене волосся ззаду, густі закручені вуса, довга заплетена борідка, яку він, очевидно, теж тримав відламанною рукою¹⁴.

Проте важливо, що на цих фігурках з Данії, Норвегії, Швеції й Ісландії такі зображення не закінчуються. Ще одна така була відкрита волонтерами-археологами в 1986 р. поряд із м. Гачов неподалік від Демміна (земля Мекленбург-Передня Померанія, Німеччина). Там у середні віки проходив водний торговий шлях із південної Ютландії на Русь, сам Деммін контролювався рюгенськими слов'янами (місто було столицею племені черезпення, з яких вони збирали данину).

Це невелика бронзова скульптура (6,5 см), у вигляді фігури, що сидить навпочіпки. Ліва рука її лежить на коліні, правою вона тримається за бороду. Остання поділяється на дві частини: підборіддя та борідку. Голова вкрита круглою шапочкою чи волоссям. На обох передпліччях видно насічки, які можна інтерпретувати як одяг, оздобу, татування чи скарифікацію. Датування невідоме, оскільки це випадкова знахідка. Археолог У. Шокнехт, який уперше її опублікував, передбачувано приєднував її до групи схожих, але не ідентичних маленьких скульптур, згаданих вище, усі з яких унікальні та розроблені індивідуально. Проте він також відзначав певну подібність до скульптур богів з Фішерінзеля на оз. Толлензее, дошкових ідолів з Гросс Радена, Пархіма і Ральсвіка, а також до барельєфів із Грюттова, Бергена, Вольгаста й Альтенкірхена. Оскільки фігурка сидить навпочіпки на основі з тульїкою, можливо, колись її носили на жердині як навершя. На сьогодні фігурку виставлено в музеї реконструйованого поселення Гросс Раден¹⁵. Ф. Рухгьофт датує її XI–XII ст.¹⁶ П. Щепанік наголошує, що можливість скандинавських впливів не перекреслює очевидність її використання й символічної функції у слов'янській культурі¹⁷.

2015 р. ще одну таку фігурку в положенні навпочіпки (5,1 см), відлиту з бронзи, було знайдено поблизу м. Рібніц, теж у Передній Померанії. Поверхня й частини кінцівок виглядають обвітряними. Коліна сильно підтягнуті, короткі стопи знаходяться на рівні сидиць. Права рука лежить на правому коліні, тоді як ліва спирається на ліве коліно й охоплює підборіддя з чапиною борідкою. Голова з високо піднятою потилицею нахилена вперед, сидить на довгій і похилій шиї. Довгий вузький череп прикриває куполоподібна зачіска або шолом. Задня частина фігурки свідчить про те, що вона оголена, оскільки доб-

¹² Holmqvist W. *Germanic Art...* P. 78.

¹³ Graham-Campbell J. *Viking Artefacts...* P. 24–25; Perkins R.M. *Thor the Wind-Raiser...* P. 63, 67; *From Vikings to Crusaders...* P. 387.

¹⁴ Pentz P., Nissen J.F.E. *The National Museum discovers new details regarding Viking hairstyles.* URL: <https://via.ritzau.dk/pressmeddelelse/14540693/the-national-museum-discovers-new-details-regarding-viking-hairstyles>; *Flogstad Gaming Piece.* URL: https://gelmir.com/compendium_item/flogstad-gaming-piece/

¹⁵ Schoknecht U. *Eine slawische Götterfigur aus Gatschow, Kr. Demmin, und ein Kästenbeschlag aus Pasewalk. Ausgrabungen und Funde. Nachrichtenblatt für Vor- und Frühgeschichte.* Berlin, 1994. Band 39. S. 132; Schoknecht U. *Wikinger und Slawen. Ein Jahrtausend Mecklenburg und Pommern. Biographie einer norddeutschen Region in Einzeldarstellungen.* Rostock: Hinstorff, 1995. S. 21–22.

¹⁶ Ruchhöft F. *Götteridol. Credo: Christianisierung Europas im Mittelalter.* Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2013. Band 2. Katalog. S. 580.

¹⁷ Szczepanik P. *Wczesnośredniowieczne miniaturowe figurki antropomorficzne z terenów Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Próba interpretacji. Hierofanie, wierzenia, obrzędy... Kultura symboliczna w średniowieczu między pogaństwem a chrześcijaństwem. Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich.* T. 2. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2018. S. 54.

ре видно дві сідниці, а також спину. Фігурка так само сидить на конічній тулійці, отже, її теж носили на деревку як знак¹⁸.

Сюди ж належить глиняна фігурка, яка правою рукою тримається за бороду, з розкопок у Тіллі-Гьойюк у верхів'ях Євфрату (Туреччина), де в XI ст. і пізніше міг бути візантійський гарнізон, що, мабуть, включав західнослов'янських і зрідка скандинавських найманців-варангів¹⁹. Ще одна бронзова фігурка, що сидить навпочіпки й тримається руками за роздвоєну бороду, була знайдена нещодавно в Греції і є частиною підвіски²⁰. Очевидно, що вона теж пов'язана з варангами.

Фрагмент бронзової фігурки, що тримається рукою за бороду, зі слідами поясу (4 см), випадково виявлено перед Другою світовою війною під час оранки на території Східної Пруссії, побіля Міхеляу (нині Кам'янка Зеленоградського р-ну)²¹. Не виключено, що ще однією подібною фігуркою є розламаний глиняний ідол (4, 5 і 3 см) з кургану 10, розкопаного С. Сергєєвим 1898 р. у Гньоздовому на Смоленщині²², який, імовірно, тягне себе за бороду, а не тримає перед собою ріг для пиття. Датується він X ст. і зараз зберігається в Державному історичному музеї в Москві. Це припущення було додатково посилено після відкриття в 2003 р. на поселенні Гньоздово свинцевої фігурки стоячого чоловіка в шоломі, що тримається двома руками за довгу бороду, частково втрачену (2,9 см). Ноги теж втрачені. Він має круглу шапку й вбраний у довгий підперезаний каптан. Датують його кін. X – поч. XI ст.²³ Цей княжий каптан має відповідності на бронзовій фігурці слов'янського ідола з м. Шведт над Одером (Німеччина), теж датованій X–XI ст., а гостроверхий капелюх з вертикальними смужками на цьому ж ідолі зі Шведта нагадує головний убір фігурки з Реллінге²⁴.

Жест тримання за бороду доволі часто трапляється в мистецтві Північної та Західної Європи. На одній срібній дископодібній фібулі, що походить з Готланду й датована X ст., двоє чоловіків так само розсувають свої бороди руками на дві частини²⁵. На мініатюрі Євангелія Барберіні кінця VIII ст., виконаній в ірландсько-саксонському стилі, зображена близька до статуетки з Реллінге сидяча оголена фігура, яка тримається рукою за бороду і яку жалять змії²⁶. Аналогія їй відома в Шотландії на намогильній плиті зі Стратмартіна (округ Ангус)²⁷. Крім того, цей жест є в романському мистецтві Франції, можливо, як відголосок зображень якихось північних божеств²⁸.

Археолог О. Мусін зауважив, що знахідки глиняних антропоморфних зображень у похоронному контексті зустрічаються за доби вікінгів у курганах Володимиро-Суздальського опілля та в Ольденбурзі-Стариграді, столиці слов'янської Вагрії, що додатково виводить такі поховання зі складу рядових, дозволяючи певною мірою зіставити їх із могилами сибірських шаманів, у які клали їхніх «шайтанів» – антропоморфні й зооморфні зобра-

¹⁸ Schirren C. Michael. Ribnitz, Lkr. Vorpommern-Rügen. Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern. Jahrbuch 68. Schwerin: Landesarchäologie MV, 2020. S. 314–315; Welt im Wandel. Otto von Bamberg und die Christianisierung Pommerns vor 900 Jahren. Begleitschrift zur Ausstellung im Museum Wolgast, 07. August bis 31. Oktober 2024 / Herausgegeben von Felix Biermann, Stefan Rahde, Fred Ruchhöft. Goldberg: Museum Wolgast, 2024. S. 115.

¹⁹ Moore J. Tille Höyük 1: The Medieval Period. London: British Institute of Archaeology at Ankara, 1993. P. 119, 133, 157.

²⁰ Чаусидис Н. Македонските бронзи и религијата и митологијата на железнодобните заедници од средниот Балкан. Скопје: Центар за истражување на предисторијата, 2017. С. 221.

²¹ Skvorcov K. Reflection of Prussian's Religious Beliefs in Small Sculpture Plastic of the Late Iron Age. Sacred Landscapes in the Baltic Sea Region. Abstracts. May 17–19, 2012. Kaliningrad: Kaliningrad Museum of History and Art, 2012. P. 16–17; Кулаков В. Антропоморфные изображения у пруссов. *Исторический формат*. 2016. № 1. С. 155–156.

²² Спицын А. Гнездовские курганы в раскопках С. Сергеева. *Известия Императорской Археологической Комиссии*. Санкт-Петербург: Тип-я Главного Управления Уделов, 1905. Вып. 15-й. С. 36, 66; Путь из варяг в греки и из грек... Каталог выставки. Май 1996 / Ред. В. Егоров. Москва: Государственный исторический музей, 1996. С. 57, 58.

²³ Murasheva V. Scandinavian God "idol" from Gnězdovo. Cultural Interaction Between East and West. *Archaeology, Artefacts and Human Contacts in Northern Europe*. Stockholm Studies in Archaeology 44. Stockholm: Stockholm University, 2007. P. 97–99.

²⁴ G[abriel] I. Taschengott von Schwedt. Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen. Katalog der Ausstellung. Hildesheim: Bernward Verlag, 1993. Band 2. S. 332–333.

²⁵ Graham-Campbell J. Viking Artefacts... P. 39, pl. 136; Кулаков В. Скандинавские равноплечные фибулы с женскими масками. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. 2015. № 4 (290). S. 631.

²⁶ Weir A., Jerman J. Images of Lust: Sexual Carvings on Medieval Churches. London: Routledge, 1999. P. 75.

²⁷ Henderson G., Henderson I. The Art of the Picts: Sculpture and Metalwork in Early Medieval Scotland. London: Thames & Hudson, 2004. P. 155–156, fig. 226.

²⁸ Kenaan-Kedar N. Marginal Sculpture in Medieval France: Towards the Deciphering of an Enigmatic Pictorial Language. Aldershot: Scolar Press, 1995. P. 25, 83; Stones A. Note on the Beard-Pulling Motif: a Meeting between East and West, or a Northern Import? *Early Medieval Art and Archaeology in the Northern World. Studies in Honour of James Graham-Campbell*. Leiden-Boston: Brill, 2013. P. 878–883.

ження. У цьому сенсі комплекс Чорної могили знову підтверджує припущення про жрецький характер князівської влади в Русі²⁹.

Хоча про початкове призначення скандинавських статуток нічого достеменно невідомо³⁰, більшість дослідників схиляються до думки, що фігурки є зображеннями язичницьких богів. У скандинавських сагах зустрічаємо свідчення про маленькі релігійні статуетки доби заходу язичництва та початку поширення християнства.

У «Сазі про Халльфреда» розповідається, що Халльфред Тяжкий Скальд був змушений хреститися з волі конунга-християнина Олафа Трюггвасона. Конунг утримував скальда при собі, однак приязнь конунга обернулася неприємностями для Халльфреда. По-перше, Олаф був невдоволений тим, що в поезії Халльфреда, незважаючи на хрещення, увесь час з'являлися язичницькі сюжети. По-друге, скальд посварився з двома братами, придворними конунга, й убив одного з них. Скальд був засуджений на смерть, однак пізніше конунг його вибачив. Другий брат, який залишився живим, жадаючи помститися Халльфредові, доніс Олафові, що той продовжує таємно дотримуватися язичницьких обрядів, розповівши, що скальд носить у сумці маленьку статуетку Тора з моржового ікла, якій він поклоняється. За наказом конунга у Халльфреда здійснили обшук, однак «кишенькового божка» не знайшли. Згодом Халльфред помстився ворогові й вибив йому око.

А в «Сазі про людей з Ватнсдаля» говориться, що Інгімундур Торстейнссон зберіг срібне зображення Фрейра, таке маленьке, що його можна було носити в кашпуку³¹.

Філолог Е.О.Г. Турвіль-Петре писав, що статуетки з Релінге та Ейрарланда, як і статуетки в сагах, могли бути призначені для особистих релігійних цілей³². Можливо, ці фігури виступали зменшеними копіями ідолів з язичницьких капищ³³. У 2002 р. три маленькі фалічні фігурки залізного віку були виявлені на фермі Лунда в волості Стренгнес, також у Седерманланді³⁴. Незважаючи на те, що вони відрізняються за дизайном від статуетки з Релінге – дві з них натомість демонструють подібність до фігурки, знайденої у Вестергьотланді, – це означає, що в Седерманланді знайдено аж чотири статуетки з такою символікою. Може бути важливим те, що всі чотири були знайдені поблизу місць під назвою Лунда («гай» шведською)³⁵.

Вважається, що більшість статуток є зображеннями Тора, тоді як та, що фалічна, має представляти Фрейра, бога родючості³⁶. Подібний його ідол, хоча й набагато більший, стояв у язичницькому храмі в Уппсалі³⁷. За словами історика релігій О. Сундквіста, статуетка могла бути пов'язана з асоціацією Фрейра з королівською владою та його функцією взірця для королів. Фрейра асоціювали з битвою та родючістю, а Сундквіст пише, що шолом статуетки міг представляти аспект бога-воїна, а фалос – його аспект родючості. Це відповідало б обов'язку короля-людини забезпечити військовий захист, необхідний для збереження родючості землі королівства³⁸. Деякі вчені визнають ототожнення з Фрейром непевним, адже воно підтверджується лише текстом Адама Бременського, який зробив єдину згадку про фалічну статуетку Фрейра у храмі в Уппсалі. Фігура з Релінге не демонструє жодних відомих атрибутів Фрейра з міфів про нього, таких, як його меч, корабель або кабан. Археолог Н. Прайс зауважує: якщо ідентифікація базується виключно на фалосі, символі сексуально активного чоловіка, то не бракує кандидатів зі скандинавських міфів, легенд та історії – окрім Фрейра, неможливо виключати решту богів, наприклад, Одіна, інших істот, таких, як гноми, йотуни та ельфи, а також людських королів та ярлів³⁹.

Найбільш виразною деталлю фігурок є борода, що дозволяє пов'язати решту образів з бородатим громовержем Тором. Основною підставою для цієї ідентифікації є сцена в «Пасмі про Рьогнвальда й Рауда», яке включено у «Велику сагу про Олафа Трюггвасона». Там описується такий собі Рауд, який займався чаклунством і мав храм, присвячений То-

²⁹ Мусин А. Скандинавское язычество на Востоке по данным археологии: общее и особенное. *Российский археологический ежегодник*. 2012. № 2. С. 580, 582.

³⁰ Price N. What's In a Name? ... P. 180.

³¹ Perkins R. The Gateway to Trondheim: Two Icelanders at Agdenes. *Saga-Book*. London, 1998–2001. Vol. XXV. P. 186–187; Perkins R.M. Thor the Wind-Raiser... P. 56, 61–62.

³² Turville-Petre E.O.G. Myth and Religion of the North. London: Weidenfeld & Nicolson, 1964. P. 248.

³³ Ellis Davidson H. Pagan Scandinavia... P. 134.

³⁴ Andersson G., Beronius J., Dunér J. Gudarnas gård. Tre fallosfiguriner från Lunda i Strängnäs socken, Södermanland. *Fornvännen*. 2003. Vol. 98. № 2. S. 124.

³⁵ Ibid. S. 126.

³⁶ Ellis Davidson H. Pagan Scandinavia... P. 123, 134; Graham-Campbell J. Viking Artefacts... P. 154; Пушкина Т. Бронзовый идол из Черной Могилы. С. 86.

³⁷ Ferguson R. The Hammer and the Cross: A New History of the Vikings. London: Penguin Books Limited, 2009. P. 148.

³⁸ Sundqvist O. On Freyr – the “Lord” or “the Fertile One”? Some Comments on the Discussion of Etymology from the His-torian of Religions' Point of View. *Onoma*. 2013. Vol. 48. P. 23–24.

³⁹ Price N. What's In a Name?... P. 179.

рові. Дізнавшись про небажане наближення Олафа Трюгвасона, Рауд звернувся до Тора з проханням подмухати у свою бороду й викликати зустрічний вітер⁴⁰.

Бородатість Тора мала метеорологічні асоціації і в північнофризькому фольклорі⁴¹. Отже, вірили, що борода Тора була його магичною особливістю, яка могла створювати попутний вітер. Скандинавіст Р. Перкінс припустив, що всі ці маленькі людські фігурки можна інтерпретувати як «кишенькових богів», і що більшість із них зображує саме Тора, чие зображення було важливим оберегом для мореплавців. Тор дме у свою бороду, створюючи вітер. Навіть якщо одна з них – фігурка Фрейра, то в деяких віруваннях Фрейру, а не Тору могла приписуватися здатність контролювати вітер за допомогою своєї бороди⁴². На думку І. Кьосслінгера, на статуєтці з Ейраланду Тор, тримаючи бороду в руках, використовує «чару мотузки», скандинавський сейдр у прямому сенсі цього слова. Інші статуєтки із цієї групи роблять це ще чіткішим, як-от фігурки з Феддета або Лунда. У цих випадках чоловіча постать також смикає свою бороду, але ще точніше: божество скручує її, як струну, формуючи з неї щось зване⁴³. П. Гйердер колись припускав, що тримання божества себе за бороду – це жест, який був пов'язаний із обереговою магією, хоча в процесі християнізації ця сцена змінила свій внутрішній зміст на протилежний. В англо-саксонському мистецтві воно стало персоніфікацією злих сил. Зображення «кишенькового божества» у ритуальному жесті тримання себе за бороду може отримати додаткову інтерпретацію як символ його самодостатності або як знак прихильності до власника⁴⁴.

Більшість фігурок не були знайдені в надійних археологічних контекстах, тому їхнє датування є проблематичним. Фігурка з Данії датована широким діапазоном X–XI ст.⁴⁵ Десь так само датують фігурку з Норвегії. Обидва бородатих боги з Ісландії, один з яких був частиною набору поховальних речей, належать до вужчого часового проміжку в XI ст. Статуєтки Фрейра з Реллінге і Тора з Лунда також датовані XI ст. Балтійсько-слов'янські належать до XI–XII ст. Ідол, знайдений у Чорній могилі, однак, є давнішим (960–970-ті рр.).

У 2011 р. ідол був повністю очищений від окислів. Після цього він набув оновленого вигляду. Зняття кірки оксидів дозволило знову звернутися до питання технології виготовлення фігурки. У 2018 р. склад металу ідола проаналізували методом рентгенофлуоресцентного аналізу та енергодисперсійного рентгеновського мікроаналізу. Результати досліджень показали, що основним металом сплаву є мідь (97%). Фігурка відлита та декорована за допомогою холодного карбування, а потім вона була позолочена амальгамуванням⁴⁶. Дефекти на поверхні предмета пояснюються утворенням шпар під час лиття – мабуть, зокрема й на обличчі ідола. Була з'ясована поза – персонаж сидить, схрестивши босі ноги із чітко позначеними пальцями, права нога лежить зверху. Така поза незвична для північноєвропейських фігурок, що зображують бородатого бога. У зображенні людини, що сидить у такій позі, безперечно, проглядається вплив Сходу. Зображення людей, що сидять зі схрещеними ногами, досить широко представлені на ремінній гарнітурі IX–X ст. півдня Східної Європи. Їхні витоки – у мистецтві скіфів, сарматів і аланів, сгодійському живописі, сасанідській та постсасанідській торевтиці⁴⁷.

Дослідники В. Мурашева, О. Орфінська, А. Лобода говорять уже про синтез північних та східних рис у зображенні ідола та висувують гіпотезу про виготовлення фігурки в Східній Європі, а не в скандинавських країнах. Ідол вбраний у каптан, як і припускалося раніше⁴⁸. У цьому випадку під цим терміном розуміється не набір другорядних ознак одягу (розстібний, відрізний по лінії талії, певної довжини), а силует, що відображає систему крою. У стародавньому світі Європи, Азії та Північної Африки таких силуетів було лише два: це туніка та каптан. Фігурка одягнена в одяг з довгим рукавом, що звужується до зап'ястя й завершується двома чіткими лініями, між якими розташована смуга з орнаментом

⁴⁰ Perkins R. The Gateway to Trondheim... P. 184–185; Perkins Richard M. Thor the Wind-Raiser... P. 27–29.

⁴¹ Grimm J. Deutsche Mythologie. Göttingen: in der Dieterichschen. Buchhandlung, 1835. S. 121.

⁴² Perkins R. The Gateway to Trondheim... P. 184–185; Perkins R. The Gateway to Nidaros: Two Icelanders at Agdenes. Sagas and the Norwegian experience / Sagaene og Noreg: 10th International Saga Conference, Trondheim, 3-9 August 1997: Preprints / Fortrykk. Trondheim: Senter for Middelalderstudier, 1997. P. 524; Perkins R.M. Thor the Wind-Raiser... P. 45, 134–135.

⁴³ Kößlinger I. (Un)heile Körper im altnordischen Baldersmythos: Vergleichende Studien zum magischen Embodiment in Mythos und Kult. Berlin-Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2023. S. 158.

⁴⁴ Gjerder P. The Beard as an Iconographical Feature in the Viking period and the Early Middle Ages. *Acta Archaeologica*. 1964. Vol. 35. № 2–3. P. 95–115.

⁴⁵ Perkins Richard M. Thor the Wind-Raiser... P. 68.

⁴⁶ Лобода А., Колобылина Н., Терещенко Е., Мурашева В., Шевцов А., Васильев А., Ретивов В., Кашкаров П., Яцишина Е. Исследование технологии золочения «идола» из кургана «Черная могила» (X в.). *Кристаллография*. 2018. Т. 63. № 6. С. 992–1000.

⁴⁷ Мурашева В., Орфинская О., Лобода А. «Новая история» «идола» из кургана Черная могила... С. 77–78.

⁴⁸ Пушкина Т. Бронзовый идол из Черной Могилы С. 86.

із гуртків, імовірно, це виділено манжет («браслет»). М'яка лінія від краю рукава до талії та відсутність складок у районі пояса показують, що це не туніка, а каптан.

З боку спини на ший добре видно смугу з вертикальних штрихів, яка зникає на грудях під бородою. Така смуга може бути обробкою ворота каптану або відображати наявність коміра-стійки якогось нижнього одягу. На грудях нижче бороди розташовані кружечки, що маркують вертикальний розріз, а ліворуч і праворуч від бороди вони, швидше за все, оформлюють трикутний виріз. Поділ одягу піднятий над зігнутими колінами, складки не відзначені, отже, можна припустити, що довжина каптана була приблизно до середини стегна. Навколо талії одяг оперезаний смугою, де видно декор у вигляді маленьких трикутників. Так міг зображуватися м'який шкіряний або тканинний пояс, прикрашений металевими бляшками, або виготовлений з тканини, малюнок якої відрізняється від малюнка тканини самого каптана. Декор на решті частин фігурки може відображати як декор одягу, так і різні тканини або візерунок на них. Такі комплекти (каптан, нижня сорочка або нижній каптан, штани та ноговиці чи панчохи) були виявлені, наприклад, у скельних могильниках Північного Кавказу VIII–IX ст. Відповідне вбрання, що виникло серед іраномовних кочівників, разом із поширенням вершництва увійшло до військового побуту багатьох народів. Спочатку будучи атрибутом елітарності, цей зручний одяг «спускається» вниз соціальними сходами, втрачаючи багатство тканин і декору, стаючи демократичнішим і простішим. Поступово каптан посідає чільне місце в чоловічому костюмі незалежно від етнічної приналежності.

Система крою каптана, на думку багатьох дослідників, походить із Центральної Азії. Археологічне підтвердження поширення моди на каптани – знахідки серій гудзиків у похованнях, які, на думку археологів, є маркером використання одягу східного крою, що прийшов на північ Європи, опосередковано, через землі Київської Русі. Необхідність у застібці обумовлена особливостями фасону: каптан щільно облягає людську фігуру, і для полегшення надягання потрібен розріз (центральный або зрушений, до подолу чи трохи нижче за талію), який і застібався на гудзики. Імовірно, мода на каптани у X ст. виходить за межі військової еліти, однак у зображенні богів він залишається символом обраності впродовж століть. Безперечно, деталізація вбрання ідола говорить про те, що ремісник бачив такий одяг сам, а не зображував його схематично⁴⁹. Крій вбрання божка в багатьох деталях збігається з реконструйованим за набором металевих гудзиків, нашивних бляшок і ниток верхнім одягом типу каптану з набірним поясом, який носили поховані в чернігівських курганах чоловіки. А на срібному окутті турячого рогу виکارбований бородатий чоловік у довгому підперезаному вбранні, так що начебто скандинавський ідол одягнутий цілком за чернігівською модою X ст.⁵⁰

Єдиним елементом одягу, який би вказував на скандинавський слід, був визнаний пояс, на якому замість традиційно підвішеної зброї двічі, на обох боках зав'язані незвичайного вигляду хитромудрі вузли. Їх порівнюють із вузловими орнаментами скандинавів, які могли мати магичне значення⁵¹. Проте, вузли на поясі ідола зображені з явними «хвостиками», що показує деталі пов'язування широкого тканого поясу-кушака, який міг зав'язуватися на два боки, і, вірогідно, там зображений саме цей класичний вузол. Одяг з каптаном із м'якої тканини та з вузькими, а часом і широкими штанами та широким поясом характерні для початку Перської держави до введення в побут мідійського костюму⁵². Крім того, варто згадати, що в індоарійській міфології бог світових вод Варуна є самодержцем-царем над світом, богами та людьми. Варуна настановляє богів, і вони дотримуються його наказів та порад. Так само, як скандинавський Один, Варуна є покровителем царської влади, втілює грізний аспект володарювання й може виступати предком царської династії. Саме цей бог володіє путами, петлями та вузлами⁵³.

На території Східної Європи у др. пол. X ст. дійсно відзначено суттєві зміни в матеріальній культурі руської дружини. Відбувається «номадизація» комплексу озброєння, що пов'язано з процесом засвоєння навичок кінного бою. Окрім озброєння, запозичується й мода на елементи одягу вершників: каптани, набірні пояси, сумки-гашки⁵⁴. Саме тоді норманські воїни, що побували на Русі, запозичили від слов'ян широкі шаровари та занесли цю моду до Скандинавії⁵⁵.

⁴⁹ Мурашева В., Орфинская О., Лобода А. «Новая история» «идола» из кургана Черная могила... С. 78–80.

⁵⁰ Щавелев С. Еще раз о бронзовом идоле из Черной могилы. *Ruthenica*. 2002. № 1. С. 125.

⁵¹ Мурашева В., Орфинская О., Лобода А. «Новая история» «идола» из кургана Черная могила... С. 80.

⁵² Яценко С. Костюм Древней Евразии (ираноязычные народы). Москва: Восточная литература, 2006. С. 32, 35–36, 40.

⁵³ Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев. Москва: Наука, 1986. С. 144; Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит. С. 196–199, 201.

⁵⁴ Мурашева В., Орфинская О., Лобода А. «Новая история» «идола» из кургана Черная могила... С. 80.

⁵⁵ Рахно К. Шаровари у писемних джерелах та іконографії доби Київської Русі. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Ніжин, 2021. Вип. 30. С. 301–305.

Попри східні риси, які відрізняють фігурку з Чорної могили від скандинавських «по-братимів», В. Мурашева все одно наполягала, що вона була виготовлена скандинавським майстром на території Русі⁵⁶. На думку О. Чернецова, загальний вигляд божка з Чорної могили, що сидить, тримаючи себе за бороду, дійсно нагадує наведені раніше скандинавські аналогії, але деталі декоративного оздоблення свідчать про те, що скульптура була виготовлена майстром нескандинавського походження⁵⁷. На думку С. Щавелева, схожість зі скандинавськими фігурками часом доволі віддалена, а риси відреставрованого божка, зокрема щілоподібний рот, круглі, дещо вирячені очі, схрещені чи зведені на грудях руки, одна з яких тримала певний предмет, відповідають дуже багатьом зображенням у стилі традиційного мистецтва різних часів і народів. Прямих аналогій серед скандинавських старожитностей учений не бачить, а от подібних речей достатньо, щоб ствердити місцеве, слов'янське значення ідола. Він зіставний і з литими срібними бляшками, що зображають чоловіків навприсядки, з Мартинівського скарбу VI ст., і з Збруцьким ідолом, і з численними зображеннями слов'янських і праслов'янських кумирів із різних місцевостей, і з дерев'яними портретами домовиків, добутих під час розкопок у Новгороді. Виготовлені з кольорових металів фігурки язичницьких божків невеликого розміру – не така вже рідкісна знахідка на території давньослов'янських поселень і капищ⁵⁸.

Після розчищення 2011 р. єдиний аргумент за інтерпретацію ідола як Тора – це те, що він тримає себе лівою рукою за бороду⁵⁹. Проте така поза зустрічається і в ідолів балтійських слов'ян, а знахідки таких фігурок у Гньоздовому та на території колишньої Візантії, де стояли контингенти варангів (варягів), можуть тлумачитися й не на користь скандинавів, адже мають паралелі зі слов'янськими ідолами. Малоодслідженою залишається техніка виготовлення ідола, походження металу та можливість використання скандинавами чистої міді із золотим амальгамуванням для культових предметів.

Скандинавська теорія походження чернігівського ідола не може пояснити, яку річ тримав у лівій руці на рівні серця зображений герой. С. Щавелев припускав, що це ритон, як у слов'янських божеств⁶⁰. Водночас східна інтерпретація допускає наявність сувою зі знаннями в лівій руці. Варто зазначити, що в скульптурному мистецтві Стародавнього Шумеру верховний бог Ану зображений сидячим на троні зі сувоем у лівій руці. Прикметно, що права рука відсутня разом із половиною бороди. Імовірно, правою рукою він тримав за бороду. Подібні зображення зустрічаються і в індо-іранській культурі. Це можна побачити, скажімо, на малюнках одного із семи індоарійських мудреців (саптаріші), а саме Вішвамітри, який традиційно тримає сувій з повчаннями для царів⁶¹. Інтерпретація ідола як скандинавського лише на основі його знаходження у віддалено схожому на скандинавське похованні разом з предметами, що належні до інших культур, може бути вельми односторонньою.

Слід спинитися ще на одній версії. Окремі скандинавські вчені, яким властивий підвищений скептицизм по відношенню до старожитностей, пов'язаних із язичницькою міфологією та культурами, висловили припущення, що подібні фігурки не були ідолами, а використовувалися як фігурки «королів» для настільних ігор, які дійсно були відомі у скандинавів, зокрема гри в тавлеї (hnefatafl)⁶². Це припущення було без належної додаткової аргументації підхоплено деякими упередженими дослідниками в Україні⁶³.

Однак варто звернути увагу на той факт, що в Чернігові сяючий золотом «ідол» був знятий з вогнища й поміщений у верхню частину насипу, а це, безумовно, говорить про особливу увагу до предмета, яка явно виходить за межі ставлення до ігрової фішки. Разом з ідолом у комплекс біля вершини кургану були покладені, – утворивши, ймовірно, символічний комплекс предметів, що відображає «парність» поховання та його високий статус, – два шоломи, два окованих сріблом ритони з турячих рогів. Ні скляні, ні кістяні шашки до цього набору не увійшли⁶⁴. Знахідки з Гачова й Рібніца явно не є гральними

⁵⁶ Мурашева В., Орфинская О., Лобода А. «Новая история» «идола» из кургана Черная могила... С. 80.

⁵⁷ Чернецов А. Турий рог из Черной Могилы... С. 406.

⁵⁸ Щавелев С. Еще раз о бронзовом идоле... С. 124.

⁵⁹ Мурашева В., Орфинская О., Лобода А. «Новая история» «идола» из кургана Черная могила... С. 76.

⁶⁰ Щавелев С. Еще раз о бронзовом идоле... С. 124.

⁶¹ Dall'apiccola A. South Indian Paintings: A Catalogue of the British Museum Collection. London: The British Museum Press, 2010. P. 288.

⁶² Gjerder P. The Beard as an Iconographical Feature... P. 104; Graham-Campbell J. The Viking World. London: Frances Lincoln Publishers, 1980. P. 126, 182; Eldjárn K. The Bronze Image from Eyraaland... P. 75, 81, 83–84.

⁶³ Хамайко Н. Тавлейные короли X в. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. *Мат. междунар. конф., посвященной 110-летию со дня рождения И. Ляпушкина (1902–1968) 3–5 декабря 2012 г.* Санкт-Петербург: СОЛО, 2012. С. 284–288; Комар А., Хамайко Н. Рец. на: Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности южной Руси: каталог. Paris: АСНВуз, 2012. 367 с. *Археологія і давня історія України*. 2014. Вип. 1 (12). С. 194.

⁶⁴ Мурашева В., Орфинская О., Лобода А. «Новая история» «идола» из кургана Черная могила... С. 81.

предметами. Про зв'язок подібних фігурок з іграми можна було б говорити з упевненістю лише в разі їх знахідок у складі представницьких наборів об'єктів, пов'язаних із тією ж грою. Ідол із Чорної могили представлений одиночною фігуркою у складі культового жертвового комплексу, тому його релігійне призначення є найбільш обгрунтованим. Навряд чи могли використовувати для ігор такі фігурки, як бронзове зображення громовержця, що сидить на престолі, зі стилізованим молотом, чи фалічну фігурку божества родючості. Досить імовірно, що частина фігурок, які знаходять археологи, дійсно могла використовуватися для ігор. Але при цьому очевидно, що типологічними попередниками цих скульптурних зображень були язичницькі ідоли. Настільна гра в тавлєї згадується у Старшій Едді як заняття богів-асів і навіть їхніх майбутніх спадкоємців після «загибелі богів»⁶⁵. Контекст знахідки з Бальдурсхеймюра включав гральні шашки. Однак для більшості дослідників сакральний характер статуеток як «кишенькових божків» не викликає сумнівів⁶⁶.

Є також цікава гіпотеза, що ідолчик міг зображати божественного партнера з гри в «шашки» у потойбічному світі, наприклад, скандинавській Вальгаллі, а сама гра була моделлю переходу в потойбіччя. На це вказує розгляд кількох курганних поховань із «шашками», де були знайдені й фігурки «королів» або «ідолів» (інтерпретації різняться). Половина цих поховальних комплексів так чи інакше пов'язана з Ютландією середини – др. пол. X ст. Без «шашок» статуетки не трапляються. Розміри статуеток дають можливість інтерпретувати їх у якості «королівської фігури» чи «дамки» на гральному полі. Тож деякі вчені припускають, що статуетки передають подобу хтонічного партнера померлого, при відповідній грі у Вальгаллі. На думку інших, подібна гра могла моделювати шлях у потойбіччя⁶⁷. У контексті паралелей між Черніговом і Помор'ям важливо, що 1983 р. під час розкопок слов'янського Старигарда (нині німецьке м. Ольденбург на південному узбережжі Балтики) археологи натрапили на багате поховання сер. X ст. Поховальний інвентар свідчив про князівське походження покійного, а біля його ніг була виявлена настільна гра з шашками для тавлєї⁶⁸. Така постановка питання викликає в пам'яті міфологічні мотиви індоарійського Наля, грецького Геракла, єгипетського Рампсініта, киеворуського билинного Чурила, українського Козака / Солдата, які грали зі смертю в кості / шахи / карти, у результаті чого отримували життя (як варіант – дружину / коханку)⁶⁹. У поховальній обрядовості українців, сербів і хорватів азартні ігри, зокрема в карти, входили, разом з іншими забавами й розвагами у присутності тіла небіжчика, до комплексу обрядодій, які були спрямовані на протидію згубній дії смертоносної сили та на забезпечення допомоги померлого живим⁷⁰. На українській народній картині «Козак Мамай» поряд з головним героєм, який сидить у тій же позі, що й ідол з Чорної могили, лежать гральні карти⁷¹. Варто також пригадати, що в ірландській міфології винахідником гри в тавлєї (фідхелл) визнавався сам бог Луг – аналог скандинавського Одіна⁷².

Крім фішок для тавлєї, у які грали й середньовічні скандинави, і кельти, і балтійські та східні слов'яни, у Чорній могилі є гральні бабки-астралаги. Вони зустрічаються в похованнях майже всіх степових культур Східної Європи від енеоліту до Середньовіччя. Очевидно, люди традиційного суспільства гадали, що померлий і в царстві мертвих гратиме в бабки. Це підтверджується нартівським епосом осетинів, де серед персонажів присутній гравець-мрець. За припущеннями археологів, із гральними кістками ховали жерців, які брали участь у ритуальних іграх, що мали на меті сприяти зміцненню благополуччя соціуму. В іраномовних народів астралаги вважалися оберегом від злих сил. Висловлювалася й думка, що за допомогою астралагів померлий міг виграти своє воскресіння⁷³. Обидві версії виглядають вагомими щодо Чорної могили й ще раз указують на її степові зв'язки.

⁶⁵ Чернецов А. Турий рог из Черной Могилы... С. 406–407.

⁶⁶ Мусин А. Скандинавское язычество на Востоке... С. 580.

⁶⁷ Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы... С. 12, 21.

⁶⁸ Gabriel I. Brettspiel in Oldenburg vor tausend Jahren. 750 Jahre Stadtrecht Oldenburg in Holstein. Oldenburg: Stadt Oldenburg, 1985. S. 207–220.

⁶⁹ Темченко А. Традиційні мантичні практики: архаїка знакової системи. Черкаси: Інтроліга TOP, 2015. С. 7.

⁷⁰ Маслова Г. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах. XIX – начала XX в. Москва: Наука, 1984. С. 100; Велецкая Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. Москва: Наука, 1978. С. 151; Еремина В.И. Ритуал и фольклор. Ленинград: Наука, 1991. С. 167; Зечевић С. Култ мртвих код Срба. Београд: Етнографски музеј, 1982. С. 47; Lang M. Samobor. Narodni život i običaji. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena. Zagreb: knjižara Jugoslavenske akademije (Dioničke tiskare), 1911. Kn. XVI. Sv. 1. S. 130.

⁷¹ Бушак С. Козак Мамай: феномен одного образу та спроба прочитання його культурного ідентифікаційного коду. Київ: Родовід, 2008. С. 204, 216.

⁷² Pennick N. Games of the Gods: The Origin of Board Games in Magic and Divination. York Beach: Samuel Weiser Inc., 1989. P. 32, 172.

⁷³ Цимиданов В. Нартовский эпос осетин и срубная культура: поиск сходжений. Известия СОИГСИ. Владикавказ, 2007. Вып. 1 (40). С. 18; Його ж. Погребения срубной культуры с астралагами из Новопокровки-2 (Нижнее

У 1962 р. інтерпретацію Х. Арбманом поховання в Чорній могилі як скандинавського англійський археолог П. Соєр назвав найбільш характерним прикладом тенденційної та непереконливої аргументації⁷⁴. На жаль, під впливом російських археологів-норманістів в українській науці закріпився не зовсім виправданий погляд на неї як на поховання скандинава. Проте лунають і голоси незгоди. Український археолог О. Моця, попри загалом норманістські погляди, вважає похованого в Чорній могилі князем із місцевої слов'янської династії, яка потім поступилася своїм місцем представникам центральної київської влади⁷⁵. Можна висунути припущення, що ця династія, подібно до полоцької, могла мати поморське походження або ж підтримувала шлюбні зв'язки з балтійськими слов'янами.

Отже, у Чорній могилі виявлені елементи культури східного походження, що, можливо, указують не на вплив ворожого слов'янам Хозарського каганату, а на давні тривалі відносини з Персією, Согдом та на спадщину іраномовних степових племен скіфів, сарматів і аланів, які взяли участь в етногенезі сіверян. Слід також погодитися з можливістю індоарійського субстрату в населення Сіверщини. Наявність у похованні, а також у самому тогочасному м. Чернігів, елементів східної культури дозволяє припустити, що зв'язки чернігівської династії зі Сходом і Заходом забезпечували їм особливий статус на Лівобережжі.

References

- Andersson, G., Beronius, J., Dunér, J. (2003). Gudarnas gård. Tre fallosfiguriner från Lunda i Strängnäs socken, Södermanland [The farm of gods. Three phallic figures from Lunda in Strängnäs parish, Södermanland]. *Fornvännen – The ancients*, 98, 2, P. 124.
- Bertelsen Lise, G. (2000). Some new aspects of the Ringerike-style statuette from Eyrarland, Northern Iceland. *Aspects of Arctic and Sub-Arctic History: Proceedings of the International Congress on the History of the Arctic and the Sub-Arctic Region, Reykjavík, 18–21 June 1998*. P. 507–516. Reykjavík, Iceland.
- Bushak, S. (2008). Kozak Mamay: fenomen odnogo obrazu ta sprobа prochyannya yoho kulturnoho identyfikatsiynoho kodu [Cossack Mamai: the phenomenon of one image and an attempt to read its cultural identification code]. Kyiv, Ukraine.
- Chausidis, N. (2017). Makedonskite bronzi i religiyata i mitologiyata na zheleznodobnite zayednitsi od sredniot Balkan [Macedonian bronze and religion and mythology on the iron and steel works of the Middle Balkans]. Skopje, Northern Macedonia.
- Chernetsov, A. (2024). Turiy rog iz Chernoy Mogily (opyt interpretatsii dekora) [The Turian horn from the Chorna mohila (an attempt at interpreting the decoration)]. *Istoriya, arkeologiya i etnografiya Kavkaza – History, archaeology and ethnography of the Caucasus*, 20, 2, P. 398–416.
- Dallapiccola, A. (2010). South Indian paintings: a catalogue of the British museum collection. London, England.
- Dumezil, G. (1986). Verkhovnyie bogi indoevropoitsev [The supreme gods of the Indo-Europeans]. Moscow, Russia.
- Eldjárn, K. (1981). The Bronze Image from Eyrarland. *Speculum norroenvm: Norse studies in memory of Gabriel Turville-Petre*. Odense, Denmark.
- Ellis Davidson, H. (1967). Pagan Scandinavia. New York–Washington, USA.
- Ferguson, R. (2009). The hammer and the cross: a new history of the Vikings. London, England.
- Gabriel, I. (1985). Brettspiel in Oldenburg vor tausend Jahren. 750 Jahre Stadtrecht Oldenburg in Holstein [Board game in Oldenburg a thousand years ago. 750 years of Oldenburg in Holstein's town charter]. P. 207–220. Oldenburg, Germany.
- Gjærder, P. (1964). The beard as an iconographical feature in the Viking period and the Early Middle Ages. *Acta Archaeologica*, 35, 2–3, P. 95–115.
- Graham-Campbell, J. (1980). The Viking world. London, England.
- Graham-Campbell, J. (1980). Viking artefacts. A select catalogue. London, England.
- Grimm, J. (1835). Deutsche Mythologie. Göttingen: in der Dieterichschen [German mythology. Göttingen: in Dieterichsen]. Buchhandlung, Germany.
- Henderson, G., Henderson, I. (2004). The art of the Picts: sculpture and metalwork in Early Medieval Scotland. London, England.
- Holmqvist, W. (1955). Germanic art during the 1st millennium A.D. Stockholm, Sweden.
- Kanaan-Kedar, N. Marginal sculpture in Medieval France: towards the deciphering of an enigmatic pictorial language. Aldershot, England.
- Khamaiko, N. (2012). Tavleinyie koroli X v. [The hnefatafl kings of the 10th c.]. *Slaviane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniya Drevnerusskogo gosudarstva: materialy konferentsii, posvyashchennoy 110-letiyu so dnya rozhdeniya I.I. Lyapushkina* [Slavs of Eastern Europe on the eve of the formation of the Old Rus state: Proceedings of the Conference Dedicated to the 110th Anniversary of I.I. Lyapushkin's Birth]. P. 284–288. Saint Petersburg, Russia.

Поволжье): «Игроки» или медиаторы? *Теория и практика археологических исследований*. Барнаул, 2015. № 1 (11). С. 57, 61; Шилов Ю. Прародина ариев: История, обряды и мифы. Киев: СИНТО, 1995. С. 352, 355–356.

⁷⁴ Sawyer P. The Age of the Vikings. London: Edward Arnold, 1971. P. 62–63.

⁷⁵ Моця О. Населення Південно-Руських земель... С. 135; Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. Київ: Стародавній Світ, 2011. С. 194, 197.

- Komar, A., Khamayko, N. (2014). Rec. na: Androshchuk F., Zotsenko V. Skandinavskiy drevnosti yuzhnoy Rusi: katalog. Paris: ACHByz, 2012. 367 s. [Review of: Androshchuk F., Zotsenko V. Scandinavian antiquities of Southern Rus: catalogue. Paris: ACHByz, 2012. 367 p.]. *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrainy – Archaeology and ancient history of Ukraine*, 1 (12), P. 188–197.
- Köflinger, I. (2023). (Un)heile Körper im altnordischen Baldermythos: Vergleichende Studien zum magischen Embodiment in Mythos und Kult [(Un)healed bodies in the Old Norse Balder myth: Comparative studies on magical embodiment in myth and cult]. Berlin–Boston, Germany–the USA.
- Kulakov, V. (2015). Skandinavskiyey ravnoplechnyye fibuly s zhenskimi maskami [Scandinavian equal-armed brooches with female masks]. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 4 (290), P. 625–637.
- Kulakov, V. (2016). Antropomorfnyye izobrazheniya u prussov [Anthropomorphic images in Prussian art]. *Istoricheskiy format – Historical format*, 1, P. 144–162.
- Lang, M. (1911). Samobor. Narodni život i običaji [Samobor. Folk Life and Customs]. *Zbornik za narodni život i obiçaje Južnih Slavena – Collection of the National Life and Customs of the South Slavs*, XVI, 1, P. 1–128.
- Loboda, A., Kolobylina, N., Tereshchenko, Ye., Murasheva, V., Shevtsov, A., Vasilyev, A., Retivov, V., Kashkarov, P., Yatsishina, Ye. (2018). Issledovaniye tekhnologii zolocheniya «idola» iz kurgana «Chernaya mogila» (X v.) [Study of the gilding technology of the “Idol” from the Mound “Chernaya mogila” (10th c.)]. *Kristallografiya – Crystallography*, 63, 6, P. 992–1000.
- Maslova, G. (1984). Narodnaya odezhda v vostochnoslavjanskikh traditsionnykh obyçayakh i obryadakh. XIX – nachala XX v. [People’s Clothes in East Slavic Traditional Customs and Rites. XIX – Early XX Centuries]. Moscow, Russia.
- Moore, J. (1993). Tille Höyük 1: The Medieval Period. London, England.
- Motsya, O. (1993). Naseleennya Pivdenno-Ruskykh zemel IX–XIII st. (Za materialamy nekropoliv) [Population of the South Rus lands in the 9th–13th c. (based on necropolis data)]. Kyiv, Ukraine.
- Motsya, O., Kazakov, A. (2011). Davnoruskyi Chernihiv [Ancient Rus Chernihiv]. Kyiv, Ukraine.
- Murasheva, V., Orfinskaya, O., Loboda, A. (2019). «Novaya istoriya» «idola» iz kurgana Chernaya mogila (X v.) [“New history” of the “idol” from the mound Chernaya mogila (10th c.)]. *Rossiyskaya arkeologiya – Russian archaeology*, 1, P. 73–86.
- Musin, A. (2012). Skandinavskoye yazychestvo na Vostoke po dannym arkeologii: obshcheye i osobennoye [Scandinavian paganism in the East according to archaeology: general and specific], *Rossiyskiy arkeologicheskii yezhegodnik – Russian archaeological yearbook*, 2, P. 555–602.
- Nalyvayko, S. (2001). Tayemnitse rozkryvaye sanskryt [Sanskrit reveals the secrets]. Kyiv, Ukraine.
- Pennick, N. (1989). Games of the Gods: the origin of board games in magic and divination. York Beach, England.
- Perkins Richard, M. (2001). Thor the Wind-Raiser and the Eyjarland Image. London, England.
- Perkins, R. (1997). The Gateway to Nidaros: Two Icelanders at Agdenes. Sagas and the Norwegian experience / Sagaene og Noreg: 10th International Saga Conference, Trondheim, 3-9 August 1997: Preprints / Fortrykk. P. 521–531. Trondheim, Norway.
- Perkins, R. (1998–2001). The gateway to Trondheim: two Icelanders at Agdenes. *Saga-Book*, 25, P. 179–213. London, England.
- Price, N. (2006). What’s in a name? An archaeological identity crisis for the Norse gods (and some of their friends). Old Norse Religion in Long-term Perspectives: Origins, Changes, and Interactions. P. 179–183. Lund, Sweden.
- Pushkina, T. (1984). Bronzovyi idol iz Chernoi Mogily [The bronze idol from Chernaya mogila]. *Vestnyk MHU. Seryia 8: Ystoriya – Moscow state university bulletin. Series 8: History*, 3, P. 86–87.
- Rakhno, K. (2021). Sharovary u pysemnykh dzherelakh ta ikonografiyi dobi Kyiivskoyi Rusi [Pantaloons in written sources and iconography of the Kievan Rus era]. *Novi doslidzhennya pamyatok kozatskoyi doby v Ukraini – New studies of monuments of the Cossack era in Ukraine*, 30, P. 301–306. Nizhyn, Ukraine.
- Roesdahl, E., Wilson, D. (Ed.). (1992). From Vikings to Crusaders: The Scandinavians and Europe 800–1200. New York, USA.
- Ruchhöft, F. (2013). Götteridol [God idol]. *Credo: Christianisierung Europas im Mittelalter* [Credo: Christianisation of Europe in the Middle Ages]. P. 580. Petersberg, Germany.
- Rybakov, B. (1949). Drevnosti Chernigova [Antiquities of Chernihiv]. *Materyaly i issledovaniya po arkeologii SSSR – Materials and research on archaeology in the USSR*, 11, 1, P. 7–102. Moscow and Leningrad, Russia.
- Rybakov, B. (1987). Yazychestvo drevnei Rusi [Paganism of Ancient Rus]. Moscow, Russia.
- Samokvasov, D. (1908). Mogily russkoi zemli [Graves of the Rus land]. Moscow, Russia.
- Sawyer, P. (1971). The age of the Vikings. London, England.
- Schirren, C. (2020). Ribnitz, Lkr. Vorpommern-Rügen [Ribnitz, Vorpommern-Rügen district]. *Boden- und Denkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* [Archaeological monument preservation in Mecklenburg-Western Pomerania], 68, P. 314–315. Schwerin, Germany.
- Schoknecht, U. (1994). Eine slawische Götterfigur aus Gatschow, Kr. Demmin, und ein Kästenbeschlag aus Pasewalk [A Slavic deity figure from Gatschow, Demmin district, and a box fitting from Pasewalk]. *Ausgrabungen und Funde. Nachrichtenblatt für Vor- und Frühgeschichte* [Excavations and Finds. Newsletter for Prehistory and Early History], 39, P. 129–135. Berlin, Germany.
- Schoknecht, U. (1995). Wikinger und Slawen [Vikings and Slavs]. Ein Jahrtausend Mecklenburg und Pommern. Biographie einer norddeutschen Region in Einzeldarstellungen [A millennium of Mecklenburg and Pomerania. Biography of a northern German region in individual accounts]. P. 16–22. Rostock, Germany.

- Sedov, V. (1982). Vostochnyye slaviane v VI–XIII vv. [Eastern Slavs in the 6th–13th c.]. Moscow, Russia.
- Sedov, V. (1999). Drevnerusskaya narodnost: Istoriko-arkheologicheskoye issledovaniye [Old Ruthenian nationality: Historical-archaeological research]. Moscow, Russia.
- Shchhavelev, S. (2002). Yeshche raz o bronzovom idole iz Chernoy mogily [Once again about the bronze idol from Chorna mohyla]. *Ruthenica*, 1, P. 118–127.
- Shevchenko, Yu. (1999). Knyazhna-amazonka v parnom pogrebenii Chernoy mogily [Amazon-princess in the double burial of the Chorna mohyla]. *Sbornik Muzeya antropologii i etnografii – Collection of the Museum of anthropology and ethnography*, XLVII, P. 9–22. Saint Petersburg, Russia.
- Skvorcov, K. (2012). Reflection of Prussian's religious beliefs in small sculpture plastic of the Late Iron Age. *Sacred Landscapes in the Baltic Sea Region. Abstracts. May, 17–19, 2012*. P. 16–17. Kaliningrad, Russia.
- Spytsyn, A. (1905). Gnezdovskiy kurgany v raskopkakh S. Sergeeva [The Gnezdovo burial mounds in S. Sergeev's excavations]. *Izvestiya Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii – News of the Imperial Archaeological Commission*, 15. P. 36–66. Saint Petersburg, Russia.
- Stones, A. (2013). Note on the beard-pulling motif: a meeting between East and West, or a Northern import? *Early Medieval Art and Archaeology in the Northern World. Studies in Honour of James Graham-Campbell*. P. 877–891. Leiden and Boston, Germany and the USA.
- Sundqvist, O. (2013). On Freyr – the “Lord” or “the Fertile One”? Some Comments on the discussion of etymology from the historian of religions' point of view. *Onoma*, 48, P. 23–24.
- Temchenko, A. (2015). Tradytsiyni mantychni praktyky: arkhayika znakovoyi sistemy [Traditional mantic practices: the archaic features of a sign system]. Cherkasy, Ukraine.
- Tsimidanov, V. (2007). Nartovskiy epos osetin i srubnaya kultura: poisk skhozheniy [The Nart epic of Ossetians and the Timber-Grave culture: search for similarities]. *Izvestiya SOIGSI – Proceedings of the North-Ossetian Institute of humanitarian and social studies*, 1 (40), P. 17–36. Vladikavkaz, Russia.
- Tsimidanov, V. (2015). Pogrebeniya srubnoy kultury s astragalami iz Novopokrovki-2 (Nizhneye Povolzh'ye): «Igroki» ili mediatory? [Timber-Grave culture burials with Astragals from Novopokrovka-2 (Lower Volga region): “Players” or mediators?]. *Teoriya i praktika arkheologicheskikh issledovaniy – Theory and practice of archaeological studies*, 1 (11), P. 56–69.
- Veletskaya, N. (1978). Yazycheskaya simbolika slavyanskikh arkhaiskikh ritualov [Pagan Symbolism of Slavic Archaic Rituals]. Moscow, Russia.
- Weir, A., Jerman, J. (1999). Images of lust: sexual carvings on Medieval churches. London, England.
- Yatsenko, S. (2006). Kostyum Drevney Yevrazii (iranoyazychnyye narody) [Costume of Ancient Eurasia (Iranian-speaking peoples)]. Moscow, Russia.
- Yeriomina, V. (1991). Ritual i folklor [Ritual and Folklore]. Leningrad, Russia.
- Zečević, S. (1982). Kult mrtvikh kod Srba [The Cult of the Dead among the Serbs]. Beograd, Serbia.

Семененко Марина Миколаївна – магістр спеціальності «Педагогіка та методика середньої освіти. Історія», дослідниця, підприємниця та депутат Чернігівської міської ради, директор ТОВ «КЕЙРІН» (вул. Ділова, 5/2, Київ, 03150).

Seменenko Maryna – master's degree in the specialty “Pedagogy and methodology of secondary education. history”, researcher, entrepreneur and member of the Chernihiv city council, director of «KEIRIN» LLC (5/2 Dilova str., Kyiv, 03150).

E-mail: marinamyshko@gmail.com

Рахно Костянтин Юрійович – доктор історичних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (вул. Партизанська, 102, с. Опішне, Полтавська обл., Україна).

Rakhno Kostyantyn – Doctor of Historical Sciences, senior researcher, leading researcher of the National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne (102 Chornovola str., village of Opishne, Poltava Region, Ukraine).

E-mail: krakhno@ukr.net

Дата подання: 23 травня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 8 листопада 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Семененко, М., Рахно, К. Елементи східної культури в чернігівській Чорній могилі. Частина друга. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 5–18. DOI: 10.58407/litopis.250601.

Цитування за стандартом APA

Semenenko, M., Rakhno, K. (2025). Elementy skhidnoi kultury v chernihivskii Chornii moyili. Chasna persha [Elements of Eastern culture in the Chorna mohyla in Chernihiv. The first part]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 5–18. DOI: 10.58407/litopis.250601.

Любов Шара

ПЕРШІ КНЯГИНИ-ХРИСТΙΑНКИ В ПРОЦЕСІ ЄВАНГЕЛІЗАЦІЇ ЧЕСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МОНАРХІЙ¹

THE FIRST CHRISTIAN PRINCESSES IN THE PROCESS OF EVANGELIZATION OF THE CZECH AND POLISH MEDIEVAL MONARCHIES

DOI: 10.58407/litopis.250602

© Л. Шара, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4921-4718>

Мета статті – порівняти життєписи перших княгинь-християнок Чеської та Польської середньовічних монархій, їхню роль у євангелізаційному поступі. **Дослідницькі методи:** загальнонаукові – аналіз, синтез, індукція, дедукція, системний підхід; та спеціально-історичні – біографічний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний. **Наукова новизна** розвідки визначається потребою актуалізувати роль дружин монархів Центрально-Східної Європи в поширенні християнської віри.

На підставі опрацьованого історіографічного й джерельного матеріалу можемо констатувати, що першими княгинями-християнками Чеської та Польської монархій були Людмила і Дубравка з династії Пршемисловичів. Людмила від народження дотримувалася язичництва і змінила віру, охрестившись із чоловіком, чеським князем Борживоем. Овдовівши, зосталася з малолітніми синами-спадкоємцями й мусила занурюватися в політичні справи задля збереження Богемії за Пршемисловичами. Виявляла активну державницьку позицію, користувалася авторитетом і шаную в народі, залишила глибокий слід в історії Церкви завдяки великій побожності. Людмила прийняла мученицьку смерть, була канонізована й зарахована до лику святих.

Її правнука Дубравка – християнка, вийшла заміж за польського князя-язичника Мешка I, привезла в Польщу священників і богослужбову літературу, у результаті чого заклали фундамент Церкви Христової та розпочали євангелізацію населення. Більше зосереджувалася на родинних справах, але її роль у тому, що політично-династичний чесько-польський союз дозволив Мешку I згуртувати давньопольські племена в єдину державу, уникнути залежності Корони Польської та новоствореної Церкви від німецького імператора. Дубравка народила сина Болеслава, який розбудував князівство, продовжив кампанію християнізації, розширив церковну організацію через заснування нових єпископств.

Ключові слова: князівства, Пршемисловичі, язичництво, християнство, євангелізація, побожність, канонізація.

The purpose of the publication is to compare biographies of the first Christian princesses of the Czech and Polish medieval monarchies and their role in evangelization of locals. **Research methods:** general scientific – analysis, synthesis, induction, and deduction, systematic approach; and special historical – biographical, historical-comparative, historical-typological, historical-genetic and problem-chronological. **The scientific novelty** of the study is determined by the need to highlight the role of the wives of Central and Eastern European monarchs in spreading the Christian faith.

Based on the analysed literature, we can draw some **conclusions**. Ludmila and Dubravka from the Přemyslid dynasty were the first Christian princesses of the Czech and Polish monarchies. From birth, Ludmila adhered to pagan traditions and changed her faith, being baptized with her husband, the Czech prince Borivoj. After her husband's death, she was left with her young sons, the heirs to the throne, and had to immerse herself in political affairs in order to keep Bohemia under the rule of the Přemyslids. She had an active state position, enjoyed authority and respect among the people, and left a deep mark on the history of the Church thanks to her great piety. Ludmila died a martyr's death, was canonized, and was counted among saints.

Her great-granddaughter Dubravka, a Christian, married to the Polish pagan prince Mieszko I. She brought priests and church literature to Poland. As a result, the foundations of the Church of Christ were laid and the evangelization of the population began. She focused more on family matters. By the way, her

¹ Стаття виконана в межах науково-дослідної роботи, що здійснюється на кафедрі всесвітньої історії та міжнародних відносин НУЧК ім. Т. Шевченка за темою: «Актуальні проблеми всесвітньої історії та міжнародних відносин в регіональному та глобальному вимірах» (Державний реєстраційний номер: 0124U003563).

role was that the political and dynastic Czech-Polish union allowed Mieszko I to unite the ancient Polish tribes into a single state and avoid the dependence of the Polish Crown and the newly created Church on the German emperor. Dubravka gave birth to Prince Boleslav, who built up the state, continued the evangelization campaign, and expanded the church organization by establishing new bishoprics.

Key words: principalities, Přemyslids, paganism, Christianity, evangelization, canonization.

Чеське та Польське князівства – середньовічні ранньофеодальні монархії, чия історія державотворення та християнізації не лише переплетені тісним чином, але й зміцнені шлюбними узами.

Чехи торували свій шлях, спираючись на досвід, набутий під час перебування у складі Великої Моравії. Відокремившись від неї 895 р., уже мали не тільки фундамент для розбудови політичної, економічної та культурно-духовної царин, але й амбітні плани територіального розширення. Натомість у давньопольських племен процес консолідації стартував з др. пол. X ст., коли правителем полян став Мешко I (960–992 рр.). Він, будучи, на думку А. Власто, «талановитим керівником із чіткою концепцією тогочасної політики», розпочав формування держави й налагодження рівноправного комунікування із сусідніми монархіями завдяки християнізації². І в цій справі йому активно допомогла Чехія (Богемія) в особі князя Болеслава I Жорстокого (935–972 рр.).

Українські дослідники-медієвісти ретельно деталізували генезу Корон Чеської та Польської, їхні взаємини, династичні угоди, витоки й спонукальні мотиви евангелізації, маркери етнічної спорідненості, культурну спадщину, джерельну базу тощо. Зокрема, інформаційно насиченими, релевантними нашій тематиці, репрезентативними є праці П. Вандича³, А. Власто⁴, Н. Дейвіса⁵, Ф. Дворніка⁶, Л. Зашкільняка, М. Крикуна⁷, О. Кардаша⁸, історика богемістики і словакістики І. Ліхтея⁹ та ін.

Утім, лишається незаповненою наукова лакуна про роль княгинь Центрально-Східної Європи, які допомагали своїм чоловікам / батькам / братам поширювати віру Христову, умотивовували їх відмовитися від язичництва, демонстрували для підданих приклад дотримання магістральних принципів християнської моралі, жертвності у служінні Богу, заклали підмурки для інституту жіночого чернецтва, ініціювали та фінансували будівництво культових споруд тощо.

Актуалізація життя і діяльності таких правительок-християнок не лише збагатить наявні знання про евангелізацію ранньофеодальних монархій, але й, що значимо, дозволить історії набути «жіночого обличчя». У контексті новітніх тенденцій дотримання гендерного паритету важливо долати стереотипи про виняткову роль чоловіків, посилюючи об'єктивність та різносторонність вивчення минувшини. Отож, мета цієї розвідки полягає в тому, аби порівняти життєписи та участь у евангелізації Чехії і Польщі перших княгинь-християнок – Людмили й Дубравки. Незважаючи на те, що вони – «перші леді» двох держав, проте кровно споріднені: Дубравка Чеська (Дубравка Богемська, Дуброва, Доброва) була правнучкою богемської княгині Людмили (Людмила Чеська, Мучениця Людмила, Свята Людмила Чеська, Блаженна Людмила).

Поміж дослідників не існує усталеного датування років народження наших героїнь, почасти їх математично обраховують з огляду на час одруження. Приміром, чеський

² Власто А. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства. Київ: Юніверс, 2004. С. 143.

³ Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ: Критика, 2004. 463 с.

⁴ Власто А. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.

⁵ Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. Київ: Вид-во С. Павличко «ОСНОВИ», 2008. 1080 с.

⁶ Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ: Дух і літера, 2005. 512 с.

⁷ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.

⁸ Кардаш О. «Ex paganus christianos esse patravit»: кого відправився християнізувати нітранський єпископ Вікінг? *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2020. Ч. 33. С. 7–26; Його ж. Протистояння баварської та кирило-мефодіївської християнських місій на землях династії Моймировичів др. пол. IX ст. *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2019. Ч. 31. С. 64–80; та ін.

⁹ Ліхтей І. Історія середньовічної Чеської держави крізь призму сучасної української богемістики. *Славистична збірка*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2017. Вип. 3. С. 185–195; Його ж. Чеська держава Пршемисловичів: дві спроби створення універсальних монархій у Центральній Європі в X і XIII ст. *Hranice a pohraničia II. Ambivalentný charakter pohraničných území*. Prešov: Vydvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2019. С. 11–26; Його ж. Вшанування в Чехії та Україні 1100 рр. з дня мученицької смерті Св. Людмили. *Історичний часопис з богемістики і словакістики*. 2023. Вип. 9. С. 91–96; Його ж. Відносини чеського короля Вацлава I зі Святим Престолом у 1240–1247 рр. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 29–36; Його ж. Роль князівського подружжя Борживоя та Людмили у поширенні християнства в Чеській державі. *Православ'я в Україні*. 2025. С. 15–28. та ін.

учений В. Халоупецький вважав, що Людмила вийшла заміж за князя Борживоя у 873 р., у віці 14–15 років. Тобто, у такому разі вона народилася 859 чи 858 р.¹⁰

На офіційних церковних порталах (римо-католицький, православний) віднаходимо хронологію життя Людмили: 860–921 рр.¹¹, таке ж указано й на інформаційних банерах із виставки «Княгиня Свята Людмила», організованій у вересні 2021 р. у Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі представниками Посольства Чеської Республіки в Україні та Чеського центру в Києві¹². Ініціатори заходу обгрунтували рік народження Людмили – 860-й – тим, що в середньовічних джерелах означено кількість повних років на момент її смерті. Зокрема, у «Проложному житті Людмили» читаємо: «... вона зустріла кінець життя в суботній день о першій годині ночі, проживши 60 і один рік»¹³. День і година смерті підтверджуються й у «Крістіановій легенді»: «Раба Христова Людмила прийняла мученицьку смерть сьомого дня, у суботу 15 вересня, на першому всенощному молінні»¹⁴. Оскільки це сталося в ніч із суботи на неділю, то автор «Легенди» написав «сьомого дня», а не шостого¹⁵. Але в такому разі це вже не 15, а 16 вересня. Стосовно року, то домінує 921 р.¹⁶, хоча А. Власто висловив сумнів: «16 вересня 920 або 921 року ... було убито Вацлаву бабусю Людмилу»¹⁷.

Постать Дубравки – першої княгині-християнки Польщі – менш досліджена, проте, так само поміж науковців нема однастайності про роки її життя або не акцентується взагалі. Датують переважно приїзд до Польської держави, одруження з Мешком I, смерть, але й ця інформація дискусійна. Так, в універсальному словнику-енциклопедії вказані 935–977 рр. як хронологія життя¹⁸, А. Власто написав, що вона прибула до Польщі й стала дружиною князя 964 р.¹⁹, Л. Зашкільняк і М. Крикун – 965 р.²⁰ Якщо припустимо, що Дубравка пошлюбилася так, як і прабабця Людмила, у 14–15 років, то народилася вона між 949–951 рр. Однак Козьма Празький у «Хроніці» ствердив: «У рік від Різдва Христового 977 померла Дубравка, дуже безсоромна жінка. Будучи вже в похилому віці, вона вийшла заміж за польського князя, зняла при цьому зі своєї голови убір і наділа дівочий вінець, що було великою безрозсудністю з її боку»²¹. На перший погляд, складається непривабливий образ княгині, але ми, по-перше, не знайшли подібних оцінок в інших джерелах, по-друге, слово «похилий» передбачає в синонімічному ряді «поважний», по-третє, варто зважати на суб'єктивне бачення Козьми Празького. Якщо брати це до уваги, опис Дубравки може набути інакшого забарвлення і, можливо, ідеться про одруження у віці 20–30 років, тому народилася вона між 934–945 рр. До речі, в онлайн-енциклопедії подаються роки народження 930–940-ві²². Отже, у науковому середовищі більше однастайності про смерть Людмили і Дубравки, а датування їхньої появи на світ потребують ґрунтовних підтверджень.

Стосовно родинного походження точнішу інформацію маємо про Дубравку, натомість про Людмилу – факти суперечливі. Дослідники дискутують та аргументують дві версії: вона з чеського племені або сербського, як прописано в середньовічних рукописах. У «Крістіановій легенді», скажімо, зафіксовано: «Людмила, донька князя Славібора зі слов'янської землі, яка у давнину називалася Пшов (Psov), а нині люди іменують її Мель-

¹⁰ Ліхтей І. М Роль князівського подружжя Борживоя та Людмили... С. 18.

¹¹ Свята Людмила Чеська. *Римсько-Католицька Церква в Україні*. URL: <https://tkc.org.ua/events/svyata-lyudmyla-cheska/>; Мучениця Людмила, княгиня Чеська. *Вінницько-Барська Єпархія Православної Церкви України*. URL: <https://orthodox.vinnica.ua/publications/muchenytysya-lyudmyla-knyahynya-cheska>.

¹² У Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі відкрилася виставка «Княгиня Свята Людмила». *Православна Церква України*. 2021. 15 вересня. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/u-svyato-myhajlivskomu-zolotoverhomu-monastyri-vidkrylasya-vystavka-knyahynya-svyata-lyudmyla/>.

¹³ Проложное житие Людмилы / Публ. и перевод А.И. Рогова. *Восточная литература: Средневековые исторические источники Востока и Запада*. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Tschechien/X/Skazania/text4.phtml?id=2534>.

¹⁴ Кристианова легенда. *Восточная литература: Средневековые исторические источники Востока и Запада / Пер. с чешск., коммент. А. Игнатьева*. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Tschechien/X/Krist_legenda/text1.htm.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Ліхтей І. Роль князівського подружжя Борживоя та Людмили... С. 28; Зінько Ю., Калитко С., Кравчук О., Поп І. Нариси історії Чехії. Вінниця: Нілан-ЛІТД, 2017. С. 36; Мучениця Людмила, княгиня Чеська...

¹⁷ Власто А. Запровадження християнства у слов'ян... С. 119.

¹⁸ Добрава. *Універсальний словник-енциклопедія*. 4-те вид. / Укл. Попович М. Київ: Теза, 2006. С. 23; див. коментарі Л.М. Попової до: Галл Аноним. Хроніка і деяння князей или правителів польських. *Восточная литература: Средневековые исторические источники Востока и Запада*. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus9/Gall/frametext1.htm>.

¹⁹ Власто А. Запровадження християнства у слов'ян... С. 144.

²⁰ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... С. 20.

²¹ Козьма Празький. Чешская хроника / Публ. и пер. Г.Э. Санчука. *Восточная литература: Средневековые исторические источники Востока и Запада*. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus/Cosmas/framekniga1.htm>.

²² Дубравка Чеська. *Vikineдія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%83%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%B0_%D0%A7%D0%B5%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.

ником – завдяки нещодавно збудованому замку»²³. Подібне бачимо у «Хроніці» Козьми Празького: «Людмила – донька Славібора, правителя граду Пшов»²⁴, та в латинській легенді «Diffundente»: «Людмила не походила з іншого племені й була взята чеським князем “de gente sua”, тобто зі свого роду»²⁵. Славіст О. Рогов переконаний у належності пшован до чеських племен, які мешкали північно-східніше Праги, на території між містами Мельник і Каменц²⁶. Так само й А. Власто зазначив, що Людмила походила із сусіднього з чеським племені пшованів²⁷.

Інше припущення про родовід Людмили спирається на «Проложне житіє Людмили», яка «була із Сербської землі, донькою сербського князя»²⁸. Відповідно В. Халоупецький назвав Славібора князем слов'янського племені полабських сербів, сусідів земель Борживоєвих, а отже, Людмила народилася в сербсько-полабському Мілску чи з Верхній Лужиці²⁹. І. Ліхтей слушно констатував неможливість зробити однозначний висновок з цього питання, але зазначив, що «тогочасна політична ситуація спонукає окремих сучасних дослідників схилитися до думки про полабсько-сербське походження Людмили, а племінний союз її батька вчені локалізують територією на схід від річки Сали аж до Лаби (Ельби), тобто на північний захід аж за чеськими порубіжними горами»³⁰.

Організатори вище згадуваної виставки «Княгиня Свята Людмила» теж донесли до відома відвідувачів два трактування. Згідно з першим, Славібор із землі, яка не належала до влади самих Пршемисловичів. Був сильним володарем, але його князівство не можна визнати державою в сучасному розумінні, то радше кілька городищ, розташованих на стратегічних вершинах чи в добре укріплених долинах річок. Водночас, відповідно до другої гіпотези, підтримуваної церковнослов'янською легендою, батьківщиною Людмили була Лужицька Сербія³¹.

У коментарях до «Проложного житія Людмили» ми знайшли відомості про чеського історика В. Томека, який вважав первинною назвою пшован – серби, аналогічно до чеського племені хорватів³². І таке твердження можливе.

Інакша справа з родинним походженням Дубравки. Вона з чеської династії Пршемисловичів, як зазначалося, правнука Людмили, народилася в сім'ї Болеслава I Жорстокого та його дружини Біаготи (Бяготи). Зростала з двома братами: Болеславом (наступний князь Чехії Болеслав II Благочестивий) і Страхвасом (майбутній празький єпископ Христіан) та молодшою сестричкою Младою (згодом – Марія, ігумена монастиря Св. Георгія у Празькому граді)³³.

Про матір Дубравки маємо скупи дані. Її родовід невідомий, існують версії про германське чи болгарське походження, навіть припускають, що вона донька болгарського царя Симеона I (Благота або Бгота – стародавнє болгарське ім'я). На думку І. Фідлера, Біагота була болгарською принцесою, яка стала дружиною Болеслава I Жорстокого у 928–930 рр. завдяки контактам чеського князя Вратіслава I та болгарського царя Петра I поблизу Нітранська. М. Лутовський наголосив, що підтвердженням існування Бяготи слугують написи на монетах Пршемисловичів: «BIAGOTACOSIIX» або «BIAGOTACOVIIIX» – «BIAGOTA CONIVNX», тобто «дружина Біагота»³⁴.

Батько Дубравки – Болеслав I – прийшов на престол через кров, за що й отримав прізвисько «Жорстокий». Він убив свого рідного брата Вацлава (В'ячеслава), вихованого їхньою бабусею Людмилою в побожності зі схильністю до аскетизму. На противагу йому, Болеслав віддавав перевагу світському життю і прагнув влади, твердив А. Власто³⁵. Дійсно, автор «Проложного житія В'ячеслава», характеризуючи батька Дубравки, указав на таку його рису, як нещирість та вміння лестити: «Був лествий, запевняв, що любить його (Вацлава – Л.Ш.) понад життя, а в своєму серці замислив убивство»³⁶. Не соромився в епітетах про Болеслава й Козьма Празький. У його баченні «Вацлав був бажаним Богу і людям, а Болеслав – братовбивця, гідний прокляття; заздрисний, без покаяння за свій злочин,

²³ Кристианова легенда...

²⁴ Козьма Празький. Чешская хроника...

²⁵ Див. коментарі до: Проложное житие Людмилы...

²⁶ Там само.

²⁷ Власто А. Запровадження християнства у слов'ян... С. 113.

²⁸ Проложное житие Людмилы...

²⁹ Ліхтей І. Роль князівського подружжя Борживоя та Людмили... С. 18.

³⁰ Там само. С. 19.

³¹ У Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі відкрилася виставка «Княгиня Свята Людмила»...

³² Коментарі до «Проложного житія Людмили».

³³ Власто А. Запровадження християнства у слов'ян... С. 124.

³⁴ Biagota. Geni. URL: <https://www.geni.com/people/Biagota/6000000005870356001>.

³⁵ Власто А. Запровадження християнства у слов'ян... С. 121.

³⁶ Проложное житие Вячеслава / Публ. и перевод А.И. Рогова. *Восточная литература: Средневековые исторические источники Востока и Запада*. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Tschechien/X/Skazania/text5.phtml?id=2535>.

сповнений гордої пихи; безбожник і мучитель, який своєю жорстокістю перевершив Ірода, кровожерливістю – Нерона, безсердечністю злодіянь – Деція, немилосердям – Діоклетіана»³⁷.

Причини злочину Болеслава I Жорстокого не є предметом цього дослідження, науковці шукають їх на політичному та релігійному рівнях, але нам важливо наголосити на родинній атмосфері, в якій зростала Дубравка. Звичними були придворні інтриги, боротьба за владу, убивства між родичами, панування принципу «або ти, або тебе». Водночас маємо розуміти типовість таких історій про палацові підступи і змови при монарших дворах, особливо в часи Середньовіччя.

Стосовно сімейного життя, то Людмила прожила в шлюбі з Борживоєм 16–17 років, допоки у 889–890 р. він не помер чи то від хвороби, чи то від військових дій, маючи 36 років. За різними джерелами, у подружжя народилися троє синів і три доньки або троє синів і донька, утім відомі імена лише двох – Спітігнев і Вратіслав³⁸.

Автор «Проложного житія Людмили» занотував, що після смерті чоловіка «Блаженна Людмила усю свою печаль звернула до Бога і все своє майно роздала на милостині бідним»³⁹. Проте вірогіднішим є твердження про княгиню-вдову як «першу чеську володарку, яка мусила протягом певного часу дбати не лише про домашні справи, тобто управління маєтком Пршемисловичів, а й про “державну” (політичну роль Пршемисловичів у Богемії)»⁴⁰. Оскільки старшому сину Спітігневу виповнилося 13–14 років, Вратіслав – узагалі немовля, князь Великої Моравії вирішив скористатися моментом і приєднати володіння Борживоя. Людмилі довелося турбуватися про збереження спадку за своїми дітьми, вона не залишала Чехію⁴¹. Тільки після смерті великоморавського правителя, з 894–895 р. Спітігнев посів батьківський стіл, потім із 915 р. – брат Вратіслав (915–920 рр.).

Інакше склалося в шлюбі Дубравки. Разом із Мешком I вони прожили 12–13 років, до її смерті. 976 р. у подружжя з’явився на світ хлопчик, якого назвали Болеславом (на честь богемського дідуса чи брата Дубравки), у майбутньому спадкоємець Мешка I – Болеслав I Хоробрий (992–1025 рр.)⁴². Через кілька років народилася дівчинка Святослава (Свентослава), більш znana як Сігрід Горда – майбутня дружина Еріка VI Переможця, короля Швеції й Данії⁴³. Однак у науковому просторі походження Сігрід Гордої від Дубравки і Мешка I вважається гіпотетичним⁴⁴. Після смерті Дубравки її чоловік вдруге одружився, обравши німкеню Оду, з якою народив ще трьох синів⁴⁵.

Спільним індикатором для візуалізації ролі Людмили і Дубравки у процесі поширення християнської віри є їхні впливи на своїх чоловіків-язичників, виховання дітей та онуків, побожне життя. Людмила, як і Борживой, від народження дотримувалася поганських звичаїв, а вийшовши заміж, «брала приклад із чоловіка у його поганстві, приносила жертви ідолам»⁴⁶. У контексті формування Чеської держави, переконаний А. Власто, спостерігався «незначний вплив християнства протягом попередніх п’ятдесяти років і поява певного інтересу з боку слов’ян до налагодження тісних стосунків із християнським світом»⁴⁷.

Згідно з «Крістіановою легендою», просвітник Мефодій спонукав Борживоя до Христової віри, підкресливши принизливий статус язичника. «Сяючи красою квітучої юності, – читаємо, – ... він (Борживой – Л.Ш.) прийшов до Моравії до свого князя або короля Святополка з однією справою стосовно довіреного йому народу, був люб’язно ним зустрітий і разом з іншими запрошений на бенкет, однак йому не дали місця серед християн, а веліли сісти перед столом на підлозі»⁴⁸. Побачивши таку ганьбу, Мефодій поспитав, чи «не соромно такій могутній людині бути відісненим від княжих сидінь, хоча ти й сам маєш княже достоїнство, але сидиш на землі зі свинями за своє мерзенне ідолопоклонство!»⁴⁹

³⁷ Козьма Пражский. Чешская хроника...

³⁸ Там само; Проложное житие Людмилы...

³⁹ У Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі відкрилася виставка...; Проложное житие Людмилы...

⁴⁰ У Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі відкрилася виставка...

⁴¹ Ліхтей І. Роль князівського подружжя... С. 24, 25.

⁴² Плахонін А. Болеслав I Хоробрий. *Енциклопедія історії України* / Ред. В. Смолій. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А-В. С. 331.

⁴³ Кюрсак В. Спроба реконструкції генеалогії шведських правителів VIII–X ст. *Записки Львівського медієвістичного клубу*. Львів, 2017. Вип. 2. С. 155.

⁴⁴ Сигрид Гордая: скандинавская «мерера». *Homsk*. URL: <https://homsk.com/martin/sigrid-gordaya--skandinavskaya-megera>.

⁴⁵ Генеалогические таблицы. Польские князья и короли (пясты). *Восточная литература: Средневековые исторические источники Востока и Запада*. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Bav_geogr/4_1.JPG.

⁴⁶ Кристианова легенда...

⁴⁷ Власто А. Запровадження християнства у слов’ян... С. 111.

⁴⁸ Кристианова легенда...

⁴⁹ Там само.

Борживой поцікавився, які переваги дасть нова віра, на що просвітник навів такі аргументи: «Ти станеш паном своїх панів, всі вороги будуть підвладні твоєму володарюванню, а твоє потомство буде щодня множитися, подібно до великої річки, в яку стікають води різних струмків»⁵⁰. Як бачимо, на перше місце було поставлено політичну причину, бо Борживой, хоча й визнав зверхність великоморавського правителя Святополка, утім, вочевидь, мріяв про самостійність. Доказом слугують відцентрові тенденції у Великій Моравії одразу після смерті Святополка й відокремлення чеських земель 895 р.

Слова Мефодія видалися Борживою переконливими, тому вже наступного дня він та 30 його супутників «оживилися святою купіллю хрещення»⁵¹. Вони ще кілька днів прожили при дворі Святополка, спілкуючись з Мефодієм, який «повністю виховав у вірі Христовій та відпустив [Борживой] на батьківщину, давши йому багато дарів і приставивши до нього добродієсного священника на ім'я Каїча»⁵².

Попри таку деталізацію опису евангелізації чеського князя, ми не знаємо точного датування події. У «Хроніці» Козьми Празького вказано 894 р.⁵³, але це сумнівно, бо відомий рік смерті Мефодія – 885-й. З огляду на це, хрестини Борживоя відбулися або в сер. 870-х рр., або це здійснив інший священник, або на поч. 880-х рр. Не викликає сумнішу, що Чехія сприйняла християнство переважно в кирило-мефодіївському форматі, давнішому, ніж сучасний латинський. У 80-х рр. IX ст. слов'янські священники з Моравії привезли в Богемію церковнослов'янську літургійну мову та книги. Людмила могла навернутися в нову віру разом із чоловіком у Великій Моравії чи пізніше у Празі⁵⁴.

Евангелізація відбувалася поступово, з великим супротивом прибічників поганства. На думку В. Рейзлової, практично панувало двовір'я: християнство західного та східного (візантійського) форматів сприймалося переважно правлячими колами та їхнім оточенням, а сільська місцевість залишалася язичницькою. Єдиним обов'язком новонавернених у той час було тільки християнське поховання⁵⁵.

Дубравка, порівняно з Людмилою, уже народилася в християнській родині, її конфесійну належність використали батько і майбутній чоловік як інструмент у політичних маневрах. У «Хроніці» Галла Аноніма читаємо таке: «А Мешко, досягнувши князівської влади, почав зміцнювати свої духовні та фізичні сили і частіше нападати на народи, які жили довкола. Сам він перебував у такій великій омані язичництва, що за тогочасною традицією мав сімох дружин. Через деякий час зажадав ще собі за жінку правовірну християнку з Чехії на ім'я Дубровка. Але вона не погодилася вийти за нього заміж, – доки він не відмовиться від свого порочного звичаю й не пообіцяє їй стати християнином. Коли ж він оголосив, що має намір позбутися поганства і сприйняти священне вчення християнської віри, вона приїхала до Польщі з великою чисельністю світської та духовної свити. Однак не стала його дружиною, допоки він, уважно спостерігаючи за ритуалами християнської релігії та діяльністю кліру, не відрікся від оман язичництва й не схилився до лона матері-Церкви»⁵⁶.

Проте, на думку польського історика Г. Паца, це «певний топос, який часто виникає в різних історіях про перехід язичницьких правителів у християнство»⁵⁷. Радше шлюб Мешка I й Дубравки був доказом польсько-чеського союзу, необхідного, аби витіснити Чехію з альянсу з полабськими слов'янами, націленого проти Польщі.

Політичні мотиви пошлюблення Дубравки з польським правителем підтримуються А. Власто. Він указав на германський натиск на західні кордони Польщі як своєрідний каталізатор евангелізації. З метою обезпечення від німців, Мешко I вирішив прийняти християнську віру від сусідніх слов'янської держави – Чеського князівства, але, на думку дослідника, це було доволі ризикованим кроком. Для гарантії Мешко I уклав політичний і династичний альянс – одружився на доньці богемського князя Дубравці⁵⁸.

Вона прибула до Польщі в супроводі священника Йордана і привезла із собою християнські книги. Розпочався процес навернення в нову віру, як і у Богемії – повільно, галь-

⁵⁰ Кристианова легенда...

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

⁵³ Козьма Празский. Чешская хроника...

⁵⁴ Власто А. Запровадження християнства у слов'ян... С. 112, 113; Ліхтей І. Роль князівського подружжя Борживоя та Людмили... С. 21–22; У Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі відкрилася виставка...

⁵⁵ Rejzlová V. Legenda Kristiánova (před 997). Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2023. С. 4.

⁵⁶ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских / Публ. и перевод Л.М. Поповой. *Восточная литература: Средневековые исторические источники Востока и Запада*. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus9/Gall/frametext1.htm>.

⁵⁷ Хрещення Мешка. Як у Польщу прийшло християнство. Інтерв'ю Бартомея Ґайоза з істориком Гжегожем Пацом. *Нова Польща*. 2021. 12 жовтня. URL: <https://novapolshcha.pl/article/khreshennya-meshka-yak-khristiyanstvo-priishlo-v-polshu/>.

⁵⁸ Власто А. Запровадження християнства у слов'ян... С. 144.

муючись спротивом язичництва. Та й Мешко I охрестився не одразу, а в 966 р., напередодні Великодня. За підрахунками польських дослідників, Великдень 966 р. припадав на 14 квітня⁵⁹.

Місце хрещення Мешка I спірне. Скажімо, професор Т. Юрек назвав міста Магдебург, Кведлінбург, також фігурує Реґенсбург, єпископу якого підпорядковувалася Чехія. Натомість Г. Пац упевнений, що Мешко охрестився на теренах Великопольщі, імовірно, – у Познані (найвірогідніше), Гнезно, Оструві-Ледницькому. У його баченні локація для евангелізації обиралася не випадково й свідчила про рівноправність чи залежність від держави-місіонерки⁶⁰.

Перейнявши християнство від Богемії, Мешко I запобіг перспективі примусового навернення від Магдебурзької єпископської кафедри, яка використовувала віру як важіль для політичного васалітету. Німецький імператор, маючи підтримку Папи Римського, наче той павук сплітав павутину над поганськими землями, зтягаючи їх в орбіту власних інтересів. Очевидно, польський князь не забажав уподібнити свою державу до Чехії, Бранденбургу, Лужиці, прагнув зберегти «певну відстань між собою і честолюбними задумами імператора, стримати місіонерські потяги німецького духівництва»⁶¹.

Евангелізація, здійснена Мешком I, високо оцінена в новітніх наративах як «спосіб уведення свого народу в світ західної культури й латинської письменності; старт для створення наступним королем польської церковної митрополії у Гнезно; початок документування польської історії»⁶². Але маємо розуміти, що безпосередніми наслідками переходу Мешка у християнство стало запровадження обряду хрещення новонароджених, поховання померлих на протигагу поганській традиції трупоспалення; відбулася зміна календаря, увели періоди посту, церковну десятину, почали храмове будівництво⁶³.

Уможливилось все це після одруження на Дубравці. Недарма Галл Анонім назвав її «благочестивою жінкою, завдяки якій Мешко перший серед поляків пізнав благодать хрещення, а через нього світло істини осяяло з висоти усе королівство Польське»⁶⁴. Її значимість посилюється й тим фактом, що «така благословенна жінка народила найславнішого Болеслава, який по смерті батька мужньо керував королівством і так зріс милістю Бога у доблесті та силі, що своєю хоробрістю озолотив усю Польщу»⁶⁵.

Опосередкована заслуга Дубравки у формуванні Церкви, адже вона привезла священника Йордана, який очолив першу єпархію (968–984 рр.⁶⁶) із центром у Познані. Прикметно, що Йордан підпорядковувався напрямю Римському престолу, отже, володіння Мешка I, як вище вказано, не перебували у васальній залежності від німецького імператора, а Магдебурзька митрополія не була сюзереном над Познанською єпархією. Ураховуючи це, дослідники твердять про зважену політику польського князя, який зміг уникнути надмірного зближення із Західною Церквою, мав змогу гуртуватися з німцями та чехами проти потенційних завоювань язичників-слов'ян і разом підтримувати рівні й дружні стосунки з очільником Німецької імперії⁶⁷.

Розширення церковної організації відбулося в 1000 р., за часів Болеслава I Хороброго, який того року заснував митрополічу кафедру у Гнезно, призначивши архієпископом Радима, брата святого Войцеха – празького єпископа, убитого прусами 997 р. Його тіло, до речі, викупили поляни (одне з давньопольських племен) «за мішок золота» і поховали перед вівтарем у Гнезно. Митрополія була структурована єпископськими кафедрами у Кракові (Мала Польща), Вроцлаві (Сілезія) та Колобжезі (Помор'є). Із плином часу розширили мережу парафій, заснували нові єпископії⁶⁸.

Людмила і Дубравка як перші княгині-християнки власним прикладом демонстрували побожність, наставляючи у вірі Христовій оточуючих і, насамперед, виховуючи своїх дітей. Людмила, зважаючи на вдівство, що змусило передусім опікуватися господарством, вирішувати політичні питання, суміщаючи роль матері й батька для своїх синів, змогла приділити більше часу християнському вихованню вже свого онука Вацлава. Упевнившись у перебуванні чеських земель в руках законних спадкоємців Пршемисловичів, вона також сфокусувалася на домашніх справах і побожності в різних її проявах.

⁵⁹ 14 квітня відзначають Свято хрещення Польщі. *Polskie radio*. 2021. 14 квітня. URL: <https://www.polskieradio.pl>.

⁶⁰ Хрещення Мешка. Як у Польщу прийшло християнство...

⁶¹ Дейвіс Н. Боже ігрище... С. 96.

⁶² Там само. С. 46.

⁶³ Хрещення Мешка. Як у Польщу прийшло християнство...

⁶⁴ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских...

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Гнезненские заметки / Пер. с лат., коммент. А. Досаева. *Восточная литература: Средневековые исторические источники Востока и Запада*. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Polen/X/960-980/Gnezno/noten.phtml?id=10626>.

⁶⁷ Власто А. Запровадження християнства у слов'ян... С. 145, 147.

⁶⁸ Дейвіс Н. Боже ігрище... С. 98.

Про Вацлава Людмила турбувалася з його малолітства і, як переконують джерела, розуміла вагу грамотності. У «Житті В'ячеслава» читаємо: «І бабуся Людмила віддала його навчатися по слов'янських книгах. І він добре навчався у свого вчителя й швидко опанував усю мудрість»⁶⁹. Згодом, – указує автор Життя, – батько Вацлава відрядив його до Буча, і «став отрок навчатися за латинськими книгами, і він добре навчався»⁷⁰.

Аналізуючи ці нотування, наголошуємо на релігійній дихотомії в тогочасній Богемії. Пам'ятаємо, що Борживой та Людмила були охрещені за візантійським обрядом, у богослужінні використовували слов'янську мову, але вже з часів Вацлава спостерігалася політична й конфесійна орієнтація на Захід, а отже, латинська літургія⁷¹. Афірмацією цього слугує й уривок із «Востоковської легенди», у якій майже ідентичний текст, за винятком хіба що: «віддала його бабуся Людмила вчитися слов'янським книгам за *порадою священника*»⁷². У «Крістіановій легенді» знаходимо, що «Вацлав відправив послання до Регенсбурга (одне із найстаріших міст Німеччини, резиденція баварських єпископів – *Л.Ш.*), до єпископа цього міста на ім'я Тутон, бо на той час чехи перебували у віданні його єпархії»⁷³. В іншому місці таке: «Вацлав ... хотів піти в Рим, щоб просити у тодішнього Папи Римського одягнути його в чернечі шати і постригти його»⁷⁴. Але латина не витіснила остаточно слов'янські тексти. «Поклав [Бог] таку благодать на князя В'ячеслава, – зафіксовано в його Житті, – [що] і він став розуміти латинські книги як єпископ чи священник, і ще возив із собою грецькі та слов'янські книги та читав швидко і без помилок»⁷⁵. Без сумніву, освіченість й побожність Вацлава – заслуга Людмили.

Крім піклування про онука, вона приділяла велику увагу знедоленим, тим, хто потрапив у скрутне становище, соціально незахищеним верствам у сучасному розумінні. Наочною демонстрацією цього слугує уривок із «Крістіанової легенди»: «Благочестива пані Людмила ... віддала всі свої сили служінню правді. Про це кажуть бідняки, яким у їхній нужді вона багато допомагала і яким вона стала як матір, годуючи голодних і напуваючи спраглих. На це вказують і священнослужителі, про яких вона дбала, наче вони її власні сини. Вона була благочестива і лагідна в усьому та сповнена різного добра; щедра у милостині, невтомна у справах, набожна в молитвах, досконала в любові та смиренна без міри. Двері її будинку вдень і вночі відчинялися для будь-якого подорожнього. Вона була матір'ю сиріт, утішницею вдів, невтомною відвідувачкою полонених і ув'язнених, досконалою в усіх добрих справах»⁷⁶.

Про побожність Дубравки та виховання нею своїх дітей маємо менше інформації, бо її не канонізували, і завершила вона земний шлях інакше, ніж бабуся. Однак, переконані, що саме Дубравка (не Мешко I, сфокусований на формуванні держави) відчутніше вплинула на становлення особистості сина Болеслава. Для його світосприйняття фундаментом стала материнська рецесія християнських принципів, від неї він міг перейняти набожність і благоговіння перед духовенством. Попри активну територіальну експансію Болеслава I Хороброго, поміж яких завойовницькі походи на Русь, боротьба за владу з мачухою (другою дружиною Мешка I) та зведеними братами, вигнання їх з країни, – знаємо й про іншу сторону його вдачі. «До єпископів і капеланів своїх, – написав Галл Анонім, – виявляв таку повагу, що не насмілювався сидіти, якщо вони стояли, і називав їх не інакше, ніж панове, Бога шанував з великою побожністю, святу Церкву возвеличував і надавав їй королівські подарунки»⁷⁷. Автор «Хроніки» також підкреслив непохитне почуття справедливості Болеславом I, його благородство, неупередженість, доброту, щедрість, подячне ставлення до людей⁷⁸.

Як уже наголошувалося, доля наших героїнь завершилася по-різному. Життя Дубравки, урахувавши спірність діапазону її народження, тривало не більше 47-ми років. Використані нами матеріали переконують у природній смерті. За інформацією Ю. Крашевського, її могилу віднайшли у Гнезно під каменем, позначеним лише простим хрестом. У ньо-

⁶⁹ Житие Вячеслава. Минейная редакция / Публ. и перевод А.И. Рогова. *Восточная литература: Средневековые исторические источники Востока и Запада*. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Tschechien/X/Skazania/text2.phtml?id=2532>.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Rejzlová V. *Legenda Kristiánova (před 997)*. С. 5.

⁷² Востокская легенда / Публ. и перевод А.И. Рогова. *Восточная литература: Средневековые исторические источники Востока и Запада*. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Tschechien/X/Skazania/text1.phtml?id=2531>.

⁷³ Кристианова легенда...

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Житие Вячеслава...

⁷⁶ Кристианова легенда...

⁷⁷ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских...

⁷⁸ Anonim tak zwany Gall. *Kronika Polska*. *Internet archive*. URL: <https://web.archive.org/web/20060831201245/http://monika.univ.gda.pl/~literat/gal/index.htm>.

му не було жодних реліквій, крім згнилих шат фіолетового й пурпурного кольорів, а на голові – вузької пов'язки, оздобленої золотом⁷⁹.

Бабуся Дубравки Людмила прожила 61 рік, але померла насильницькою смертю від рук найманних убивць. Замовниця – невістка Драгомира, дружина сина Вратіслава. Спонукальні мотиви приховані в кількох площинах від особистої ненависті, зумовленої ревністю за вплив на сина Вацлава й авторитет Людмили в народі, до політичних і релігійних суперечностей між придворними партіями. До прикладу, у «Легенді Нікольського» (Нікольський – славіст, який 1904 р. вперше опублікував пам'ятку – Л.Ш.) читаємо, що «зла мати, яка за свій гріх отримала ім'я Драгомира, зібрала нечестивих чоловіків і сказала: “Що нам робити, бо він (Вацлав – Л.Ш.) повинен стати князем, а він розбещений кліриками і мою свекрухою і став подібний до ченця. Я погублю її, а їх вижену з країни”». «І тоді ж вона послала своїх радників задушити свою свекруху Людмилу. І в цей час по всій Богемській землі відбувалося вигнання кліриків і священників та руйнування церков. І вона поставила на вулицях вартових, сказавши їм: “Якщо десь помітите якогось клірика, що йде до мого сина, негайно знищуйте його і не шкодуйте його життя”»⁸⁰.

У цій пам'ятці автор зацентрував на протиставленні язичницької та християнської традицій, але побутують думки і про намір Драгомира заволодіти майном свекрухи, позбутися її впливу на сина Вацлава, бути повноправною володаркою Богемії при малолітніх спадкоємцях, конфлікт через підтримку Людмилою слов'янської літургії⁸¹.

Аби забезпечитися від невістки, Людмила «з головного замку переселилася в замок Тетин, де щедрою рукою роздавала милостиню»⁸². Проте й там не залишили її у спокої: у ніч із 15 на 16 вересня 921 р. «головні вбивці Тунна і Гоммон ... із диким реготом увірвалися в кімнату»⁸³. Блаженна Людмила намагалася їх присоромити, нагадувала про виявлені до них милості, але марно. «Ці дикуни, – читаємо в “Крістіановій легенді”, – непохитні, як камінь, не бажаючи слухати її і не гребуючи покласти на неї руки, стягнули її з ліжка і кинули на землю. Вона сказала їм: “Дайте мені помолитися”. І коли їй це дозволили, розкинувши руки звернулася до Господа. Жорстокі кати накиннули їй на шию мотузку і задушили, позбавивши земного життя»⁸⁴.

Драгомира спершу обдарувала душолюбів, а згодом позбулася, убивши Гоммона, а Тунна врятувався втечею⁸⁵. Людмилу поховали в Тетині, де з часом почали відбуватися чудеса, як-то прозорина сліпого, який торкнувся могили княгині, божественне світло, дивний аромат, що «перевершував усі рідкісні прянощі та квіти»⁸⁶. Вацлав, ставши повноправним правителем Чехії, наказав перепоховати нетлінні мощі бабусі. Останки привезли до Праги, і «всі бачили непорочність тіла й міцність волосся; її обличчя сяяло, ніби вона була жива, а одяг виблискував такою красою і чистотою, наче того ж дня його виткали»⁸⁷.

1143 р. княгиня Людмила була канонізована за праведне життя, рівноапостольну працю та численні чудеса, що відбувалися на її мощах, ім'я її зараховане до лику святих⁸⁸. Вона вважається покровителькою Чехії, також бабусь, матерів і християнських учителів. В Україні, до речі, день пам'яті Людмили – 16 вересня⁸⁹.

Отже, викладений матеріал засвідчив, що першими княгинями-християнками Чеської та Польської монархій були Людмила і Дубравка з династії Пршемисловичів. Їхні біографії потребують подальшого дослідження, оскільки містять суперечливу інформацію, а окремі лакуни зостаються узагалі незаповненими. Утім, спираючись на середньовічні джерела й наукові студії, можемо окреслити хронологію життєписів, реконструювати ключові події в родині і процесах евангелізації, вплив на виховання дітей, вияви побожності.

Людмила від народження дотримувалася язичницьких традицій і змінила віру після хрещення чоловіка Борживоя. Її правнука-християнка Дубравка вийшла за польського князя-язичника Мешка I, привезла в Польщу священників і богослужбову літерату-

⁷⁹ Dobrawa Przemyslidka. Wikipedia. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Dobrawa_Przemy%C5%9Blidka.

⁸⁰ Легенда Никольского / Публ. и перевод А.И. Рогова. *Восточная литература: Средневековые исторические источники Востока и Запада*. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Tschechien/X/Skazania/text3.phtml?id=2533>.

⁸¹ Проложное житие Людмилы...; Кристианова легенда...; Власто А. Запрвадження християнства у слов'ян... С. 119; Ліхтей І. Роль князівського подружжя Борживоя та Людмили... С. 26.

⁸² Кристианова легенда...

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Проложное житие Людмилы...

⁸⁷ Кристианова легенда...

⁸⁸ Свята мучениця Людмила, княгиня Чеська. *Пам'ять: християнський портал*. URL: [https://pamjat.net.ua/literature/svitlyny\(foto\)/250_svjata-muchenycja-ludmyla-knjahynja-cheska](https://pamjat.net.ua/literature/svitlyny(foto)/250_svjata-muchenycja-ludmyla-knjahynja-cheska).

⁸⁹ День Святої Людмили: історія та заборони. *Дзеркало тижня*. 2024. 16 вересня. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/den-svjatoji-ljudmili-istorija-ta-zaboroni.html>.

ру, що дозволило закласти фундамент Церкви Христової та розпочати євангелізацію населення. Людмила, втративши чоловіка й зоставшись із малолітніми синами-спадкоємцями, мусила занурюватися в політичні справи, аби зберегти Богемію за Пршемисловичами. Дубравка до смерті прожила з чоловіком, вочевидь, фокусувалася переважно на родині, але її роль у тому, що політично-династичний чесько-польський союз дозволив Мешку I об'єднати давньопольські племена в єдину державу, уникнути залежності Корони Польської та новоствореної Церкви від німецького імператора. Народила сина Болеслава, який розбудував князівство, продовжив кампанію євангелізації, розширив церковну організацію через заснування нових єпископств. Людмила залишила глибокий слід в історії Церкви завдяки великій побожності, прийняла мученицьку смерть, була канонізована й зарахована до лику святих.

ЛЮДМИЛА

Saint Ludmila, St. Ludmila's Church, Cedar Rapids, Iowa. *Wikipedia*.
URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Ludmila_of_Bohemia.

ДУБРАВКА

Dobrawa Przemyslidka. *Wikipedia*.
URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Dobrawa_Przemys%C5%9Bli%C5%9Bka.

References

- Deivis, N. (2008). *Bozhe ihryshche. Istoriiia Polshchi* [God's playground. The history of Poland.]. Kyiv, Ukraine.
- Dvornik, F. (2000). *Sloviany v Yevropeiskii istorii ta tsyvilizatsii* [Slavs in European history and civilization]. Kyiv, Ukraine.
- Kardash, O. (2020). «Ex paganis christianos esse patavit»: koho vidpravyyvsia khrystyianizuvaty ni-transkyi yepyskop Vikhinh? [“Ex paganis christianos esse patavit”: whom did Bishop Vihing of Nitra set out to Christianise?]. *Halychyna: naukovi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys – Galicia: scientific and cultural-educational regional studies journal*, 33, P. 7–26.
- Kiorsak, V. (2017). Sproba rekonstruksii henealohii shvedskykh pravyteliv VIII–X st. [An attempt to reconstruct the genealogy of Swedish rulers of the 8th–10th c.]. *Zapysky Lvivskoho mediievistychnoho klubu – Notes of the Lviv Medieval club*, 2, P. 150–160.
- Likhtei, I. (2017). Istoriiia serednovichnoi Cheskoï derzhavy kriz pryzmu suchasnoi ukrainskoï bohemistyky [The history of the medieval Czech state through the prism of contemporary Ukrainian Bohemian studies]. *Slavistychna zbirka – Slavic studies collection*, 3, P. 185–195. Kyiv, Ukraine.
- Likhtei, I. (2019). Cheska derzhava Prshemyslovychiv: dvi sproby stvorennia universalnykh monarkhii u Tsentralnii Yevropi v X i XIII st. [The Czech state of the Přemyslids: two attempts to create universal monarchies in Central Europe in the 10th and 13th c.]. Prešov, Slovakia.
- Likhtei, I. (2019). Protystoiannia bavarskoï ta kyrylo-mefodiivskoï khrystyianskykh misii na zemliakh dynastii Moimirovychiv dr. pol. IX st. [The confrontation between the Bavarian and Cyril and Methodius Christian missions in the lands of the Moimirovich dynasty in the second half of the 9th c.]. *Halychyna: naukovi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys – Galicia: scientific and cultural-educational regional studies journal*, 31, P. 64–80.
- Likhtei, I. (2023). Vshanuvannia v Chekhii ta Ukraini 1100 rr. z dnia muchenytskoi smerti Sv. Liudmyly [Commemoration in the Czech Republic and Ukraine of the 1100th anniversary of the martyrdom of St. Ludmila]. *Istorychnyi chasopys z bohemytyky i slovakistyky – Historical journal of Bohemian and Slovak studies*, 9, P. 91–96.

Likhtei, I. (2024). Vidnosyny cheskooho korolia Vatslava I zi Sviatym Prestolom u 1240–1247 rr. [Relations between Czech King Wenceslaus I and the Holy See in 1240–1247]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 29–36.

Likhtei, I. (2025). Rol kniazivskoho podruzzhzia Borzhyvoia ta Liudmyly u poshyrenni khrystyanstva v Cheskii derzhavi [The role of the princely couple Borivoj and Ludmila in spreading Christianity in the Czech state]. *Pravoslavia v Ukraini – Orthodoxy in Ukraine*, P. 15–28.

Plakhonin, A. (2003). Boleslav I Khorobryi. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Bolesław I the Brave. Encyclopedia of Ukrainian History]. Kyiv, Ukraine.

Popovych, M. (Comp.). (2006). Dobrava. Universalnyi slovnyk-entsyklopediia [Dobrava. Universal dictionary-encyclopedia]. Kyiv, Ukraine.

Rejzlová, V. (2023). Legenda Kristiánova (před 997) [The Legend of Kristián (before 997)]. Praha, Czech Republic.

Vandysh, P. (2004). Tsina svobody. Istoriia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy vid Serednovichchia do sohodennia [The price of freedom. History of Central and Eastern Europe from the Middle Ages to the Present]. Kyiv, Ukraine.

Vlasto, A. (2004). Zaprovadzhenia khrystyanstva u slovia. Vstup do serednovichnoi istorii slovianstva [The introduction of Christianity among Slavs. Introduction to medieval Slavic history]. Kyiv, Ukraine.

Zashkilniak, L., Krykun, M. (2002). Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dnev [History of Poland: From ancient times to the present day]. Lviv, Ukraine.

Zinko, Yu., Kalytko, S., Kravchuk, O., Pop, I. (2017). Narysy istorii Chekhii [Essays on the history of the Czech Republic]. Vinnytsia, Ukraine.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shara Liubov – Ph.D. in historical sciences, docent of the department of world history and international relations, T. Shevchenko national university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: ljuba_che@ukr.net

Дата подання: 20 вересня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 3 грудня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шара, Л. Перші княгині-християнки в процесі евангелізації Чеської та Польської середньовічних монархій. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 19–29. DOI: 10.58407/litopis.250602.

Цитування за стандартом APA

Shara, L. (2025). Pershi kniahyni-khrystyianky v protsesi yevanhelizatsii Cheskoï ta Polskoï serednovichnykh monarkhii [The first Christian princesses in the process of evangelization of the Czech and Polish medieval monarchies]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 19–29. DOI: 10.58407/litopis.250602.

В'ячеслав Станіславський

**РОСІЙСЬКІ ВІЙСЬКА НА ТЕРЕНАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ,
ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ГАДАНЕ ЗАХОПЛЕННЯ НИМИ
КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ТА РЕАКЦІЇ ТУРЕЦЬКОГО УРЯДУ
(грудень 1704 – січень 1705 рр.)¹**

**RUSSIAN TROOPS ON THE TERRITORY OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH,
REPORTS OF THEIR ALLEGED CAPTURE OF KAMIANETS-PODILSKYI,
AND REACTIONS OF THE TURKISH GOVERNMENT (DECEMBER 1704 – JANUARY 1705)**

DOI: 10.58407/litopis.250603

© В. Станіславський, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4688-5978>

На основі архівних матеріалів, а саме документів російського посольства в Османській імперії, з'ясовано, що наприкінці 1704 – на початку 1705 рр. з її північних регіонів до Стамбула надходили звістки про зайняття російськими військами Кам'янця-Подільського, що викликало у турків значну тривогу та заходи у відповідь. **Метою статті** є введення до наукового обігу новознайдених фактів щодо цих повідомлень та їх аналіз на широкому тлі тогочасних політичних подій, а саме війни та політичного протистояння в Речі Посполитій, коли кожна зі сторін приділяла значну увагу позиції турецького уряду. **Встановлено**, що питання про владу над Кам'янцем було особливо болючим для османського керівництва, і про це знали представники верхівки Речі Посполитої та Кримського ханату, які намагалися використати таке ставлення в своїх політичних інтересах. Підґрунтям для підвищеної тривоги турків була суттєва військова присутність та участь у воєнних діях російських і українських військ на теренах Польсько-Литовської держави. Участь представника французького посольства в передачі інформації російському послу про дії турків дає змогу припускати, що про політичні обставини навколо гаданого підпорядкування Кам'янця-Подільського царю, було відомо також вищому керівництву Франції.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Османська імперія, Річ Посполита, Російська держава, Кримський ханат, Карл XII, Петро Толстой, Станіслав I Лещинський, Август II Сильний, Іван Мазепа.

Based on archival materials, namely documents of the Russian embassy in the Ottoman empire, it was found that at the end of 1704 – the beginning of 1705, news of the occupation of Kamianets-Podilskiy by Russian troops arrived in Istanbul from its northern regions, which caused considerable alarm among Turks and led to retaliatory measures. **The purpose of the publication** is to introduce into scientific circulation newly discovered facts about these messages and analyze them against the broad background of the political events of the time: namely, the war and political confrontation in the Polish-Lithuanian Commonwealth, when each side paid considerable attention to the position of the Turkish government. **It has been established** that the issue of power over Kamianets was particularly painful for the Ottoman leadership, and that representatives of the top brass of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Crimean Khanate knew about it, and they tried to use this attitude in their political interests. The basis for the increased anxiety of Turks was the significant military presence and participation in military operations of Russian and Ukrainian troops on the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The participation of a representative of the French embassy in the transfer of information to the Russian ambassador about the actions of Turks allows us to assume that the political circumstances surrounding the alleged submission of Kamianets-Podilskiy to the tsar were also known to the top French leadership.

Key words: Kamianets-Podilskiy, Ottoman Empire, Polish-Lithuanian Commonwealth, Russian State, Crimean Khanate, Charles XII, Peter Tolstoy, Stanislav I Leshchynsky, August II Strong, Ivan Mazepa.

¹ Публікацію здійснено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім.Юліуша Мерошевського (Publikacja powstała w ramach programu stypendialnego Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego).

Архівні матеріали, які спонукали до написання цієї статті і які будуть проаналізовані далі, оповідають про те, що в грудні 1704 – січні 1705 рр. верхівка Османської імперії отримувала повідомлення про загрозу переходу Кам'янець-Подільського, який тоді перебував під владою Речі Посполитої, під царську зверхність. Для розуміння, чому це здавалося туркам реальним, нагадаю, що в ті роки на теренах Польсько-Литовської держави тривала Велика Північна війна. Політичним розколом у цій державі прагнула якнайбільш ефективно скористатися Москва, чії війська спрямовувалися туди для протистояння зі шведами та їх польськими прибічниками. Потенційно, при дуже сприятливому для росіян розвитку подій, це могло призвести до політичного підпорядкування Речі Посполитої Москві. Саме цього побоювалися в Бахчисарай та Стамбулі, адже з 80-х рр. XVII ст. чітко простежувалося прагнення Росії до завоювань у чорноморському напрямку. Мирний договір 1700 р., який завершив це протистояння, не міг надовго заспокоїти ні Кримський ханат, ні Туреччину, зважаючи на масштабні перетворення, які проводив Петро I і які були спрямовані на підготовку до наступних конфліктів зокрема з Османською імперією. Відтак заволодіння росіянами подільським містом із потужними фортифікаціями засвідчувало би значне зростання загрози з боку Московської держави, а тому новини про цю подію видавалися туркам вельми тривожними. А тим більше дражливою була ця інформація тому, що лише кількома роками раніше Кам'янець-Подільський Османська імперія повернула Речі Посполитій в результаті Карловицького договору 1699 р., що стало відчутною втратою для Стамбула й відгукнулося під час змін на султанському троні.

Загалом Порта уважно спостерігала за подіями в Речі Посполитій, отримувала різноманітні сигнали від воюючих сторін, як і з підпорядкованих їй політичних утворень. Щоб зрозуміти підґрунтя появи та прийняття Стамбулом повідомлення про Кам'янець-Подільський, необхідно детальніше згадати цей подієвий контекст.

Отже, після поставлення королем Станіслава Лещинського шведський очільник Карл XII вирушив від Варшави до Сандомира, у серпні захопив Ярослав, далі попрямував до Львова, яким оволодів наступного місяця². Зазначаючи, що шведський король здійснив похід під Львів значною мірою з ініціативи великого коронного гетьмана Ієроніма Любомирського, щоб спонукати Порту до активної позиції³, Юзеф Фельдман називає цю акцію «найпомітнішою спробою підступовхнути турків проти Москви, зробленою перед Полтавою», яку здійснив Карл XII⁴. Оцінка походу шведського монарха до Львова як засобу тиску на турецьку політику зустрічається і в шведських істориків⁵. Тут варто пригадати, що, здобувши це місто, Карл XII звільнив значну кількість полонених турків і татар⁶. Після захоплення Львова шведський король чи думав про Київ⁷, чи планував заволодіти Кам'янцем-Подільським, але змінив цей намір у зв'язку з тим, що польський король Август II зайняв Варшаву⁸.

Похід Карла XII до Львова викликав занепокоєння в таборі прибічників Августа II через справедливе припущення, що йшлося про порозуміння з турками і татарами. Але Стамбул виявив цілком мирні настрої – до Августа II прибув посол на ім'я Ібрагім від нового султана Ахмеда III із нотифікаційним листом і запевненнями у дружбі. Представник імперії був добре прийнятий і при від'їзді отримав листи від короля до султана та великого візира. У цих посланнях Август II просив про припинення зв'язків із його противниками, покликаючись на перейняту кореспонденцію І. Любомирського з кримським ханом⁹. На додаток, про тодішню позицію османської влади свідчить також інформація про те, що ще по дорозі до Августа II, в Бережанах, де турецький посол зупинявся, він докоряв польному гетьману Адаму Миколаю Сенявському, що той не підтримує короля як слід¹⁰.

Проявом покращення становища Августа II стало й те, що після провалу планів на корону І. Любомирський змінив політичну орієнтацію – прагнув знову стати гетьманом під владою цього короля. Вже від серпня він мав таємні домовленості з двором Августа II, на кінець жовтня 1704 р. пропозиція про поновлення колишнього становища І. Любомирського була схвалена королем, а в середині листопада відбувся й сам перехід¹¹. У листопаді ж Август II відправив листи до українського гетьмана І. Мазепи з закликами збережен-

² Anusik Z. Karol XII. Wrocław–Warszawa–Kraków: Wyd-wo Ossolineum, 2006. S. 121–123.

³ Feldman J. Polska a sprawa wschodnia 1709–1714. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1926. S. 22.

⁴ Feldman J. Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1925. S. 65.

⁵ Tengberg E. Från Poltava till Bender. En studie i Karl XII: s turkiska politik 1709–1713. Lund, 1953. S. 6.

⁶ Anusik Z. Karol XII. S. 124.

⁷ Feldman J. Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709. S. 65.

⁸ Герье В. Последний варяг. Древняя и новая Россия. 1876. Т. II. № 6. С. 99.

⁹ Feldman J. Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709. S. 65–66.

¹⁰ Ibid. S. 65; Piwarski K. Hieronim Lubomirski, hetman wielki koronny. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1929. S. 142.

¹¹ Ibid. S. 154–155, 160, 167–168.

ня маєностей Ієроніма та підкоморія надвірного коронного Єжи Домініка Любомирських, як і Адама Сенявського¹².

Відносини Речі Посполитої з Росією на той час врегульовувалися Нарвським договором, укладеним у серпні 1704 р. Згідно з ним, Росія і Польсько-Литовська держава зобов'язувалися спільно протистояти Швеції. При цьому Москва мала відправити війська на допомогу союзнику, надавати грошові субсидії та сприяти припиненню повстання Семена Палія з поверненням полякам зайнятих повсталими українцями фортець¹³. Важливим наслідком договору, у контексті теми, яка розглядається, було віддалення можливості об'єднання Речі Посполитої під владою С. Лещинського та шведсько-польської виправи на Росію¹⁴. Ще одним із зауважених дослідниками наслідків зазначеної угоди було те, що польська сторона не змогла передбачити, що диспропорція сил між Річчю Посполитою та Росією незабаром призведе до використання цього трактату для підпорядкування Польсько-Литовської держави царатові¹⁵.

У серпні 1704 р. саксонсько-польські сили почали дії проти Познаня, в якому перебувала шведська залога. У вересні Август II зайняв Варшаву, залишену С. Лещинським, а наприкінці місяця відправив до Познаня генерал-поручика Йоганна Рейнгольда фон Паткуля з військами, щоб здобути місто, чого досягти не вдалося. Зимували війська російського корпусу в містах Верхньої Лужиці¹⁶. Оцінюючи діяльність допоміжних російських сил, польський дослідник Я. Бурдовіч-Новіцкі зазначив: «То був безпомилковий сигнал вторгнення Росії не лише на східні терени Речі Посполитої (того часу Мазепа відібрав Правобережну Україну з рук Палія), але також углиб країни. Вперше в історії російський солдат дістався до серця Польщі, і навіть її західних кордонів (облога Познані російськими військами під командуванням Паткуля)»¹⁷.

Окрім польських теренів російські сили були задіяні й у Литві. Після укладення Нарвського договору, на додачу до невеликого російського корпусу генерал-майора Б. Корсака, у вересні 1704 р. в Литву були введені 6 піхотних та 6 драгунських полків загальною чисельністю 10 тис. осіб під командуванням генерала А. Репніна. Взимку – навесні 1704–1705 рр. туди були перекинуті основні сили головної російської армії й на травень вони налічували 27 піхотних, 15 драгунських полків і окремий драгунський батальйон. Основна частина піхоти головної армії на чолі з фельдмаршалом Георгом Бенедиктом Огільві (близько 32 тис. осіб) перебувала біля Полоцька, інші частини – в Ковно, Вільно, біля Себежа, Орші, Вітебська, Мінська, Невеля¹⁸.

Українські сили на чолі з І. Мазепою на той час перебували на Правобережжі. 24 серпня 1704 р. гетьман отримав доручення Августа II спустошити маєності Любомирських на Волині, яке, однак, не поспішав виконувати, очікуючи розпорядження царя. У вересні він отаборився поблизу Любара, а у володіннях Любомирських розташував своїх козаків, аж поки не отримав звістку, що Любомирські повернулися на бік Августа II. У жовтні ж І. Мазепа попрямував на Лівобережжя і вже наприкінці місяця був у Батурині¹⁹.

Тепер про дипломатичні справи, котрі відбувалися в Стамбулі. Статейні списки російського посла в Туреччині П. Толстого містять низку записів, які свідчать про пильну увагу керівництва імперії до ситуації на її північних кордонах в грудні 1704 та в січні 1705 рр. Значною мірою тривога в османській столиці була викликана повідомленнями про заволодіння російськими військами Кам'янцем-Подільським. Особливу активність у спонуканні Стамбула до протидії московській експансії виявляв Бахчисарай, а, втім, інформація від кримської верхівки посилювалася звістками з Ясс та Бухареста.

Отже, в захифрованому листі до очільника російської дипломатії Ф. Головіна від 17 грудня 1704 р. посол підсумовував актуальні на той час відомості про ініціативи кримських татар та реакцію на них османського уряду. За його словами, хан писав до Порти багато брехні, бажаючи вчинити війну зі стороною царя, та просив про дозвіл приїхати до

¹² Piwarski K. Hieronim Lubomirski, hetman wielki koronny. S. 173.

¹³ Volumina legum. Petersburg, 1860. T. VI. S. 82–84; Письма и бумаги императора Петра Великого. Санкт-Петербург: Государственная тип-я, 1893. Т. 3 (1704–1705). С. 129–135.

¹⁴ Kamiński A. Początki antyszwedzkiego sojuszu. Ze stosunków polsko-rosyjskich 1704–1706. *Przegląd Historyczny*. 1969. T. 60. № 2. S. 295.

¹⁵ Gierowski J. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). Kraków, 2001. S. 260.

¹⁶ Anusik Z. Karol XII. S. 122, 127, 128–130; Великанов В. Русский вспомогательный корпус на польско-саксонской службе. 1704–1706: организация и численность. *Российский военно-исторический журнал «Старый Цейхгауз»*. 2012. № 46. С. 94.

¹⁷ Burdowicz–Nowicki J. Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706: wyd. 2-e. Kraków: ARCANA, 2013. S. 528.

¹⁸ Павленко Н. Петр Великий. Москва: Мысль, 1994. С. 180; Великанов В., Мехнев С. Курляндский поход Шереметева и «упущенная виктория» при Мур-мызе (Гемауртгофе) 26 июля 1705 г. *Российский военно-исторический журнал «Старый Цейхгауз»*. 2014. № 57. С. 70.

¹⁹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования: изд. 2-е. Санкт-Петербург: Тип-я М. Стасюлевича, 1885. Т. 16: Мазепа и мазепинцы. С. 259–260; Сергиенко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 188.

Константинополя, щоб самому донести про певну важливу справу. Про це була таємна нарада в Порті, на якій одні учасники пропонували відправити до Криму когось зі знатних осіб, щоб хан розповів представнику уряду про ту справу, а інші говорили, що варто хану прибути до османської столиці. На той час питання про цей приїзд ще не було узгоджене. Також, згідно з листами кримського правителя Селім-Гірея I, міркували, чи починати війну з царською стороною, чи ні. Стосовно цього питання постановили провести нараду із багатьма старими пашами. Посланців для збору тих пашів ще не відправляли, хоча П. Толстой вважав, що незабаром відправлять. На той час турецьке керівництво готувало фермани про збір військ. Посол вважав, що їх спрямують до Дунаю задля безпеки Османської держави, оскільки пройшла чутка про вступ царських ратей у Кам'янець-Подільський²⁰.

У згаданому листі П. Толстого до Ф. Головіна було означено й інші питання відносин Стамбула з Москвою. Посол концентрував увагу зокрема на тому, що турки дуже занепокоєні через зволікання з проведенням розмежування володінь султана і царя та стурбовані через тривалу затримку султанського посла в російській столиці, але вважав, що наступного року жодних супротивних дій з їхнього боку не буде²¹.

Уже незабаром інформація про подільську фортецю підтвердилася, що викликало значне занепокоєння османської влади. Так, 19 грудня 1704 р. до П. Толстого надійшов лист купця С. Рагузинського разом з іншим листом від неназваного відправника, в якому зазначалося, що з мультянської та волоської земель надійшла достовірна новина про оволодіння царем Кам'янцем-Подільським – «Кам'янець государевий»²². А 26 грудня 1704 р. до російського посла завітав консул Рагузинської республіки Л. Барка, який після привітання П. Толстого з Різдва говорив про Кам'янець. Він сказав, що турецьке керівництво дуже занепокоєне вступом царських ратей у це місто, про що до Порти написали волоський та мультянський господарі. 25 грудня Л. Барка був у капітан-паші Аптермана, і той говорив про новину щодо вступу до Кам'янця-Подільського значної кількості московських піхоти та кінноти, про велику стурбованість Порти цією звісткою, про те, що там не можуть зрозуміти, з якої причини це сталося, і не мають достовірної інформації, чи місто було взяте військовим способом, чи царські сили зайшли з дозволу поляків. А тому Аптерман-паша цікавився у Л. Барки, чи буває той у московського посла, а якщо буває, то чи чув від П. Толстого про мету вступу московських ратей у Кам'янець. Оскільки ж Л. Барка відповів, що московського посла тими днями не відвідував і ні від кого про зайняття Кам'янця-Подільського не чув і не відає, то капітан-паша хотів, щоб той, під час можливого наступного візиту до П. Толстого, поговорив на цю тему, а потім переказав про те, що дізнається²³. Вислухавши відвідувача, росіянин зазначив, щоб той, коли буде у капітан-паші, сказав, що посол не має жодних відомостей про те, чи увійшли московські раті в Кам'янець-Подільський²⁴.

Ще одна звістка про реакцію османської влади належить до 29 грудня 1704 р. Того дня до посла надійшов лист від французького секретаря, в якому повідомлялося про нараду турків, яка тоді відбувалася, щодо входу «московитів» у Кам'янець. За словами секретаря, турки сильно переймаються тією новиною: «дуже сумніваються та бентежаться»²⁵.

Свої враження про дії Стамбула щодо загрози з царського боку П. Толстой узагальнював у зашифрованому листі до Ф. Головіна від 3 січня 1705 р. Ситуація здавалася спокійною. Посол писав, що фермани про збір турецьких військ, які готувалися, ще не відправлені і загалом супротивних намірів щодо царської держави на той рік посол не спостерігав. Однак турки дуже непокояться – «безмірно сумніваються» – через інформацію про вступ царських ратей у Кам'янець, про що наполегливо запитували у російського представника. Він же міг відповісти лише, що відомості про такий вступ не має, що було правдою²⁶.

Та вже наступного дня – 4 січня 1705 р. до П. Толстого надійшов лист від французького секретаря, який знову акцентував питання про Кам'янець-Подільський. Відправник писав, що надійшли нові відомості про місто, але він не може достатньо довідатися про рішення, ухвалені на останній нараді османського керівництва, яка відбулася в неділю. Секретар закликав посла також докласти зусиль для отримання інформації про ту нараду, передавши за своїм посередництвом дарунки капи-кегаї кримського хана Асан-азі та його писарю, яких був готовий відвідати. Сам секретар був готовий подарувати також щось від

²⁰ Российский государственный архив древних актов. Ф. 89. Оп. 1. 1704. Д. 3. Л. 608 об., 616–617.

²¹ Там само. Л. 609–610 об.

²² Там само. Л. 619 об., 621 об.–622.

²³ Там само. Л. 625 об.–626.

²⁴ Там само. Л. 626–626 об.

²⁵ Там само. Л. 626 об.–627.

²⁶ Там само. Ф. 89. Оп. 1. 1705. Д. 4. Л. 2–3 об.

себе й писав про якусь придатну для дарунку цим людям, але не вказану в листі, річ, оскільки бачив, що вирішується «велика справа». Ознакою її важливості секретар вважав відправку шуби, сургуча і шаблі кримськомому хану Гази-Гірею III та наказу не приїжджати до Стамбула²⁷. А ще попереднього дня П. Толстой писав Ф. Головіну про відправлення від Порти капичиляр-кегаї з тими регаліями та розпорядження щодо приїзду нового хана до османської столиці для затвердження на посаді²⁸. Отже, тривожним сигналом стало саме скасування наказу про приїзд безвідносно до відправки посланця з регаліями, а не все вкупі, як це впливало із запису статейного списку про повідомлення французького секретаря.

За десять днів російський дипломат отримав повідомлення, яке засвідчило, що на той час напруга Порти щодо ситуації біля північних кордонів імперії мала значно спасти. 14 січня 1705 р. до посла надійшов лист від С. Рагузинського, датований 28 грудня 1704 р. і відправлений з Бухареста. Купець повідомляв, що попередні розмови про Кам'янець-Подільський є брехнею. Представника Порти, сераскера Юсуф-пашу С. Рагузинський називав розумною і доброю людиною, яка жодним чином не бажала війни, а позицію татар визначав як цілком протилежну: «...щоденно брешуть і кровопролиття бажать». До того ж існувала небезпека татарського бунту після смерті старого хана. С. Рагузинський розповів також про злочин, вчинений татарами, щоб приховати правду перед владою імперії. За його інформацією, від Порти був відправлений певний ага, людина «найдобріша», щоб з'ясувати справжні наміри Москви. Цей ага їздив по всім кордонам і прийшов до висновку, що цар хоче миру, про що збирався повідомити керівництву Туреччини. Однак татарам це не сподобалося і вони його отруїли, від чого ага невдовзі помер. Але цей випадок не залишився таємницею, бо лікар, який оглядав постраждалого, засвідчив отруєння, а Юсуф-паша про все правдиво сповістив Порту²⁹.

Реакцію Порти на звістку про заволодіння росіянами Кам'янцем та заходи для своєї безпеки описував також єрусалимський патріарх Досифей II у листі до Петра I з Ясс, датованому січнем 1705 р., навіть зазначав певні подробиці щодо цієї гаданої події, дій султанського двору та воєнних розпоряджень: «Недавно деякі проїжджі звідси до Царгороду сказали там і сям, що в Кам'янець увійшов Дмитро Голіцин із дванадцятьма тисячами Москви, і налякався весь синкліт, хоча не явно, але таємно. Через те знову присудили війну на вас, наказали робити підводи та інші приготування для султанського від'їзду в Адріанополь, і веліли робити триста шайок, відправили укази в Анатолію, щоб готувалися війська, наказали хану бути готовому до під'їзду до козацьких сторін задля полону»³⁰. Крім того, в грудні 1704 р. були відправлені укази в мультянську землю про підготовку лісу та іншого для перевезення в Очаків задля посилення тамтешніх укріплень³¹.

Розглянуті записи статейних списків П. Толстого можна зіставити зі свідченнями хроніки офіційного історіографа Османської держави Мегмеда Рашида. За спостереженням О. Галенка, османська верхівка, під впливом спонукання з Криму, почала звертати увагу на події у Східній Європі лише з 1704 р. Інформація хроніки, як зауважив дослідник, дозволяє оцінити, як османські політики орієнтувалися в тамтешній ситуації³². У записі хроніки із заголовком «Прибуття деяких новин з країн Лех та Москов» і датованої 24 квітня 1705 р., зазначено, що польський король Август II виявився неспроможним протистояти нападу шведів, а тому пішов під захист московського царя. Коли ж, згідно з повідомленням Ногайли Мустафи-аги, який раніше був послом від турецької влади до Росії, Август II дізнався про вибір поляками нового короля, яким став син Яна III Собеського Якуб, то вирушив до Кам'янця з великим військом, щоб передати цю фортецю Петру I. Причому Август II сам виявляв ініціативу щодо такої передачі. Крім цього ага рекомендував не залишати без військ околиці Очакова, а Чорне море без османського флоту. І, як ідеться далі в записі, керівництво імперії прийняло до уваги звернення Ногайли Мустафи-аги: того таки 24 квітня 1705 р. було видано султанський рескрипт про те, що на візира Юсуф-пашу покладалася відповідальність за захист Очаківського та Румелійського еялетів; про розбудову Бендерської фортеці; про реагування на можливі дії московитів щодо Кам'янця-Подільського. Отже, якби цар вирішив ним заволодіти, Порта мала підтримати поляків-союзників Карла XII, а насамперед спрямувати на війну татар: «...у випадку, якщо би москов-

²⁷ РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. 1705. Д. 4. Л. 3 об.

²⁸ Там само. Л. 2–2 об.

²⁹ Там само. Л. 5–6, 7.

³⁰ Каптерев Н. Сношения иерусалимского патриарха Досифея с русским правительством (1669–1707 г.). Москва: Тип-я А. Снегиревой, 1891. Приложения. С. 53–54.

³¹ Там само.

³² Галенко О. Східна Європа 1704–1709 рр. у висвітленні османської хроніки Мегмеда Рашида. *Україна в Центральній-Східній Європі*. 2010. Вип. 9–10. С. 265.

ське плем'я зробило злий намір відносно фортеці Каманіче, то кримський хан, зібравшись із татарським військом, спільно з Високою Державою надавав би допомогу полякам»³³.

Міркуючи про цей запис, можна зауважити відверті помилки. Так, помилковою є інформація про обрання польським королем Якуба Собеського. Не відповідає дійсності інформація про ініціативу Августа II щодо передачі царю Кам'янець-Подільського. Водночас є додаткові свідчення про значні роботи щодо укріплення Бендер. Так, «Новина» з Кам'янець-Подільського від 23 червня 1705 р. оповідала про відомість з Молдови про очікуване прибуття п'ятьох пашів для укріплення Бендер, при яких був «славний інженер» Гернато («Непаго»), котрий раніше займався фортифікаціями Белграду для турків. Свідком роботи інженера в Бендерах був певний купець, який приїхав до Кам'янца: при ньому Гернато проводив обміри укріплень. То все турки робили через інформацію, «котру міцно вбили собі в голову», що король вирішив уступити Москві Поділля та Кам'янець і що до Кам'янца незабаром має вступити московська залога. Далі в «Новині» мовилося про потребу відправити когось до сераскера в Бендери, щоб про все довідатися, та «насамперед треба би вибити з голови турків те віддання Кам'янца та Поділля Москві»³⁴.

Важливі дані про роботи в Бендерах містяться в повідомленні І. Мазепи О. Меншикову, датованому 27 липня 1705 р.: посланець гетьмана, який повернувся від Юсуф-паші, розповів, що паша з військом чисельністю близько 10 тис. осіб займається відновленням старого замку, а біля нього почав зводити велику фортецю, «деревом обрублюючи»³⁵.

Насамкінець підсумування та спостереження щодо викладеного матеріалу. Отже, шведський король із його прибічниками в Речі Посполитій шукали підтримку Османської імперії, натомість добрих взаємин із Портою прагнув Август II. Самі ж турки мусили зважати на реальний стан справ на своїх північних кордонах, а поява значних російських та українських сил на теренах Польсько-Литовської держави виглядала доволі загрозливою. Перший із наведених у статті документів, що згадує про можливе оволодіння росіянами Кам'янцем, датується серединою грудня 1704 р. Тож уже до цього часу Порта отримала листа від Селім-Гірея I про небезпеку з боку Москви, вже до цього часу відбулася нарада османського уряду й тоді ще збиралися віддавати накази про збір військ. Наступний запис свідчить про підтвердження через два дні зазначеної звістки. Ще через тиждень П. Толстой мусив правдиво відповідати, що нічого не знає про події щодо Кам'янца. Ще через три дні французький секретар писав про нараду турецьких достойників.

Непересічним фактом видається долучення до інформування російського посла секретаря французького посольства в Стамбулі. Звісно, можна припустити встановлення приватних контактів і роботу секретаря за винагороду. У цьому випадку секретар міг діяти і без відома французького посла. Водночас видається реальною можливість такої діяльності секретаря й за участі його начальника. Відтак певне сприяння П. Толстому з боку французів могло мати й політичну мету.

Із початком нового 1705 р. неспокої турків, звернення їх до російського посла тривали, а проте, наскільки був інформований П. Толстой, розпорядження про збір військ так і не були відправлені. Тим часом відбулися зміни на ханському троні, події навколо якої теж засвідчили значне напруження поблизу Криму, яке, однак, було вже недовгим – у середині січня всі страхи Стамбула щодо приналежності Кам'янець-Подільського завершилися, а джерелом їх поширення названо татар.

До цих свідчень статейних списків російського посольства додається й давно введений до наукового обігу лист патриарха Досифея. Він інформує, що накази про підготовку військ та флоту до протистояння з Росією все ж були віддані. Що ж до даних хроніки Мегмеда Рашида, то вельми суттєвою є згадка про більш тривалі наслідки новин про загрози для Кам'янца – ще навесні 1705 р. Юсуф-паша мав готуватися до оборони, а зокрема мав укріплювати Бендерську фортецю. Турки, згідно з хронікою, вважали, що загроза для подільської твердині надалі зберігається та були налаштовані на те, що зазіхання царя на це місто буде достатньою причиною для збройної підтримки прихильної до шведів частини Речі Посполитої. Про наміри здійснення значних робіт у Бендерах через гаданий перехід Кам'янца під московську владу свідчить також згадана в статті «Новина», а лист І. Мазепи конкретизує масштабність задіяних для цього сил.

Отже, увесь викладений матеріал свідчить про особливу увагу верхівки Османської імперії до Кам'янець-Подільського через побоювання, що це місто може стати потужним опорним пунктом Росії в її подальшому наступі на турецькі володіння.

³³ Галенко О. Східна Європа 1704–1709 рр. у висвітленні османської хроніки Мегмеда Рашида. С. 269–270.

³⁴ Мицик Ю. З джерел до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI – першої половини XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2010. Вип. 9–10. С. 354.

³⁵ Батурицкий архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / Сост. Т. Таирова-Яковлева. Санкт-Петербург: ООО «Дмитрий Буланин», 2014. С. 188.

References:

- Anusik, Z. (2006). Karol XII [Charles XII]. Wrocław–Warsaw–Krakow, Poland.
- Burdowicz–Nowicki, J. (2013). Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706 [Peter I, August II and the Polish-Lithuanian Commonwealth 1697–1706]. Krakow, Poland.
- Feldman, J. (1925). Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709 [Poland during the Great Northern war, 1704–1709]. Kraków, Poland.
- Feldman, J. (1926). Polska a sprawa wschodnia 1709–1714 [Poland and the Eastern question, 1709–1714]. Kraków, Poland.
- Gierowski, J. (2001). Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763) [Polish-Lithuanian Commonwealth in the Age of Golden Liberty (1648–1763)]. Krakow, Poland.
- Halenko, O. (2010). Skhidna Yevropa 1704–1709 rr. u vysvitlenni osmanskoï khroniky Mehmeda Rashyda [Eastern Europe 1704–1709 in the light of the Ottoman chronicle of Megmed Rashid]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi – Ukraine in Central-Eastern Europe*, 9–10, P. 263–295.
- Here, V. (1876). Poslednyi variah [The Last Varangian]. *Drevniia y novaia Rossyia – Ancient and Modern Russia*, II, 6, P. 97–126.
- Kamiński, A. (1969). Początki antyszwedzkiego sojuszu. Ze stosunków polsko-rosyjskich 1704–1706 [The beginnings of the anti-Swedish alliance. From Polish-Russian relations 1704–1706]. *Przegląd Historyczny – Historical overview*, 60, 2, P. 291–313.
- Kapterev, N. (1891). Snosheniia yerusalymskoho patryarkha Dosyfeia s russkym pravytelstvom (1669–1707 h.) [Relations between Patriarch Dosifei of Jerusalem and the Russian government (1669–1707)]. Moscow, Russia.
- Mytsyk, Yu. (2010). Z dzherel do istorii Osmanskoï imperii ta Krymskoho khanstva XVI – pershoï pol. XVIII st. [From sources to the history of the Ottoman empire and the Crimean khanate of the 16th – the first half of the 18th c.]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi – Ukraine in Central-Eastern Europe*, 9–10, P. 327–360.
- Pavlenko, N. (1994). Petr Velikij [Peter the Great]. Moscow, Russia.
- Piawski, K. (1929). Hieronim Lubomirski, hetman wielki koronny [Hieronim Lubomirski, grand crown hetman]. Kraków: Poland.
- Serhiienko, H. (1963). Vyzvolnyi rukh na Pravoberezhnii Ukraini v kintsii XVII – na poch. XVIII st. [The liberation movement in Right-Bank Ukraine in the late 17th – the early 18th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Tayrova-Yakovleva, T. (2014). Baturynskiy arkhiv y druhye dokumenty po ystoriy Ukrainy skhody 1690–1709 hh. [The Baturyn archive and other documents on the history of the Ukrainian Hetmanate, 1690–1709]. Saint Petersburg, Moscow.
- Tengberg, E. (1953). Från Poltava till Bender. En studie i Karl XII:s turkiska politik 1709–1713 [From Poltava to Bender. A study of Charles XII's Turkish policy 1709–1713]. Lund, Poland.
- Velikanov, V. (2012). Russkij vspomogatelnyj korpus na polsko-saksonskoj sluzhbe. 1704–1706: organizatsiia i chislennost' [Russian auxiliary corps in the Polish-Saxon service. 1704–1706: organization and numbers]. *Rossiiskij voenno-istoricheskij zhurnal «Staryj Czejkhgauz» – Russian military history journal “Stary Cheikhgauz”*, 46, P. 92–99.
- Velikanov, V., Mekhnov, S. (2014). Kurlyandskij pokhod Sheremeteva i «upushennaya viktoriia» pri Mur-myze (Gemaue'rtgofo) 26 iyulya 1705 g. [Sheremetev's Courland campaign and the “lost victory” at Mur-myz (Gemaue'rtgofo) on July 26, 1705]. *Rossiiskij voenno-istoricheskij zhurnal «Staryj Czejkhgauz» – Russian military history journal “Stary Cheikhgauz”*, 57, P. 70–80.

Станіславський В'ячеслав Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (Київ, Україна).

Stanislavskiy Viacheslav – candidate of historical sciences, senior researcher at the Institute of history of Ukraine of the National academy of sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

E-mail: vvslavaua@ukr.net

Дата подання: 6 серпня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 22 жовтня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Станіславський, В. Російські війська на теренах Речі Посполитої, повідомлення про гадане захоплення ними Кам'янця-Подільського та реакції турецького уряду (грудень 1704 – січень 1705 рр.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 30–36. DOI: 10.58407/litopis.250603.

Цитування за стандартом APA

Stanislavskiy, V. (2025). Rosiiski viiska na terenakh Rechi Pospolytoi, povidomlennia pro hadane zhakhoplennia nymy Kamiansia-Podilskoho ta reaktsii turetskoho uriadu (hruden 1704 – sichen 1705 rr.) [Russian troops on the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth, reports of their alleged capture of Kamianets-Podilskiy, and reactions of the Turkish government (December 1704 – January 1705)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 30–36. DOI: 10.58407/litopis.250603.

Костянтин Ячменіхін

ІНСТИТУТ ВІЙСЬКОВИХ КАНТОНІСТІВ У РЕФОРМАХ УРЯДУ МИКОЛИ I¹

THE INSTITUTE OF MILITARY CANTONISTS IN REFORMS OF THE GOVERNMENT OF NICHOLAS I

DOI: 10.58407/litopis.250604

© К. Ячменіхін, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

Метою статті є аналіз еволюції інституту військових кантоністів у процесі реформування російської армії за часів Миколи I. Уряд, за рахунок скорочення фінансових витрат на їх утримання, змін у вікових категоріях, реформування структури військових підрозділів, зокрема й батальйонів військових кантоністів, намагався швидко оптимізувати структуру армії в цілому.

Методологією дослідження є загальнонаукові методи (генетичний, конкретно-історичний, статистичний, верифікація отриманих результатів, критичний аналіз джерел). **Наукова новизна роботи:** уперше здійснена спроба комплексного аналізу поставленої проблеми, розкриті методи реформування інституту військових кантоністів за правління Миколи I.

Висновки: під час правління Миколи I відбувається кардинальне реформування інституту військових кантоністів. Проводячи жорсткий курс на скорочення державних витрат, уряд поступово відмовився від виділення коштів на продовольство та обмундирування для дітей, які перебували в спеціальних навчальних закладах для кантоністів. Паралельно із цим змінювалися вікові межі окремих груп кантоністів, що призводило до скорочення термінів навчання в школах військового відомства. До кінця існування інституту військових кантоністів основна маса солдатських дітей, зарахованих до батальйонів та напівбатальйонів військових кантоністів, належать до розряду «рекрути із солдатських дітей», кількість яких постійно збільшується.

Ключові слова: військові кантоністи, Микола I, реформування армії, «рекрути із солдатських дітей», батальйони та ескадрони військових кантоністів, пахотні солдати.

The purpose of the publication is to analyse the evolution of the institution of military cantonists during the reform of the Russian army under Nicholas I. The government sought to quickly optimise the structure of the army as a whole by reducing the financial costs of maintaining them, changing age categories, and reforming the structure of military units, including battalions of military cantonists.

The research methodology consists of general scientific methods (genetic, concrete-historical, statistical methods, verification of the results obtained, critical analysis of sources).

Scientific novelty of the work: for the first time, an attempt was made to comprehensively analyse the problem, revealing methods of reforming the institution of military cantonists during the reign of Nicholas I.

Conclusions: during the reign of Nicholas I, the institution of military cadets underwent radical reform. Pursuing a strict policy of reducing government spending, the government gradually stopped allocating funds for food and clothing for children attending special educational institutions for cadets. At the same time, the age limits for certain groups of cantonists were changed, which led to a reduction in the length of training in military schools. By the end of the institution of military cadets, the majority of soldiers' children enrolled in battalions and half-battalions of military cadets were classified as "recruits from soldiers' children", whose numbers continued to grow over time.

¹ Стаття підготовлена в процесі виконання наукової теми «Держава, Церква і суспільство модерної Європи (XVI–XIX ст.)». Державний реєстраційний номер: 0124U003566.

Key words: *military cantonists, Nicholas I, army reform, “recruits from soldiers’ children”, battalions and squadrons of military cantonists, ploughing soldiers.*

Постановка проблеми: Як відомо, інститут військових кантоністів був сформований за часів Олександра І². Він продовжував існувати й за Миколи І, уряд якого провів цілу низку реформ армії взагалі та інституту військових кантоністів зокрема. В історіографії проблеми є багато лакун щодо цього питання. Можна згадати роботи М. Трофімчука³, О. Вигівської⁴, Б. Лугового⁵, в яких фрагментарно згадується функціонування інституту військових кантоністів, до того ж дуже обмеженій локації.

Джерельна база складається в основному з матеріалів деяких фондів Російського державного військово-історичного архіву та низки законодавчих і опублікованих джерел.

Метою роботи є фундаментальний аналіз різноманітних джерел та висвітлення основних етапів еволюції інституту військових кантоністів і причин його ліквідації у др. чверті XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Початок царювання Миколи І ознаменував новий етап в історії стану кантоністів. До початку др. чверті XIX ст. стало очевидним, що одне з головних завдань, які стояли перед кантоністами військових поселень – переведення останніх на самокомплектування, – не була вирішена. З іншого боку, держава не могла піти на скасування стану кантоністів, що мали велике значення для комплектування армії в межах рекрутської системи. Унаслідок цього уряд вимушений був стати на шлях реформування цього інституту як в округах військових поселень, так і у військових сирітських відділеннях, причому проводилося воно шляхом скорочення державних витрат на його утримання.

У 1826 – на поч. 1827 рр. була проведена реформа військових поселень, яка торкнулася й дітей військових поселенців⁶. Згідно з новим «Положенням», в округах військових поселень знищувалися навчальні підрозділи, які насправді не були стройовими одиницями. Замість них формувалися резервні батальйони та дивізії, які дійсно були стройовими підрозділами, оскільки в них, окрім дітей військових поселенців, служили й солдати стройової служби. Кантоністи старшого віку, що були зараховані в резервні підрозділи, продовжували жити у своїх батьків і проходили військове навчання в ротах та ескадронах свого полку. Крім того, вони продовжували відвідувати ротні та ескадронні школи до закінчення повного курсу навчання.

У резервні підрозділи кантоністи потрапляли по досягненню 16 років (для округів піхоти) та 17 років (для округів кавалерії) і залишалися в них протягом чотирьох років, після чого вони зараховувалися до діючих частин. Треба зауважити, що кантоністам старшого віку перебування в резервних підрозділах не рахувалося за дійсну військову службу.

Після введення в дію цих «Положень» одразу ж була досягнута їх основна мета – значно скорочені фінансові витрати. Від скасування 14 навчальних батальйонів та 20 навчальних дивізій щорічна економія казни складала дуже значну суму – 726 329 руб.⁷

Треба зауважити, що майже всі зміни щодо кантоністів, які відбувалися у військових поселеннях за Миколи І, були не стільки ініційовані імператором, скільки пропонувалися генералами, що командували поселеними військами. Так, наприклад, після інспекторського огляду командувачем четвертим резервним кавалерійським корпусом генерал-ад'ютантом М. Бороздіним округів другої уланської та другої кірасирської дивізій (Слобідсько-Українська губернія), генерал запропонував провести низку змін щодо кантоністів середнього віку: «1. Усіх кантоністів середнього віку казна не вдягає, покладаючи це на обов'язки батьків; 2. У школах навчати кантоністів тих родин, в яких є по три чи більше синів. 3. Іншим військовим поселенцям навчання дітей передати на їх власну волю»⁸.

Уряд не пішов на скорочення чисельності дітей військових поселенців, що навчалися. Одну з пропозицій М. Бороздіна було прийнято: відмінено забезпечення кантоністів середнього віку форменим одягом, оскільки ці заходи давали можливість економити значні

² Ячменіхін К. Військові кантоністи російської армії в першій чверті XIX ст. *Консенсус*. 2005. № 2. С. 101–111.

³ Трофімчук Т. Рекрутські набори з євреїв у батальйони військових кантоністів у російській армії XIX ст.: аналіз законодавчої бази. *Актуальні проблеми вітчизняної та європейської історії*. Рівне: Вид-во РДТУ, 2011. Вип. 22. С. 162–164.

⁴ Вигівська О. Соціальні долі дітей-кантоністів на Волині першої чверті XIX ст. *Часопис української історії*. 2009. Вип. 18. С. 1–12.

⁵ Луговий Б. Система військової освіти і аспекти виховання кантоністів у Києво-Подільських військових поселеннях. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Тернопіль, 2018. Т. І. С. 117–161.

⁶ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). Ф. 405. Оп. 1. Спр. 383. Арк. 360–381; Оп. 2. Спр. 1. Арк. 170–199 зв.

⁷ Там само. Оп. 2. Спр. 1462. Арк. 52.

⁸ Там само. Спр. 144. Арк. 7. Тут і далі – переклад автора.

суми. Однак уряд зробив тільки пробний крок у цьому напрямку – він відмінив речове забезпечення для кантоністів середнього віку тільки в округах кавалерії з 1 січня 1828 р.⁹ (Херсонська та Слобідсько-Українська губ-ї). Із цього часу кантоністи середнього віку мали забезпечуватися форменим одягом своїми батьками або вихователями. Якщо батьки або родичі були не в змозі це зробити, запропоновано видавати для цього гроші із сум військових поселень.

Інші пропозиції, які майже повністю збігалися з пропозиціями генерала М. Бороздіна, були висунуті командувачем поселеним гренадерським корпусом (Новгородська губ.), генералом від інфантерії І. Шаховським, викладені ним у рапорті від 12 січня 1829 р. Крім пропозиції про скорочення чисельності учнів у ротних школах, командувач корпусу запропонував змінити вікові межі кантоністів: молодший вік – до 12 років, середній – 12–16, великий – 16–20 років. Навчання дітей військових поселенців пропонувалося починати не з 10, а з 12 років, при цьому наповнення ротних шкіл обмежувалося 25 учнями в кожній, що «було достатньо для поповнення з часом тих місць, в яких нижчим чинам необхідно знати грамоту»¹⁰.

Імператор погодився з цією пропозицією й у лютому 1829 р. були видані нові «Правила» для кантоністів військових поселень¹¹. Однак законодавець пішов далі тих пропозицій, які були зафіксовані в поданих генералами рапортах. Згідно з новим «Правилами» змінювалися вікові межі для кантоністів: молодший вік включав дітей до 14 років, середній – від 14 до 18 років, великий – від 18 до 20 років. Відповідно до цих змін змінювалися й інші старі правила. Тепер кантоністи залишалися біля своїх родин до 18 років, при цьому вони перебували в повному їх розпорядженні й не відволікалися від господарських занять ні за яких причин, окрім навчання «начал фронту».

По досягненню вісімнадцятирічного віку кантоністів, які були годні до стройової служби, направляли в резервні підрозділи, де вони перебували до 20 років. Вони перебували на казарменому положенні й навчалися первісних основ солдатської служби. По досягненню 20 років кантоністи розподілялися по-діючих батальйонах та ескадронах своїх полків рядовими, а ті з них, хто пройшов навчання в школах, ставали утер-офіцерами. Непридатних до стройової служби призначали на нестройові посади своїх полків.

З моменту прийняття нового «Положення» казенне обмундирування видавалося кантоністам тільки з 18 років. До цього віку вони мали забезпечуватися форменим одягом своїми батьками або родичами. У кантоністів, які не були в резервних підрозділах, весь казенний одяг забирався і зберігався в цейхгаузі й видавався тільки під час інспекторських оглядів. Для підлітків з бідних родин, як правило, видавалося казенне обмундирування. Реалізація цієї частини «Положення» давала економію казні в розмірі 1 077928 руб. 58 коп. на рік¹².

Крім того, 1825 р. імператор затвердив положення, згідно з яким солдати діючих та резервних підрозділів, що вийшли у відставку, могли із собою на батьківщину взяти тільки тих синів, яким не було ще восьми років, а потім вони зачислялися в батальйони військових кантоністів за місцем проживання (з 1826 р. відділення кантоністів поза межами округів військових поселень стали називатися батальйонами, напівбатальйонами та ротами військових кантоністів)¹³. Кантоністи старшого віку залишалися в округах поселень під патронажем родичів, а потім вступали на поповнення діючих та резервних підрозділів.

Отже, у ході розвитку поселеної системи військ змінювався правовий статус кантоністів. Неодноразово, наприклад, змінялися їхні вікові параметри, що призводило до скорочення термінів навчання в школах. Спостерігається поступова відмова держави від забезпечення частини кантоністів продовольством та форменим одягом. Усе це здійснювалося з однією метою – якомога більше наблизити їх до роботи в домашньому господарстві, незважаючи на шкоду в підготовці до майбутньої військової служби. Однак кантоністи, як і раніше, вважалися власністю держави у вигляді армійського резерву, права ж батьків та родичів у цій сфері були дуже обмежені.

У кантоністах військових поселень уряд убачав не тільки майбутніх солдат, але й категорію поселенців, що була зв'язком між поселеною та діючою частинами полків. Реформи 1826–1829 рр. щодо утримання та навчання кантоністів свідчать, на наш погляд, що уряд Миколи I розглядав поселену частину округів не як боєздатну одиницю, а як господарчий механізм, покликаний передовсім скоротити витрати на утримання армії.

У серпні 1827 р. був затверджений статут рекрутської повинності та військової служби євреїв. У преамбулі цього закону відмічалось, що «справедливо, щоб рекрутська повин-

⁹ РДВІА. Ф. 405. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 363.

¹⁰ Там само. Спр. 1452. Арк. 15.

¹¹ Там само. Арк. 21–26 зв.

¹² Там само. Спр. 1462. Арк. 55 зв.

¹³ Там само. Спр. 1452. Арк. 11.

ність для полегшення нашим вірнопідданим зрівняна була для всіх синів, на коїх ця повинність лежить»¹⁴. Грошовий збір, замість виконання загальної рекрутської повинності, що платили до цього євреї, відмінявся. Отже, держава, відчуваючи недостатність в рекрутах і намагаючись поповнити їх різноманітними засобами, вважала, що треба поставити «під рушницю і деяких інородців». Нести рекрутську повинність євреї мали «на рівні з іншими підданими того ж стану, виконувати повинність мали натурою»¹⁵.

Громади євреїв при рекрутських наборах мали надавати молодих людей віком від 12 до 25 років. При «обстеженні» євреїв віком 12–18 років необхідно було, щоб вони були здорові та не мали фізичних недоліків. Малолітніх євреїв до 18 років повинні були зараховувати на військову службу без прийняття присяги, яку вони приймали при першій можливості після зарахування на військову службу. Вони мали бути відправлені в найближчі навчальні заклади для кантоністів, де перебували до 18 років, після чого направлялися у військові частини рядовими.

Перетворення, що проводилися на початку др. чверті XIX ст., торкнулися також і солдатських дітей, зарахованих до батальйонів військових кантоністів. У грудні 1828 р. були змінені правила відносно прийому їх у призначені для них військово-навчальні заклади¹⁶. Діти, чії батьки проживали в сільській місцевості, могли залишатися біля них до 18-річного віку. Солдатські діти, що мешкали в містах, залишалися біля батьків до 16 років, а ті, хто перебував при своїх батьках, що служили в армії, – до 14 років. По досягненню вищевказаних вікових меж усі вони направлялися в ті батальйони військових кантоністів, до яких були приписані. Усі діти мали отримувати продовольчий пайок до 7 років, після чого ніякого утримання від казни їм не надавалося. Винятком були діти, які не мали батьків або чії батьки служили в армії. Казенне утримання вони отримували до моменту їх відправлення в батальйони військових кантоністів.

Відміна продовольчого утримання кантоністів із семи років і речового довольства з 10 років дітям, які залишалися біля батьків та родичів, давало державні казни економію 5 808 790 руб. одномоментно¹⁷. Крім того, для деякого ослаблення негативних наслідків закону про належність солдатських дітей військовому відомству, уряд почав робити з нього деякі винятки. У грудні 1828 р. було дозволено одного із синів-кантоністів віддавати відставним нижчим чинам, що отримали на війні тяжке поранення, яке не давало їм змоги зайнятися «господарчою роботою»¹⁸. Діти, які були віддані їм, виключалися з військового відомства, однак сини цих дітей, якщо такі були, належали зарахуванню до найближчого батальйону військових кантоністів.

Переломним моментом в історії інституту військових кантоністів російської армії стала перша половина 30-х рр. XIX ст. 1831 р. в новгородських військових поселеннях спалахнуло потужне повстання, а наступного року почалася корінна реорганізація управління збройних сил країни. Усе це не могло не відбитися на функціонуванні військових поселень. У тому ж 1831 р. була розпочата перебудова округів поселень гренадерського корпусу (Новгородська губ.), які були перетворені в округи пахотних солдат. У свою чергу вона не могла не зачепити й таку категорію військових поселенців, як кантоністи. При чому треба відмітити, що у своїх діях влада була не завжди послідовна.

Перша істотна зміна, що зачіпала правове положення кантоністів поселеного гренадерського корпусу, відбулася в указі від 5 вересня 1831 р.¹⁹ Згідно з новими правилами, дітей військових поселенців чоловічої статі не зараховували до кантоністів. Жити тепер вони повинні були у своїх родинах, а на військову службу поступали по черзі на загальних правилах рекрутських наборів у полки поза межами округів військових поселень. Однак це положення діяло недовго. Уже 8 листопада була прийнята нова постанова щодо функціонування округів колишнього гренадерського корпусу²⁰. Відповідно до цього положення, дітей чоловічої статі, що проживали в округах пахотних солдат, тепер називали «малолітками» пахотних солдат (до 20 років). Проживали вони у своїх сім'ях або в родичів, а по досягненню вказаного віку мали поступити на службу в резервні батальйони поза межами округів поселення. Від служби в армії в кожній родині звільнявся один із синів за вибором батька, який мав успадкувати його господарство.

Крім того, в округах пахотних солдат були ліквідовані ротні школи. Передбачалося, що після перебудови округів в окремих селах мали відкритися волосні школи, в яких пахотні солдати могли навчати своїх синів за власним бажанням. Також було відмінено за-

¹⁴ Повний звід законів Російської імперії (далі – ПЗЗ). Т. 2. № 1329.

¹⁵ Там само. № 1330.

¹⁶ РДВІА. Ф. 405. Оп. 2. Спр. 537. Арк. 192–195.

¹⁷ Там само. Спр. 1990. Арк. 11.

¹⁸ Там само. Спр. 9610. Арк. 4 зв.

¹⁹ Там само. Спр. 2221. Арк. 108–110 зв.

²⁰ Там само. Арк. 136–195 зв.

безпечення кантоністів старшого віку форменим одягом. Реалізація цих заходів дала економію по кожному округу в розмірі 41914 руб. щорічно²¹.

Проте, і цим правилам не судилося бути втіленими в життя. 25 березня 1832 р. було прийняте нове положення «Про перетворення округів пахотних солдат»²². Відтепер усі діти пахотних солдат, що йменувалися малолітками, мали назавжди залишатися у своїх родинах. Вони звільнялися від служби, якій вони підлягали згідно з указом від 8 листопада 1831 р., і з цього моменту пахотні солдати мали давати рекрутів у військо за загальними правилами про рекрутську повинність. Пахотні солдати, що мали дітей чоловічої статі з п'ятнадцятирічного їх віку аж до одруження або спадку господарства, замість служби, яку вони особисто мали нести у званні кантоністів, мали платити поверх оброку по 5 руб. за кожного сина щорічно.

Однак вищевказані правила розповсюджувалися лише на дітей пахотних солдат з корінних жителів. Крім них, у колишніх військових поселеннях гренадерського корпусу були також і діти пахотних солдат не з корінних жителів. Згідно з указом від 25 березня 1832 р., їх діти чоловічої статі, яким не було 14 років, залишалися у своїх родинах, а у віці від 14 до 18 років відправлялися в Новгородський напівбатальйон військових кантоністів, а по досягненню 18 років розподілялися на службу в армії.

Окрім вищевказаних категорій дітей чоловічої статі, в округах пахотних солдат перебували на вихованні в поселенців-хазяїв на 1 грудня 1831 р. 3328 кантоністів з батальйонів та напівбатальйонів військових кантоністів. Щодо них було видано окремі правила, згідно з якими таких кантоністів не вважали малолітками пахотних солдатів і продовжували «числити кантоністами на загальних правилах і вести щодо них особливий підрахунок»²³. Також, як і для дітей пахотних солдат, для них відмінялось обов'язкове навчання в школах і освіту вони могли отримати за бажанням своїх вихователів. Якщо хто-небудь із них був усиновлений з наступним спадком господарства, то таких дітей виключали зі списку кантоністів і вони йменувалися «малолітками пахотних солдат».

Хоча такі зміни не зачіпали військово-поселення кавалерії (Слобідсько-Українська та Херсонська губ-ї), уже на початку 1833 р. вони були значно реформовані. Згідно з новими правилами, «дітей військових поселенців, які вважалися військовими кантоністами, із цього часу перестали вважати такими»²⁴. Тепер вони, як і їхні батьки, мали йменуватися військовими поселенцями і вже не відривалися від своїх сімей. Вони надавали рекрутів до армії на загальних правилах. Через деякий час відповідно до указу імператора було оголошено: «...в округах військового поселення кавалерії набирати щорічно рекрутів на візирець малоросійських козаків по п'ять чоловік з тисячі, починаючи з 1835 р.»²⁵. Військовим поселенцям, які вступали на службу за рекрутським набором, треба було служити 15 років у діючих військах і 5 років – у резервних, після чого вони мали відправлятися в безстрокову відпустку.

Після реформування військових поселень, до категорії кантоністів належали тільки діти нижніх чинів, а також солдатів із діючих ескадронів. Їх чисельність щодо загальної маси населення округів військових поселень була незначною і, за нашими даними, не перевищувала 1%²⁶.

Було дозволено військовим поселенцям і пахотним солдатам брати малолітніх кантоністів з батальйонів у свої сім'ї для утримання та виховання. Насамперед це робилося для того, щоб зміцнювати їх господарство робочими руками. Дуже часто вони ставали нащадками поселенців-хазяїв і пахотних солдат. Траплялися випадки, коли вдови військових поселенців виходили заміж за кантоністів, які були значно молодші за них. Це робилося в основному для того, щоб зберегти господарчу одиницю²⁷.

Так закінчив існування інститут кантоністів військових поселень, який нараховував на момент свого реформування 139 538 дітей різного віку. Повинність поселенців-хазяїв щодо забезпечення військ продовольством і стройовим складом була замінена оброком, а також рекрутською та постійною повинністю на загальних правилах. Округи військових поселень продовжували підпорядковуватися військовому відомству, а їхні жителі чоловічої статі належали до підлеглих військової юрисдикції.

Не обійшла реформа стороною також солдатських дітей, що були зараховані до батальйонів військових кантоністів. На початку 1835 р. було прийнято нове «Положення»,

²¹ РДВІА. Ф. 405. Оп. 2. Спр. 3661. Арк. 21.

²² Там само. Арк. 130–144 зв.

²³ Там само. Спр. 3674. Арк. 7–8 зв.

²⁴ Там само. Спр. 8247. Арк. 2.

²⁵ Там само. Спр. 10388. Арк. 33.

²⁶ Ячменихин К. Армия и реформы: военные поселения в политике российской самодержавия. Чернігів: Сіверянська думка, 2006. С. 232.

²⁷ РДВІА. Ф. 405. Оп. 4. Спр. 5471. Арк. 22.

згідно з яким були внесені корінні зміни в законодавство щодо останніх²⁸. Відповідно до нових правил усі солдатські діти, які на підставі указу від 6 грудня 1828 р. залишалися біля своїх родин чи родичів у містах до 16 років і селах до 18 років, залишалися біля них за їхнім бажанням до 20-річного віку. Цим солдатським синам передбачалося давати половинну дачу провіанту до семи років, після чого ніякого казенного забезпечення вже не було. Тих солдатських синів, яких родичі не бажали або не могли утримувати, мали без обмеження приймати в батальйони військових кантоністів. Із цього часу солдатські діти по досягненню ними 20-річного віку не направлялися в батальйони та напівбатальйони військових кантоністів, до яких вони були приписані, а мали бути відправлені на дійсну службу. Направлялися вони в батальйони по досягненню ними чотирнадцятирічного віку, до цього моменту вони отримували провіант до семи років половинним, а до 14 років – повним пайком. Реалізація цього «Положення» давала економію в розмірі 633 014 руб.²⁹

Наведена вище норма, яка дозволяла кантоністам бути біля своїх сімей до 20-річного віку, була, на перший погляд, не скоординованою, але мала по суті велике значення. Залишення солдатських дітей біля родичів до призовного віку, тобто до 20 років, щоб потім направляти їх прямо у військо, доводить, на наш погляд, що 1835 р. уряд остаточно відмовився від збільшення військово-навчальних закладів для кантоністів пропорційно збільшенню загальної кількості солдатських дітей.

У такий спосіб була зароджена категорія «рекрут із солдатських дітей». Чому вони не були названі просто рекрутами або кантоністами? Причина, напевно, криється в бажанні уряду самою назвою підкреслити те, що вони являють собою щось особливе в порівнянні з кожною із згаданих груп. Дійсно, ці солдатські сини не були рекрутами в загальноприйнятому сенсі цього слова. Для цієї категорії населення військова служба була обов'язковою по досягненню призовного віку. З іншого боку, вони вже не були кантоністами в тому сенсі, що поступали на службу, обминаючи спеціальні навчальні заклади та підрозділи. Це були рекрути не навчені, однак рекрути саме із солдатських дітей.

Протягом згаданого нами періоду чисельність військових кантоністів російської армії продовжувала постійно збільшуватися. За даними В. Щепетильникова, у 1832 р. в батальйонах та напівбатальйонах військових кантоністів їх чисельність складала 179 970, а з тими, хто перебував у військових поселеннях, – 297 032 чоловік, у 1836 р. – приписаних до батальйонів військових кантоністів збільшилася до 279 312 осіб³⁰. За нашими даними, у 1832 р. всіх кантоністів у російській армії налічувалося 317 558 осіб (200 616 – у батальйонах військових кантоністів, 117 042 – у військових поселеннях), а до 1836 р. кількість солдатських дітей, приписаних до батальйонів військових кантоністів, збільшилася до 279 312 осіб³¹. Розбіжність у кількості приписаних до батальйонів військових кантоністів солдатських дітей на 1832 р. відбулася у зв'язку із застосуванням різних методів підрахунку підлітків, що перебували при своїх батьках, які служили в армії.

У такому вигляді інститут військових кантоністів (солдатських дітей) проіснував до початку царювання Олександра II. Переживши катастрофу Кримської війни і приступаючи до широкомасштабного реформування соціально-економічних відносин у країні, зокрема й у галузі формування армії нового зразка, самодержавство почало підготовку реформ з проведення найменш болочої для себе акції. 1856 р. був виданий указ про скасування стану кантоністів, і 378 тис. солдатських дітей було виключено з військового відомства та зараховано у «вільні податкові стани»³². Отже, можна стверджувати, що цей крок уряду був одним із перших у підготовці підґрунтя для реформ 60–70-х рр. XIX ст.

Висновки. Підбиваючи підсумки вивчення процесу зародження та розвитку стану солдатських дітей, потрібно перш за все підкреслити, що в півторавіковій історії військових кантоністів російської армії чітко окреслюється низка періодів, для яких характерною є зміна завдань, які ставилися перед цим інститутом самодержавства. Перший період, що включав у себе майже все XVIII ст., є часом, коли складався інститут військових кантоністів, коли уряд ще чітко не уявляв завдань, що стояли перед ним. Протягом другого періоду – з поч. XIX ст. до 1817 р. – остаточно формується правове становище кантоністів, чітко визначаються ті категорії населення, які стали належати до стану солдатських дітей. У цей час держава визнає військових кантоністів одним із основних джерел поповнення армії на рівні з рекрутами. Виходячи з цього, уряд уживає заходи для збільшення чисельності кантоністів не лише за рахунок включення до цього стану інших категорій залежного населення країни, але й шляхом відкриття доступу до нього вільних людей. Третій пе-

²⁸ РДВІА. Ф. 405. Оп. 2. Спр. 12475. Арк. 1–3.

²⁹ Там само. Арк. 34.

³⁰ Щепетильников В. Комплектование войск в царствование императора Николая I. Столетие военного министерства 1802–1902 гг. Санкт-Петербург, 1907. Т. 4. Ч. 2. Кн. 1. С. 51.

³¹ РДВІА. Ф. 405. Оп. 5. Спр. 737. Арк. 280.

³² ПЗЗ – II. Т. 31. № 30877.

ріод – з 1817 р. по 1826 р. – час «розквіту» інституту військових кантоністів: була введена система військових поселень, і саме солдатські діти мали вирішити одне з головних завдань реформи – переведення армії на самокомплектування. Поряд із цим вносяться деякі зміни у становище солдатських дітей, приписаних до військово-сирітських відділень. У кінці цього періоду управління всіма кантоністами російської армії було зосереджено в одних руках – у головного над військовими поселенцями начальника (О. Аракчєєва). Четвертий період (середина 1820–1830-х рр.) є часом кардинального реформування інституту військових кантоністів. Проводячи жорсткий курс на скорочення державних витрат, уряд поступово відмовляється від виділення коштів на продовольство та формений одяг для дітей, які ще не перебувають у спеціальних навчальних закладах для кантоністів. Паралельно із цим проводиться зміна вікових меж окремих груп кантоністів, що призводить до скорочення термінів навчання у школах військового відомства. У кінці періоду інститут військових поселень було майже знищено, а основна маса солдатських дітей, що приймалася в батальйони та напівбатальйони військових кантоністів, потрапляє в розряд «рекрут із солдатських дітей». П'ятий період (сер. 1830-х – 1850-ті рр.) характеризується остаточним формуванням цього інституту. Він уже не підлягає радикальним змінам і зростає тільки чисельно. Отже, утопічна ідея відмовитися від рекрутських наборів і перевести армію на самокомплектування зазнала повного провалу.

References

- Luhovyi, B. (2018). Systema viiskovoi osvity i aspekty vykhovannia kantonistiv u Kyievo-Podolskykh viiskovykh poselenniakh [The system of military education and aspects of cantonist upbringing in the Kyiv-Podolsk military settlements]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka – Scientific notes of Ternopil V. Hnatiuk national pedagogical university*, 1, P. 117–161.
- Shchepetylnykov, V. (1907). Komplektovanye voiv v tsarstvovaknye ymperatora Nykolaia I [Recruitment of troops during the reign of emperor Nicholas I]. Saint Petersburg, Russia.
- Trofimchuk, T. (2011). Rekrutski nabory z yevreiv u bataliony viiskovykh kantonistiv u rosiiskii armii XIX st.: analiz zakonodavchoi bazy [Recruitment of Jews into battalions of military cantonists in the Russian army of the 19th c.: analysis of the legislative framework] *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii – Current issues in national and world history*, 22, P. 162–164.
- Vyhivska, O. (2009). Sotsialni doli ditei-kantonistiv na Volyni pershoi chverti XIX st. [Social fates of cantonist children in Volyn in the first quarter of the 19th c.]. *Chasopys ukrainskoi istorii – Journal of Ukrainian history*, 18, P. 1–12.
- Yachmenikhin, K. (2005). Viiskovi kantonisty rosiiskoi armii v pershii chverti XIX st. [Military cantonists of the Russian army in the first quarter of the 19th c.]. *Konsensus – Consensus*, 2, P. 101–111.
- Yachmenykhyn, K. (2006). Armia y reformy: voennye poseleniya v polytyke rossyiskoho samodержavstva [The Army and reforms: military settlements in the politics of Russian autocracy]. Chernihiv, Ukraine.

Ячменіхін Костянтин Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Yachmenikhin Kostiantyn – doctor of historical sciences, professor, head of the department of world history and international relations, T. Shevchenko national university «Chernihiv collehium» (53 Hetmana Polubotka str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: kostas48@ukr.net

Дата подання: 24 серпня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 29 жовтня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ячменіхін, К. Інститут військових кантоністів у реформах уряду Миколи I. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 37–43. DOI: 10.58407/litopis.250604.

Цитування за стандартом APA

Yachmenikhin, K. (2025). Instytut viiskovykh kantonistiv u reformakh uriadu Mykoly I [The Institute of military cantonists in reforms of the government of Nicholas I]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6 P. 37–43. DOI: 10.58407/litopis.250604.

Олександр Вітюк

●

**ДЕРЖАВНИЙ ДЕПАРТАМЕНТ
У СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ ТА МІГРАЦІЇ (2000–2002):
ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ
МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ**

●

**STATE DEPARTMENT FOR NATIONALITIES AND MIGRATION (2000–2002):
HISTORICAL EXPERIENCE OF FORMULATING
AND IMPLEMENTING UKRAINE'S MIGRATION POLICY**

DOI: 10.58407/litopis.250605

© О. Вітюк, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1749-507X>

*Метою статті є здійснення комплексного історичного аналізу діяльності Державного департаменту у справах національностей та міграції (2000–2002), ключових проблем та викликів у формуванні та реалізації міграційної політики нашої держави. **Методологічну основу** дослідження становлять принципи історизму, наукової об'єктивності та системності. Такий підхід дозволив забезпечити можливість неупередженого висвітлення логічних змін в історичному процесі визначеного дослідження. **Методи дослідження:** загальнонаукові (історичний, логічний) і спеціальні (історико-порівняльний, історико-генетичний, предметно-хронологічний, ретроспективний). **Наукова новизна** полягає у здійсненні першого комплексного історичного дослідження діяльності Державного департаменту у справах національностей та міграції в період 2000–2002 рр. з акцентом на його ролі у формуванні та реалізації міграційної політики України. Вперше на основі неопублікованих архівних документів та нормативно-правових актів проаналізовано основні напрями його функціонування як ключового суб'єкта міграційної політики України на початку XXI ст. **Висновки** відповідають поставленій меті дослідження. Аналіз джерельної бази засвідчив, що період 2000–2002 рр. став важливим етапом у формуванні центрального органу виконавчої влади, відповідального за міграційну політику, після попередніх реорганізацій 1990-х рр. Державний департамент у справах національностей та міграції перебрав на себе функції з координації та реалізації державної політики у сфері міграції, міжнаціональних відносин та забезпечення прав національних меншин, що свідчило про продовження пошуку оптимальної управлінської моделі.*

***Ключові слова:** біженці, мігрант, міграція, міграційні процеси, міжнаціональні відносини, національні меншини.*

●

***The purpose of the publication** is to conduct a comprehensive historical analysis of activities of the State department for nationalities and migration (2000–2002), key problems and challenges in the formation and implementation of our state's migration policy. **The methodological basis** of the study is principles of historicism, scientific objectivity and consistency. This approach made it possible to provide an unbiased account of the logical changes in the historical process of the study. **The research methods** used are general scientific methods (historical, logical) and special methods (historical-comparative, historical-genetic, subject-chronological, retrospective). **The scientific novelty** of the study lies in the first comprehensive historical study of activities of the State department for nationalities and migration in 2000–2002, with an emphasis on its role in the formation and implementation of Ukraine's migration policy. For the first time, based on unpublished archival documents and regulatory acts, the main directions of its functioning as a key actor in Ukraine's migration policy at the beginning of the 21st c. have been analysed. **Conclusions** correspond to the research objective. Analysis of the source base showed that the period 2000–2002 was an important stage in the formation of the central executive body responsible for migration policy, following the previous reorganisations of the 1990s. The State department for nationalities and migration took over functions of coordinating and implementing state policy in the field of migration, interethnic relations and ensuring the rights of national minorities, which indicated the continuation of the search for an optimal management model.*

***Key words:** refugees, migrants, migration, migration processes, interethnic relations, national minorities.*

Початок ХХІ ст. в Україні ознаменувався якісними змінами у формуванні державної політики, особливо у динамічній та багатовекторній сфері міграції. Після здобуття незалежності в 1991 р. та першого, часто хаотичного, етапу становлення державних інститутів, початок нового тисячоліття був позначений активними спробами систематизації та оптимізації управлінських механізмів. У цьому контексті Державний департамент у справах національностей та міграції (далі – Держнацміграції), що функціонував із 2000 по 2002 рр., відіграв ключову роль у трансформації підходів до регулювання міграційних процесів та взаємодії з етнічними спільнотами. Цей період був вкрай важливим для України, адже країна активно інтегрувалася у європейський простір, що неминуче вимагало гармонізації внутрішнього законодавства та управлінських практик відповідно до міжнародних стандартів.

На момент створення Держнацміграції наша держава вже зіткнулася з комплексом міграційних викликів, таких як нелегальна міграція, питання репатріації раніше депортованих народів, соціальна адаптація мігрантів, а також необхідність ефективної співпраці з українською діаспорою. Попередній досвід функціонування Комітету у справах національностей та міграції, Міністерства України у справах національностей та міграції, Міністерства України у справах національностей, міграції та культур і Державного комітету України у справах національностей та міграції, показав як успіхи, так і значні прогалини в управлінні міграційними процесами, зокрема у сфері фінансування, координації та інституційної спроможності. У цих умовах на Держнацміграції покладалася значні надії щодо підвищення ефективності державної політики у сфері міграції.

Незважаючи на значущість цього етапу для еволюції українського державотворення та формування міграційної політики, комплексний історичний аналіз відносно короткострокового функціонування Держнацміграції та його впливу на становлення сучасної міграційної політики залишається недостатньо вивченим в українській історіографії. Здебільшого дослідження фрагментарно торкаються окремих аспектів міграції або фокусуються на ширших хронологічних періодах без глибокого занурення у специфіку діяльності конкретних державних органів. Це створює історіографічну прогалину, яка обмежує розуміння генезису сучасної української міграційної стратегії.

Окремі аспекти діяльності Держнацміграції в контексті формування та реалізації міграційної політики, аналізу етнополітичних процесів і конфліктів України, відображено у працях О. Гречко¹, В. Даниленка², В. Євтуха³, О. Малиновської⁴, С. Мосьондза⁵, В. Пекарчука⁶ та В. Посмітної⁷.

Утворення Держнацміграції було кроком у реформуванні системи центральних органів виконавчої влади, яке відбувалося відповідно до Указів Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1572/99 «Про систему центральних органів виконавчої влади»⁸ та від 15 грудня 1999 р. № 1573/99 «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади»⁹. На виконання вищевказаних Указів Президента України, Постановою Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2000 р. № 603¹⁰ було утворено Держнацміграції як урядовий орган державного управління, який діяв у складі Міністерства юстиції України. Однак на рівні проекту нормативно-правового акта, Держнацміграції мав називатися Департаментом у справах національностей, депортованих та біженців Міністерства юстиції України¹¹. Держнацміграції став наступником функцій, які раніше виконувалися ліквідованим 31 березня 2000 р.¹² Державним комітетом України у справах національностей і міграції (далі –

¹ Гречко О. Концептуальні засади у державної міграційної політики України. *Політичний менеджмент*. 2011. № 6. С. 73–81.

² Даниленко В. Особливості міграційної політики радянської держави у др. пол. ХХ ст. *Україна крізь віки: 36. наук. пр. на пошану академіка НАН України, професора В. Смолія*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 787–808.

³ Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... Київ: Стилос, 2000. 236 с.

⁴ Малиновська О. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. Київ: НІСД, 1997. 66 с.

⁵ Мосьондз С. Державна міграційна політика в сучасній Україні (адміністративно-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2003. 199 с.

⁶ Пекарчук В. Розподіл повноважень органів державної влади України у сфері культури етнomenшин: основні тенденції 1990–2000-х рр. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1 (80). С. 36–45.

⁷ Посмітна В. Державна міграційна служба України як суб'єкт забезпечення адміністративної правосуб'єктності мігрантів. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 2. С. 87–93.

⁸ Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1572/99 «Про систему центральних органів виконавчої влади». *Рада*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1572/99#Text>.

⁹ Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1573/99 «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади». *Рада*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1573/99#Text>.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 15. Спр. 8191. Арк. 266.

¹¹ Там само. Арк. 269.

¹² ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 66. Арк. 12.

Держкомнацміграції), однак не мав статусу центрального органу виконавчої влади. Це свідчило про певну децентралізацію та перерозподіл повноважень у сфері міграційної політики на той час. До того ж ліквідація Держкомнацміграції привела до передачі його повноважень Міністерству юстиції України, Міністерству внутрішніх справ України та Міністерству культури і мистецтв України.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 19 травня 2000 р. № 828¹³, директором Держнацміграції було призначено Г. Середу. Заступниками директора були призначені: згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2000 р. № 1097 – В. Победоносцев¹⁴, згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2000 р. № 1096 – О. Юрпольський¹⁵.

Тривалий час з невідомих причин був відсутній перший заступник Держнацміграції. Однак постановою Кабінету Міністрів України від 27 березня 2001 р. № 277 першим заступником директора Держнацміграції було призначено Р. Чічлаву¹⁶. Штатна чисельність Держнацміграції була вдвічі менша за його попередника Держкомнацміграції, і становила 46 осіб¹⁷. Кадрова проблема виникла у зв'язку із відомчим підпорядкуванням Держнацміграції Міністерству юстиції України. Акцент було зроблено на кадровому потенціалі Держкомнацміграції. Через відомче підпорядкування та одне з ключових завдань Держнацміграції – нормативно-правове регулювання у сфері міжнаціональних відносин, міграційної політики та зв'язків із закордонними українцями, його укомплектування планувалося кваліфікованими юристами, яких у Держкомнацміграції було надзвичайно мало (лише 3 з 93 осіб мали юридичну освіту).

Положення, що регламентувало основні завдання та повноваження Держнацміграції, було затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2000 р. № 1236¹⁸. Відповідно до Положення, основними завданнями Держнацміграції були визначені участь у розробленні основних напрямів державної політики у сфері міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин та міграції, стратегії та механізмів її реалізації; узагальнення практики застосування законодавства та підготовка пропозицій щодо нормативно-правового регулювання у сфері етнопольового та етнокультурного розвитку України, міжнаціональних відносин, міграційної політики, зв'язків із українцями, які проживають за межами України; організація розміщення, облаштування й адаптації депортованих осіб різних національностей, які повертаються в Україну; забезпечення правових, економічних та організаційних гарантій для біженців.

Держнацміграції, відповідно до покладених на нього завдань, брав участь у проведенні державної політики у сфері міграції та міжнаціональних відносин; розробляв пропозиції щодо вдосконалення законодавства з питань, що належали до його компетенції, і подавав їх на розгляд Міністерства юстиції України; вивчав і аналізував тенденції етнопольового й етнокультурного розвитку України; розробляв поточні та довготермінові прогнози в сфері міграції та міжнаціональних відносин; надавав організаційно-методичну допомогу відповідним органам Автономної Республіки Крим та структурним підрозділам обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій у вирішенні питань міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин, міграції та реалізації прав і соціальних гарантій біженців і депортованих осіб різних національностей; здійснював заходи щодо підтримки розвитку національно-культурних традицій, задоволення потреб національних меншин у літературі, мистецтві, освіті, засобах масової інформації рідною мовою; вносив пропозиції щодо вирішення питань про надання чи позбавлення статусу біженця; вів централізований облік біженців та осіб, які звернулися із заявою про надання статусу біженців; сприяв реалізації прав і соціальних гарантій біженців¹⁹.

Для погодженого вирішення питань, що належали до компетенції Держнацміграції, обговорення найважливіших напрямів його діяльності, наказом Міністерства юстиції України від 17 липня 2000 р. № 4²⁰, було утворено Колегію у кількості 7 осіб та затверджено її персональний склад. До складу Колегії увійшли директор Держнацміграції Г. Середа, його заступники – О. Юрпольський та В. Победоносцев, начальник управління правового забезпечення розвитку національностей та етнопольовики А. Шевченко, начальник управлін-

¹³ ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 4-ос. Спр. 6. Арк. 80.

¹⁴ Там само. Спр. 7. Арк. 141.

¹⁵ Там само. Спр. 8. Арк. 144.

¹⁶ Там само. Од. зб. 8. Арк. 47.

¹⁷ Там само. Спр. 2. Арк. 27.

¹⁸ Постанова Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2000 р. № 1236 «Про затвердження Положення про Державний департамент у справах національностей та міграції». *Рада*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1236-2000-%D0%BF#Text>.

¹⁹ Там само.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 13 а.

ня у справах міграції та біженців О. Малиновська, начальник відділу кадрів та організаційної роботи Л. Гришко, посада першого заступника директора була вакантною на час утворення Колегії.

При Держнацміграції діяла Комісія, у складі 7 осіб, з розгляду скарг на рішення про відмову в наданні, втрату і позбавлення статусу біженця, що приймалися органами міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, утворена наказом Міністерства юстиції України від 3 серпня 2000 р. № 6²¹.

Для посилення участі громадських організацій національних меншин України в процесах прийняття рішень органами виконавчої влади щодо правового забезпечення розвитку національностей та етнополітики, при Держнацміграції було сформовано Експертно-консультативну Раду національних меншин²² (далі – Експертна Рада). До складу Експертної Ради, який було затверджено наказом Держнацміграції від 27 листопада 2000 р. № 28, увійшло 11 представників: Т. Алієв, голова Конгресу азербайджанців України, В. Єрмолова, голова Всеукраїнського товариства російської культури «Русь», А. Кіссе, голова Асоціації болгарських національно-культурних товариств та організацій України, С. Костецький, голова Спільки поляків України, І. Левітас, голова Ради національних товариств України (голова Єврейської ради України), І. Попеску, заступник голови Християнсько-демократичного альянсу румунів України, О. Проценко, голова Федерації грецьких товариств України, С. Лі, віце-президент Асоціації корейців України, М. Товт, голова Демократичної спілки угорців України, О. Фельдман, президент Асоціації національно-культурних об'єднань України, А. Фетеску, голова Всеукраїнської національно-культурної молдовської асоціації²³. Також вищевказаним наказом було затверджено відповідне Положення про Експертну Раду.

Відповідно до Положення, Експертна Рада сприяла: реалізації заходів щодо підтримки розвитку національно-культурних традицій, задоволенню потреб національних меншин у літературі, мистецтві, освіті, засобах масової інформації рідною мовою; укладанню міжнародних договорів України з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин; встановленні й підтримці зв'язків із відповідними громадськими організаціями, національними центрами за межами України; визначенні основних напрямів наукових досліджень та їх здійсненні у сфері забезпечення прав національних меншин; організації і проведенні конгресів, форумів, конференцій, семінарів, нарад та виставок; проведенні благодійних акцій, спрямованих на вирішення питань міжнаціональних відносин; підготовці пропозицій щодо створення навчальних закладів, установ та організацій, необхідних для задоволення потреб осіб, які належать до національних меншин в Україні²⁴.

Директор Держнацміграції на розширеному засіданні Колегії, яке відбулося 4 серпня 2000 р., вказав, що одним із основних завдань Держнацміграції є організація розміщення, облаштування і адаптація депортованих осіб, які повертаються в Україну.

За перше півріччя 2000 р. в Автономній Республіці Крим викуплено 13 будинків, побудовано 70 квартир, електрифіковано 11 поселень, 9 поселень забезпечено водопостачанням²⁵. Виділено кошти на: реконструкцію Кримськотатарського музично-драматичного театру, зміцнення матеріально-технічної бази Кримського державного індустріально-педагогічного інституту, будівництво та придбання обладнання для трьох шкіл із кримськотатарською мовою навчання²⁶. Економічна ситуація в Автономній Республіці Крим, не зважаючи на зусилля республіканських та місцевих органів виконавчої влади, залишалась складною. Проблеми етно-правового характеру, що їх порушували лідери громадських об'єднань депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися до Автономної Республіки Крим, потребували законодавчого врегулювання. Найперше треба було чітко визначити статус корінного народу й осіб, які були піддані депортації за етнічними ознаками в роки тоталітарного режиму²⁷.

Аналіз стану справ із облаштуванням депортованих осіб у південних регіонах України дав чітко зрозуміти, що завдяки державницькому підходу ситуація позитивно змінюється. Зокрема протягом 1992–1999 рр. у Херсонській області планувалось збудувати 75 будинків, станом на перше півріччя 2000 р. здано в експлуатацію 66, що становило майже 90% від запланованого. Водночас у Донецькій області ще в 1992 р. було розпочато будівництво 10 будинків, які так і не здали в експлуатацію²⁸.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 14.

²² Там само. Арк. 57.

²³ Там само. Арк. 58.

²⁴ Там само. Арк. 59–60.

²⁵ Там само. Спр. 2. Арк. 11.

²⁶ Там само. Арк. 42.

²⁷ Там само. Арк. 13.

²⁸ Там само. Арк. 43.

На колегії було обговорено чимало нагальних проблемних питань усіх регіонів України, які потребували як законодавчого, так і організаційного вирішення. Зокрема начальник Відділу міграції Чернівецької обласної державної адміністрації С. Гакман головну увагу приділив питанню задоволення потреб національних меншин в області, де згідно останнього перепису населення нараховується 89 національностей. Серед проблем у регіоні, які потребували врегулювання, було зазначено повернення колишньої нерухомості у власність культурних товариств, заснування у Чернівцях – полікультурного університету, окремої бібліотеки румунської літератури, музею М. Емінеску та забезпечення робочими місцями випускників навчальних закладів Румунії та Молдови²⁹. За безпосереднього організаційного та фінансового сприяння Відділу у 2000 р. були проведені: урочистості з нагоди 150-річчя з дня народження М. Емінеску, I Міжнародний фестиваль «Веселка Букочини», традиційний румунський дитячий фестиваль «Флоріле далбе», традиційний румунський фестиваль весни «Мерцішор», національне румунське свято «Лімба ноастре чя ромине», семінар керівників німецьких національних груп України, свято Трійці за католицьким звичаєм, мітинги-панахиди із вшанування пам'яті жертв сталінських репресій поблизу с. Біла Глибоцького району³⁰.

Проаналізувавши стан виконання Комплексних заходів щодо розвитку культур національних меншин України за період до 2001 р., затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 1999 р. № 299³¹, слід відзначити, що Уряд Автономної Республіки Крим, зокрема Республіканський комітет у справах національностей і депортованих громадян, недостатньо аналізували динамічні міжнародні відносини, не враховували нові тенденції та явища, які виникали в діяльності громадських організацій національних меншин, мало уваги приділялося вирішенню проблем. Варто зазначити проблему в освітній сфері, яка виникла внаслідок масового повернення колишніх депортованих до більшості місць компактного проживання репатріантів, де були практично відсутні дошкільні заклади³². Як альтернатива державній системі дошкільного виховання створювались кримськотатарські домашні заклади виховання. Практика їх роботи зацікавила представників інших національностей Криму, які почали створювати заклади такого типу.

У серпні–жовтні 2000 р. Держнаціміграції було проведено вивчення виконання вимог Закону України «Про біженців»³³ від 24 грудня 1993 р. № 3818-ХІІ (далі – Закон) у Закарпатській, Чернівецькій областях та м. Києві. Відділи міграції в Закарпатській, Чернівецькій областях та м. Києві, як територіальні органи міграційної служби, в основному розташовані у приміщеннях, що дозволяють забезпечити конфіденційність при проведенні інтерв'ю з шукачами притулку, обладнані технічними засобами та відповідними інформаційними матеріалами³⁴. Процедура розгляду заяв про надання статусу біженця на виконання Закону розпочата в м. Києві у січні 1996 р., Чернівецькій області – восени 1996 р., на Закарпатті – у грудні 1997 р.

Під час проведення процедури прийому та розгляду заяв про надання статусу біженця, на Закарпатті було прийнято до розгляду 31 заяву про надання статусу біженця. Статус біженця надано 15 особам, на утриманні яких перебувало 18 неповнолітніх дітей, відмовлено у наданні статусу біженця 16 особам, з якими перебувало 8 дітей. У Чернівецькій області з 1996 р. розглянуто 14 заяв, надано статус біженця 9 особам, з якими перебувало 3 дітей; відмовлено 5 заявникам, з якими перебувало 5 дітей. Проте найбільше було прийнято заяв шукачів притулку в м. Києві – 3425 заяв (разом з дітьми 4692 особи). Лише протягом 2000 р. розглянуто 956 заяв, із яких надано статус біженця 181 заявнику (з ними перебувало 156 дітей), відмовлено 619 заявникам³⁵. Органи міграційної служби сприяли у влаштуванні дітей біженців до дошкільних та шкільних закладів, організації для них безкоштовного харчування. Усі біженці за потреби отримували медичне лікування та можливість працевлаштування.

Відділ у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації та управління у справах національностей та міграції Київської міської державної адміністрації в межах своїх повноважень активно співпрацювали з міжнародними та неурядовими організаціями (Управління Верховного комісара ООН у справах біженців,

²⁹ ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 14.

³⁰ Там само. Арк. 98.

³¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 1999 р. № 1236 «Про затвердження Комплексних заходів щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2001 року». Рада. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299-99-%D0%BF#Text>.

³² ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 91.

³³ Закон України «Про біженців» від 24 грудня 1993 р. № 3818-ХІІ. Рада. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3818-12#Text>.

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 126.

³⁵ Там само. Арк. 127.

Міжнародна організація з міграції), що дало можливість зміцнити матеріально-технічну базу підрозділів, налагодити надання практичної допомоги шукачам притулку та біженцям. Завдяки міжнародній допомозі в м. Ужгороді Закарпатської області функціонує пункт розміщення для осіб, які подали заяви про надання статусу біженця³⁶.

Для ефективного функціонування будь-якого центрального органу виконавчої влади критично важливим є розбудова мережі власних територіальних підрозділів. Держнацміграції активно працював над створенням своїх регіональних структур, оскільки переважна більшість покладених на нього завдань реалізовувалася саме на місцевому рівні.

Постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2001 р. № 132³⁷ було затверджено Типове положення про управління у справах національностей та міграції Київської міської державної адміністрації, відділ у справах національностей та міграції обласної, Севастопольської міської державної адміністрації. Цим нормативно-правовим актом було закріплено правове визначення підпорядкування регіональних підрозділів Держнацміграції.

У пояснювальній записці до вищевказаної постанови Уряду зазначалось, що відповідно до Закону України «Про місцеві державні адміністрації»³⁸ від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV, постановою Кабінету Міністрів України від 22 липня 1999 р. № 1306 «Про примірні переліки управлінь, відділів, інших структурних підрозділів Київської міської та районної у місті Києві державних адміністрацій»³⁹ були затверджені примірні переліки управлінь, відділів, інших структурних підрозділів Київської міської та районної у місті Києві державних адміністрацій. Постановою Кабінету Міністрів України від 18 травня 2000 р. № 821 «Про упорядкування структури місцевих державних адміністрацій»⁴⁰ було затверджено примірні переліки управлінь, відділів та інших структурних підрозділів обласної, Севастопольської міської, районної, районної у місті Севастополі державних адміністрацій. Відповідно до вказаних постанов Уряду в складі обласних та Севастопольської міської державних адміністрацій передбачено створення відділів у справах національностей та міграції, а в складі Київської міської державної адміністрації – управління у справах національностей та міграції.

Управління у справах національностей та міграції Київської міської держадміністрації, відділ у справах національностей та міграції обласної, Севастопольської міської держадміністрації (далі – управління (відділ)) були структурними підрозділами відповідно Київської міської, обласної та Севастопольської міської держадміністрації, що утворювалися головою відповідної держадміністрації і підзвітні та підконтрольні голові відповідної держадміністрації та Держнацміграції.

Основними завданнями управління (відділу) були реалізація державної політики щодо міжнаціональних відносин, міграції, забезпечення прав національних меншин, депортованих осіб різних національностей, які повернулися в Україну, та біженців, а також зв'язків із українцями, які проживають за межами України; забезпечення дотримання законодавства стосовно національних меншин та міграції; забезпечення здійснення заходів щодо приймання та облаштування депортованих осіб різних національностей, які повертаються в Україну, а також сприяння їхній адаптації в нових умовах; застосування заходів для забезпечення правових та соціально-економічних гарантій захисту біженців; сприяння задоволенню національно-культурних, мовних та освітніх потреб українців, які проживають за межами України, їхнім зв'язкам із Україною⁴¹.

Відповідно до покладених на управління (відділ) завдань, відзначимо систематичне вивчення і аналіз тенденцій етнонаціонального й етнокультурного розвитку та міграційних процесів на території області, міст Києва та Севастополя; розробку поточних та довготермінових прогнозів у сфері міжнаціональних відносин та міграції на території області, міст Києва та Севастополя; сприяння діяльності національно-культурних об'єднань громадян, навчальних закладів, установ та організацій, пов'язаних із задоволенням мовно-освітніх та етнокультурних потреб національних меншин; прийняття рішень про надання, продовження терміну дії та позбавлення статусу біженця; видачу посвідчення біженця, а особам, які подали заяву про надання статусу біженця, – відповідні довідки; направлення за потреби біженців та осіб, які подали заяву про надання статусу біженця, у пункти тимчасового розміщення біженців; сприяння тимчасовому працевлаштуванню та навчанню, наданню соціально-побутових і медичних послуг, задоволенню культурних і релігійних

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 129.

³⁷ Там само. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 8821. Арк. 1.

³⁸ Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV. *Пода.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>.

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 7444. Арк. 132–133.

⁴⁰ Там само. Спр. 8201. Арк. 233–234.

⁴¹ Там само. Спр. 8821. Арк. 2.

потреб біженців та осіб, які подали заяву про надання статусу біженця, а також забезпеченню пенсіями біженців; ведення обліку біженців та осіб, які подали заяву про надання статусу біженця; участь у межах своєї компетенції у здійсненні заходів, пов'язаних із боротьбою з нелегальною міграцією; запобігання проявам національної винятковості, нетерпимості до громадян будь-якої іншої національності, розпалюванню ворожнечі та ненависті на національному ґрунті; регулярне інформування та надання статистичних звітів Держнацміграції та голови відповідної держадміністрації про розвиток міжнаціональних відносин, міграційних процесів і зв'язків із українською діаспорою на території області, міст Києва та Севастополя і пропозиції щодо формування державної політики з цих питань⁴².

Підсумовуючи діяльність Держнацміграції у 2000 р., слід зазначити, що основні зусилля були зосереджені на формуванні правової бази етнонаціональної та міграційної політики. Робота включала приведення законодавства у відповідність до Конституції України та його адаптацію до міжнародно-правових норм. Фахівцями Держнацміграції було доопрацьовано та подано до Кабінету Міністрів України проекти Законів України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» та «Про затвердження державної міграційної програми України на 2001–2005 рр.». До того ж забезпечено належне супроводження у Верховній Раді України проектів Законів України «Про внесення змін до Закону України “Про біженців”, “Про імміграцію”, “Про порядок надання притулку в Україні іноземцям та особам без громадянства”, “Про реабілітацію та забезпечення прав осіб з числа національних меншин, що зазнали репресій та були депортовані з території України”, “Про статус кримськотатарського народу”, “Про правовий статус закордонних українців”» та розроблено проект Національної програми «Закордонне українство на період до 2005 р.»⁴³.

У 2000 р. органами міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі розглянуто 1335 заяв про надання статусу біженця, 506 заявникам надано відповідний статус⁴⁴. Станом на 1 січня 2001 р. в Україні проживало 2961 іноземців⁴⁵, які отримали статус біженця. До того ж на стадії завершення було будівництво першого в Україні пункту тимчасового розміщення біженців у Одеській області.

Важливий аспект діяльності Держнацміграції полягав у налагодженні та поглибленні міжнародних відносин. Зокрема було підготовлено до підписання проєкт Угоди між Україною та Російською Федерацією про регулювання процесу переселення та захист прав переселенців і членів їхніх сімей. Також опрацьовано проекти аналогічних угод з Республікою Білорусь та Туркменістаном. Ключовим моментом у 2000 р. стала ратифікація Угоди між Кабінетом Міністрів України та Міжнародною організацією з міграції щодо статусу Міжнародної організації з міграції в Україні та співробітництва у сфері міграції⁴⁶.

Держнацміграції проіснував майже 2 роки після реалізації Адміністративної реформи, послідовно реалізуючи міграційну політику України. Однак, відповідно до Указу Президента України від 13 вересня 2001 р. № 836/2001⁴⁷, з метою підвищення ефективності здійснення державної політики у сфері міжнаціональних відносин, міграції, забезпечення прав національних меншин України, представників депортованих народів, що повернулися в Україну, та біженців, було утворено Державний комітет країни у справах національностей та міграції (далі – Держкомнацміграції України) на базі Держнацміграції, що діяв у складі Міністерства юстиції України. Держнацміграції було ліквідовано згідно постанови Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1772⁴⁸. Де-юре Держнацміграції було ліквідовано 17 березня 2002 р., відповідно до наказу Держнацміграції від 16 січня 2002 р. № 7-к⁴⁹.

Історичний досвід діяльності Держнацміграції у становленні та реалізації міграційної політики України протягом 2000–2002 рр. є надзвичайно важливим у переході від початкового, часто фрагментарного, реагування на міграційні виклики до спроб формування більш системного та професійного підходу до управління міграцією. На той час Україна перебувала на етапі становлення власної міграційної стратегії, що зумовлювало невизначеність щодо ролі та місця різних відомств у цьому процесі. Часті зміни статусу й підпорядкування міграційних органів не сприяли стабільності та чіткості їхнього функціоналу.

⁴² ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 8821. Арк. 3.

⁴³ Там само. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 16.

⁴⁴ Там само. Арк. 17.

⁴⁵ Там само. Арк. 29.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Указ Президента України від 13 вересня 2001 р. № 836/2001 «Про Державний комітет України у справах національностей та міграції». *Президент України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8362001-328>

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 8928. Арк. 102.

⁴⁹ Там само. Ф. 5252. Оп. 4-ос. Спр. 13. Арк. 7.

Кожна нова структура нерідко розпочинала роботу без врахування попереднього досвіду або перебирала функції без належної процедури передачі справ і документації.

Утворення Держнацміграції стало логічним етапом інституційної консолідації органів виконавчої влади, відповідальних за міграційну та етнополітичну політику. Це рішення відображало усвідомлення державою необхідності централізованого управління зазначеними сферами після періоду частих реорганізацій 1990-х рр. Державний департамент акумулював комплекс повноважень, які раніше були розпорозені, що свідчило про прагнення до оптимізації управлінських процесів та підвищення їхньої ефективності.

Держнацміграції реалізовував багатовекторну політику, що охоплювала протидію нелегальній міграції, продовження репатріації та інтеграції депортованих народів, а також розвиток співпраці з українською діаспорою. Водночас у своїй діяльності зіштовхувався з об'єктивними викликами, такими як недостатнє фінансування, брак кваліфікованих кадрів, фрагментарність нормативно-правової бази та недосконала міжвідомча координація. Зазначені проблеми, зумовлені перехідним періодом, стримували повну реалізацію його потенціалу.

Важливим здобутком періоду функціонування Держнацміграції стало активне формування його територіальних органів, що забезпечило основу для ефективної роботи на місцях. Це підтвердило розуміння необхідності децентралізації та присутності державної політики безпосередньо в регіонах, де відбувалися основні міграційні процеси та проживали національні меншини.

Досвід функціонування Держнацміграції є цінним історичним уроком для сучасної України. Він демонструє перші кроки на шляху до професіоналізації та систематизації міграційного управління. Виявлені на той час проблеми – нечіткість повноважень, брак ресурсів, необхідність ефективної міжвідомчої взаємодії та координації з міжнародними партнерами – залишаються актуальними й сьогодні. Аналіз цього періоду дозволяє краще зрозуміти генезис сучасної міграційної політики України та врахувати попередні здобутки й недоліки в контексті нових глобальних та внутрішніх викликів, зокрема пов'язаних із повномасштабною війною з Російською Федерацією та подальшою євроінтеграцією.

References

- Danylenko, V. (2010). Osoblyvosti mihratsiinoi polityky radianskoi derzhavy u druhii polovyni XX st. [Peculiarities of migration policy of the Soviet state in the second half of the 20th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Hrechko, O. (2011). Kontseptualni zasady u derzhavnoi mihratsiinoi polityky Ukrainy [Conceptual foundations of the state migration policy of Ukraine]. *Politychnyi menedzhment – Political management*, 6, P. 73–81. Kyiv, Ukraine.
- Malynovska, O. (1997). Mihratsiina svtuatsiia ta mihratsiina polityka v Ukraini [Migration situation and migration policy in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Mosondz, S. (2003). Derzhavna mihratsiina polityka v suchasni Ukraini (administratyvno-pravovyi aspekt) [State migration policy in modern Ukraine (administrative-legal aspect)]. Kyiv, Ukraine.
- Pekarchuk, V. (2016). Rozpodil povnovazhen orhaniv derzhavnoi vldy Ukrainy u sferi kultury etnomenshyn: osnovni tendentsii 1990–2000-kh rokiv [Distribution of powers of state authorities of Ukraine in the sphere of culture of ethnic minorities: main trends of the 1990s–2000s.]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Scientific bulletin of Dnipropetrovsk state university of internal affairs*, 1 (80), P. 36–45. Dnipropetrovsk, Ukraine.
- Posmita, V. (2022). Derzhavna mihratsiina sluzhba Ukrainy yak subiekt zabezpechennia administratyvnoi pravosubiektnosti mihrantiv [State Migration Service of Ukraine as a subject of ensuring the administrative legal personality of migrants]. *Juris Europensis Scientia*, 2, P. 87–93. Odesa, Ukraine.

Вітюк Олександр Олегович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, Україна).

Vitiuk Oleksandr – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Ukrainian History, Faculty of History and International Relations, Mykhailo Kotsyubynsky Vinnytsia State Pedagogical University (32 Ostrozky Street, Vinnytsia, 21001, Ukraine).

E-mail: voo_32@ukr.net

Дата подання: 20 червня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 21 грудня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вітюк, О. Державний департамент у справах національностей та міграції (2000–2002): історичний досвід формування та реалізації міграційної політики України. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 44–51. DOI: 10.58407/litopis.250605.

Цитування за стандартом APA

Vitiuk, O. Derzhavnyi departament u spravakh natsionalnostei ta mihratsii (2000–2002): istorychnyi dosvid formuvannia ta realizatsii mihratsiinoi polityky Ukrainy [State department for nationalities and migration (2000–2002): historical experience of formulating and implementing Ukraine's migration policy]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 44–51. DOI: 10.58407/litopis.250605.

УДК 94:[347.9:355.312]](477.53)«1662/1781»

Ірина Петренко, Олександр Сірий, Владислав Боєчко

**СТАТЕВО-ВІКОВА ТА ШЛЮБНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ
СОТЕННОГО МІСТЕЧКА ГРУНЬ ГАДЯЦЬКОГО ПОЛКУ
в другій половині XVIII ст.
(за даними сповідних розписів 1778 р.)**

**GENDER-AGE AND MARITAL STATUS OF THE TOWN POPULATION
OF SOTNYA TOWN OF GRUN IN THE GADYACH REGIMENT
in the second half of the 18th c.
(based on data from confessional registers of 1778)**

DOI: 10.58407/litopis.250606

© І. Петренко, О. Сірий, В. Боєчко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>, <https://orcid.org/0009-0008-5669-2532>,
<https://orcid.org/0000-0002-2359-1558>

Мета студії полягає у з'ясуванні історико-демографічних характеристик та соціально-демографічної поведінки населення Гетьманщини, а саме аналіз статеві-вікової, станової і шлюбної структури населення, на основі сповідних розписів 1778 р. парафіян церков містечка Грунь Гадяцького полку. **Методологічну основу дослідження** становлять принципи системності, антропологізації та міждисциплінарності. У дослідженні використано низку загальнонаукових, спеціально-наукових і конкретно-проблемних методів. Зокрема, квантативні історико-демографічні методики та мікроісторичний підхід. **Наукова новизна студії:** вперше у вітчизняній історичній науці населення сотенного містечка Грунь Гадяцького полку, яке було доволі значним адміністративним центром Гетьманщини, стало об'єктом комплексного соціально-демографічного дослідження. Досліджено сповідні книги другої половини XVIII ст. як матеріал церковного обліку жителів, з'ясовані їх інформативні можливості як джерела для дослідження соціально-демографічних процесів та поведінки населення.

Висновки: доведено, що сповідальні розписи церков Груні мають велике значення в дослідженні соціально-демографічних, історико-демографічних досліджень та мають високу репрезентативність, повинні застосовуватися як одне з основних джерел під час проведення таких студій. Проаналізувавши і врахувавши основні показники статеві-вікової та шлюбної структури населення Груні, ми довели, що ці показники більше збігаються з показниками по сільських населених пунктах Гетьманщини, ніж по містах. Виявлено, що дослідження маловідомого нині сотенного центра Грунь, і в цілому Грунської сотні, допомагає у вивченні історії всього Гадяцького полку, який у Гетьманщині відіграв доволі значну роль у військовому та державотворчому процесі.

Отже, ця студія буде корисна для подальших досліджень як Грунської сотні та Гадяцького полку, так і всієї Гетьманської України.

Ключові слова: Грунь, Грунська сотня, Гадяцький полк, парафія, ієрей, парафіяльна спільнота, сповідні розписи, структура населення.

The purpose of the publication is to determine the historical and demographic characteristics and socio-demographic behaviour of the population of the Hetmanate, namely to analyse the gender, age, class and marital structure of the population based on the 1778 parish registers of churches in the town of Hrun in Gadyach regiment.

The methodological basis of the study is formed by principles of systematicity, anthropologisation and interdisciplinarity. The study uses a number of general scientific, special scientific and specific problem-

oriented methods. In particular, quantitative historical and demographic methods and a microhistorical approach.

The scientific novelty of the study lies in the fact that, for the first time in domestic historical science, the population of the hundred-strong town of Hrun in Gadyach regiment, which in ancient times was a fairly significant administrative centre of the Hetmanate, has become the subject of a comprehensive socio-demographic study. Confessional books from the second half of the 18th c. were studied as material for church records of residents, and their informative potential as sources for researching socio-demographic processes and population behaviour was determined.

Conclusions: it has been proven that the confessional records of churches of Hrun are of great importance in socio-demographic and historical-demographic research, are highly representative, and should be used as one of the main sources in such studies. After analysing and calculating the main indicators of the gender-age and marital structure of the population of Hrun, we have proven that these indicators are more consistent with those of rural settlements in the Hetmanate than with those of cities. It has been found that research into the currently little-known centurion centre of Hrun, and the Hrun sotnya in general, helps in studying the history of the entire Hadyach regiment, which played a significant role in the military and state-building process in the Hetmanate.

Therefore, this study will be useful for further research on the Hrun sotnya, the Gadyach regiment, and the entire Hetmanate of Ukraine.

Key words: Hrun, Hrun sotnya, Gadyach regiment, parish, priest, parish community, confessional records, population structure.

Упродовж останніх років в Україні все більшого поширення набувають дослідження в галузі соціальної історії, історичної демографії періоду Гетьманщини. Це й зрозуміло, адже цей період став основою закладання української модерної нації. Зазначені напрями історіописання лише починають привертати увагу науковців і торують шлях крізь широке захоплення політичною та економічною історіями. І розуміння цього складного й багатогранного процесу можливе лише через звернення до історії функціонування окремих мікрогруп населення. На жаль, у силу різних обставин їхній усебічний розгляд не завжди був предметом зацікавлення істориків. Адже основу предмета історико-демографічних досліджень становить вивчення статево-вікового складу населення, міграційних процесів, шлюбно-сімейних відносин. Окремо слід казати про маловивчені соціальні й історико-демографічні аспекти життя українського населення в окремих полках Гетьманщини, зокрема на території Гадяцького полку. Недостатньо вивчалася і роль православної Церкви в житті нашого народу. Вивчення цих процесів потребує залучення нових джерел або нового прочитання вже старих. При цьому велике значення надають дослідженню церковних обліково-статистичним документів, серед яких чільне місце займають сповідні розписи православних церков.

Сповідні (сповідальні) розписи – це документи церковного обліку населення, які фіксували відвідування парафіянами сповіді та прийняття причастя. Вони містять у собі важливу інформацію про становий, сімейний, статево-віковий статус жителів Гетьманщини XVIII ст. і є важливим джерелом для дослідження ранньомодерного українського суспільства. Кожний православний житель, старший 7 років, повинен був один раз на рік у Великий Піст висповідатися і причаститися у свого парафіяльного священника або у священника за місцем свого перебування. Тим, хто не встиг сповідатися в цей період, дозволялося зробити це в будь-який інший термін. Як правило, це були Петрівський, Успенський та Різдваїний пости. Іереї мали складати поіменні сповідні розписи (відомості, книги) єдиного зразка. Також була налагоджена чітка система збору цих документів. Сповідні розписи церков спочатку надходили до духовних правлінь, де зводилися у відомість у формі таблиці й надсилалися до духовної консисторії, потім – в «екстракти» по повітах, а звітні загальний звіт надсилався до Синоду.

У XVIII ст., за твердженням О. Романової, сповідальні книги «за своєю первісною суттю – це спосіб державного контролю за мораллю парафіян ... і для обліку податного населення країни»¹. Важливість значення такого церковного обліку полягала в тому, що «він містив його точні дані про чисельність міського та сільського православного населення, а також його соціальну структуру»². Як стверджує Ю. Волошин: «У порівнянні з Рум'янцевським описом сповідні розписи видаються більш репрезентативними. Перш за все через те, що вони містять дані про всіх парафіян незалежно від станової приналежності ... Краще виглядає в розписах і позначення віку. Ймовірно, що цьому сприяв той факт, що їх складали щорічно, а священники були більш-менш обізнаними з віком своїх парафіян»³.

¹ Романова О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 122.

² Мордвінцев В. Сповідні розписи. *Київська старовина*. 1995. № 3 (312). С. 86.

³ Волошин Ю. Статево-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в др. пол. XVIII ст. *Історична пам'ять*. 2011. № 1. С. 10.

З огляду на вищесказане, сповідки почали активно використовувати історики, демографи, теологи. Новий етап у дослідженні сповідальних розписів і переосмислення їхньої ролі у вивченні соціальної історії нашого народу настала після 1991 р. Це праці Л. Гісцова⁴, В. Томазова⁵, В. Заруби⁶. Значний внесок у вивчення сповідальних розписів та інших церковно-облікових документів зробили й роблять сьогодні історики-науковці Полтавщини. Серед них варто назвати праці О. Сакала⁷, В. Дмитренка⁸, І. Сердюка⁹, Ю. Волошина¹⁰, О. Бороденко¹¹, І. Петренка¹². Займаються вивченням церковно-облікових документів і краєзнавці Полтавщини. Серед них – праці О. Сірого¹³.

Джерельну базу дослідження становлять сповідні розписи п'яти парафіяльних церков містечка Грунь за 1778 р., що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (Ф. 127. Оп. 1015). Ці документи були опубліковані О. Сірим у 2020 р.¹⁴

Мета цієї студії – дослідити стану, статево-вікову та шлюбну структуру населення; з'ясувати інформативні можливості сповідних розписів церков щодо вивчення демографічних процесів; порівняти одержані результати з аналогічними даними по інших полках Гетьманщини.

Географічні межі нашого дослідження окреслені п'ятьма парафіями містечка Грунь – центру Грунської сотні Гадяцького полку Гетьманської України (нині село Грунь Охтирського р-ну Сумської обл.).

Містечко Грунь уперше згадане як населений пункт у польському королівському універсалі від 24 жовтня 1634 р., а як сотенне містечко – 11 липня 1651 р.¹⁵ У містечку на 1778 р. діяло п'ять церков: Воскресіння Христа Соборна, Святителя Святого Миколая, Успіння Пресвятої Богородиці, Покрови Пресвятої Богородиці та Трьохсвятительська.

Статева структура населення Груні. Досліджуючи статево-вікову структуру населення, ми маємо намір з'ясувати такі показники: частку чоловіків і жінок у загальній чисельності людності, коефіцієнти фемінізації (КФ) (відношення кількості жінок до кількості чоловіків) і маскулінізації (КМ) (відношення кількості чоловіків до кількості жінок). Обидва коефіцієнти вираховуємо як для всіх жителів, так і для окремих вікових груп. За нашими підрахунками, проведеними на основі сповідних розписів, у Груні мешкало 5252 осіб: 2642 (50,6%) чоловіків та 2583 (49,4%) жінок. В окремих парафіях, тобто частинах містечка, проживало: у Воскресенській парафії 870 осіб – 427 (49,1%) чоловіків і 443 (50,9%) жінок; Миколаївській парафії 888 осіб – 448 (50,5%) чоловіків і 440 (49,5%) жінок; Успенській 726 осіб – 364 (50,2%) чоловіків та 362 (49,8%) жінок; у Покровській парафії 1613 осіб – 828 (51,4%) чоловіків і 785 (48,6%) жінок, і в парафії Трьохсвятительської церкви 1128 осіб – 575 (51%) чоловіків і 553 (49%) жінок. Чоловічий (статевий) коефіцієнт, який визначається шляхом поділу числа чоловіків на загальну чисельність населення, становив 0,505 (див. табл. 1).

⁴ Гісцова Л. Сповідна книга Старокодацької Запорозької христової наміснії 1766 р. як джерело до вивчення історії поселень вольностей воскових. *Січеський альманах*. 2006. Вип. 3. С. 20–26.

⁵ Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (др. пол. XVII – поч. XXI ст.). Київ: Вид-чий дім «Стилос», 2006. С. 183.

⁶ Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. С. 38.

⁷ Сакала О. Сповідний розпис як джерело дослідження форм сімейної організації. *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*. 2007. Кн. 1. С. 781–786.

⁸ Дмитренко В. «А при тій церкві піп з попадею»: повсякдення ієреїв Пирятинської протопопії др. пол. XVIII ст. Полтава: ПНПУ ім. В. Короленка, 2023. С. 287; Його ж. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської епархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII ст. Полтава: Симон, 2016. С. 174.

⁹ Сердюк І. Полкових городоб обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини др. пол. XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. С. 300.

¹⁰ Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави др. пол. XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. 356 с.; Його ж. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: Історико-демографічний аспект. Полтава: АСМІ, 2005. 312 с.; Волошин Ю. Статево-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... С. 5–24.

¹¹ Бороденко О. Шлюб і родина православного населення Лівобережної України др. пол. XVIII – першої пол. XIX ст.: соціально-демографічний аспект. Одеса: Вид-чий дім «Гельветика», 2020. 554 с.; Її ж. Самотня жінка села Диканьки Полтавського полку др. пол. XVIII ст. історико-демографічний аспект (за мат. сповідних розписів 1775 р.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2012. Вип. 20. С. 18–22.

¹² Петренко І. Двоєженство у Гетьманщині XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2021. Вип. 4. С. 14–21; Її ж. Шлюб і сім'я в середовищі православного населення Гетьманщини др. пол. XVIII ст. *Пам'ять століть*. 2011. № 1–2. С. 206–217; Її ж. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. У 2-х ч. Полтава: ПУЕТ, 2010. Ч. 1. 276 с.; Ч. 2. 305 с.; Її ж. Шлюбно-сімейні відносини українців у др. пол. XVIII ст. Полтава: ПУЕТ, 2009. 119 с.

¹³ Сірий О. Перегортаючи сторінки минулих літ. Полтава, 2020. 293 с.

¹⁴ Грунська сотня: реєстри, ревізії, сповідні розписи, метричні записи. 1634–1794 рр. / Упор. О. Сірий. Полтава: Дивосвіт, 2020. 392 с.

¹⁵ Там само. С. 7.

Статеві-вікова структура населення містечка Грунь
(за даними сповідних розписів церков 1778 р.)

Вікові групи	Загальна кількість населення						Коеф. фемінізації (КФ)	Чолов. коеф. (ЧК)	Співвідн. статей (СС)
	Усього жителів	чоловіки		жінки		Частка вік. гр. у %			
		число	%	число	%				
0–5	842	425	50,5	417	49,5	17	99	0,504	101,9
6–10	587	314	53,5	273	46,5	12	87	0,534	115
11–14	447	224	50,1	223	49,9	8,6	99,6	0,501	100,4
15–19	572	293	51,2	279	48,8	11,0	95,3	0,512	105
20–24	591	282	47,7	309	52,3	11,4	109,6	0,477	91,2
25–29	451	225	49,8	226	50,2	8,7	100,5	0,498	99,5
30–34	404	191	47,2	213	52,8	7,8	111,6	0,472	89,7
35–39	305	175	57,3	130	42,7	5,9	74,3	0,573	134,6
40–44	240	104	43,3	136	56,7	4,6	130,8	0,433	76,4
45–49	266	123	46,3	143	53,7	5,1	116,3	0,462	86,0
50–54	184	96	52,2	88	47,8	3,6	91,7	0,521	109,1
55–59	149	82	55,1	67	44,9	2,9	81,7	0,550	122,4
60–64	81	46	56,8	35	43,2	1,6	76,1	0,567	131,4
65–69	55	27	49,1	28	50,9	1,1	103,7	0,490	96,4
70–74	30	21	70	7	30	0,6	33,4	0,700	300
75–79	12	7	58,4	5	41,6	0,3	71,5	0,583	140
80–84	3	2	66,7	1	33,3	0,1	50	0,666	200
85–89	3	2	66,7	1	33,3	0,1	50	0,666	200
90–100	3	3	100	–	–	0,1	–	–	–
Усього	5225	2642	50,6	2583	49,4		97,8	0,505	102,3

Ці дані підтверджують дані І. Сердюка, отримані ним під час дослідження міста Стародуба та сіл Стародубського полку: «Статевий коефіцієнт ... у селах Стародубського полку становить 0,526 і означає помітну перевагу чоловіків»¹⁶. Коефіцієнт фемінізації в Груні становив 97,8. Співвідношення статей (СС), який обчислюється як співвідношення кількості чоловіків до кількості жінок, помножене на 100, у Груні рівний 103.

Отже, з огляду на ці показники, перевага в статевій структурі населення в Груні належала чоловікам з мінімальними показниками. Порівняно з показниками інших досліджень: «... для Переяслава співвідношення статей 95,4. Для Ніжина: співвідношення статей 103,7. Для Стародуба: співвідношення статей 91,8. Високим вважається показник 111, який був притаманний селам Стародубського полку»¹⁷. У нашому випадку недообліку та переобліку жителів не спостерігається, що буває при високому або низькому статевому співвідношенні, на що вказує І. Сердюк: «У випадку помітної переваги чоловіків дослідники говорять про можливість недообліку жінок (особливо маленьких дівчаток і вдів)»¹⁸.

Дослідимо статеві показники окремо по кожній парафії Груні (див. табл. 1), оскільки вони ототожнювалися з адміністративними частинами містечка (кутками). Співвідношення статей (СС) та коефіцієнт фемінізації (КФ) були в мешканців більшості парафій Груні на користь чоловіків (СС від 101 Успенської до 106 Покровської, а КФ від 94,8 у Покровській парафії до 99,5 в Успенській). І лише у Воскресенській парафії ці показники виявилися на користь жінок (СС – 97 і КФ – 103,8). Аналогічні показники і при обчислюванні чоловічого коефіцієнта (ЧК).

Висновки такі: перевага жінок була у Воскресенській парафії і мінімальна перевага чоловіків (СС – 101, ЧК – 501, КФ – 99,5) – у парафії Успенської церкви, жителі яких проживали в центрі містечка, на території фортеці. Максимальна ж перевага чоловіків була в парафіях, жителі яких проживали поза фортецею, у передмісті. Вірогідно, це зв'язано з більш аграрним способом життя населення поза фортецею, задля чого були більш потрібні чоловічі руки.

Дослідивши статеву структуру в соціальних групах містечок, маємо: серед духовних в абсолютних цифрах переважають чоловіки над жінками 65/43, статеве співвідношення 151,2, чоловічий коефіцієнт 0,602, коефіцієнт фемінізації 66,2.

Подібні показники і в окремих парафіях Груні. Перевага чоловіків тут легко пояснювана, адже вони займали всі церковні посади, а жінки та діти – це члени їхніх родин. Серед старшини перевагу в абсолютних цифрах мали жінки (31 [51,7%] проти 29 [48,3%]). Узагалі в них СС=93,6, ЧК=0,483, КФ=106,9, що говорить про перевагу жінок.

¹⁶ Сердюк І. Полкових городів обивателі... С. 89.

¹⁷ Там само. С. 93.

¹⁸ Там само. С. 94.

Однак показники в старшині, що свідчать на користь жінок, реєструються в Успенській та Покровській парафіях через те, що тут проживає багато вдів урядовців, а у Воскресенській та Трьохсвятительській парафії серед старшини переважають усе-таки чоловіки. Рядові козаки – визначальна соціальна група в Груні, в якій незначно переважають чоловіки: ЧК=0,505, СС=102,2, КФ=97,9. Така ж тенденція і в окремих парафіях, окрім Воскресенської, де переважають жінки. Серед посполитих чоловіків 77 (52,4%) проти жінок 70 (47,6%): ЧК=0,524, СС=110, КФ=90,9, більше чоловіків. У групі поселенців більшість складають чоловіки, як в абсолютних цифрах, відсотковому стані, так і за іншими показниками: КЧ=0,510, СС=104,2, КФ=96, що пояснюється тим, що на власницьких хуторах проживали в більшості молоді сім'ї, і в цих господарствах більше потребувалися чоловічі руки.

Щодо людей, які проживали в чужих дворах, не маючи навіть свого житла, слід сказати, що тут переважали жінки: ЧК=0,473, СС=90, КФ=111,1, і зв'язано, на наш погляд, це з тим, що велика кількість у служниках та підсусідках було вдів дітей-дівчат і молодих жінок, що займалися рукоділлям, хатніми роботами, доглядом за дітьми. Окрему групу становлять люди, що проживали в «богадільні». Їх 29 чоловік, переважають серед них у незначній кількості (51,7% проти 48,3% чоловіків): ЧК=483, СС=93,3 і КФ=-107,1. Аналізуючи статевий склад населення містечка, можна відзначити, що в Груні незначною мірою переважали чоловіки – 2642 (50,6%), проти жінок 2583 (49,4%), що відзначає Грунь як містечко зі збалансованим статевим складом.

Ці дані відповідають показникам по м. Ніжину в той же період: «у місті проживало 50,4% чоловіків і 49,6% жінок»¹⁹. Коефіцієнт фемінізації 97,8%, що менший від показників Ю. Волошина (107%) в м. Полтава за аналогічний період²⁰. У більшості соціальних груп у м. Грунь переважають чоловіки, особливо в тих, які найбільш зайняті аграрним виробництвом, адже рядове козацтво, посполиті, поселенці були зв'язані по роду свого життя із сільськогосподарським виробництвом, і там найбільше потребувалася фізична сила й чоловічі руки.

Показники статевої структури м. Грунь характерні більше для сільського типу населених пунктів Гетьманщини, оскільки вони не збігаються з показниками Ю. Волошина по м. Полтаві сер. XVIII ст. (КФ=105)²¹ та з коефіцієнтом фемінізації в полковому м. Стародубі (КФ=109), у Ніжині – 101, а Переяславі – 105, та ряду міст Європи: «У польському Кракові на 1792 рік цей коефіцієнт дорівнював 104, австрійському Відні – 109, французькому Марселі – 103, англійському Саутгемптоні – 108»²². Проте збігається з даними І. Сердюка по селах Стародубського полку.

Вікова структура населення Груні. Дослідження демографічних показників населення передбачає використання термінів на означення різних вікових категорій – діти, дорослі, літні люди тощо. Вони позначають певний етап у житті людини й поєднують у собі біологічний, світоглядний, правовий та інші аспекти. Попри очевидну умовність такого поділу, саме ці критерії лежать в основі досліджень вікової структури конкретного суспільства чи окремих його характеристик. Незважаючи на певні напрацювання в галузі історичної демографії останніх років, основні вікові категорії українського ранньомодерного соціуму – дитинство, активний вік і старість – вивчені недостатньо.

Вікова структура населення має значний вплив на розвиток соціальних процесів. Найвиразніше це проявляється на показниках природного руху населення – народжуваності, смертності й шлюбності. Чим більшою є частка молодих вікових груп у загальній структурі населення, тим вищими є показники шлюбності та народжуваності й, навпаки, – чим вища частка старих, тим вищий рівень смертності. Інформація про вік окремих людей на момент створення сповідних розписів дозволяє проаналізувати вікову структуру населення, розподілити його за віковими групами та віковими контингентами.

Для цього дослідником Луї Анрі (Louis Henry) запропоновано поділ населення на великі вікові групи. Учений запропонував два типи поділу – біологічний та економічний, які суттєво полегшують компаративні дослідження людських спільнот у часі й просторі. Згідно з біологічним типом, популяція ділиться на: молодих (0–19 років); дорослих (20–59 років); старих (60 і більше років). Згідно з економічним типом, популяція ділиться на: людей допродуктивного віку (0–14 років); людей продуктивного віку (15–64 роки); людей постпродуктивного віку (65 і більше років). Це дає змогу перш за все: «...визначити частку активного, працездатного населення»²³ і демографічну старість. Українська ж історич-

¹⁹ Сердюк І. Полкових городів обивателі... С. 88.

²⁰ Волошин Ю. Козаки і посполиті... С. 11.

²¹ Там само. С. 10.

²² Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... С. 10.

²³ Сердюк І. Полкових городів обивателі... С. 85.

на демографія використовує ще поділ населення за прикладом Рум'янцевського перепису 1765 р., який поділяв усе населення Гетьманщини на: дітей (0–14 років), доросле активне населення (15–59 років) і літніх людей (60 років і старші), який за джерелами й тогочасними уявленнями в українському народі про дитинство і старість найбільше відтворює реалії життя Гетьманщини др. пол. XVIII ст.

Отже, згідно з поділом населення Груні на великі групи, маємо такі результати. У 1778 р. тут проживало 5225 осіб. Із них: 1876 хлопчиків 964 (51,4%) і 912 дівчаток (48,6%); дорослих активного віку 3162 чоловіків 1571 (49,6%) і жінок 1591 (50,4%) і 187 осіб літнього віку – чоловіків 108 (57,8%) і жінок 79 (42,2%) (див. табл. 2).

Таблиця 2

Поділ жителів містечка Грунь на великі групи
(за матеріалами сповідних розписів 1778 р.)

Біологічний тип поділу		
Вікові групи	Кількість	%
<i>Молоді (0–19 р.)</i>	2448	46,9
<i>Дорослі (20–59 р.)</i>	2590	49,6
<i>Старі (понад 60 р.)</i>	187	3,5
<i>Усього</i>	5225	
Економічний тип поділу		
<i>Допродуктивного віку (0–14 р.)</i>	1876	35,9
<i>Продуктивного віку (15–64 р.)</i>	3243	62,1
<i>Постпродуктивного віку (понад 65 р.)</i>	106	2,0
<i>Усього</i>	5225	
Рум'янцевський поділ		
<i>Діти (0–14 р.)</i>	1876	35,9
<i>Доросле активне населення (15–59 р.)</i>	3162	60,5
<i>Літні люди (старші 60 р.)</i>	187	3,6
<i>Усього жителів</i>	5225	

З'ясувалося, що населення містечка демографічно молоде через низьку частку людей літнього віку (3,6%) та високу частку дітей (35% і більше) (демографічно молодим вважається населення, в якому частка літніх людей не перевищує 8%). За класифікацією демографів ООН, частка літніх людей повинна бути не більше 4%²⁴. Це свідчить про високий рівень народжуваності, смертності й високі темпи приросту населення, що було характерно для Гетьманщини та Полтавщини XVIII ст. зокрема й підтверджує наявності інших учених. Оскільки доля дітей у Груні складає понад 35%, можемо говорити також про прогресивний тип вікової структури населення містечка – по Г. Сундбергу, з більшою долею дітей у загальній чисельності населення, якій відповідає високий показник народжуваності²⁵.

До речі, такі ж результати ми отримали, використавши і поділ населення за біологічним та економічним типом, в якому також переважну частку населення складають дорослі, або продуктивні люди (49,6%, 62,1%), на другому місці – допродуктивні, молоді (46,9%, 35,9%) і небагато – це люди літні або постпродуктивного періоду (3,5%, 2%), що є характерною рисою традиційного, доіндустріального суспільства.

По окремих парафіях: Воскресенська – жителів 870: дітей 319 (36,7%), активного віку 517 (59,4%), літніх 34 (3,9%); Миколаївська – жителів 888: дітей 316 (35,6%), дорослих активного віку 540 (60,8%), похилого віку 32 особи (3,6%); Успенська – 726 жителів: дітей 274 (37,7%), дорослих 408 (56,2%), похилих 24 (3,3%); Покровська – 1613 жителів, із них: дітей 619 (38,4%), дорослих активного віку 944 (58,5%), літніх людей 51 особа (3,2%) і Трьохсвятительська – 1128 жителів: дітей 349 (30,9%), працездатних дорослих 733 (64,9%) і літніх людей 46 (4,1%).

Отже, тільки в Трьохсвятительській парафії показники дещо відрізняються від інших: тут більше людей літнього віку (4,1%) і менше дітей (30,9%). Хоча ці показники й виходять незначно за межі середніх по містечку, однак тут також демографічно молоде населення та прогресивний тип вікової структури жителів м. Грунь.

Поділивши все населення Груні на вікові групи від «0» до «90 і більше» з інтервалом у п'ять років, ми маємо таке. У дитячих вікових групах найбільше дітей у віковій групі «0–5 років» – 842 (17%). З віком кількість дітей різко зменшується. Уже у віковій групі «6–10 років» їх кількість на 30,3% менше і складає 587 (12%), а у віковій групі «11–14» – ще менше на 23,8% від попередньої і складає 447 осіб (8,6%).

²⁴ Kuklo С. Demografija Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa: Wzdwawnictwo DIG, 2009. S. 133.

²⁵ Валентей Д. Демографический энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1985. С. 66.

Отже, у віковій групі «11–14 років» дітей уже майже наполовину менше (на 46,9%), ніж у ранньому віці. Наведені дані підтверджують усталену думку в історіографії, що: по-перше, у більшості популяції чоловіків народжувалося більше (105–107 на 100 дівчаток); по-друге, найбільша смертність дітей була у віці від першого року життя до 10 років. Усе-таки велика частка дітей – 35,9% – свідчить про високу шлюбність та народжуваність населення, відсутність контрацепції серед населення, що є частиною православного християнського світогляду. Різке зменшення кількості дітей по мірі їх зростання говорить про високу їх смертність, особливо в молодших вікових групах. Окрім того, наші дані не підтверджують усталену думку в історичній демографії про те, що народжувалося більше хлопчиків, ніж дівчаток, але протягом першого року життя їх кількість зменшувалася через велику смертність. У всіх дитячих групах переважали хлопчики. Однак, до цих результатів треба поставитися з пересторогою. Можливо, це один із проявів недообліку дітей у сповідних розписах.

Отже, за даними сповідних розписів Грунських парафіяльних церков, дітей (0–14 років) нараховувалося 35,9%, а це підтверджує те, що залучені нами до аналізу джерела є репрезентативними.

Населення містечка Груні віком від 15 до 60 років – це група дорослого активного населення. Вона нараховувала 3162 особи, або 60,5% від усього населення містечка, складаючи його більшість, що корелюється з даними І. Сердюка – 61%²⁶. Нами вона була розділена на 9 вікових груп. Найбільше осіб у вікових групах 20–24 років – 591 особа (282 чол. і 309 жін., питома частка 11,4%), 15–29 років – 572 особи (293 чол. і 279 жін., питома частка 11%) і в групі 25–29 років 451 осіб (225 чол. і 226 жін., частка 8,7%), які складають третину всього населення містечка (31,1%) і більшу половину дорослого активного населення (1614 осіб, 51%). У подальшому, з віком кількість осіб у кожній групі зменшується від 404 осіб у групі «30–34 років» до 149 в групі «50–59 років», відповідно зменшується і їх питома частка з 7,8% до 2,9%. Частиною дорослого населення склали люди похилого віку, або, як в народі говорили, – «старі люди».

З позицій демографії старість – це віковий період життя людини, його заключна фаза, настання якої обумовлене процесом фізіологічного старіння організму. Це біопсихологічне, соціально-історичне явище, вікові рамки якого умовні й змінюються залежно від суспільних уявлень та індивідуальних особливостей конкретного індивіда. За тогочасним уявленням про старість, відображеним на сторінках Рум'янцевського опису, відповідає межа 60 років. Починаючи з 60-річного віку, більше половини жителів міст уважали себе хворими, а саме це є фізіологічною та психологічною ознакою старості.

Отже, оскільки за умовну межу старості ми прийняли 60-річний вік, розглянемо статево-вікову структуру населення літнього віку й визначимо його частку в населенні містечка загалом. Усього по Груні налічувалося 187 (3,6%) осіб похилого віку, які складаються із 7 груп з інтервалом у 5 років. Розглянувши групи населення після 60 років, І. Сердюк наводить такі ж дані у своїх дослідженнях: «...їх нараховано серед мешканців Ніжина й Переяслава – 4,9% і 5,1% відповідно. У Стародубі їхня частка становила 7%, тоді як у селах Стародубського полку – 5,7%»²⁷. Слід сказати, що таких людей кількість із віком різко зменшується: з 81 особи вікової групи «60–64 років» до 12 осіб «75–79 років». Так, кількість осіб у групі 65–69 років на 32% менше, ніж у попередній групі, а в наступній групі – уже на 45%. У групі 70–74 років кількість осіб зменшилася порівняно з групою 65–69 років на 60% – з 55 до 30 осіб, у групі 75–79 людей похилого віку – менше вже на 60% від попередньої. Відносна стабілізація на критично низьких показниках у групах після 80 років – по 3 особи на все містечко.

Отже, з осіб групи 60–64 років до 80 років дожило лише 0,04% населення. Окрему групу складають люди 90 і більше років, які вважалися довгожителами. Їх було 3 особи. Звісно, їхня чисельність і структура визначалася природними процесами, насамперед смертністю.

Як і до дитячого населення, потрібно критично ставитися до реєстрації людей, які причастилися та висповідалися у священника у віці старше 75 років. Адже в переважній більшості це хворі, немічні люди, часто з розумовими відхиленнями, які вже не мали змоги дістатися церкви та можливості сповідатися. Частиною цих людей, мабуть, просто не вносили в список. Про що вказують й інші дослідники. Та все ж наведені дані про незначну кількість людей похилого віку говорять про тяжкі соціальні умови, в яких проживали люди того часу: важка фізична праця, не завжди сприятливі кліматичні умови, хронічне недоїдання, а часто й голод, відсутність будь-якої медичної допомоги, висока смертність, що й призводило до скорочення тривалості життя. Також дослідження вікової структури

²⁶ Сердюк І. Полкових городів обивателі... С. 87–88.

²⁷ Там само. С. 164.

населення м. Полтави дає можливість з'ясувати процес так званого демографічного старіння²⁸. По м. Грунь коефіцієнт демографічного старіння для осіб віком 60 років і старших становив 3,6: Воскресенська парафія – 3,9; Миколаївська парафія – 3,6; Успенська – 3,3; Покровська – 3,2; Трьохсвятительська парафія – 4,1.

Отже, згідно зі шкалою Ж. Боже-Гарньє-Е. Росета, людність Груні переживала демографічну молодість (таким вважається населення, у структурі якого частка осіб віком 60 років і старших не перевищує 8). Якщо ж за критерій вибрати вік 65 років, то коефіцієнт старіння по Груні буде 2,03: Воскресенська парафія – 2,1; Миколаївська – 1,5; Успенська – 2,6, Покровська – 1,5; Трьохсвятительська – 2,8. І при цьому населення Груні також буде демографічно молоде, оскільки згідно зі шкалою демографічного старіння ООН коефіцієнт старіння не перевищує 4. Ту ж тенденцію, що і взагалі, показують підрахунки цих показників і в кожній із п'яти парафій Груні. Отримані нами результати тільки підтверджують висновки Ю. Волошина по Полтаві, де $W_{60+}=3$, а $W_{65+}=1,6$ (61). Хоча за даними І. Сердюка, в Стародубі він становив 7%, у Переяславі – 5,1%, у Ніжині – 4,9%, у Полтаві – 4,8%²⁹. На основі досліджених та проаналізованих нами вікових груп ми обчислили також чисельність групи «батьків», тобто жителів Груні 15–49 років, яка становить 2829 осіб (54,2%), що підтверджує прогресивний тип вікової структури м. Грунь.

Статевो-вікова структура населення. Для оцінки цього показника нам довелося об'єднати статеву та вікову структуру населення Груні, що дозволяє більш повно дослідити демографічні процеси в сотенному містечку. Для цього ми розділили всі вікові групи на чоловіків та жінок. Серед дітей віком до 14 років переважали хлопчики та взагалі 963 (51,3%) проти 913 (48,7%) і в окремих вікових групах, що не збігається з даними І. Сердюка: «серед дітей у описі Стародуба зафіксовано 647 хлопчиків і 672 дівчинки. Тобто хлопці склали 49%, а дівчата – 51%»³⁰. З віком кількість дітей зменшувалася, причому динаміка була різною у дівчаток і хлопчиків. Так, хлопчиків у віковій групі 11–14 років було на 201 особу (47,3%) менше, ніж у групі 0–5 років. І через кожні 5 років кількість хлопчиків зменшувалася: у групі 6–10 років – на 111 (26,2%), у групі 11–14 років – ще на 90 (28,7%). У групі дівчаток кількість зменшилася на 194 особи (46,5%) до 14 років. Темпи зменшення кількості дівчаток у вікових групах були такими: у групі 6–10 років – на 144 особи (35%), а в групі 11–14 років – на 50 осіб (18,3%). Оскільки міграція населення в ті часи була зовсім мала, то основною причиною зменшення кількості дітей, як і всього населення, була смерть.

Підсумовуючи, можемо сказати, що за даними сповідних розписів 1778 р., смертність хлопчиків та дівчаток взагалі за весь період дитинства була приблизно однаковою (у хлопчиків на 0,8% більше). Однак, якщо темпи зменшення кількості хлопчиків були відносно рівномірними (26–28%), то більше зменшення числа дівчаток спостерігалось в перші 5 років – на 35%, а в групі 11–14 років зменшилося порівняно з попередньою групою лише на 18,3%. У контексті вищесказаного потрібно торкнутися такого недоліку ведення облікової документації XVIII ст., як недооблік дівчаток і ставлення батьків до дітей різної статі – можна зустріти твердження про більшу цінність хлопчиків у ранньомодерному суспільстві й пов'язані із цим недогляд чи навіть убивства дівчаток. Отже, можна відмітити, що статеве співвідношення дітей віком 0–14 років визначалося природними чинниками: у дітей раннього віку народжуваністю, а з віком – смертністю.

Абсолютну більшість населення Груні складала група активного дорослого населення 15–59 років, яка була за статеві-віковими ознаками поділена на 9 груп, які у свою чергу розділені на чоловіків та жінок. При цьому чоловіків було 1571 (49,7%), а жінок – 1591 (50,3%). Аналогічна картина і в більшості парафій Груні: Воскресенська – чоловіків 255 (49,3%) і жінок 262 (50,7%); Миколаївська – чоловіків і жінок по 270 (по 50%); Успенська – чоловіків 209 (48,8%) і жінок 219 (51,2%); Трьохсвятительська – чоловіків 363 (49,5%) і жінок 370 (50,5%). Лише в найбільшій парафії Груні – Покровській – чоловіків не набагато більше, ніж жінок – 474 (50,2%) проти 470 (49,8%). У вікових групах найбільше жінок більше у віці від 20 до 34 років (КФ-130,8), що пов'язано, можливо, з більшою смертністю чоловіків цього віку під час найбільш активної служби козаків у війську, а також у 40–50-річному віці (КФ-116,3) – і пов'язано, за нашою думкою, з високою смертністю чоловіків від хвороби в цей період. Менше жінок, ніж чоловіків, у групі 35–39 років (СС=134,6), що пов'язано з високою смертністю жінок у кінці свого фертильного віку, адже вони виснажені багатьма пологами, і кожна наступна вагітність несла за собою загрозу ускладнень як у період вагітності, так і під час пологів: «Старіння, кількість попередніх

²⁸ Демографічне старіння – збільшення частки літніх людей (віком від 60 або 65 років) у загальній структурі населення. Для його оцінювання вираховують спеціальний коефіцієнт W за формулою $W_{60+}=S_{60+}/S$ і помножити на 100, де S_{60+} – кількість населення старшого до 60 років а S – загальна кількість населення.

²⁹ Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... С. 16.

³⁰ Сердюк І. Полкових городів обивателі... С. 98.

пологів і народжених дітей у поєднанні з виснаженням від щоденної тяжкої праці знижували природний опір жіночого організму та робили його вразливим до різноманітних інфекцій і післяродових ускладнень, що часто спричиняло смерть породіль»³¹. Менша кількість жінок у старших вікових групах «50–54», «55–59» і «60–64» років може бути наслідком високої жіночої смертності, можливо, унаслідок онкологічних захворювань статевої сфери.

До групи людей похилого віку належать 187 осіб 60 років і старше (3,6%): 108 чоловіків (57,8%) і 79 жінок (42,2%) – ЧК=0,578, КФ=42,2%, СС=136,7. Ця група нами розділена на 7 вікових груп. З відомих причин їх кількість зменшувалася з віком. Різко зменшується кількість чоловіків після 74 років, уже в наступній групі їх менше на 66,7%. Кількість жінок зменшилася різко після 69 років – у групі 70–74 їх менше на 75%. 80-річних жителів у Груні було всього 6 осіб – 4 чоловіки і 2 жінки. Довгожителів (старіших за 90 років) у Груні 3 особи (0,1%). Усі вони чоловіки: парафіянин Миколаївської церкви «264. Сьмеонъ Даниловъ Яровий вдовъ, 95 летъ», Успенської церкви «126. Николай Никифоровъ синъ Сухомлинь, 91 годъ», Василівської церкви «139. ... Іванъ Івановъ синъ Щома вдовъ, 93 летъ»³².

Загальним у статево-віковій структурі людей похилого віку в різних парафіях Груні є те, що людей 75 років і старше зустрічається мало: Воскресенська – 3 чоловіки, Миколаївська – 1 чоловік; Успенська – 3 чоловіки і 1 жінка, Покровська – 2 чоловіки і 1 жінка. Найбільше людей похилого віку проживало в парафії Трьохсвятительської церкви – 46 осіб (4,1%): 25 чоловіків і 21 жінка, із них 4 чоловіки і 4 жінки були старіші 75 років.

Отже, серед людей похилого віку переважали чоловіки, особливо у вікових групах після 75 років. Їх нараховувалося 15 проти 6 жінок, то ж вони жили довше, ніж жінки. Однак, можливий недооблік і людей похилого віку, особливо після 75 років, коли ці люди в більшості за станом здоров'я не могли дійти до церкви, а дехто, імовірно, мав старечі зміни психіки, які перешкоджали сповіді та причастью.

Найпоширенішим методом аналізу віково-статевої структури населення є побудова статево-вікових пірамід, що дозволяють уточнити тип вікової структури населення. Побудувавши її для жителів містечка Грунь, ми з'ясували, що хоча загалом населення Груні було молодим, піраміда все ж не має ідеальної форми. На ній добре видно «перепади» та «виразки», що засвідчують вплив екзогенних та ендемогенних факторів: стихійних лих, природних і військових катаклізмів, епідемій та інших захворювань на структуру популяції людей др. пол. XVIII ст. Попри все це вона відповідає прогресивному типу вікових пірамід (за прогресивного типу діти становлять до 40%, а літні люди – до 10%), що знову ж підтверджує високу народжуваність, велику смертність і невелику тривалість життя, властиві для традиційного тогочасного суспільства.

Сповідні розписи подають інформацію про вік мешканців містечка, зібраний в основному на основі їхнього усного опитування, а також даних попередніх сповідних розписів та записів метричних книг. У зв'язку із цим постає питання достовірності наведених даних, які могли спотворюватися як свідомо, так і через неточне знання власного віку. Це так звані «ювіляри». Отже, згідно з поділом населення Груні на великі групи, маємо такі результати. У 1778 р. тут проживало 5225 осіб. Із них: 1876 – хлопчиків 964 (51,4%) і 912 дівчаток (48,6%); дорослих активного віку 3162 – чоловіків 1571 (49,6%) і жінок 1591 (50,4%) і 187 осіб літнього віку – чоловіків 108 (57,8%) і жінок 79 (42,2%) (див. табл. 3) у середньому 8,1%, коливаючись від 5,9% у 10-річних до 11,2% в 50-річних, що знаходиться в межах норми, установлені дослідженнями І. Сердюка: «Нормальна частка “ювілярів” припускається в межах 9%» і значно менше, ніж їх було в Ніжині (27,8%), Стародубі (30,9%)³³.

Таблиця 3

«Ювіляри» по Груні
(за даними сповідних розписів 1778 р.)

Роки	Кількість жителів	Чоловіки	Жінки	Усього	%
10р	1921	54	60	114	5,9
20р	1105	58	64	122	11
30р	746	32	43	75	10
40р	470	19	22	41	8,7
50р	421	23	24	47	11,2
60р	205	9	11	20	9,7
Усього	5225	195	224	419	8,1

³¹ Kuklo С. Demografija Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. S. 134.

³² Груньська сотня... С. 278, 293, 347.

³³ Сердюк І. Полкових городов обиватели... С. 79.

Правда, І. Сердюк проводив ці дослідження за матеріалами Рум'янцевського перепису населення, в якому дані про вік бралися тільки зі слів самих мешканців, а ми користувалися спвідними розписами, де, найвірогідніше, вік записували члени кліру, виходячи не тільки зі слів самих мешканців, а й із попередніх записів, що було набагато точніше, ніж зі слів самих мешканців. Адже людина ранньомодерного часу жила за сільськогосподарським та церковним календарями, час доби в них визначався церковним дзвоном та положенням сонця над горизонтом, не знала точно свого віку, не переймалася обліком прожитого часу. Та й інформація про вік залежала від суспільних та індивідуальних особливостей відчуття своїх прожитих років і сприйняття перебігу часу.

Шлюбна структура населення. Під поняттям шлюбної структури населення демографічна наука має на увазі розподіл жителів за шлюбним станом, тобто становище конкретних осіб стосовно інституту шлюбу. Для проведення такого аналізу використаємо раніше апробований Ю. Волошиним поділ населення містечка на вікові групи, починаючи з групи 15–19 років, оскільки шлюбів 14-літніх дівчин зустрічається в Груні лише два. Хоча найнижчий допустимий шлюбний вік для дівчат був 13 років, а хлопців – 18 років³⁴. Потім усе населення Груні розділимо за станом на три великі групи: чоловіків – на неодружених, одружених та вдівців, а жінок – на незаміжніх, заміжніх і удовиць.

Отже, усього в Груні тих, хто міг бути в шлюбі, нараховувалося 3349 осіб, тобто 64,1% від усіх жителів: чоловіків – 1679 (50,2%) та жінок – 1670 (49,8%). Переважна більшість їх – 2366 осіб (70,7%) перебувала в шлюбі: 1185 (50,1%) чоловіків і 1181 (49,9%) жінок. На другому місці були особи, які ще не були в шлюбі – 739 осіб (22,1%): чоловіки – 434 (58,8%) і жінки – 305 (41,2%). І на останньому місці мешканці Груні, які перебували в шлюбі раніше – це вдови та вдівці (оскільки розлучень подружніх пар у Груні в XVIII ст. не зафіксовано), і їх було 244 особи (7,3%): 60 (3,6%) вдівців і вдовиць 184 (11,1%). Якщо брати окремо по парафіях, то: з 550 жителів *Воскресенської* 382 (69,5%) в шлюбі: чоловіків 188 (68,9%) і 194 (70%) жінок. Неодружених і незаміжніх 126 (22,8%) осіб: чоловіків 76 (27,8%) і жінок 50 (18,1%). Удовина частка в цій парафії становила 42 особи (7,6%): вдівці-чоловіки 9 (3,3%) і 33 (11,9%) удовиць. У *Миколаївській парафії* з 572 осіб (17,1%) в шлюбі перебувало 426 осіб (74,5%): чоловіків 216 (73,8%) і 210 (75,3%) жінок. Неодружених та незаміжніх усього 97 осіб (17%): чоловіків – 64 (21,9%), жінок – 33 (11,8%). Удівців та вдовиць 49 (8,6%): чоловіків – 13 (4,4%), жінок – 36 (12,9%). В *Успенській парафії* з 453 осіб більшість – 310 (68,5%) осіб, а з них чоловіків 150 (68,8%) і 160 (68,1%) жінок – перебували в шлюбі. Неодружених чоловіків та незаміжніх жінок 107 осіб (23,7%): чоловіків – 60 (27,5%) і 47 жінок (20%). Удів та вдівців 36 (8%) – 8 чоловіків (3,7%) і 28 вдовиць (12%). Серед 995 жителів (29,8%) шлюбного віку *Покровської парафії* 696 осіб (70%) перебували в шлюбі – 349 чоловіків (68,7%) та 347 жінок (71,3%). Ще не були в шлюбі 240 (24,2%) осіб – 139 чоловіків (27,3%) та 101 жінка (20,7%). Раніше були в шлюбі 59 осіб (6%) – 39 удів (8%) і 20 удівців (3,9%). *Трьохсвятительська парафія* з її 779 (23,3%) жителями вказаного віку – чоловіків 387 (49,7%) і жінок 392 (50,3%) – нараховувала 552 (70,9%) осіб, які проживали в шлюбі: чоловіки – 282 (72,9%) і 270 (68,9%) – жінки. Незаміжніх жінок – 74 особи (18,9%) і неодружених чоловіків – 95 осіб (24,6%) – усього 168 (21,6%). Удів та вдівців серед *Василівських парафіан* 58 (7,5%), із них чоловіків 10 (2,6%), а жінок – 48 (12,2%).

Одружені та заміжні. Тодішнє життя містечка, як і всіх без винятку сіл, містечок та міст становило собою частку аграрного суспільства, тобто співжиття людей, які працювали на землі, виготовляючи сільськогосподарську продукцію. У житті ж такого традиційного суспільства, де «сім'я, сільська громада і парафія були універсальними органами управління людиною та її повсякденним життям»³⁵, викристалізувався погляд на неї як необхідну умову життя з ідеєю, що «одруження – моральний обов'язок кожного»³⁶. Шлюб у тодішній Груні, як і в усій ранньомодерній Україні, мав не стільки інтимний, скільки публічний характер. Розуміння його як основного морального та фізичного обов'язку людей пропагувалося й насаджувалося, починаючи з раннього дитинства, батьками, родичами, Церквою та сільською громадою. Як наслідок, ледве досягаючи статевої зрілості, молоді люди ставали на шлюбний шлях, виконуючи в основному волю батьків. І в Груні, одному з багатьох населених пунктів Гетьманщини, також, як і скрізь по Україні, найбільшу частку дорослих людей становили особи, які знаходилися в шлюбі.

Дорослих віком від 15 до 95 років нараховувалося 3349 осіб, що становило 64,1% всього населення містечка – 1679 чоловіків (50,2%) та 1670 жінок (49,8%). Більшість із них – 2366 (70,7%) перебували в шлюбі: в окремих парафіях цей показник варіюється від 68,4%

³⁴ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян... С. 195.

³⁵ Там само. С. 123.

³⁶ Там само. С. 124.

до 74,5%. Пошлюблених чоловіків і жінок однаково – 1185 чоловіків (70,6%) та жінок 1181 (70,6%). У різних парафіях, а відтак і в різних частинах Груні, відсоток пошлюблених мав невеликі розбіжності, що свідчить про те, що люди жили однією громадою й мали єдиний шлюбний ринок.

Вікова структура шлюбності в Груні. Розбивши доросле населення містечка на 16 вікових груп, ми отримали такі результати. Очікувано малий відсоток пошлюблених у *віковій групі 15–19 років*, хоча й різниться кількісно серед чоловіків та жінок: чоловіків усього 15 (5,1%) від їх кількості у цій віковій групі, жінок – у 4,5 рази більше – 68, що становить більше третини дівчат цієї вікової групи. Серед одружених чоловіків наймолодшим був Федір Тимофійович Олійник 15 років, який проживав разом із дружиною, батьком та братами у дворі свого дядька Івана Олійника³⁷. Усі інші 14 одружених чоловіків були 18–19 років. Так, у дворі Захара Жолоба син Іван 18 років, у якого була дружина 20-річна Тетяна³⁸. 18-річний Андрій Саливон уже навіть був господарем двору, де проживав з дружиною Марією, маленькою донькою Настею та меншим братом Федором³⁹. Серед жінок зустрічаємо два випадки 14-ти річних заміжніх жінок. У дворі заможного козака Івана Олійника проживала невістка його брата Тимофія Марія: «Феодоръ Тимофеевъ 15 летъ ... Феодорова жена Марія 14 летъ»⁴⁰. Інший випадок 14-річної невістки з опису двору настоятеля Трьохсвятительської церкви, в якому проживав його родич дяк Стефан Шимановський 23-х років з дружиною 14-ти років: «Той же церкви постихарний дяк Стефанъ Ивановъ Шимановский 23 летъ. Жена Его Анна Максимовна 14 летъ»⁴¹. Випадок з 15-річною заміжною жінкою ми бачимо зі сповідних розписів Покровської церкви, де у дворі 40-річної вдови козачки Тетяни Кулички проживали її син Терентій з невісткою Параскою 15-ти років: «Терентий Николаевъ 20 летъ. Терентиева жена Параскева Павловна 15 летъ»⁴². Серед парафій Трьохсвятської церкви бачимо невістку Якова Верходуба Гапку: «188. Прокопий 18 летъ ... Прокопиева жена Агафия Мироновна 16 летъ»⁴³.

Заміжніх 17-річних жінок у Груні нараховувалося 10. Серед них невістки: посполитого Андрія Білоуса: «Григориева жена Марфа Тимофеевна 17 летъ»⁴⁴; козака, вдівця Павла Івановича Стрижака – дружина його сина Петра: «142. Жена Его Евдокия Андреевна 17 летъ»⁴⁵; козачки-вдови Тетяни Лишихи дружина її 18-річного сина: «Василиева жена Параскева Гавриловна 17 летъ» та ін. Згідно зі сповідними розписами, ніхто з цих молодих жінок не мав дітей, отже вони нещодавно побралися, та і їх чоловікам було по 18–19 років. Інші ж 54 одружених жінок групи 15–19 років були дещо старшими – 18–19 років, і в шести з них, 19-річних молодих жінок, були вже діти: у двох віком до року, у трьох – по 1 року, а в невістки поселянина, підданого Милорадовича, Максима Зенченка Параски був уже 4-річний син Трохим: «Андреева жена Параскева Панасовна 19 летъ. Синъ ихъ Трофимъ 4 летъ»⁴⁶. Якщо вірити записувачеві, то вона народила дитину в 15 років, отже, заміж вийшла в 14. Наймолодша ж подружня пара в Груні проживала в багатолюдному дворі заможного козака Івана Олійника, у якому в 15-річного сина його брата Тимофія Федора вже була дружина 14 років⁴⁷. Випадок цього молодого подружжя показує, що згідно з православною традицією шлюбний вік відповідав настанню статевої зрілості обох членів подружжя, бо «про готовність дочки або сина до шлюбного життя судили не стільки за віком, скільки за зовнішньою фізичною зрілістю і здатністю до нелегкої селянської праці»⁴⁸. Оскільки на відносно велике містечко це єдиний випадок такого раннього шлюбу, то слід, мабуть, погодитися ще з одним висновком І. Петренка, що: «Одруження в ранньому віці було рідкісним явищем»⁴⁹ в Європейській частині тодішньої Російської імперії, куди входила і Гетьманська Україна. Але все ж ці цифри вражають, як для сьогоденного дня: більше, ніж третина дівчат від 15 до 19 років, а то й починаючи з 14 років, були вже заміжні та мали дітей.

Хоча вже в наступній віковій групі – 20–24 роки – кількість одружених чоловіків та жінок різко зростає до 59,6% у чоловіків і 79,3% у жінок. І якщо у жінок воно досягає піку в групі 25–39 років (до 93%), то в чоловіків найбільший відсоток одружених (від 90% до

³⁷ Груньська сотня... С. 307.

³⁸ Там само. С. 328.

³⁹ Там само. С. 261–262.

⁴⁰ Там само. С. 307.

⁴¹ Там само. С. 341.

⁴² Там само. С. 312.

⁴³ Там само. С. 349.

⁴⁴ Там само. С. 261.

⁴⁵ Там само. С. 293.

⁴⁶ Там само. С. 338.

⁴⁷ Там само. С. 307.

⁴⁸ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян... С. 195.

⁴⁹ Там само.

97%) у віці від 30 до 45 років. Із цього можна побічно судити і про вірогідний шлюбний вік: третина жінок групи 15–18 років були вже заміжні, що говорить про початок шлюбного віку для жінок; різке зростання кількості одружених чоловіків у вікових групах 20–24 років (до 59,6%) і 25–29 років (до 87%) свідчить про те, що в ці роки чоловіки найчастіше вступали в шлюб, а також різке зростання кількості заміжніх жінок у віці 20–24 років (до 79,3%). Починаючи з вікової групи 25–29 років до 35–39 років, уже відносно стабільна кількість заміжніх жінок на максимальних показниках (91,2–92,9%), і чоловіки у віковій групі 35–39 років також майже всі пошлюблені (97,2%), жінки ж із максимумом у 92,9% були одружені у віковій групі 30–34 років. Зменшення кількості пошлюблених жителів Груні плавню проходить у чоловіків після 55 років: у віці 55–65 років він 87–89%, дещо спадаючи до 77,8% у віковій групі 65–69 років, а протягом наступного десятиліття 70–79 років – стабільно тримається на рівні 57%, а в наступне десятиліття 80–90 вже 50%. У жінок дещо інша картина: різкий спад кількості заміжніх жінок починається в 40-річних вікових групах до 74–72%, потім плавне зменшення у віці з 50 до 64 років до 65,9–60% і в подальшому різкий спад після 65 років за рахунок вдівства. Це говорить про те, що в чоловіків було більше можливостей повторно одружитися та більший шлюбний ринок.

Соціальна структура одружених жителів Груні в залежності від їх соціального стану виглядає наступним чином. Осіб, які знаходяться в шлюбі серед духовних, ми нарахували 38, що склало 55,9% від їх кількості в Груні: чоловіків 18 (47,4%), жінок 20 (66,7%). З групи козацької старшини та різночинців, в яку входило 53 особи пошлюблених 17 (32,1%), із них чоловіків 9 (34,6%), жінок – 8 (29,6%). Найбільший прошарок населення – рядове козацтво – 1680 осіб, які перебували в шлюбі (73,6%): чоловіків 990 (73,5%) і жінок 982 (73,7%). Із 93 осіб, які склали групу посполитих, 73 (78,5%) були в шлюбі, а з них чоловіків 36 (75%) і жінок 37 (82,2%). Інші групи населення, так названі бездвірні: поселяни – пошлюблено 117 (72,7%) осіб: чоловіків 84 (73,8%), жінок 55 (71,3%); підсусідків із 167 пошлюблено 106 (63,5%) осіб: чоловіків 50 (64,1%), жінок 56 (62,9%); служителів зі 146 в шлюбі 34 (23,3%): чоловіків 17 (25%) жінок також 17 (21,8%). Навіть серед мешканців богадільні було 19 осіб одружених 11 (57,9%), а з них чоловіків 5 (62,5%) і жінок 6 (54,6%).

Отже, найбільший відсоток жителів Груні, які перебували в шлюбі, становили посполиті, козак та поселяни – тобто групи населення, які найбільше були пов'язані з сільськогосподарським виробництвом, де була затребувана колективна праця, тому там традиційно був культ міцної великої та ранньої сім'ї для збільшення кількості робочих рук. На другому місці по шлюбності перебували духовні (55,9%), у них великий відсоток пов'язаний з православною мораллю, основною цінністю якої було створення сім'ї. Однак одружувалися в цій групі молоді люди значно пізніше, ніж в інших, тому й показник менший. Оскільки в підсусідки до більш багатих односельців або родичів йшли переважно сім'ями та дворами, то й відсоток пошлюблених тут відносно великий – 63,5%. Малий відсоток пошлюблених серед старшини можна пояснити невеликою кількістю осіб у цій групі, її закритістю, пізнім шлюбним віком її учасників. Навіть сотник Грунський, 26-річний Петро Дрофановський, на 1778 р. ще не був одруженим.

Служителі – це люди, які по одному та сім'ями були в прислугах у більш багатих грунчан. Як правило, це були невеликі сім'ї, їхні діти працювали по господарству та в хаті у господарствах старшини та інших жителів містечка. Тому й одружувалися вони пізно, адже для них шлюбний ринок, як для чоловіків, так і жінок, був звужений в основному через бідність. Оцінювати шлюбність людей, які проживали в богадільнях, складно, через можливо маргінальний їх стан та незначну кількість осіб. Лише серед духовних та поселян кількість жінок у шлюбі була більшою, ніж серед чоловіків, що пояснити важко. В інших же групах кількість одружених жінок та чоловіків мало відрізняються.

Вікова різниця між чоловіком та жінкою у шлюбі – це один з проявів так званого нерівного шлюбу, тобто шлюбу, в якому була значна різниця у віці між партнерами. Такі союзи часто викликали суспільне обговорення та осуд. Правда, у суспільстві XVIII ст. не існувало чіткого юридичного визначення нерівного шлюбу за віком, але були певні соціальні уявлення про те, що вважається «нормальною» різницею у віці між подружжям. Так, згідно з православними традиціями та народним уявленням, чоловік повинен бути старший жінки з розумною різницею у віці, і відхилення в цьому викликали якщо і не завжди осуд, то неоднозначне ставлення до відхилень від цих норм. Так, спираючись на джерела, де чітко вказано вік парафіян, можемо вповні дослідити різницю у віці одружених мешканців Груні. Усі подружні пари розділили на п'ять груп залежно від різниці в їхньому віці (ровесники, різниця в 1–5 років, 6–10 років, 11–19 років, 20 і більше років), та окремо з'ясували кількість подружніх пар, де жінка була старша від чоловіка, дослідити соціальну структуру пар, які мали різницю у віці.

Отже, за нашими підрахунками, у Груні налічувалося 1154 подружні пари. Серед них, залежно від кількості жителів, серед парафіян Воскресенської церкви було 184 пари (15,9%), Миколаївської – 200 пар (17,3%), Успенської – 148 (12,8%), Покровської – 349 (30,3%) і Трьохсвятительської – 273 пари (23,7%). При цьому ровесників було 49 (4,2%), окремо по парафіях – від 1,4–1,6% у Воскресенській до 4,8–8,6% в Покровській. Найбільше ровесників серед посполитих – 10,8%, серед козаків їх 4,3%, поселян – 5,2%. Серед духовенства, старшини та різночинців, служителів і тих, хто проживав у богадільні, ровесників, згідно зі сповідними розписами, не виявлено. Більшість подружжя в Груні мали різницю у віці 1–5 років, яка була найоптимальніша в суспільному, релігійному, фізіологічному сприйнятті. Таких подружніх пар налічувалося по містечку 760 (65,9%). Найбільше їх було серед парафіян Миколаївської – 153 особи (76,5%) і Василівської церков – 183 (67%), найменше в парафії Успенської церкви – 87 (59,2%). Практично однаково цих пар було в парафіях Воскресенської – 117 (63,6%) і Покровської церков – 220 (62,9%). Найбільший відсоток їх серед служників – 73,4%, козаків – 67,7% та поселян – 65,6%. Дещо менше – 59,5% посполиті та підсусідки – 58,2%. І найменший відсоток таких подружніх пар серед духовенства – 27,8% та старшини і тих, хто проживав у богадільні, – по 33,4%.

На другому місці перебували подружні пари з різницею у віці від 6 до 10 років – їх налічувалося в Груні 239 (20,7%). З незначною перевагою їх більше серед парафіян Воскресенської церкви – 25%, найменше в Миколаївській парафії – 15,5%. В інших трьох парафіях їх кількість практично однакова – від 20% до 23,1%. Найбільше таких пар серед служителів – 73,4%, духовних – 55,6%, тих, хто проживав у богадільні, – 49,9% та старшини – 44,4%. Серед козаків, посполитих, поселян та сусідів шлюбних пар з такою різницею у віці значно менше (відповідно 19%–21,1%–22%–27,3%). Подружніх пар, що мали різницю у віці 11–19 років, усього було 94 (8,1%). Найбільше їх було в центрі містечка, тобто у фортеці: Воскресенська парафія – 8,7% і Успенська – 12,9%; серед духовних – 16,7%, старшини – 22,3%, сусідів – 10,9% і служителів – 13,4%, тобто тих, які проживали й мали господарства в більшості у фортеці: духовні, старшина, а також підсусідки та служителі (представники цих 2-х категорій проживали переважно в багатих людей, котрими й були старшина та духовні). Менше таких пар бачимо серед парафіян, які проживали за фортечним муром і на хуторах – їх було по 7% в Миколаївській та Василівській парафіях і 7,4% в Покровській парафії. Це переважно козаки (8,1%), посполиті (5,4%) та поселяни (6,9%).

Скоріше як рідкість зустрічалися випадки в Груні великої різниці у віці серед подружжя, тобто чоловіки були старші на 20 і більше років від своїх супутниць. Таких пар було 12 (1,1%): дві – серед парафіян Воскресенської та Миколаївської парафій, три – Покровська і п'ять – Успенська парафії. У 9 (75%) випадках така різниця у віці була серед козаків і по одному випадку серед посполитих, сусідів і тих, хто проживав у богадільні. Різниця у віці чоловіка і дружини в 20 років фіксується в 5 випадках (41,7%). У 71-річного козака Івана Хоменка, який проживав на території Миколаївської парафії, була на 20 років молодша дружина – 51-річна Меланка⁵⁰. А в заможному дворі козака Донця проживав його шурин із сім'єю: «Вишеписанного Івана швагер Андрей Даниловъ Даценко 52 летъ. Жена Его Марфа Иосиповна 32 летъ»⁵¹. А в сім'ї бездвірної козачки Ганни Дончихи проживала її 31-річна донька Ганна з 51-річним зятем-приймаком Павлом, у яких були малолітні діти 9 і 6 років⁵². 59-річний козак Антон Комар був одружений на 39-річній Гапці: «Антонъ Тимофеевъ Комаръ 59 летъ. Жена Его Агрипина Прокофьевна 39 летъ»⁵³. Заможний, 48-річний козак Василь Малик мав дружину Марусю 28 років: «Василий Семеновъ Маликъ 48 летъ. Жена Его Мария Федоровна 28 летъ». Оскільки серед дітей їх був син Проккоп 16 років і двоє малолітніх синів 6 і 4 років, видно, що це повторний шлюб⁵⁴. У трьох подружніх пар різниця в віці була 21 рік. «В богodelьне живущие. Тимофей Емеліановъ Кочерга 69 летъ. Жена Его Агафія Иосифовна 48 летъ»⁵⁵. А у дворі парафіянина Воскресенської церкви козака Федора Шаповала жив підсусідок: «Соседъ ихъ Никита Ирреевъ. 51 летъ. Жена Его Марія Афанасовна 30 летъ» разом з двома дітьми⁵⁶. У дворі козака Павла Кочерги, в одного з його братів, 63-річного Терентія була дружина Меланка 42 років і двоє дітей 25 і 24 років: «Терентий Даниловъ 63 летъ ... 85. Терентиева жена Меланія Андреевна 42 летъ»⁵⁷.

⁵⁰ Груньська сотня... С. 285.

⁵¹ Там само. С. 290.

⁵² Там само. С. 299.

⁵³ Там само. С. 330.

⁵⁴ Там само. С. 295.

⁵⁵ Там само. С. 264.

⁵⁶ Там само. С. 258.

⁵⁷ Там само. С. 308.

В однієї подружньої пари різниця у віці становила 26 років: «Павель Антоновъ Бойко 69 леть. Жена Его Наталія Лукянівна 43 леть»⁵⁸. Прикладом 27-річної різниці у віці між подружжям є шлюбна пара Миколаївського парафіянина козака Максима Андрійовича Льона та його дружини Ганни. З подальшого запису сім'ї видно, що це повторний шлюб, оскільки він з молодією дружиною має трьох малолітніх дітей 6, 4 та 2 років, та з ними у дворі проживає із зятем його старша донька 31-річна Уляна⁵⁹. Різниця у віці парафіянина Успенського храму Кирила Коваля з дружиною Мариною становила 28 років. Це був повторний шлюб, оскільки в їх оселі проживали чотири дорослі сини Кирила: 27-річний Яків, 23-річний Іван, 17-річний Кирило і син-підліток, 13-літній Михайло. Була ще донька 8 років, можливо, уже від цього шлюбу⁶⁰. І на вершині цієї піраміди стоїть парафіянин Успенської церкви посполитий 63-річний Яків Губич, що був одружений з 26-літньою Мотрею. Різниця в їх віці становила 37 років. Оскільки у дворі проживали ще три дорослих сини Якова 31, 29, 26 років із сім'ями, а малолітніх дітей не було, можна припустити, що Яків і Мотря побралися нещодавно⁶¹.

Із досліджених нами 1105 подружніх пар, котрі мали різницю у віці, в 1071 (97%) випадках старшим був чоловік і тільки в 34 випадках (3,1%) була старша дружина, хоча Ю. Волошин при дослідженні шлюбності Полтави вказує, що «сповідні розписи зафіксували 4,1% випадків вікової переваги жінок»⁶², а Цезарій Кукльо стверджує, що в дослідженому ним соціумі кількість таких шлюбів коливалася від 10 до 20%⁶³. Найчастіше дружина була старша на 2 роки – 11 випадків (32,4%), на 1 рік – 9 випадків (26,5%), на 3 роки – 5 випадків (16%), на 5 років – 4 випадки (10,6%), на 4 роки – 2 випадки (5,8%). На 5 і 6 років було по одному випадку. І найбільшою різницею в віці в подружжі, – 14 років: у дворі козака-вдвіця Миколи Черниченка проживав його: «Племенникъ ихъ Харитонъ Трофимовъ 38 леть. Жена Его Феодора Павловна 52 леть»⁶⁴.

Неодружені і незаміжні – це чоловіки та жінки, які ніколи не перебували в шлюбі. За кількістю їх в Груні вони розташувалися на другій позиції в шлюбній структурі населення містечка. Їх налічувалося 739 осіб, що становило 22,1% населення містечка. Із них чоловіків – 434 (25,9%), а жінок – 305 (18,3%), що значно менше, ніж надає Ю. Волошин для населення полкового м. Полтави: чоловіки – 45,8%, жінки – 35,7%, хоча й збігається з цими ж дослідженнями щодо загальної тенденції людей, котрі не були в шлюбі – у Груні, як і в Полтаві, неодружених чоловіків більше, ніж незаміжніх жінок⁶⁵. Їх кількість по парафіях коливається незначно: неодружених найменше в парафії Миколаївської церкви (21,9%) і найбільше серед парафіян Воскресенської церкви – 27,8%, однаково в межах 27% в парафіях Воскресенській, Успенській та Покровській, і 24,6% в Трьохсвятительській.

Зрозуміло, що на території фортеці, у центрі містечка, де проживали в основному парафіяни Воскресенської та Успенської церков і де проживала старшина та духовенство, шлюбний вік був вищим і кількість неодружених була більшою, ніж у парафіях, що знаходилися у форштадті, де були традиційно великі аграрні сім'ї, відповідно кількість нежонатих там була меншою. Якщо число жителів, які були в шлюбі, у Груні практично однаково для чоловіків та жінок, то кількість неодружених чоловіків і незаміжніх жінок була різною. Була різна і їх вікова структура. Тому ми й розберем їх дещо окремо. Неодружених чоловіків у Груні, як і очікувалося, максимальна кількість у віковій групі 15–19 років – 293 (94,9% від загальної кількості чоловіків у цій віковій групі і 64,1% від усіх неодружених чоловіків), різко зменшуючись у таких вікових групах: до 282 (40,4% від кількості в групі і 26,3% всіх неодружених) у групі 20–24 років і до 27 (12% від кількості в групі і 6,2 від загалу).

Отже, серед молодих людей (віком від 15 до 29 років) чоловіків було 53% неодружених, а жінок – 35%, що значно менше, ніж подає Ю. Волошин по полковому місту Полтаві. Наступне десятиліття (30–39 років) іде поступове зниження кількості неодружених чоловіків (3,3–1,4% і 1,2–0,5%). У подальшому фіксуються поодинокі випадки холостяків, і то не в усіх вікових групах. Неодружених чоловіків немає в старших вікових групах 45–49, 60–64, 70–74, 80–84 і 90 і більше. Найстаршим неодруженим чоловіком був Данило Петров 86 років, котрий проживав у дворі свого родича козака Семена Петрика: «Василиевой жены дядя Данило Петровъ синъ холостъ 86 леть»⁶⁶.

⁵⁸ Груньська сотня... С. 314.

⁵⁹ Там само. С. 282.

⁶⁰ Там само. С. 294.

⁶¹ Там само. С. 301.

⁶² Волошин Ю. Козаки і посполиті... С. 169.

⁶³ Kuklo S. Demografija Rzeczypospolitej przedrozbirowej. S. 284.

⁶⁴ Груньська сотня... С. 285.

⁶⁵ Волошин Ю. Козаки і посполиті... С. 162.

⁶⁶ Груньська сотня... С. 359.

У сільському суспільстві Гетьманщини др. пол. XVIII ст. існувало три основні категорії жінок: незаміжні, заміжні та вдови. Серед жінок кількість осіб, які не були в шлюбі, – 305 (18,3%) проти 434 (25,9%) чоловіків, хоча загальна кількість чоловіків шлюбного віку практично однакова (1679 чоловіків та 1670 жінок), що свідчить про більшу схильність жінки до створення сім'ї. Загалом графік кількості незаміжніх жінок ідентичний чоловікам, однак кількісно він значно різниться. Так, у жінок набагато менша кількість незаміжніх у віковій групі 15–19 – 210 (75,3%) проти чоловіків (94%), і в групах 20–24 років – 20% проти 40,4%, 25–29 – 5,8% проти 12%.

Отже, серед молодих людей (віком від 15 до 29 років) чоловіків було 53% неодружених, жінок – 35%, що значно менше, ніж подає Ю. Волошин у своїх аналогічних дослідженнях по полковому м. Полтаві: «У чоловіків ... за сповідними розписами – 528 (86,1%) з 613. Серед незаміжніх жінок ... – 384 (79,7%) з 482 ... Серед них частка незаміжніх становила 14,0%»⁶⁷. Це свідчить про значні відмінності в шлюбності сільського та міського населення. У подальших вікових групах – плавне зменшення кількості незаміжніх жінок до 9,7%, а опісля 70 років незаміжні жінки в Груні вже не зустрічаються.

Якщо брати соціальну складову, то найбільше осіб, котрі не перебували в шлюбі, – група служителів (64 – 43,8%). Пов'язано це з тим, що більшість служителів були молоді, тому їй неодружені. По 26,5% таких осіб було серед духовенства та старшини, і в інших соціальних групах ці показники незначно відрізнялися один від одного і варіювали від 18,6% у поселян та сусідів до 18,3–20,9% у посполитих та козаків. Але у всіх цих групах було більше неодружених чоловіків, ніж незаміжніх жінок. Найбільша різниця серед чоловіків та жінок у групах старшини (76,5% проти 18,5%), духовних (34,2% проти 16,7%), козаків (24,9% проти 16,2%), тих, хто проживав у богадільні (25% проти 9,1%), у групах же посполитих, поселян і сусідів чоловіків більше було на 3–5%. Єдина група, де незаміжніх жінок було на 2,2% більше, ніж чоловіків – це служники. І дійсно серед служників було більше жінок, ніж чоловіків, що пояснювалося побутовими потребами – в основному це няньки для малолітніх дітей.

Загалом, серед незаміжніх жінок, на нашу думку, можна виділити три окремі групи: незаміжніх молодих дівчат у віці перманентного цілібату (віком від 15 до 24 років); групу ризику жіночої самотності (віком від 25 до 49 років); старих дів (особи, старші за 50 років). До першої відносно незаміжніх молодих дівчат (віком від 15 до 24 років), які становили найбільш чисельну групу з-поміж дорослих самотніх жінок цієї категорії – 272 (47%) особи від кількості жінок у цих двох групах і 90% від незаміжніх жінок.

Другу групу становили незаміжні жінки дітородного віку (від 25 до 49 років), які за різних суб'єктивних або об'єктивних обставин були ще дівчатами та ризикували залишитися самотніми до кінця життя. Таких у загальній структурі незаміжніх жінок Груні нараховувалося 29 осіб, що складало 0,04% від усіх жінок цих груп та 0,1% від кількості всіх незаміжніх жінок. До третьої групи незаміжніх жінок ми віднесли старих дів віком від 50 років, яких у наших джерелах нараховувалося всього 4, що склало 0,02% від кількості жінок у цих групах і 0,01% від кількості незаміжніх жінок.

Отже, незначна чисельність осіб другої та третьої груп, думається, ще раз підтверджує нашу тезу про те, що практично всі жінки з населення Груні хоча б раз у своєму житті виходили заміж. Малочисельність старих дів указує на належність традиційного українського суспільства до «східної моделі» шлюбності, де частка незаміжніх дорослих жінок залишалася менше 5%, а життя дорослих жінок поза межами шлюбу не тільки не сприймалося, а й засуджувалося суспільством.

Отримані в результаті підрахунків дані дозволяють з'ясувати рівень остаточної безшлюбності, під котрим розуміють частку осіб, які впродовж усього життя залишалися поза межами шлюбу за формулою Л. Анрі–А. Блюма⁶⁸. Адаже вважається, що можливість уперше взяти шлюб зменшується зі зростанням віку і стає мінімальною в 50 років. Показник остаточної безшлюбності C_{50} обчислюють шляхом підрахунку середнього значення холостяків для вікових груп 45–49 і 50–54 за формулою $C_{50}=(C_{45-49}+C_{50-54}:2 \times 100)$. Так, для чоловіків $C_{50}=1+1:2=1$ на 100.

Отже, у Груні в др. пол. XVIII ст. 1 чоловік з 100 не був ніколи одруженим, що і є показником остаточної безшлюбності. Для жінок – $C_{50}=(4+0):2=2$, тобто 2 жінки на 100 осіб ніколи не були в заміжжі. Остаточна безшлюбність серед жінок вища, ніж серед чоловіків, у 2 рази. У Полтаві цей показник для чоловіків рівняється 11 на 100⁶⁹. Це закономірно, адже Полтава була містом, а в містах показники остаточної безшлюбності були вищі-

⁶⁷ Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... С. 18.

⁶⁸ Анри Л., Блюма А. Методика анализа в исторической демографии / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. Москва: РГГУ, 1997. 208 с.

⁶⁹ Волошин Ю. Козаки і посполиті... С. 163.

ми. Проте отримані нами показники збігаються з показниками по селах Топальської сотні Стародубського полку, де показник остаточної безшлюбності для чоловіків був 1 на 100, а серед жінок зовсім не було⁷⁰.

Зібрані результати також дозволяють вирахувати приблизний середній вік вступу мешканців Груні в перший шлюб без залучення метричних книг. Знаючи в кожній віковій групі до 50 років частку тих осіб, які залишали поза шлюбом, спробуємо вирахувати цей показник (i) за такою формулою: $I=10+5(C_{10-14}+C_{15-19}+C_{45-49})-40 \times C_{50}:1-C_{50}$. Чоловіки: $I=10+5(2,536)-0,4:0,99=10+(12,68-0,4):0,99=10+12,41=22,4$. Для жінок $I=10+5(2,096)-40(0,02):1-0,02=10+9,88=19,8$.

Тобто приблизний середній вік вступу чоловіків у перший шлюб у Груні був 22,4 роки, а жінок – 19,8 років. Отримані результати корелюються з показниками, вирахованими Ю. Волошином для старообрядницьких сіл-слобод Стародубського полку, де «середній вік вступу в перший шлюб серед росіян-старовірів становив: для чоловіків – 22,5 роки, а для жінок – 19,3. Українські ж чоловіки одружувалися тут на рік пізніше – 23,7, а жінок видавали в 19,1 років»⁷¹. Але ці показники відрізняються від міських показників: Полтава – чоловіки 28,3 і жінки – 23,3 років⁷²; Переяслав – чоловіки – 25,7 років, а для жінок – 22,5 років; Європа: «...в кінці існування шляхетської Речі Посполитої чоловіки одружувалися, маючи в середньому 25–29 років, а жінки виходили заміж у 20–24 роки»⁷³. Це ще раз підтверджує тезу про те, що сотенне м. Грунь, а з ним і переважна більшість сотенних містечок Гетьманщини, належали до сільського типу населених пунктів.

За результатами наших досліджень можна зробити такі висновки. Дійсно, сповідальні розписи церков Груні мають велике значення в проведенні соціально-демографічних та історико-демографічних досліджень і високу репрезентативність, можуть вважатися як одне з основних джерел під час проведення таких студій.

Проаналізувавши й вирахувавши основні показники статево-вікової та шлюбної структури населення Груні, ми довели, що ці показники більше збігаються з показниками по сільських населених пунктах Гетьманщини, ніж по містах. Також дослідження нами нині маловідомого на теренах України с. Грунь, яке в давні часи було доволі значним адміністративним центром Гетьманщини, виводить з мороку небуття історію чималої кількості нинішніх великих і малих сіл, які в козацькі часи відігравали значну роль в історії нашого краю. Окрім цього дослідження маловідомого нині сотенного центра Грунь, і в цілому Грунської сотні, допомагає у вивченні історії Гадяцького полку, який відіграв доволі значну роль у військовому та державотворчому процесах на теренах Гетьманщини.

Отже, ця студія буде корисна для подальших досліджень як Грунської сотні Гадяцького полку, так і всієї Гетьманської України.

References

Borodenko, O. (2012). *Samotnia zhinka sela Dykanky Poltavskoho polku dr. pol. XVIII st. istoriko-demografichniy aspekt (za materialamy spovidnykh rozpysiv 1775 r.)* [Single women in the village of Dykanka, Poltava regiment, in the second half of the 18th c.: historical and demographic aspects (based on materials from the 1775 census)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho – Scientific notes of Vinnitsa M. Kotsyubinsky state pedagogical university*, 20, P. 18–22.

Borodenko, O. (2020). *Shliub i rodyna pravoslavnoho naseleння Livoberezhnoi Ukrainy dr. pol. XVIII – pershoi pol. XIX st.: sotsialno-demografichniy aspekt* [Marriage and family of the Orthodox population of Left-Bank Ukraine in the second half of the 18th c. – the first half of the 19th c.: socio-demographic aspect]. Odesa, Ukraine.

Dmytrenko, V. (2016). *Materialy tserkovnoho obliku naseleння Kyivskoi ta Pereiaslavsko-Boryspilskoi yeparkhii yak dzherelo vyvchennia sotsiumu Hetmanshchyny XVIII st.* [Church records of the population of the Kyiv and Pereiaslav-Boryspil dioceses as a source for studying the society of the Hetmanate in the 18th c.]. Poltava, Ukraine.

Dmytrenko, V. (2023). «А pry tii tserkvi pip z popadeiu»: povsiakdennia iiereiv Pyriatynskoi protopopii dr. pol. XVIII st. [«And at that church, the priest with the priest's wife»: the everyday life of the priests of the Pyriatyn protopopiate in the second half of the 18th c.]. Poltava, Ukraine.

Histsova, L. (2006). *Spovidna knyha Starokodatskoi Zaporozhskoi khrystovoi namisnii 1766 r. yak dzherelo do vyvchennia istorii poselen volnostei voiskovykh* [The Confessional book of the Starokodatskaya Zaporozhye Christian vicariate of 1766 as a source for studying the history of military settlements]. *Sicheslavskiyi almanakh – Sicheslav almanac*, 3, P. 20–26.

Kuklo, C. (2009). *Demografija Rzeczypospolitej przedrozbirowej* [Demographics of the Polish-Lithuanian Commonwealth before the partitions]. Warszawa, Poland.

⁷⁰ Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини... С. 186–190.

⁷¹ Там само. С. 113–114.

⁷² Волошин Ю. Статево-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... С. 21.

⁷³ Kuklo C. Demografija Rzeczypospolitej przedrozbirowej. S. 278–279.

- Mordvintsev, V. (1995). Spovidni rozpysy [Confessional paintings]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 3 (312), P. 84–87.
- Petrenko, I. (2009). Shliubno-simejni vidnosyny ukraintsiv u dr. pol. XVIII st. [Marriage and family relations among Ukrainians in the second half of the 18th c.]. Poltava, Ukraine.
- Petrenko, I. (2010). Shliubno-simeini vidnosyny v povsiakdennomu zhytti myrian Rosiiskoi derzhavy XVIII st. [Marriage and family relations in the everyday life of lay people in the Russian state in the 18th c.]. Poltava, Ukraine.
- Petrenko, I. (2011). Shliub i simia v seredovyschi pravoslavnoho naseleння Hetmanshchyny dr. pol. XVIII st. [Marriage and family in the Orthodox population of Hetmanate in the second half of the 18th c.]. *Pamiat stolit – Memory of centuries*, 1–2, P. 206–217.
- Petrenko, I. (2021). Dvoiezhenstvo u Hetmanshchyni XVIII st. [Bigamy in the Hetmanate in the 18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 14–21.
- Romanova, O. (2008). Spovidalni knyhy Kyivskoi mytropolii XVIII st. yak sposib tserkovnoho kontroliu za moralliu parafiiian [Confessional books of the Kiev Metropolis of the 18th c. as a means of church control over the morality of parishioners]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, P. 122–148.
- Sakalo, O. (2007). Spovidnyi rozpys yak dzherelo doslidzhennia form simeinoi orhanizatsii [Confessional records as a source for researching forms of family organisation]. *Istoriia relihii v Ukraini: Naukovyi shchorichnyk – History of religions in Ukraine: Scientific yearbook*, 1, P. 781–786.
- Serdiuk, I. (2011). Polkovykh horodov obyvateli. Istoryko-demografichna kharakterystyka miskoho naseleння Hetmanshchyny dr. pol. XVIII st. [Regiment town inhabitants. Historical and demographic characteristics of the urban population of Hetmanshchyna in the second half of the 18th c.]. Poltava, Ukraine.
- Siryi, O. (2020). Perehortaiuchy storinky mynulykh lit [Turning pages of the past]. Poltava, Ukraine.
- Siryi, O. (Comp.). (2020). Hrunska sotnia: reiestry, revizii, spovidni rozpysy, metrychni zapysy. 1634–1794 tr. [Grunskaya sotnya: registers, audits, confessional records, metric records. 1634–1794]. Poltava, Ukraine.
- Tomazov, V. (2006). Henealohiia kozatsko-starshynskykh rodov: istoriografiia ta dzherela (dr. pol. XVII – poch. XXI st.) [History of the Kozatsko-Starshynskyi family: historiography and sources (the second half of the 17th c. – the beginning of the 21st c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Valentei, D. (1985). Demograficheskyi entsyklopedycheskyi slovar [Demographic encyclopaedic dictionary]. Moscow, Russia.
- Voloshyn, Yu. (2005). Rozkolnytski slobody na terytorii Pivnichnoi Hetmanshchyny u XVIII st.: istoryko-demografichni aspekty [The division of freedoms in the territory of Northern Hetmanate in the 18th c.: historical and demographic aspects]. Poltava, Ukraine.
- Voloshyn, Yu. (2011). Statevo-vikova ta shliubna struktura naseleння mista Poltavy v dr. pol. XVIII st. [The demographic structure of the population of Poltava in the second half of the 18th c.]. *Istorychna pamiat – Historical memory*, 1, P. 5–24.
- Voloshyn, Yu. (2016). Kozaky i Pospolyti. Miska spilnota Poltavy dr. pol. XVIII st. [Cossacks and Pospolyti. The community of Poltava in the second half of the 18th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Zaruba, V. (2007). Administratyvno-terytorialnyiustrii ta administratsiia Viiska Zaporozkoho u 1648–1782 pp. [Administrative and territorial structure and administration of the Zaporozhian Army in 1648–1782]. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36000, Україна).

Petrenko Iryna – doctor of historical sciences, professor of the department of world history, religious studies and teaching methods of Poltava V. Korolenko national pedagogical university (2 Ostrohradskyi Str., Poltava, Ukraine, 36000).

E-mail: poonsku@ukr.net

Сірий Олександр Володимирович – член Національної спілки краєзнавців України (вул. Великотирнівська, 29/2, м. Полтава, 36034, Україна).

Siryi Oleksandr – member of the National union of local historians of Ukraine (29/2 Velikoturnivska str., Poltava, 36034, Ukraine).

E-mail: doc_seriy@ukr.net

Босчко Владислав Федорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Черкаської медичної академії (вул. Хрещатик, 215, Черкаси, 18000, Україна).

Boiechko Vladyslav – doctor of historical sciences, professor, professor of humanitarian disciplines department of Cherkasy medical academy (215 Kreshchatic str., Cherkasy, 18000, Ukraine).

E-mail: osbb53@ukr.net

Дата подання: 2 серпня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 31 жовтня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Петренко, І., Сірий, О., Бочко, В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення сотенного містечка Грунь Гадяцького полку в другій половині XVIII ст. (за даними сповідних розписів 1778 р.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 52–69. DOI: 10.58407/litopis.250606.

Цитування за стандартом APA

Petrenko, I., Siry, O., Boiechko, V. (2025). Statevo-vikova ta shliubna struktura naselennia sottennoho mistechka Hrun Hadiatskoho polku v druhii polovyni XVIII st. (za danymy spovidnykh rozpysiv 1778 r.) [Gender-age and marital status of the town population of sotnya town of Grun in the Gadyach regiment in the second half of the 18th c. (based on data from confessional registers of 1778)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 52–69. DOI: 10.58407/litopis.250606.

Олександр Асадчев

**НАРИСИ З ІСТОРІЇ ПОШТОВОГО, ТЕЛЕГРАФНОГО ТА ТЕЛЕФОННОГО
ЗВ'ЯЗКУ В УКРАЇНІ, ЗОКРЕМА В СЛОБОДІ РАДУЛЬ ТА МІСТЕЧКАХ
ЛЮБЕЧ І РІПКИ, ЩО НА ЧЕРНІГІВЩИНІ
(друга половина XVII – початок XX ст.).
Частина перша**

**ESSAYS ON THE HISTORY OF POSTAL, TELEGRAPH AND TELEPHONE COMMUNICATION
IN UKRAINE, IN PARTICULAR IN THE VILLAGE OF RADULI AND TOWNS OF LIUBECH AND RIPPY,
IN THE CHERNIHIV REGION
(the second half of the 17th – the beginning of the 20th century).
The first part**

DOI: 10.58407/litopis.250607

© О. Асадчев, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6818-9207>

Мета розвідки – розглянути історичні аспекти виникнення й розвитку поштового, поштово-телеграфного та телефонного зв'язку, особливості його функціонування в Україні (у період Гетьманщини, під час протекторату Московського царства та Російської імперії, у період існування Української Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки), зокрема в селищі Радуль, що на Чернігівщині.

Методологічно дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності, комплексності, діалектики, історико-критичного аналізу. **Наукова новизна** полягає в тому, що автором уперше на основі широкого кола історичних та неопублікованих архівних джерел встановлено час, коли було започатковано регулярний поштовий, телеграфний та телефонний зв'язок у селищі Радуль (колишній слободі Городнянського повіту Чернігівської губернії). Як розвивався зв'язок і функціонували поштові та поштово-телеграфні установи на Чернігівщині в період від останньої чверті XVII – до початку XX ст., зокрема в Радулі. Висвітлено інформацію про випуск в обіг перших поштових марок земської пошти Козелецького та Остерського повітів Чернігівської губернії. Виявлено структуру, штати, організацію роботи і персоналії працівників поштової станції та поштово-телеграфного відділення у слободі Радуль.

Висновки. Автором проаналізовано неопубліковані архівні документальні матеріали з історії заснування та розвитку поштових і поштово-телеграфних установ з кінця XVII до початку XX ст. на Чернігівщині, зокрема в селищі Радуль, містечках Любеч і Ріпки, що зберігаються в Центральному історичному архіві України (м. Київ) та Державному архіві Чернігівської області. Виявлено, під впливом яких конкретних історичних умов і яким чином відбувалося запровадження поштового зв'язку, зокрема державної пошти, вільної пошти та земської пошти, а також розвиток телеграфного і телефонного сполучення на теренах України та, насамперед, у Чернігівській губернії в період від останньої чверті XVII до початку XX ст.

Ключові слова: пошта, земська пошта, вільна пошта, листоноша, земські марки, телеграф, телефон, Чернігівська губернія, Радуль, Любеч, Ріпки.

The purpose – consider the historical aspects of the emergence and development of postal, postal-telegraph and telephone communication, peculiarities of its functioning in Ukraine (during the Hetmanship period, during the protectorate of the Muscovite Kingdom and the Russian Empire, the existence of the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian State, the Ukrainian Socialist Soviet Republic) and, in particular, in Chernihiv region and the settlement of Radul.

Methodologically the research is based on principles of historicism, objectivity, systematicity, complexity, dialectics, and historical-critical analysis.

The scientific novelty of the investigation lies in the fact that the author for the first time, based on a wide range of historical and unpublished archival sources, established the time when regular postal, telegraphic and telephone communication was started in the of settlement Radul (former sloboda of Horodnya

district, Chernihiv province). How communication developed and postal and telegraph institutions functioned in Chernihiv region in the period from the last quarter of the 17th c. to the beginning of the 20th c., as well as in Radul. The information on the issue of the first state postage stamps of the Zemstvo post office of Kozeletsky and Ostersky counties of the Chernihiv region, is highlighted. The structure, staffing, organization of work and personnel of employees of the postal station and the postal and telegraph office in the village Radul were revealed.

Conclusions. The author analyzed for the first time unpublished archival documentary materials on the history of the establishment and development of postal and postal and telegraph institutions from the end of the 17th to the beginning of the 20th c. in Chernihiv region, in particular in the village of Radul, the towns of Lyubech and Ripky, which are stored in the Central Historical Archive of Ukraine in Kyiv and the State Archive of the Chernihiv region. It is revealed under which specific historical conditions and how the introduction of postal communication, in particular state post, free post and zemstvo post, as well as the development of telegraph and telephone communication in the territory of Ukraine and, primarily in the Chernihiv region, in the period from the last quarters of the 17th to the beginning of the 20th c.

Key words: post office, zemstvo post, free post office, postman, zemstvo stamps, telegraph, telephone, Chernihiv region, Radul, Lyubech, Ripky.

Нині важко уявити повсякденне життя без мобільного телефону, різноманітних месенджерів, соціальних мереж, електронної пошти, що надають можливість миттєвого зв'язку. Однак декілька століть тому комунікація між людьми відбувалася лише за допомогою поштового зв'язку. Тепер доволі зрідка відправляють паперові листівки, проте поштовий зв'язок і досі не втрачає своєї актуальності, у житті людини він посідає вагомe місце, оскільки є важливим показником торгового, економічного та культурного життя населення країн. Більш важливим є його соціальне значення, яке покликане слугувати цілям сімейного, громадського, державного життя та духовно-моральним потребам людини. У цій розвідці описана історія виникнення та розвитку насамперед поштового, а також телеграфного і телефонного зв'язку в Україні як складової частини історії нашої держави.

Історія виникнення поштового зв'язку

Пошта, у її теперішньому розумінні, завдячує своєю появою державам давнини. Так, Ассирія, Єгипет, Персія, Рим, держава інків мали розвинену пошту. Проте спершу, наприклад, у Римській республіці, пошта слугувала тільки багатим патриціям, які володіли численними рабами, отож, мали й власних гінців. По ґрунтових, брукованих дорогах і стежках, а також по річках курсували гінці. Вони змінювалися чи змінювали коней на спеціально збудованих станціях. Власне, від слова *posta*, що означало станцію (пост) для обміну коней або кур'єрів, і пішло слово пошта.

Пересилання звісток на теренах теперішньої України відоме з найдавніших часів. У першому тисячолітті до нашої ери грецькі історики згадували про передачу повідомлень у народів Північного Причорномор'я – скіфів і сарматів. Основи пошти Київської Русі було закладено 885 р. Олегом, який був регентом малолітнього сина Рюрика – майбутнього Великого князя Київського Ігоря. Він офіційно запровадив натуральну поштову повинність «повоз», що складалася з обов'язку населення надавати коней «від стану до стану» для княжих гінців і слуг. З др. пол. XII ст. за рахунок появи проїзних доріг, побудованих на них постійних дворів, а при князівських палацах утримання штату посиольних, уже сформувалася система доставки листів. Проте регулярний поштовий зв'язок на Русі було започатковано з появою ямської гоньби. Упродовж др. пол. XIII ст. вона проводилася особливим класом населення – ямщиками. Спершу поштовий зв'язок використовувався керівництвом держави, вищим духовенством, а також у військових цілях. У період Золотої Орди також існували поштові станції (ями) для швидкого зв'язку з околицями країни. За лічені роки по завоюванні монголами Київської Русі поштова служба, на яку мобілізувалося місцеве населення, ефективно працювала: так, наприклад, Плано Карпіні повідомляв, що міняв коней п'ять–сім разів на день¹. Проте ями не були поштовими установами в сучасному значенні, вони лише надавали послугу з пересування гінців.

Поштові служби у Війську Запорозькому, до впливу на них російського уряду, існували так само, як і в інших країнах Європи в середні віки. У межах України тоді існували два поштові тракти: Київський та Глухівський, на останньому тракті пересилка повідомлень була налагоджена раніше за перший. Такі поштові відносини відбувалися також у Запорозжжі аж до 1768 р.²

На теренах Лівобережної України, зокрема й Чернігово-Сіверщини, поштовий зв'язок відбувався за допомогою гінців ще в XIV ст., за часів входження цих територій до Вели-

¹ Плано К., Джованні дель. История монголов. Путешествие в восточные страны / Пер. с лат. А. Малеина. 3-е изд. Москва: Мысль, 1997. С. 74.

² Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского: В 3-х ч. Одесса: Тип-я А. Шульце, 1885. Ч. I. С. 244–246.

кого князівства Литовського та Речі Посполитої. У Гетьманщині перші відомості про ще не систематичне поштове сполучення відносяться до XVII ст. Гетьмани України, починаючи з Богдана Хмельницького, спілкувалися з володарями сусідніх держав та з козацькою старшиною і духівництвом шляхом листування. Листи адресатам надсилали за допомогою так званих «нарочних»³.

У ході підписання Андрусівського сепаратного перемир'я між Московським царством і Річчю Посполитою поблизу Смоленська 9 лютого 1667 р. виникла потреба у створенні постійної міждержавної пошти. У зв'язку із цим, 14 грудня того ж року були підписані додаткові, так звані Московські пункти, у яких зазначалося, що спосіб спілкування між обома державами, який існував до тих пір, є незадовільним, тому необхідним є сприяння пересиланню поштової кореспонденції. Від Москви зв'язок мав проходити через Смоленськ та українські землі до резиденції польського короля. Проходження кореспонденції мали фіксувати поштарі.

Після переходу Гетьманщини під юрисдикцію Московського царства пошта на територіях України-Гетьманщини була передана у відання Малоросійського приказу, яким керував голова Посольського приказу А. Ордин-Нащокін. Із цього часу пересилання листів в Україну одержало назву «пошти з Малоросійського приказу». Пунктом 10 «Глухівських договірних статей», підписаних 16 березня 1669 р. новообраним гетьманом Дем'яном Ігнатовичем (Многogrішним), передбачено організацію пошти із залученням до неї охочих бути поштарями. У травні 1669 р. київському воєводі Г. Козловському було доручено влаштувати пошти по українських містах. У поштарі цар наказав набирати стрільців і солдатів. У Києві, Ніжині та Батурині влаштували поштові двори для прийому пошти й утримання коней. На перших двох було по п'ять стрільців і солдатів із десятима кіньми. На батуринській станції поставили севських ямщиків. Уже 14 серпня 1669 р. в українські міста, в яких стояли російські гарнізони, до везод було відправлено накази пересилати кореспонденцію «через устанавленную почту на купленных лошадях»⁴. Поштар із Києва доїжджав до Ніжина, тут на поштовому дворі він під розписку здавав кореспонденцію. Пошта з Москви йшла по вівторках уночі, коли всі прикази закінчували роботу, щоб папери, що накопичилися за день, одразу ж відіслати, не відкладаючи на завтра. Зазвичай листоноша відправлявся о 23 годині. У неділю о 2 годині пошта приходила до Ніжина та о 17 годині того ж дня – до Києва. У зворотний шлях пошта вирушала в середу. Весь дев'ятисотверстовий шлях від Москви до Києва за нормальних умов гоньби пошта проходила за 114 годин⁵.

У 70-х рр. XVII ст. у великих містах, таких, як Чернігів, облаштовують поштові станції. Регулярне поштове сполучення на Чернігово-Сіверщині розпочалося від часу заснування поштового тракту від Москви до Києва через Чернігів. У 30-ті рр. XVIII ст. жителі с. Орловки Понорницької сотні Чернігівського полку вже регулярно забезпечували власними кіньми та возами місцеву пошту. Зазвичай для перевезення пакетів у рядових козаків брали два, а в селян – три коня. У «відомості» Чернігівського полку 1735 р. зазначено, що в м. Чернігові та місцевих сотнях «для пересилки репортов и других приключающихся по почте писем» використовували по двадцять козаків «коннооружейних с переменою»⁶.

Остаточна уніфікація поштової системи в Лівобережній Україні відбулася за часів президентства у Другій Малоросійській колегії графа Петра Олександровича Рум'янцева-Задунайського. Він розробив і ввів до обігу в 1765 р. «Учреждение о конной почте в Малой России», згідно з пунктами якого чітко окреслювалися вимоги до поштмейстрів (завідувачів поштовими відділеннями) і поштарів, визначалися строки та прейскурант на пересилку пошти – окремо в межах Лівобережної України і окремо в межах Російської імперії. Також було визначено основні шляхи, якими користувалися для доставки пошти. При Рум'янцеві-Задунайському в Лівобережній Україні було 15 поштових контор: у Києві, Гадячі, Глухові, Кролевіці, Ніжині, Конотопі, Козельці, Лубнах, Переяславі, Полтаві, Прилуках, Ромнах, Стародубі, Чернігові та Опішні, які очолювали поштмейстри. У них працювали 165 поштарів, вони мали для поштових перевезень по 2 коня, усього – 330⁷.

³ Гуржій О. Пошта Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2002. Вип. 6. С. 167.

⁴ Цит. за: Вигилев А. *История отечественной почты*: В 2-х ч. Москва: Связь, 1977. Ч. 1. С. 138.

⁵ Вигилев А. *История отечественной почты*. Ч. 1. С. 137–138; Козловский И. *Первые почты и первые почтмейстры в Московском государстве*: В 2 т. Варшава: Тип-я Варшавского учеб. округа, 1913. Т. I. С. 142, 144.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 2. № 52817. Арк. 1; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5266. Арк. 5; Гуржій О. *Пошта Гетьманщини*... С. 168.

⁷ Стороженко Н. *Реформы в Малоросии при графе Румянцеве. Киевская старина*. 1891. Т. 34. С. 455–463; Гуржій О. *Пошта Гетьманщини*... С. 174–178; ЦДІАК України. Ф. 1345. Оп. 1. Спр. 3, 7.

Приватні особи самі оплачували свою кореспонденцію, армію та державні установи пошта обслуговувала безоплатно.

У 1765 р. територією Чернігівщини проходили, зокрема, такі поштові тракти (маршрути): Москва–Київ, Глухів–Київ, Київ–Стародуб, Київ–Чернігів, Київ–Добрянка, Полтава–Чернігів та ін. На їхню роботу Чернігівський магістрат виділяв 32 коня та 16 поштарів. Пошта вирушала двічі на тиждень у певний час і мала проходити за годину відстань: узимку – до дванадцяти верст, улітку – до десяти, восени – не більше восьми. Для тих часів це була неймовірна швидкість, адже дороги були ґрунтові й під час дощу майже не проїжджі⁸.

2 листопада 1781 р. Катерина II іменним указом Малоросійському генерал-губернатору Рум'янцеву-Задунайському «О пересылке писем из Киева в Петербург через города Чернигов, Могилев, Полоцк и Псков» наказує зробити відповідні розпорядження, щоб працював зазначений поштовий тракт, але без змін на наявній поштовій дорозі з Києва до Москви. 7 січня 1782 р. іменним указом імператриці Сенату «О зависимости почт, в Малороссии учрежденных, от Почтового Департамента»⁹ поштові установи Лівобережної України підпорядковані Поштовому департаменту Російської імперії, який тоді очолював граф Олександр Андрійович Безбородько, і так вони втратили свою автономію, хоча варто зазначити, що вона й була не зовсім повною. Київську ж пошту передано до відання Московського поштамту ще на початку 1769 р. У 1775 р. за указом Колегії закордонних справ у Києві заснували поштову контору, яку в 1782 р. перетворили на губернський поштамт¹⁰. Того ж року в Чернігові був утворений Малоросійський поштамт, який підпорядковувався новоствореному Головному поштовому правлінню, а з 1811 р. – Поштовому департаменту Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) Російської імперії¹¹. До сфери управління Малоросійського поштамту були передані всі поштові установи Лівобережної України та прикордонна поштова станція в Ольвіополі (сьогодні м. Первомайськ Миколаївської обл.), а після перетворення, у грудні 1796 р., Чернігівського намісництва на Малоросійську губернію – усі поштові станції Малоросійської, Слобідсько-Української, Новоросійської, Київської та Курської губерній¹².

У 1802 р. Малоросійську губернію було розділено на Чернігівську й Полтавську, які разом становили Малоросійське генерал-губернаторство. Частина центральних установ Малоросійської губернії мала бути переведена з Чернігова до Полтави. Малоросійський поштамт на той час розміщувався на території Дитинця в кам'яній двоповерховій будівлі П-подібної форми, яка була збудована за проектом чернігівського архітектора в 1782–1783 рр.¹³ Цей будинок зберігся донині, він знаходиться на Валі, за адресою: вулиця Гонча (колишня вул. Горького), 8. За радянських часів у ньому розміщувалося кафе «Водник», згодом – «Укрінбанк», потім будівля певний час пустувала¹⁴.

Новий будинок для Малоросійського поштамту спочатку планувалося побудувати в Чернігові, але Малоросійський генерал-губернатор князь Олексій Борисович Куракін, резиденція якого знаходилася в Полтаві, забажав, щоб поштамт був поблизу його резиденції, тому будувати нову будівлю для поштамту розпочали в Полтаві. Будівництво завершилося 1809 р. Проте поштамт пропрацював у Полтаві недовго – у 1822 р. він знову був переведений до Чернігова¹⁵.

Одночасно в Полтавській та Чернігівській губерніях, насамперед на головних поштових трактах, зокрема на тракті Санкт-Петербург–Київ, було розпочато будівництво поштових станцій та контор за типовим проектом із невиспаленої цегли. Для цього іменним указом, даним Малоросійському генерал-губернатору, запровадили з 1804 р. на три роки спеціальний подушний збір з платників податків у сумі 15 коп. з особи¹⁶. На той час бу-

⁸ Шандра В. Пошта регулярна в Україні. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па–Прик. С. 474; Нитченко С. А не написать ли мне письмо? 0462: Сайт міста Чернігова. 2015. 13 липня. URL: <https://www.0462.ua/news/887706/a-ne-napisat-li-mne-pismo>.

⁹ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). Собр. I. Т. XXI. № 15270. С. 301; № 15316. С. 374.

¹⁰ Див.: Вовк О.Б. З історії української пошти XVII–XVIII ст. *ЦДІАК України*. URL: https://web.archive.org/web/20200705112452/https://cdiak.archives.gov.ua/v_Z_istorii_poshty.php.

¹¹ ПСЗ РИ. Собр. I. Т. XXXI. № 24659. С. 670.

¹² Міронова І. Документи про поштові та поштово-телеграфні установи на півдні України (за матеріалами історичних архівів Російської Федерації). *Історичний архів*. 2011. Вип. 6. С. 137; Стороженко Н. Реформи в Малороссии... С. 463; Шандра В. Пошта регулярна в Україні. С. 474; Російський державний історичний архів м. Санкт-Петербурга (далі – РДІА). Ф. 1289. Оп. 1. Спр. 93.

¹³ ЦДІАК України. Ф. 763. Оп. 1. Спр. 726. Арк. 12–25.

¹⁴ Нитченко С. А не написать ли мне письмо? ...

¹⁵ Жовтнева вул., 35. Мала академія мистецтв (Будівля колишнього Малоросійського поштамту). *Полтава історично* URL: https://web.archive.org/web/20130922082240/http://poltavahistory.inf.ua/hisp_u_10.html.

¹⁶ О постройке во вверенных ему губерниях на станциях почтовых домов из нежженого кирпича и о сборе на сие построение с обывателей, платящих в казну подати, по 15 коп. ПСЗ РИ. Собр. I. Т. XXVIII. № 21234. С. 239.

дівлі поштових установ переважно були орендовані та погано пристосовані для роботи, деякі з них перебували у плачевному стані. При поштових станціях у стайнях утримувалася встановлена кількість коней. Станціями керували наглядачі, які, зазвичай, мешкали на казенній або орендованій квартирі. На станції обов'язково мав бути папір, чорнило, пера, свічки, газові лампи, згодом – марки, штемпелі, поштова скринька¹⁷.

Станом на 1808 р. Малоросійському поштамту підпорядковувалися поштові установи 8-ми губерній: Катеринославської, Київської, Курської, Полтавської, Слобідсько-Української, Таврійської, Херсонської, Чернігівської¹⁸. У межах Чернігівської губернії на поштових дорогах були улаштовані 74 поштові станції, зокрема в губернському місті, усіх повітових містах, деяких містечках, селах, посадах, «деревнях», слободах і хуторах, на яких працювали від 2-х до 6-ти поштарів¹⁹.

Поштові станції на поштових трактах та коні утримувалися за рахунок спеціальних поштових зборів. Наприклад, у Кременчуцькому повіті Малоросійської губернії протягом 1798 р. було зібрано 4844 руб. 64 коп., у середньому 8 коп. з ревільської душі, незалежно від соціального стану²⁰. У 1803 р. із купців і міщан брали по 38 коп., із селян – по 19 коп. на рік. З 1807 р. була введена система вагового збору, яка залежала від відстані перевезення пошти. За доставку відправлення на відстань від 100 до 1500 верст клієнт сплачував 2 коп., від 1500 до 3100 верст – 3 коп.²¹

22 жовтня 1830 р. іменним указом Сенату «О новом устройстве почтовой части» наказувалося: з 1 січня 1831 р. ліквідувати, крім Петербурзького та Московського, усі губернські поштамти (Малоросійський, Литовський, Тамбовський, Казанський і Сибірський), замість них утворити губернські та обласні поштові контори, які підпорядкувати Поштово-му департаменту, поділити територію Російської імперії на 11 поштових округів, запровадити над ними нагляд в особі окружних пошт-інспекторів з широкими повноваженнями, губернські та обласні контори розподілити на 3 класи, повітові – на 4, у населених пунктах утворити поштові відділення, посаду директора Поштового департаменту об'єднати з посадою Санкт-Петербурзького пошт-директора в одній особі, відповідно до затвердженого положення створити Раду при «Главном начальствующем над Почтовым департаментом»²². Того ж дня були височайше затверджені: «Положение об устройстве почтовой части»²³, штати поштових установ і табелі.

Згідно з Положенням, нагляд за діями поштових установ в Російській імперії (та Україні включно) мали здійснювати окружні пошт-інспектори. Вони були зобов'язані двічі на рік відвідувати закріплені за ними поштові установи, контролювати їхню роботу, не роблячи ревизій, перевіряти, як утримуються поштові станції, організацію перевезення пошти. Про результати перевірки пошт-інспектор мав доповідати Поштово-му департаменту²⁴.

Поштові установи Чернігівської губернії, а також Вітебської, Київської, Могильовської, Полтавської та Смоленської увійшли до складу VI поштового округу, окружний пошт-інспектор якого мав розташовуватися в м. Чернігові. Усього в Чернігівській губернії було затверджено 18 поштових установ: Чернігівська губернська поштова контора II класу, 3 повітові поштові контори I класу (у мм. Глухові, Ніжині, Стародубі), одна – II-го (у м. Козельці), 6 – III-го (у мм. Батурині, Борзні, Городні, Кролевці, Мглині, Новгороді-Сіверському), 6 – IV-го (у мм.: Конотопі, Новозибкові, Острі, Почепі, Сосниці, Суражі), у Погарі поштова контора мала утримуватися на кошти міської громади. Поштова контора, яка була в Середині-Буді²⁵, ліквідувалася: «Въ Серединой Будѣ, по скудости доходовъ, Почтовой Конторы не назначается, а предоставляется тамошней Ратушѣ от-

¹⁷ Инструкция станционному смотрителю. Сборник постановлений и распоряжений по почтово-телеграфному ведомству: В 2-х ч. / Изд. Главного Управления Почт и Телеграфов. Санкт-Петербург: Тип-я Т-ва «Общественная Польза», 1885. Ч. 1: Почтовая. Приложения. С. 45–49.

¹⁸ Зябловский Е. Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии с предварительными понятиями о статистике и о Европе вообще в статистическом виде. Санкт-Петербург: Тип-я Императорского театра, 1808. Кн. 1. Ч. 3. С. 246.

¹⁹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / Сост. М. Домонтович. Санкт-Петербург: Тип-я Ф. Персона, 1865. С. 46–47.

²⁰ Гуржий О., Орлик В. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. Біла Церква, 2012. С. 164–165.

²¹ Голубицька Г. З історії поштової справи в Катеринославі (На прикладі колекції ДІМ). Музей і місто: Музеознавчі аспекти збереження і відтворення своєрідності міської культури (Мат. обл. конф., присвяченої 225-річчю м. Дніпропетровська). Дніпропетровськ, 2003. С. 43–49.

²² ПСЗ РИ. Собрание второе: с 12 декабря 1825 года по 28 февраля 1881 г. Санкт-Петербург: Тип-я II Отделения Собств. Е.И.В. канцелярии, 1830–1885. Т. V. Отделение второе. № 4019. С. 178–180.

²³ Там само. № 4020. С. 180–203.

²⁴ Там само. С. 198.

²⁵ Середина-Буда – містечко в Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губ., нині місто в Шосткинському р-ні Сумської обл.

правлять просту кореспонденцію па правилахъ, установленнхъ для сельской кореспонденціи»²⁶.

Згідно із затвердженням у 1830 р. штатним розписом, до штату губернської поштової контори II класу входили 23 особи, зокрема: губернський поштмейстер, помічник поштмейстера, контролер (він же і бухгалтер), діловод («письмоводитель»), 6 сортувальників (3 старших, 3 молодших), 10 поштарів-листонош, унтер-офіцер, 2 охоронці. У повітових поштових конторах: I класу – 8 осіб (поштмейстер, його помічник, сортувальник та 5 поштарів-листонош), II класу – 6 осіб (поштмейстер, його помічник та 4 поштарі-листоноші), III класу – 5 осіб (поштмейстер, його помічник та 3 поштарі-листоноші), IV класу – 3 особи (поштмейстер та 2 поштарі-листоноші)²⁷.

До 1844 р. був утворений 12-й поштовий округ, а станом на 1853 р. існували 13 поштових округів²⁸. Проте вони проіснували не довго й були ліквідовані у 1853 р., за винятком трьох: Сибірського, Царства Польського, Кавказького та Закавказького, а всі функції округних пошт-інспекторів були передані губернським поштмейстерам²⁹.

Станом на 1862 р. у Чернігівській губернії налічувалися 90 поштових установ, зокрема: у м. Чернігові – губернська контора II класу, 18 повітових контор, з яких: 3 – першого класу (у м. Глухові, Ніжині, Стародубі), одна – другого класу (у м. Козельці), 7 – третього класу (у мм. Батурині, Борзні, Городні, Кролевіці, Мглині, Новгороді-Сіверському та Сосниці), 7 – четвертого класу (у посаді Климовому, мм.: Конотопі, Новозибкові, Острі, Погарі, Почепі, Суражі); 2 поштових відділення (у посадах Добрянка та Клинци); а також 69 поштових станцій приймання та відправлення різного роду кореспонденції, на яких було 550 ящиків та утримувалися 1719 коней. Станції на поштових трактах (дорогах) розташовувалися одна від одної на відстані від 11 до 38 верст (у середньому 20–25). Зокрема, на Санкт-Петербурзькому поштовому тракті було 11 поштових станцій, на яких утримувалося 659 коней (найбільше коней утримували на Броварській станції – 108, та Чернігівській – 80), на Московському тракті – 13 станцій та 510 коней, на Катеринославському – 4 станції та 105 коней, на Смоленському – 12 станцій та 246 коней, на Новгород-Сіверському – 8 станцій та 60 коней, на Стародубо-Кролевецькому – 5 станцій та 54 коней, на побічних дорогах – 14 станцій та 85 коней. У поштових установах Чернігова і Козельця отримували та відправляли легку кореспонденцію (листи), газети та грошові відправлення щоденно, а важкі відправлення (посилки) – двічі на тиждень. В усіх інших установах і поштових станціях будь-яку кореспонденцію та відправлення – двічі на тиждень³⁰. З метою утримання ґрунтовних поштових доріг у проїжджому стані (всього на той час у губернії їх було 1630 верст), вони розподілялися на ділянки певної протяжності, для слідкування за якими та виправлення закріплювалися мешканці найближчих поселень. Усіх міщан та селян, зобов'язаних виконувати земську повинність щодо виправлення поштових доріг у губернії, налічувалося до 300 тис., або близько 190 осіб на версту³¹.

Оскільки до 1879 р. державна пошта не доставляла поштові відправлення в межах міст, у великих містах Російської імперії створювали міські поштові установи: наприклад, у Києві перше міське поштове відділення відкривалося в Печерській частині міста в 1840 р.³² Проте в Чернігові міського поштового відділення не було. Чернігівці мали змогу користуватися послугами губернської поштової контори, а з появою телеграфу – послугами Центральної телеграфної станції³³.

Починаючи від 1848 р., у містах установлюються поштові скриньки темно-зеленого кольору, кожна з двома відділеннями для кореспонденції, що надходила і яка відправлялася.

Пошту з них зазвичай виймали тричі на день: о 8-й, 12-й та 18-й годинах. До того листи здавали в приватні крамниці, і поштовий службовець раз на день збирав їх та відносив до поштової контори.

²⁶ ПСЗ РИ. Собр. II. Т. V. Отделение второе. К № 4020. Расписание почтовых мест на округи и классы. С. 53–54.

²⁷ Там само. Общий штат почтового управления. С. 31, 36–37.

²⁸ Министерство внутренних дел. Исторический очерк. Санкт-Петербург: Тип-я Министерства внутренних дел, 1901. Приложение второе: Почта и телеграф в XIX столетии. С. 6.

²⁹ Материалы по истории связи в России XVIII – начала XX вв. Обзор документальных материалов / Под ред. Н. Мальцевой. Ленинград: Главполитграфпром СССР, 1966. С. 16–17, 27.

³⁰ Расписание почтовых мест по губерниям, областям и классам. Список чиновникам почтового ведомства и почтовым местам. Санкт-Петербург: Тип-я Почтового департамента, 1863. С. 165–166; Воробей М. Статистические сведения по почтовому ведомству Черниговской губернии. Памятная книжка Черниговской губернии. Чернигов: Тип-я Губернская и Ильинского мон-ря, 1862. С. 389–408.

³¹ Материалы для географии и статистики России ... Черниговская губерния. С. 46, 576.

³² Вовк О.Б. З історії української пошти XVII–XVIII ст. ЦДІАК України. URL: https://web.archive.org/web/20200705112452/https://cdiak.archives.gov.ua/v_Z_istorii_poshty.php.

³³ Почта. Календарь Черниговской губернии на 1910 год. Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1909. С. 98–107.

Перші поштові скриньки³⁴

Наприкінці XIX ст. в Чернігові було встановлено лише 12 поштових скриньок: на вул. Миколаївській – 2 (одна – біля поштово-телеграфної контори, друга – у приміщенні контори), на вул. Мстиславській – біля будинку Дворянського зібрання, на вул. Смоленській – біля будинку губернатора, на вул. Московській – біля садиби Дорошевської, на вул. Вознесенській – біля Духовної семінарії, на вул. Воздвиженській – 2 (одна – біля Казенної палати, друга – біля Духовного чоловічого училища), на вул. Богоявленській – біля магазину купців Свечнікова і Селюка, на вул. Гончій – біля Духовного жіночого училища, на розі вул. Олександрівської та Троїцької – біля відділення Державного банку, на вул. Шосейній – біля поштової станції³⁵.

З 1 січня 1858 р. на Європейській території Російської імперії були введені в обіг поштові марки³⁶. 10 січня 1858 р. в обіг надійшли марки в 10, 20 і 30 коп. До 1864 р. поштові відправлення за кордон марками не оплачувалися. Вартість їх пересилання стягувалася готівкою. У 1875 р. малюнки марок були змінені та випущені марки нових номіналів у 2, 8, 10 та 20 коп., у зв'язку зі зміною поштових тарифів. Через зміну вартості пересилання простого листа 19 березня 1879 р. було випущено марку 7 коп., а марку 8 коп. вилучено з обігу. Вартість поштового конверта становила 1 коп.³⁷

У др. пол. XIX ст. удосконалювалися способи доставки та перевезення поштової кореспонденції, грошових переказів, посилок і преси пароплавами та залізницями. У 1861 р. було встановлено «перший залізничний поштовий зв'язок із Санкт-Петербургом через Чернігів»³⁸. У січні 1873 р. імператор Олександр II затвердив «Временные правила перевозки почты по железным дорогам»³⁹.

Перевезення поштових відправлень на пароплавах по річках Російської імперії розпочалось у 1855 р. На поч. XX ст. поштові відправлення перевозилися на пароплавах різних товариств та приватних підприємців майже по всіх суднохідних річках Європейської та Азійської частини Російської імперії. Зазвичай перевезення простої кореспонденції відбувалося безоплатно, за перевезення інших поштових відправлень пароплавні товариства та власники пароплавів отримували платню за окремими договорами з поштово-телеграфним відомством. Проте перевезення пошти пароплавами значно поступалося перевезенню пошти залізницею⁴⁰.

На поч. XIX ст. в Російській імперії було зроблено спробу влаштувати сільську пошту. Головне поштових справ правління 24 лютого 1805 р. схвалило постанову, згідно з якою дозволялося приймати, пересилати та видавати просту кореспонденцію, зокрема приватні та державні листи і пакети (під назвою «сільська кореспонденція») на тих поштових станціях, поблизу яких розташовувалися заводи, мануфактури, торгіві й багатонаселені поселення, віддалені від губернських і повітових поштових контор. За відправлення сільської кореспонденції мали стягуватися гроші за встановленим ваговим тарифом. Пересилання сільської кореспонденції мало відбуватись у спеціальних сумках, скріплених печатками поштових установ із окремим записом у подорожніх документах, до якої станції слідує сільська пошта. Незважаючи на важливість сільських пошт для населення, широкого розповсюдження в імперії вони довгий час не отримували. Так, станом на 1840 р. сільська кореспонденцію приймали та видавали лише на 159-ти поштових станціях із 897-ми. 31 березня 1842 р. височайше затверджено положення Комітету міністрів «Об открытии приема и раздачи простой корреспонденции на всех почтовых станциях, где находятся Смотрители», яким було надано дозвіл приймати та видавати просту сільську кореспонденцію, а також визначено обсяги та джерела фінансування витрат на забезпечення цієї роботи на 738-ми поштових станціях, на яких ще не займалися цією роботою⁴¹.

³⁴ Министерство внутренних дел. ... Почта и телеграф. С. 75.

³⁵ Черниговская памятка. Справочная книжка на 1900–1901 гг. Путеводитель по г. Чернигову с планом города Чернигова. Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1900. С. 58–59.

³⁶ В Україні перші марки появились в Галичині у 1850 р., коли їх запровадила Австрія. Див.: Щеглюк М. Історія українського листування. Львів: СПОЛОМ, 2009. Частина 1: «Споконвіку було слово...» С. 9, 139.

³⁷ Владинец Н. Почта России. С. 1–2. *Электронная библиотека RoyalLib.Com*. URL: https://royallib.com/read/vladinets_nikolau/pochta_rossii.html#0; Шляхов О., Ковальчук Т. Поштово-телеграфний та телефонний зв'язок в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. (2000–2022)*. Київ, 2018. Вип. 28. С. 203–230.

³⁸ Цитата за: Шандра В. Пошта регулярна в Україні. С. 474.

³⁹ Материалы по истории связи в России XVIII – начала XX вв. С. 49.

⁴⁰ Министерство внутренних дел. ... Почта и телеграф. С. 66–67.

⁴¹ Об учреждении в России сельской почты. *Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный*. 1897. Февраль. С. 254–263; *ПСЗ РИ*. Собр. II. Т. XVII. № 15450. С. 250–251.

21 грудня 1840 р. Поштовий департамент видав циркуляр № 34, яким був затверджений проєкт титулярного радника Семичева щодо заснування розсильної пошти в повітах для приватної простої кореспонденції, якою мали користуватися насамперед поміщики. Проте це нововведення не мало успіху на практиці і з часом рішення Поштового департаменту про розсильну пошту було скасоване⁴².

У першій пол. XIX ст. в Російській імперії, і Україні зокрема, крім державної мережі поштових установ створюються також недержавні поштові структури. Так, у 1830 р. Головою Державної ради Російської імперії графом В. Кочубеєм⁴³ затверджено «Положение об учреждении вольных почт в России». Згідно з Положенням «вільну пошту» мала право заснувати будь-яка людина, зокрема поштові чиновники, окрім окружних пошт-інспекторів та їх помічників, губернських, обласних, прикордонних поштмейстерів та їх помічників. «Вільні пошти» дозволялося засновувати на всіх поштових дорогах, окрім дороги між Санкт-Петербургом та Москвою. «Вільні пошти» існували на прогонні гроші, але мали право в окремих випадках отримувати доплату з казни. Вони також мали право перевозити приватних осіб за їх згодою. Понад прогонні гроші дозволялося стягувати з приватних проїжджаючих за надану для проїзду повозку по 40 коп. та за підмазування коліс – 40 коп. (якщо надавала ся карета, коляска чи бричка), або – 20 коп. (якщо кибитка або віз). До того ж, візникам належало давати ще й на горілку по 20 коп. Власникам «вільних пошт» дозволялося на поштових станціях улаштовувати готелі для проїжджаючих⁴⁴. Першим утримувачем «вільної пошти» на трасі Харків–Москва у 1845 р. став поміщик Студзинський⁴⁵.

У 1860 р. в Чернігівській губернії «вільною поштою» здійснювалися поштові перевезення лише між м. Суражем та посадом Клинци (38 верст), посадом Добрянка й станцією Замглай (18 верст)⁴⁶. У 1881 р. у Катеринославській, Херсонській і Полтавській губерніях майже всі поштові перевезення здійснювалися «вільною поштою», тому можна стверджувати, що на значній території України «вільна пошта» створювала вагому конкуренцію державним поштовим установам, не зважаючи на їх домінуючу роль⁴⁷.

У 1891 р. в Городнянському повіті Чернігівської губернії кінно-поштові станції «вільної пошти» були в м. Городні та селах Дубровне і Хрінівка⁴⁸.

Державна пошта Російської імперії доставляла кореспонденцію лише до повітових центрів. Приватна проста кореспонденція (листи, бандеролі, посилки без зазначення ціни та повістки щодо отримання цінних посилок і пакетів), що була адресована мешканцям віддалених населених пунктів, до 1872 р. передавалася до поліцейських управлінь та волосних правлінь з метою доставки її адресатам. Із 1872 р. така кореспонденція залишалась у поштових установах до моменту прибуття адресата, але не більше 2-х місяців, після чого поверталася відправникам. Для отримання кореспонденції жителям сіл пропонувалося купувати так звані квитки, які коштували: у губернських поштових установах – 1 руб. 50 коп., у повітових та на поштових станціях – 1 руб. Під час видачі листів та повісток з поштових контор і відділень бралась додаткова плата – 2 коп. за кожний лист чи повістку, а на поштових станціях не бралася⁴⁹.

Вирішити проблему доставки кореспонденції сільському населенню була покликана так звана земська пошта. Поняття «земська пошта» з'явилося задовго до відкриття земств. 3 червня 1837 р. Микола I іменним указом Сенату затвердив «Общий наказ гражданским губернаторам», у якому було схвалено та доручено запровадити з 1 січня 1838 р. «Положение о земской почте, для постоянных сношений земских судов с чинами земской полиции внутри уездов»⁵⁰. Отже, з 1838 р. в Російській імперії при повітових судах, які до 1831 р. на території Лівобережної України мали назву «земські суди», розпочинається створення земської пошти для забезпечення постійного зв'язку з поліцейськими установами. Спеціальні посильні доставляли листи із судів до поліції раз на тиждень. Листи, адресовані в села повіту, направлялися до відповідного станового поліцейського, а він «при нагоді» передавав через «сотських і десятських» адресатам. Із 1862 р. земська пошта була

⁴² Об учреждении в России сельской почты. С. 263–266.

⁴³ Кочубей Віктор Павлович (1768–1834) – представник українського аристократичного роду, державний діяч Російської імперії, з 1827 – голова Державної ради і Комітету міністрів Російської імперії, князь (від 1831 р.). Правнук Василя Леонтійовича Кочубея, племінник по матері Олександра Безбородька. Див.: Гуржій О. Кочубей. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Київ: Наукова думка, 2008. Т. 5: Кон–Кю. С. 256.

⁴⁴ Положение об учреждении вольных почт в России. Санкт-Петербург: Тип-я К. Крайя, 1831. С. 11–51.

⁴⁵ Шандра В. Пошта регулярна в Україні. С. 474.

⁴⁶ Материалы для географии и статистики России ... Черниговская губерния. С. 47.

⁴⁷ Федоришина Л. Історичні аспекти становлення поштової служби України та її взаємодії з митницею. *Сталій розвиток економіки*. 2018. № 2 (39). С. 34.

⁴⁸ Журналы Городнянских очередного и чрезвычайных уездных земских собраний XXIX сессии 1893 г. Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1894. С. 105.

⁴⁹ Черниговские губернские ведомости. 1872. № 12. С. 101. Інформація подана від імені «управляющего почтовою частию в Черниговской губернии», без зазначення прізвища.

⁵⁰ ПСЗ РИ. Собр. II. Т. XII. Отделение первое. № 10303. С. 361.

приписана до повітових поліцейських управлінь і підпорядковувалася їм. При волосних правліннях працювали обрані громадами поштарі. У 1864 р. в 43-х губерніях Європейської частини Російської імперії (крім Прибалтики, Білорусії, Польщі, Правобережної України та Кавказу) розпочато створення органів місцевого самоврядування – земських управ, на які серед іншого були покладені повноваження щодо налагодження поштового зв'язку в повітах, зокрема облаштування та утримання повітових поштових доріг, утворення та утримання земських поштових установ. На території України органи земського самоврядування було запроваджено в 1865–1870 рр. в 6 губерніях: Катеринославській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській та Чернігівській. На території Правобережної України – у Волинській, Київській та Подільській губерніях земські установи запроваджено значно пізніше: тут лише з квітня 1911 р. почало діяти положення про земські установи. Там, де були утворені земства, починаючи з 1865 р., відбувалася доволі швидка організація земської пошти, яка перебувала у віданні й підпорядкуванні повітових земських управ. Головним завданням земської пошти було пересилання різного роду кореспонденції, газет, журналів тощо між місцевостями повіту, позбавленими державного поштового зв'язку. Кореспонденцію земська пошта зазвичай транспортувала один або два рази на тиждень, для її перевезення земства організовували свої кінно-поштові станції. Низка земських пошт існувала короткий час, а з поч. ХХ ст. їх кількість постійно скорочувалася. Утримання земської пошти вимагало значних матеріальних витрат, тому повітові земські управи запроваджували оплату приватної кореспонденції. Оплата кореспонденції вимагала запровадження поштових марок або штемпельних конвертів. Деякі земства випускали марки, інші – лише конверти, треті – те й інше, деякі знаків поштової оплати не випускали зовсім. Отже, листи з міста в село мали, наприклад, дві марки: державну та земську⁵¹.

Офіційний дозвіл земським поштам мати знаки поштової оплати власних послуг був наданий 5 травня 1867 р., коли Міністерство пошт і телеграфів Російської імперії дозволило Новгородському, Білозерському, Тихвінському та Херсонському земствам випускати власні марки⁵². Пізніше цим правом скористалися всі земства. Номінали земських поштових марок були такими: $\frac{1}{2}$, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10 і 25 копійок. Марки в пів копійки використовувалися для пересилання газет та журналів. Земські марки були найрізноманітнішої форми (ромб, квадрат, круг, овал). Деякі дослідники наводять інформацію, що перша земська марка на теренах України була випущена ще до надання офіційного дозволу – 1 грудня 1866 р. у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії⁵³. Загалом в Україні земськими поштами було випущено 742 (за ін. джерелами – 827) типів марок у 43-х повітах⁵⁴.

У березні 1866 р. до Міністерства пошт і телеграфів були надіслані для схвалення Правила прийому приватної простої кореспонденції для відправлення земською поштою Чернігівського повіту. Проте наразі невідомо, чи випускалися власні марки земською поштою Чернігівського повіту і скільки часу проіснувала ця пошта⁵⁵.

Козелецькою земською поштою було випущено в обіг 2 типи власних марок, Остерською – один. Марку вартістю 3 коп. випускали: у Козелецькому повіті в 1867 р., в Остерському – у 1885–1886 рр.⁵⁶ В Остерському повіті випускалися також маркіровані конверти.

⁵¹ Владінец Н. Почта России. С. 3; Чехович В. Земська реформа 1864. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3: Е–Й. С. 346; Шип Н. Земські управи. *Там само*. С. 350, 351; Базилевич К. Земская почта в России (1865–1917). Москва: Связь, 1926. С. 5, 10; Франц Д. Земская почта. *Почтово-телеграфный журнал*. 1899. Июнь. С. 661–679.

⁵² Базилевич К. Земская почта в России (1865–1917). Москва: Связь, 1926. С. 25–26.

⁵³ Цюпак Я., Грабштейн Р., Рогозинський М. Поштові марки України: каталог поштових марок 1850–2009 рр., які мали обіг на теренах України. Чернівці: Bukowina-Phil: Букрек, 2010. С. 62.

⁵⁴ Владінец Н. Почта России. С. 3; Цюпак Я., Грабштейн Р., Рогозинський М. Поштові марки України... С. 62; Почтовые марки Украины. *Академик*. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1103964#XIX_D0.B2.D0.B5.D0.VA.

⁵⁵ Правила для приема частной простой корреспонденции для отправления по земской почте Черниговского уезда, 9 марта 1866 г. *РДДА*. Ф. 1289. Оп. 1. Спр. 1949. Арк. 102.

⁵⁶ Гуревич Ю., Полторац О., Стребулаев И. Каталог марок земских почт России 1866–1919. Москва: Материк, 2004. С. 241, 352; Владінец Н. Почта России. Приложение 2.

Варто зазначити, що в Прилуцькому повіті, який входив до складу Полтавської губернії, земська пошта була започаткована 1878 р. Поштові марки вартістю 5 коп. випускалися в 1879–1895 рр.⁵⁷

Установи земської пошти забезпечували жителям місцевостей, що ними охоплювалися, регулярний доступ до поштових послуг, які від них вимагалося.

Деякі дослідники, зокрема К. Базилевич, помилково вважали, що в Чернігівській губернії з 15 повітів земська пошта існувала лише в одному⁵⁸. Проте на підставі вище наведених даних можна з упевненістю стверджувати, що земська пошта була влаштована мінімум у 3-х повітах: Чернігівському, Козелецькому та Остерському. Варто також зазначити, що Городнянське повітове земське зібрання з 1885 р. щорічно передбачало в кошторисі витрат від 1200 до 2500 руб. «на уплату прогоновъ почтосодержателю земскаго станціоннаго пункта і другимъ лицамъ по маркамъ управы за поставленныя подводы подъ проездъ должностныхъ лицъ, чиновъ полиціи жандармовъ, кои не получаютъ установленныхъ прогоновъ»⁵⁹. У 1890–1893 рр. земську кінно-поштову станцію утримував дворянин Іосиф Єгорович Миклашевський⁶⁰. Отже, у Городнянському повіті земська пошта, імовірно, також існувала.

На території УСРР земська пошта була ліквідована разом з іншими земськими установами на підставі декрету РНК УСРР від 22 січня 1920 р.⁶¹

Історія виникнення телеграфного зв'язку

На поч. XIX ст. розпочалась ера телеграфу, що став першим із засобів електричного зв'язку, оскільки телефон та радіо появились пізніше. Слово «телеграф» походить від двох давньогрецьких слів – tele (далеко) і grapho (пишу). Уперше телеграф з'явився на українських землях, що перебували в складі Австрійської імперії: у 1846 р. було встановлено телеграфний зв'язок між Львовом і Віднем⁶². У 1855 р. телеграф з'явився у Чернівцях⁶³.

У Російській імперії перша повітряна, підвісна на стовпах, телеграфна лінія була збудована 1854 р. між Санкт-Петербургом і Варшавою. До кінця цього року фірмою «Сіменс» збудована телеграфна лінія до Києва «отъ С.-Петербурга до Москвы по телеграфу С.-Петербургско-Московской желъзной дороги, отъ Москвы по существующему Московско-Варшавскому шоссе, чрезъ Подольскъ, Малоярославецъ, Юхновъ, Рославль до Довска. Отъ Довска по вновь сооруженному Киевскому шоссе, чрезъ Гомель, Черниговъ, Козелець, до Києва»⁶⁴. За кілька років телеграфна мережа вкрила всю Україну. У 1856 р. в Києві відкрили державну телеграфну контору. У 1857 р. в Житомирі та Харкові запрацювали міські телеграфні станції, у 1859 р. – у Катеринославі, Єлисаветграді, Полтаві, Чернівці, у 1862 р. – у Херсоні та ін.⁶⁵

Коли телеграфні лінії охопили всі губернські й більше 80 повітових міст Російської імперії, було визнано доцільним поштові і телеграфні установи об'єднати в одному відомстві. 22 травня 1884 р. імператором Олександром III затверджено рішення Державної Ради Російської імперії щодо об'єднання за пропозицією Міністра внутрішніх справ Поштового і Телеграфного департаментів міністерства в Головне управління пошт і телеграфів. 28 травня 1885 р. Державна Рада прийняла рішення про продовження реформи, зокрема,

⁵⁷ Большой каталог земских почт России: Полтавская губерния / Ред. кол.: Д. Говтвань, И. Горский, В. Городецкий и др. Москва: ЭЛЕКС-КМ, 2009. С. 309.

⁵⁸ Базилевич К. Земські управи... С. 52.

⁵⁹ Журналы XXI очередного Городничского уездного собрания 1885 г. Гомель: Тип-я Ш. Фридланда, 1886. С. 72; Журналы Городнянских очередного и чрезвычайных уездных земских собраний XXIX сессии 1893 г. С. 128–129.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Чехович В. Земства. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3. С. 345–346.

⁶² Телеграфний зв'язок. *Енциклопедія українознавства: Словникова частина*: У 11 т. / Ред. В. Кубійович. Париж–Нью-Йорк: Молоде життя, 1955–1995. 1976. Т. 8. С. 3163.

⁶³ Ботушанський В., Чайка Г. Встановлення на Буковині поштово-телеграфного і телефонного зв'язку та його значення для входження краю в європейські взаємини (XIX – поч. XX ст.). *Мат. V конгресу Міжнар. асоціації українців. Історія: зб. наук. ст.* Чернівці: Рута, 2004. Ч. 2. С. 95–102.

⁶⁴ Министерство внутренних дел. ... Почта и телеграф. С. 142.

⁶⁵ Якубець А. Розвиток телеграфного зв'язку в Україні у другій пол. XIX – першій пол. XX ст. (за матеріалами фондової колекції НМІУ). *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ: Національний музей історії України, 2019. Вип. 5. С. 282–291; Платонов Ф. Об открытии телеграфной станции в Чернигове. *Черниговские губернские ведомости*. 1859. № 47.

Міністр внутрішніх справ мав утворити поштово-телеграфні округи першого та другого розділів, у губернських та повітових містах мали бути створені поштово-телеграфні контори та відділення⁶⁶. Відтак територію імперії розділено на 35 поштово-телеграфних округів, на чолі яких стояли начальники, зокрема в Україні було утворено Київський, Одеський, Харківський і Полтавський округи. Кожному округу підпорядковувалося 30–70 губернських і повітових поштово-телеграфних контор, розташованих зазвичай у центрі міст. Керівництво поштово-телеграфними установами Чернігівської губернії здійснювало Управління Полтавського поштово-телеграфного округу, а з 1904 р. – Київського. На місцях поштово-телеграфні контори та відділення у своїй діяльності підпорядковувалися керівництву поштово-телеграфних округів⁶⁷. Система поштово-телеграфних округів проіснувала до 1917 р.

Зазначимо, що у 1885–1886 рр. в Чернігівській губернії ще не була завершена реформа управління в поштово-телеграфній царині. Об'єднання Чернігівської губернської поштової контори I класу та Чернігівської міської телеграфної станції III класу відбулося лише 1887 р. На їх базі утворено поштово-телеграфну контору III класу, яку очолив колезький асесор (пізніше колезький радник) Олексій Лукич Малькевич-Ходаковський, який перебував на цій посаді до 1900 р. включно, з 1894 р. він одночасно завідував Центральною телефонною станцією в м. Чернігові. Ці дві установи розміщувалися в одному будинку по вул. Миколаївській, 34⁶⁸. Наприкінці 1900 р. на цій посаді його змінив надвірний радник Петро Миколайович Джунковський⁶⁹.

За підсумками реформування в Чернігівській губернії були утворені такі установи поштово-телеграфного відомства: 22 поштово-телеграфні контори, зокрема: III класу (у мм. Ніжині та Чернігові), IV класу (у мм. Глухові, Конотопі, Стародубі, м-ку Плисках), V класу (у мм. Клинці, Новгороді-Сіверському, Новозибкові), VI класу (у мм. Батурині, Борзні, Городні, Козельці, Кролеві, Мглині, Мені, Острі, Почепі, Сосниці, Суражі, Шостці та посаді Климовому); 11 поштово-телеграфних відділень, зокрема в містечках: Бахмачі, Березному, Броварах, Семенівці, Середині-Буді, Ямполі, посадах: Добрянці, Еліонці, м. Коропі, Погарі та с. Машевому; 6 поштових відділень: у Бобровиці, Дмитрівці, Гордівці, Лужках, Носівці, Унечі; телеграфна станція в хуторі Михайлівському⁷⁰. У подальшому поступово розширювалася телеграфна мережа, і більшість поштових відділень були перетворені на поштово-телеграфні.

Продовження в наступному номері.

References

- Bazylevych, K. (1926). *Zemskaia pochta v Rossyy (1865–1917)* [Local post in Russia (1865–1917)]. Moscow, Russia.
- Botushanskiy, V., Chaika, H. (2004). *Vstanovlennia na Bukovyni poshtovo-telegrafnogo i telefonnogo zviazku ta yoho znachennia dlia vkhodzhennia kraiu v yevropeiskii vziaiemny (XIX – poch. XX st.)* [Establishment of postal, telegraph and telephone communications in Bukovina and its significance for the region's integration into European relations (19th – the early 20th c.)]. Chernivtsi, Ukraine.
- Chekhovych, V. (2005). *Zemska reforma 1864. Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Zemstvo reform of 1864. Encyclopedia of history of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Chekhovych, V. (2005). *Zemstva. Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Zemstvo. Encyclopedia of the history of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Domontovych, M. (Comp.). (1865). *Materyaly dlia heohrafiy u statystyky Rossyy, sobrannyye ofytse-ramy heneralnogo shtaba. Chernyovskaia huberniia* [Materials for the geography and statistics of Russia, collected by officers of the general staff. Chernigov province]. Saint Petersburg, Russia.
- Frants, D. (1899). *Zemskaia pochta* [Zemskaya post]. *Pochtovo-telegrafnyi zhurnal – Post-telegraph journal*, June, P. 661–679.
- Holubyt'ska, H. (2003). *Z istorii poshtovoi spravy v Katerynoslavi (Na prykladi kolektsii DIM)* [From the history of postal services in Katerynoslav (based on the DIM collection)]. Dnipropetrovsk, Ukraine.
- Hovtvan, D., Horskyi, Y., Horodetskyi, V. (Ed.). (2009). *Bolshoi katalog zemskykh pocht Rossyy: Poltavskaia huberniia* [Large catalogue of Russian provincial post offices: Poltava governorate]. Moscow, Russia.
- Hurevych, Yu., Poltorak, O., Strebulaev, Y. (2004). *Katalog marok zemskykh pocht Rossyy 1866–1919* [Catalogue of Russian provincial postage stamps, 1866–1919]. Moscow, Russia.
- Hurzhi, O., Orlyk, V. (2012). *Seliany Ukrainy ta yikh opodatkovannia v XVII – ser. XIX st.* [Peasants of Ukraine and their taxation in the 17th – mid-19th c.]. Bila Tserkva, Ukraine.

⁶⁶ ПСЗ РИ. Собр. III. Т. V. № 2989. С. 239.

⁶⁷ Там само. Т. IV. № 2248. С. 306.

⁶⁸ Будинок Чернігівської поштово-телеграфної контори та Центральної телефонної станції не вцілів. Він розміщувався на вулиці, яка з 2002 р. має назву Святомиколаївська (на ділянці від проспекту Миру до вул. Борисоглібської). За радянських часів вона мала назву вул. Карла Лібкнехта.

⁶⁹ Календарь Черниговской губернии на 1888 г. Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1887. С. 267; Календарь Черниговской губернии на 1901 г. Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1900. Адрес-календарь на 1901 г. С. 9.

⁷⁰ Календарь Черниговской губернии на 1890 г. С. 168–171.

Hurzhi, O. (2002). Poshta Hetmanshchyny v dr. pol. XVII–XVIII st. [The post office of the Hetmanate in the second half of the 17th–18th c.]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky – Problems of Ukrainian history: facts, opinions, research*, 6, P. 167–181.

Kozlovskiy, Y. (1913). *Первые почты у первые почтмейстеры в Московском государстве* [The first post offices and postmasters in the Muscovite state]. Warsaw, Poland.

Kubiiovych, V. (1955–1995). Telegrafnyi zviazok. Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chas-tyna [Telegraph communication. Encyclopedia of Ukrainian studies: Glossary section]. Paris–New York, France–USA.

Maltseva, N. (Ed.). (1966). *Материалы по истории связи в России XVIII – нач. XX вв. Обзор документальных материалов* [Materials on the history of communications in Russia in the 18th – the early 20th c. Review of documentary materials]. Leningrad, Russia.

Mironova, I. (2011). Dokumenty pro poshtovi ta poshtovo-telegrafni ustanovy na pivdni Ukrainy (za mat. istyrychnykh arkhiviv Rosiiskoi Federatsii) [Documents on postal and postal-telegraph institutions in southern Ukraine (based on materials from the historical archives of the Russian Federation)]. *Istorych-nyi arkhiv – Historical archive*, 6, P. 136–141.

Plano, K., Dzhovanny del. (1997). *Ystoria monholov Puteshestviye v vostochnnye strany* [History of the Mongols. Journey to the Eastern countries]. Moscow, Russia.

Platonov, F. (1859). Ob otkrytyi telegrafnoi stantsyy v Chernyove [On the opening of a telegraph station in Chernihiv]. *Chernyovskye hubernskye vedomosti – Chernihiv provincial news*, 47.

Shandra, V. (2011). Poshta rehuliarna v Ukraini. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Regular postal service in Ukraine. Encyclopedia of the history of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Shchehliuk, M. (2009). *Istoriia ukrainskoho lystuvannia* [History of Ukrainian correspondence]. Lviv, Ukraine.

Shliakhov, O., Kovalchuk, T. (2018). Poshtovo-telegrafnyi ta telefonnyi zviazok v Ukraini v dr. pol. XIX – na poch. XX st. [Postal, telegraph and telephone communications in Ukraine in the second half of the 19th – the early 20th c.]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – poch. XX st. (2000–2022) – Problems of Ukrainian history in the 19th–the early 20th c. (2000–2022)*, 28, P. 203–230.

Skalkovskiy, A. (1885). *Ystoria Novoi Sechy yly posledneho kosha zaporozhskoho* [History of the new Sich or the last Zaporizhian kosh]. Odesa, Ukraine.

Storozhenko, N. (1891). *Reformy v Malorossyy pry hrafe Rumiantseve* [Reforms in Little Russia under count Rumyantsev]. *Kyevskaia staryna – Kyiv antiquity*, 34, P. 455–463.

Tsiupak, Ya., Hrabstein, R., Rohozynskiy, M. (2010). *Poshtovy marki Ukrainy: katalog poshtovykh marok 1850–2009 rr., yaki maly obih na terenakh Ukrainy* [Postage stamps of Ukraine: catalogue of postage stamps from 1850 to 2009 that were in circulation in Ukraine]. Chernivtsi, Ukraine.

Vorobei, M. (1862). *Statytycheskye svedeniya po poshtovomu vedomstvu Chernyovskoi hubernyy. Pamiatnaia knyzhka Chernyovskoi hubernyy* [Statistical data on the postal service of the Chernihiv governorate. Commemorative book of the Chernihiv governorate]. Chernihiv, Ukraine.

Yakubets, A. (2019). *Rozvytok telegrafnoho zviazku v Ukraini u dr. pol. XIX – pershii pol. XX st. (za mat. fondovoi kolektsii NMIU)* [Development of telegraph communications in Ukraine in the second half of the 19th – the first half of the 20th c. (based on materials from the NMU collection)]. *Naukovyi vis-nyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy – Scientific bulletin of the National museum of history of Ukraine*, 5, P. 282–291.

Ziablovskiy, E. (1808). *Statytycheskoe opysanye Rossyiskoi ymperyy v pymeshnem eia sostoianyy s predvartelnymy poniatyamy o statytyke y o Evrope voobshche v statytycheskom vyde* [Statistical description of the Russian empire in its current state, with preliminary concepts of statistics and Europe in general in statistical form]. Saint Petersburg, Russia.

Асадчев Олександр Іванович – краєзнавець, заступник керівника Ріпкинського відділення Товариства «Чернігівське земляцтво» в м. Києві, автор-упорядник «Книги Пам'яті селища Радуль Чернігівського району Чернігівської області» (вул. Героїв Маріуполя, 4, кв. 55, м. Київ, 03191, Україна).

Asadchev Olexander – local historian expert, deputy chairman of the Ripky branch of the «Chernihivske zemlyatstvo» society in Kyiv, author-compiler of the «Book of Remembrance of the settlement Radul Chernihiv district of Chernihiv region» (Heroes of Mariupol str., 4, kv. 55, Kyiv, 03191, Ukraine).

E-mail: o.asadchev@ukr.net

Дата подання: 26 травня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 3 грудня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Асадчев, О. Нариси з історії поштового, телеграфного та телефонного зв'язку в Україні, зокрема в слободі Радуль та містечках Любеч і Ріпки, що на Чернігівщині (друга половина XVII – початок XX ст.). Частина перша. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 70–81. DOI: 10.58407/litopis.250607.

Цитування за стандартом APA

Asadchev, O. (2025) *Narysy z istorii poshtovoho, telegrafnoho ta telefonnoho zviazku v Ukraini, zokrema v slobodi Radul ta mistechkakh Liubech i Ripky, shcho na Chernihivshchyni (druga polovyna XVII – pochatok XX st.). Chastyna persha* [Essays on the history of postal, telegraph and telephone communication in Ukraine, in particular in the village of Radul and towns of Liubech and Ripky, in the Chernihiv region (the second half of the 17th – the beginning of the 20th century). The first part]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 70–81. DOI: 10.58407/litopis.250607.

Іван Пендзей

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У СЕЛІ ЛІЩАНЦІ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ.
За Літописом Гриня Комарницького (рукопис)

COOPERATIVE MOVEMENT IN THE VILLAGE OF LISHCHANTSI IN TERNOPILSCHYNA.
According to the Chronicle of Hryni Komarnytskyi (manuscript)

DOI: 10.58407/litopis.250608

© І. Пендзей, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6499-329X>

Метою статті є опублікування автентичних матеріалів, присвячених кооперативному руху села Ліщанці на Тернопільщині, які містить рукописний твір уродженця села, умовно названий іменем автора – Літопис Гриня Комарницького, і на їх основі розкриття історії виникнення та діяльності сільського кооперативу «Згода», створеного 7 грудня 1924 р. в умовах польської окупації краю. **Методологічну основу** дослідження становлять методи історичної об'єктивності, логічності й послідовності аналізу фактологічних даних. Наукова новизна розвідки полягає в уведенні в науковий обіг раніше невідомих даних про кооперативний рух у селі, з'ясуванні його історії, оприлюдненні відомостей про кооперацію в Буцацькому повіті й Східній Галичині в часи окупації Західної України II Річчю Посполитою, розкритті проблематики самоорганізації найбільш свідомих мешканців села Ліщанці в кооператив, висвітленні його матеріальної підтримки українських національних громадсько-політичних організацій, соціально-політичної, національно-патріотичної виховної та культурної ролі кооперативу.

Зроблено висновки, що викладений матеріал про кооператив «Згода» села Ліщанці Буцацького повіту на Тернопільщині безперечно свідчить про те, що його господарська діяльність, попри величезні труднощі, була загалом доволі успішною, завдяки їй частині селян вдавалося вижити в умовах польської окупації. Кооператив був важливим чинником збереження національної свідомості галичан в умовах колонізації, розгорнутої польською владою, матеріальної підтримки громадсько-політичних організацій, як-от: товариство «Просвіта» у Львові, «Рідна школа», українських інвалідів, активіста просвітянського руху нотаря із Золотого Потоків Степана Танчаковського, який купив у селі дім для читальні. Кооператив опікувався будовою Народного дому, завдяки йому працював Аматорський гурток. Він постійно купував книжки для читальні, знайомив мешканців села з книжковим фондом мандрівної бібліотеки «Просвіта», тобто задовольняв їхні духовні потреби. Його фінансова звітність, економічна термінологія, якою оперували члени кооперативу, свідчать про розуміння ними справи, якою займалися.

Ключові слова: Східна Галичина, Буцацький повіт, кооператив «Згода», Літопис Гриня Комарницького (рукопис).

The purpose of the article is to publish authentic materials on the cooperative movement of the village of Lishchantsi in the Ternopilschyna, which contain a manuscript by a native of the village, conventionally named after the author – the Chronicle of Hryni Komarnytskyi, and on their basis to reveal the history of the emergence and activities of the village cooperative “Zgoda” (“Agreement”), established on 7 December 1924 under the Polish occupation of the region. **Methods** used are historical objectivity, logic and consistency of analysis of factual data. **The scientific novelty** of the study lies in the introduction of previously unknown data on the cooperative movement in the village, clarification of its history, publication of information about cooperation in the Buchach district and Eastern Galicia during the occupation of Western Ukraine by the Second Polish Republic, disclosure of the problems of self-organisation of the most conscious residents of the village of Lishchantsi into a cooperative, coverage of its material support of Ukrainian national socio-political organisations, socio-political, national-patriotic educational and cultural role of the cooperative.

Conclusions: the material presented about the “Zgoda” cooperative in the village of Lishchantsi, Buchach district, Ternopilschyna, irrefutably shows that its economic activity, despite enormous difficulties, was generally quite successful, and that it helped some peasants survive under Polish occupation. The cooperative was an important factor in preserving the national consciousness of Galicians in the face of Colonisation by Polish authorities, providing material support to social and political organisations such as the

“Prosvita” (“Enlightenment”) society in Lviv, the “Ridna shkola” (“Native school”), Ukrainian disabled people, and the activist of the educational movement, notary Stepan Tanchakovsky from “Zoloty potok” (“Golden flow”), who bought a house for a reading room in the village. The co-operative took care of the building of the National house, and with its assistance, an Amateur group worked. It constantly bought books for the reading room, introduced villagers to the book collection of the “Prosvita” travelling library, and thus met their spiritual needs. His financial statements and the economic terminology used by members of the cooperative show that they understood the business they were engaged in.

Key words: Eastern Galicia, Buchach district, cooperative “Zgoda”, Chronicle of Hryni Komarnytskyi (manuscript).

Заснування кооперативу «Згода»

Важливою подією в історії села, його громадського й власне господарського життя стало утворення кооперативної організації. Перші засновницькі збори кооперативу відбулися 7 грудня 1924 р. «в просвітнім будинку о годині 2-ій пополудни». На зборах, які відкрив Онуфрій Пендзей, були присутні 14 осіб. Він запропонував вибрати провідника зборів¹. За пропозицією Гриня Комарницького присутні обрали головою зборів О. Пендзю, а секретарем – Теодора Кравчука. Голова зборів зачитав статут, який мав 62 параграфи. «Статут збори зрозуміли і прийняли», поставивши свої підписи «при кінці статута» (С. 163)². Збори вибрали «управу» кооперативу, яку запропонував Гринь Комарницький: Теодор Кравчук – справник, Онуфрій Пендзей – книговедець, Дмитро Іваськів – касир і два заступники: перший – Степан Шевчук, другий – Федь Іваськів (С. 163).

За пропозицією С. Іваськового було обрано Наглядову раду кооперативу (у складі 7 осіб): Петра Хомута – голови, Степана Іваськова – заступника, Гриня Комарницького – секретаря, Івана Леськова, Миколи Мостового, Михайла Яковишина, Петра Мостового (С. 163). Усі 14 учасників зборів підписали статут «як члени основателі кооперативу». Збори ухвалили якнайшвидше зареєструвати «основану кооперативу»: «вписати до судового реєстру згідно з постановами закону». «Коопиративу охристили назва “Згода”. Ліциньці дня 7 грудні 1924 р.» (С. 164). 12 травня 1925 р. кооператив було зареєстровано (фірма Ч 362/25) в Станіславові (С. 180).

Перші надзвичайні збори кооперативу 2 серпня 1925 р.

Перші успіхи в діяльності кооперативу спонукали селян до вступу в його члени. Якщо діяльність кооперативу була розпочата при 14-ти членах і статутному капіталі 40 злотих, то на його I Надзвичайних зборах 2 серпня 1925 р. присутніх було 52 особи, а членів – 35. Збори відкрив голова Наглядової ради П. Хомут. «Найперши[м] забрав голос о. Володимир Носковський: реферував про організацію Коопиративи взивав пресутних вступати в члени і закуповувати і збувати через коопиративу» (С. 180).

Книговедець О. Пендзей звітував про діяльність Управи за період від заснування кооперативу до 31 серпня 1925 р. Чистий зиск кооперативу досяг 831.16 злотих (С. 181).

Селяни почали розуміти вигоди від купівлі й збуту свиней, великої рогатої худоби, продуктів рільництва через кооператив. Їх заохочувала до співпраці Повітова кооперативна спілка (ПКС), представник якої Степан Шепелявий переконував збувати свиней через Повітовий союз (С. 181).

Г. Комарницький запропонував утворити при кооперативі «шпихлер збіжевий і Ощадностеву і позичкову касу, щоби позичаючими грішми і збіжем приеднати членів до коопиративи зпоживчой і, конечно, занятися Молочартвом» (С. 181).

Збори ухвалили «набувати і збувати товари тільки через коопиративу, ширити ідею коопирації, приеднувати членів, і в найкоротшім часі заложити Ощадностеву – позичкову Касу і занятися збутом Молока» (С. 181).

Загальні збори кооперативу «Згода» 21 березня 1926 р.

Присутніх на зборах було 56 осіб, членів 45. Збори відкрив голова Наглядової ради П. Хомут. Він надав слово всечесному отцю Володимирові Носковському, який переконливо говорив про користь кооперативу й про минуле, пояснив, у який спосіб куплено дім для читальні «Просвіти» (С. 182).

Збори схвалили звіт про діяльність Управи, із яким виступив книговедець О. Пендзей, а також звіт Контрольної комісії про діяльність Управи за 1925 р., який зробив Г. Комарницький. Він сказав, що «управа вела діла кооперативні добре», тому пропонує висловити їй довіру. Без жодних зауважень збори схвалили річний звіт Управи й подану нею фінансову звітність за 1925 р. (С. 183).

Стефан Підлісний запропонував визначити дивіденди членам відповідно до їхнього внеску. Гринь Болячка запропонував, щоб дивіденди кожному членові нараховувати із

¹ Літопис Гриня Комарницького (рукопис), 1900–1936 (орієнтовно). С. 162–163.

² Тут і далі посилання на рукопис подаємо у круглих дужках всередині статті.

«сикурації живого Інвентаря». Ф. Іваськів запропонував не виплачувати жодних дивідендів, а чистий зиск приписати до запасного фонду. О. Пендзей пояснив, що кооператив має маленький запасний фонд, і, щоб він добре існував, мусить мати великий запасний фонд. За пропозицією О. Пендзєя всі присутні одногосно ухвалили чистий зиск 544.37 злотих зарахувати до запасного фонду. Доповідач також закликав купувати й збувати саме через кооператив і тим самим підтримувати свій промисел (С. 184).

С. Шепелявий, директор ПКС в Бучачі, пояснив значення кооперації й закликав кожного члена оголосити свій внесок для закупівлі площі під дім кооперативу, який слугуватиме річною безпроцентною позичкою. За його пропозицією вибрали комітет, який мав опікуватися збором позики в складі таких осіб: «Федь Іваськів, Стефан Кравчук [іна] Івана, Петро Мостовий, Наталка Шевчук і Марія Буряк» (С. 184).

Д. Іваськів повідомив, що коштом кооперативи було придбано 150 книг, також при організації діє аматорський гурток, головою якого тимчасово обрали Василя Шимківа (С. 182).

28 березня 1926 р. комісія кооперативу в складі С. Іваськового, Г. Комарницького й Д. Іваськового за дорученням О. Пендзєя провела вибори членів аматорського гуртка. «До Аматорського гуртка увійшли отсі особи. 1. п. Онофей Пендзей Режесер. 2. Федір Іваськів – голова. 3. Павло Леськів – секретар. 4. Наталка Щевчук ж[інка] Михайла – касієр. 5. Параска Буряк – заступник голови. 6. Василь Шимків – кандиробщик. 7. Андрій Мариновський – сценар. 8. Дмитро Мостовий – суфляр. 9. Михайло Стахур – Дерегинт хору. 10. Стефан Шевчук. 11. Лько Бєсага (господарі)» (С. 240).

Загальні збори кооперативу «Згода» 8 травня 1927 р.

Збори заслухали й схвалили звіт Управи, який виголосив Д. Іваськів, зазначили, що 8 листопада 1926 р. відбулося кооперативне свято, на якому були присутні 150 осіб. Свято відкрив директор Повітової кооперативної спілки Володимир Маланчук. Він з'ясував мету свята, пояснив перші кроки кооперації рочдейльських ткачів³; переваги кооперації в тому, що при кооперативній організації можна мати все: як свого лікаря, так й агронома, учителя та ін. (С. 245).

Інженер-агроном Василь Котик, який продовжив промову щодо сільської господарки, говорив про збут у кооперативі рільничих продуктів, молочарню, годівлю худоби тощо. Голова Управи Д. Іваськів зауважив, що кооператив втратив на долярах: люди позичили на закупівлю площі під будинок кооперативу й старого будинку корчми по курсі 5 злотих за 1 дол., а віддавали по 8.85 злотих за 1 дол. Секретар кооперативу Г. Комарницький від Наглядової ради запропонував схвалити роботу Управи, скоротити виплати членам кооперативу, щоб якнайшвидше сплатити за закупівлю площі й побудувати новий дім організації (С. 245).

Збори ухвалили взяти до відома фінансовий звіт за 1926 р. О. Пендзей оголосив чистий зиск кооперативу – 571 21 злотих. За його пропозицією дохід кооперативу було розділено так: «...на українські інваліди 25.00 зл. На рідну школу – 25.00 зл. На підпомогу старих Літ пана Стефана Танчаковского, що купив в Ліщинцях читальню, – 30.00 зл., на запасний фонд – 60.00 зл., а решта на будову власного дому кооперативи 431.21 зл.» (С. 246). Він повідомив, що кооператив закупив до читальні книжок на суму 150 злотих. Члени кооперативу використали з випозиченої в тов. «Просвіти» у Львові мандрівної бібліотеки. Заходом кооперативу було поставлено 8 вистав (С. 246).

Директор ПКС В. Маланчук пояснив значення загальних зборів, відзначив розвиток кооперації. «В нашій Бучацькій повіті, – сказав він, – зросло до сего року 1927 кооператив 76, а в цілм краю під контролю Ревізійного Союзу у Львові є всіх 3.000 українських Кооператив, Кооперативи нашого Бучацького повіта виказую[ть] зиск на суму 54.000 зл. До сего часу скооперовано 8% населення, а в цілм польськїм краю (тобто Східній Галичині – І.П.) на 7 мільонів українців зкооперовано заледве ½ мільїона» (С. 245). Делегат ПКС Павлюк звернув увагу на залучення до організації жіноцтва, наполягав, щоб товари купували тільки за готівку (помітний вплив досвіду західноєвропейської кооперації – І.П.). Кравчук, який представляв Аматорський гурток, вніс «зажалення» на крамаря Дмитра Мостового, який для гуртка, за його словами, виставляв за одні й ті ж товари вищі, ніж для інших, ціни. Д. Мостовий протестував і визнав це за неправду. На цьому збори були закінчені (С. 245).

³ Група англійських ткачів, натхненна ідеями соціаліста-утопіста Роберта Оуена, яка в 1844 р. заснувала в невеликому м. Рочдейл «Товариство справедливих рочдейльських піонерів», поклавши початок споживчій кооперації, започаткувавши кооперативний рух. Початок їхньої діяльності («Рочдейльські засади») члени ліщанецького кооперативу, насамперед Г. Комарницький, опановували з просвітняських видань. Їх, як він повідомляє, виклав «Буквар Кооперативний виданий Р.Су.К». «Історія рочдейльської кооперативи описана ширше у книжочці А. Гаврилка» (Там само. С. 165, 170).

Загальні збори кооперативу «Згода» 29 квітня 1928 р.

Ці звичайні загальні збори кооперативу розпочалися о 2-й годині дня, було 150 людей, 129 членів, із них – 39 жінок. Збори розпочав голова Наглядової ради П. Хомут. За пропозицією Ф. Іваського провідником зборів одногосно вибрано Г. Комарницького, а секретарем О. Пендзєя. У звіті про діяльність Управи О. Пендзєй, покликаючись на річний звіт як діловий, у 1927 р., відзначив, що «Кооператива під зглядом торговельним не стоїт ще добре, бо має замало оборотового капіталу ... з днем 31 грудні 1927 р. кооператива заледви мала оборотового капіталу 30000 зл.» (С. 191–192). До кооперативу належали лише 51% самостійних господарств (С. 195).

Скрупульозний облік виконаних робіт і суми грошей, відображений у фінансовому звіті за 1927 р. (документ складений із 23 пунктів), – прихід 58 707 83 дещо перевищує розхід 58 42 540 – свідчить про справність кооперативу (С. 193–194).

Про це свідчить і «Рахунок Білянсу поконець 31/12 1927», який має 17 підпунктів і відповідні суми по кожному з них. Прихід і витрати однакові – 6 400 41 зл. Загальний оборот 117 123 23 зл. (С. 194). За пропозицією О. Пендзєя збори чистий зиск у сумі 1 235 74 зл. розділили так: «...до запасного фонду 810 74 зл., 425 зл. на товарів звороти членам» (С. 195). Збори прийняли рішення взяти до відома звіт Наглядової ради, із яким виступив Г. Комарницький, і схвалили діяльність Управи й Наглядової ради. За пропозицією Павла Горбатюка збори затвердили Наглядову раду в старому складі, за винятком С. Іваського.

Замість нього, до Наглядової ради було обрано О. Пендзєя. Головою новообраної Рада став П. Хомут, Г. Комарницький – заступником, О. Пендзєй – секретарем, членами були М. Яковичин, П. Мостовий, Іван Леськів, Микола Мостовий (С. 195).

Директор ПКС Дмитро Дем'янчук під страхом покарання рекомендував закуповувати всі товари в Повітової спілки. Із цього питання виступили О. Пендзєй, Д. Іваськів, Г. Болячка, С. Підлісний, А. Маринівський, П. Хомут, С. Шевчук (С. 195–196).

За пропозицією Г. Комарницького збори доручали Управі закуповувати в Повітової спілки всі товари й збувати через неї всю вироблену сільськогосподарську продукцію. У випадку недотримання цієї вимоги Управа мала бути оштрафована на 100 зл. Інших пропозицій не надходило: «Провідник зборів Грин Комарницький збори замкнув, на кінець відспівано український Гим[н]» (С. 196).

Надзвичайні загальні збори кооперативу «Згода» 4 листопада 1928 р.

На зборах були розглянуті два важливі питання: про зміну статуту й процес Стефана Улана, «що забрав ґрунту кооперативного (Коршми)»⁴. Ревізор Повітового союзу Федір Василік пояснив параграфи 1–42 нового статуту. Збори ухвалили зміни до статуту в усіх його 62 параграфах. Збори обрали Управу кооперативу, до якої увійшли С. Шевчук – справник, С. Іваськів (С. 196).

На жаль, продовження теми (іншої інформації про ці збори) у літописі немає. Аркуш (стор. 43–44), де могла б бути висвітлена їхня робота, вирваний. Тому не відомо, як закінчився «процес із Стефаном Уланом».

Загальні збори кооперативу «Згода» 3 березня 1929 р.

На зборах були присутні 168 осіб, 160 із них – члени кооперативу. Збори відкрив голова Наглядової ради П. Хомут. За пропозицією Андрія Буряка провідником зборів обрали П. Хомуа, а секретарем О. Пендзєя. Збори схвалили звіт Управи, із яким виступив Д. Іваськів, звіти Наглядової ради й Контрольної комісії, які оголосив Г. Комарницький. Збори також схвалили звіт О. Пендзєя про фінансову діяльність кооперативу (С. 202).

За пропозицією Наглядової ради чистий зиск у квоті 1 317 злотих 59 грошей, із якого 584 зл. 26 гр. як зиск від участі в кооперативній діяльності не членів кооперативи віднесли до запасного фонду. Від зиску членів кооперативи 773 33 зл. виділено 10% тобто 73 зл. 33 гр. до запасного фонду, на товарів звороти – 600 зл., на українських інвалідів – 20 зл., на рідну школу – 20 зл., на товариство «Просвіті» у Львові – 20 зл. (С. 203).

За пропозицією директора ПКС С. Шепелявого збори «змінити статут в цілості старий на новий ч. 128/26 з 44 параграфів з тим, що порука незмінна, Уділ піднесено до висоти 9 зл. вписове 1.80 зл.» (С. 203).

Збори оновили Наглядову раду, як-от: Петро Хомут – голова, Гринь Комарницький – заступник, Павло Леськів – секретар, членами ради стали – Петро Мостовий, Михайло Буряк, Микола Мостовий, Іван Леськів. Вибрано було нову Управу: Стефан Шевчук – справник, Стефан Іваськів – касир, Дмитро Іваськів – книговедець, Ілько Бєсага, Гринь Болячка – заступники. Збори ухвалили рішення чергою возити товар із Бучача (С. 203).

У літописі не відображено тільки пункт 9 порядку денного зборів «Побажанє членів».

⁴ Там само.

Інших засідань кооперативу «Згода» в збереженому літописі – не знаходимо.

Висновки. Літопис Гриня Комарницького (рукопис) про кооператив «Згода» с. Ліщанці Бучацького повіту на Тернопільщині безперечно свідчить про те, що його господарська діяльність, попри величезні труднощі, була загалом доволі успішною, завдяки їй частині селян вдалося вижити в умовах польської окупації. Кооператив був важливим чинником збереження національної свідомості галичан в умовах колонізації, розгорнутої польською владою, матеріальної підтримки громадсько-політичних організацій, як-от: товариство «Просвіта» у Львові, «Рідна школа», українських інвалідів, активіста просвітанського руху, нотаря із Золотого Потоку С. Танчаковського, який купив у селі дім для читальні. Кооператив опікувався будовою Народного дому, за його сприяння працював Аматорський гурток. Він постійно купував книжки для читальні, знайомив мешканців села з книжковим фондом мандрівної бібліотеки «Просвіта», тобто задовольняв їхні духовні потреби. Його фінансова звітність, економічна термінологія, якою оперували члени кооперативу, свідчать про розуміння ними справи, якою займалися.

Пендзей Іван Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Івано-Франківська область, 76000, Україна).

Pendzey Ivan – PhD in history, docent at the department of world history, V. Stefanyk Pre-carpathian national university (57 Shevchenka str., Ivano-Frankivsk, Ivano-Frankivsk oblast, 76000, Ukraine).

E-mail: pendzey.ivan@gmail.com

Дата подання: 31 травня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 22 жовтня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пендзей, І. Кооперативний рух у селі Ліщанці на Тернопільщині. За Літописом Гриня Комарницького (рукопис). *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 82–86. DOI: 10.58407/litopis.250608.

Цитування за стандартом APA

Pendzey, I. Kooperatyvnyy rukh u seli Lishchantsi na Ternopilshchyni. Za Litopysom Hrynya Komarnytskoho (rukopys) [Cooperative movement in the village of Lishchantsi in Ternopilschyna. According to the Chronicle of Hrynii Komarnytskyi (manuscript)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 82–86. DOI: 10.58407/litopis.250608.

ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ

УДК 929Розумовський:[351+27-523.42]

Юлія Фурсова

ВАЖЛИВІСТЬ ЦЕРКВИ В ДЕРЖАВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРИВАТНОМУ ЖИТТІ ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

THE IMPORTANCE OF THE CHURCH IN THE PUBLIC AND PRIVATE LIFE OF HETMAN KYRYLO ROZUMOVSKY

DOI: 10.58407/litopis.250609

© Ю. Фурсова, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3989-4342>

Мета дослідження полягає в систематизації інформації щодо ролі Церкви в державній діяльності та приватному житті Кирила Розумовського. Розглянуто приклади комунікації гетьмана з духовенством Гетьманщини. На основі документів із Центрального державного історичного архіву України м. Київ (ЦДІАК) розглянуто облаштування К. Розумовським домових церков у його палацах у Глухові й Батурині та виділення коштів на їх належне утримання та функціонування. Порушена у статті тема є актуальною в контексті загального дослідження життя та діяльності гетьмана К. Розумовського. **Наукова новизна** полягає в систематизації інформації з джерел та архівних матеріалів, що стосуються окресленої теми. Під час підготовки публікації використано **принципи**: історизму, системності, опори на історичні джерела, порівняльно-історичні методи дослідження.

Висновки. Попри наявні наукові розвідки, які стосуються життя та діяльності гетьмана К. Розумовського, на сьогодні залишається багато нез'ясованих питань. Зокрема, у статті розглядається питання важливості Церкви в державній діяльності та приватному житті К. Розумовського. Наведена в розвідці інформація засвідчує, що релігія посідала вагоме місце в житті гетьмана К. Розумовського, що також підтверджено інформацією про будівництво та облаштування домових церков у гетьманських будинках і виділення коштів на їх належне утримання та функціонування, також наведено відомості щодо комунікації гетьмана з відомими релігійними діячами Гетьманщини.

Ключові слова: Церква, будівництво, гетьман Кирило Розумовський, Глухів, Батурин.

The purpose of the publication is to systematise information on the role of Church in the public activities and private life of Kyrylo Rozumovsky. Examples of the hetman's communication with the clergy of the Hetmanate are considered. Based on documents from the Central state historical archive of Ukraine (CSHAU), Kyiv, the article examines K. Rozumovsky's arrangement of house churches in his palaces in Hlukhiv and Baturyn and the allocation of funds for their proper maintenance and functioning. The topic raised in the article is relevant in the context of the general study of the life and activities of hetman K. Rozumovsky. **The scientific novelty** lies in the systematisation of information from sources and archival materials related to the topic outlined.

During the preparation of the publication, the following **principles** were used: historicism, systematicity, reliance on historical sources, and comparative-historical research methods.

Conclusions. Despite existing scientific research on the life and activities of hetman K. Rozumovsky, many questions remain unanswered. In particular, the article examines the importance of Church in the public activities and private life of K. Rozumovsky. The information presented in the study shows that religion played an important role in the life of hetman K. Rozumovsky, which is also confirmed by information about the construction and furnishing of house churches in the hetman's residences and the allocation of

funds for their proper maintenance and functioning. Information about the hetman's communication with well-known religious figures of the Hetmanate is also provided.

Key words: Church, construction, hetman Kyrylo Rozumovsky, Hlukhiv, Baturyn.

Православна Церква в добу Гетьманщини була вагомим складником політики, суспільного життя, культури та освіти. Ураховуючи такий вплив цієї інституції, гетьмани та представники козацької старшини робили значні внески в розбудову церковних будівель, виступали меценатами в інших сферах церковного буття, а їхнє приватне життя було тісно пов'язане з Церквою. У цій статті звернено увагу на ролі Церкви в особистому житті та політичній діяльності гетьмана Кирила Розумовського (1728–1803).

Про важливість Православної Церкви та ролі духовенства в політичному житті цасів гетьманування К. Розумовського говорить факт, що в день обрання Розумовського гетьманом, яке відбувалося 22 лютого 1750 р., було присутнє вище духовенство Гетьманщини: митрополит Київський Тимофій, єпископ Чернігівський Амвросій та архімандрит Києво-Печерської лаври Йосиф. На цих урочистостях лаврський архідиякон зачитав спеціальне вітання гетьману, а в Миколаївській церкві м. Глухова відбулася святкова служба.

Присутність духівництва на елекції гетьмана було усталеною традицією. Наприклад, під час обрання гетьмана Данила Апостола були присутні архієпископ Київський Варлаам, єпископ Чернігівський Іродіон, архімандрити: печерський київський Іонакій, чернігівський Герман, новгородський Ніл, ніжинський Сава.

Доволі показовим свідченням комунікації гетьмана з вищим духовенством Гетьманщини є поздоровлення зі святами. Наприклад, у грудні 1751 р. відбувся обмін вітаннями між київським ієрархом та гетьманом К. Розумовським з приводу новорічних свят. У 1761 р. представники Києво-Печерської лаври з нагоди дня народження гетьмана подарували йому книжкову продукцію з власної типографії та низку різних цінних подарунків, зокрема «Камінь віри “під золото” та ікону Пресвятої Богородиці з мощами». Вручити подарунки гетьману доручили ієромонаху Лукіяну, який прибув до гетьманського двору 17 березня 1761 р., а 18 березня о 12-й годині, коли до К. Розумовського прибула генеральна старшина та бунчукові товариші, гетьман отримав подарунки й від представника Києво-Печерської лаври. Після вітань, продовжуючи святкування, К. Розумовський запросив усіх присутніх на святкову літургію до своєї домової церкви¹.

Очевидно, що богослужіння займало вагому нішу в житті гетьмана та його оточення. На підтвердження цієї думки наведемо кілька цитат зі щоденника представника гетьманського уряду М. Ханенка: «...слухали службу з гетьманом ... в церкві Св. Анастасії, потім проповідь говорив капелан гетьмана», «...Митрополит Київський Тимофій Шербацький прибув у Глухів для проведення служби в церкві Св. Миколая», «з нагоди тезоіменитства гетьмана відбувся молебень у церкві Св. Михаїла»². Перебуваючи в Батурині у 1800 р., син гетьмана Андрій у листі до дружини писав, що «батько сьогодні ввечері був на сповіді, а завтра піде на причастя»³.

Це загалом було питомою частиною життя козацької еліти того часу. Так, важливі церковні служби були, наприклад, у житті гетьмана Пилипа Орлика, про що він занотував у щоденнику: «...у середу на Різдво встав рано, о першій годині опівночі, на службу Божу, яку вислухав на честь і хвалу Богу», «...у п'ятницю, в день народження і патрона того наймилішого сина Григорія, дав за його здоров'я і за щасливу долю на службу Богу, яку замовив у церкві Святого Антонія Великого відправити, і сам її на честь і хвалу Богу вислухав за нього»⁴.

Глибока релігійність гетьмана К. Розумовського простежується і в його особистому житті. Наприклад, листуючись зі своїми дітьми або друзями, гетьман доволі часто зазначав: «...покладаю надію на Бога», «...я, слава Богу, здоровий»⁵ тощо. Його син Андрій, гостюючи в Батурині, у листі до дружини писав, що він кожної п'ятниці разом з батьком відвідує церковну службу, читає книги, зокрема Євангеліє⁶.

К. Розумовський упродовж життя збирав і формував мистецьку колекцію та бібліотеку. У багатій бібліотеці гетьмана були релігійні книги, а серед цінного мистецького зібрання – ікони та твори мистецтва на релігійну тематику. Так, в описі майна дружини

¹ Омельчук О. Києво-Печерська лавра в політико-правовій моделі Гетьманату за правління Кирила Розумовського. Київ: Золоті ворота, 2016. С. 80–92.

² Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко (1727–1753 г.). Приложение к журналу «Киевская старина». Киев: Тип-я Г. Корчак-Новицкого, 1884. С. 475–490.

³ Васильчиков А. Семейство Разумовских. Санкт-Петербург: Тип-я М. Стасюлевича, 1880. Т. 1. С. 474.

⁴ Соболев В. Помножені часом світи (факсиміле діаріуша Пилипа Орлика за 1724 р. та копія анонімних польських палеографів: порівняльний аналіз). Схід. 2009. № 8 (99). С. 3–11.

⁵ Віденський архів гетьманського роду Розумовських / Упор. Потапенко С. Київ, 2018. Т. 1. С. 80–85.

⁶ Лунач Є. Батуринські листи Андрія Розумовського дружині (1799–1800 рр.). Батуринська старовина. Ніжин, 2017. Вип. 6 (10). С. 114–126.

К. Розумовського зазначена значна кількість ікон, які, імовірно, прикрашали одну з їхніх домових церков: «Олексія чоловіка Божого та Марії Єгипетської, в дерев'яному кіоті, прикрашена перлами, зеленим та червоними камінцями; Чудотворця Миколи; Знамення Богородиці; Олексія Митрополита; Марії Єгипетської; Божої Матері Казанської; Богоматері Знамення в кіоті срібному; Миколи Чудотворця; Іоанна Предтечі; Святого пророка Наума та Святої мучениці Дарії; Великомученика Георгія; два образи Богоматері та Спасителя, різьблені на камені та позолочені»⁷.

Особисті архіви, мемуари, щоденники, документи містять свідчення, що в більшості гетьманських маєтків та палаців влаштовувалися домові церкви. Так, у маєтку К. Розумовського на Гороховому полі в Москві була побудована кам'яна домова церква в ім'я Вознесіння Господнього, а в маєтку Петровсько-Розумовське – в ім'я святих Петра і Павла. Зберігся опис домової церкви старшого брата гетьмана, Олексія Розумовського: «...храм з сімейними образами, мармуровим погруддям Спасителя, роботи знаменитого італійського скульптора, з незгасаючими лампадками»⁸. У маєтку К. Розумовського в Почепі також була домова церква, Ф. Горностаєв подає опис її іконостаса: «стрункий, витончений, з великою кількістю скульптур. Особливо гарно виточені фігури ангелів»⁹.

Для проведення служб та для безпосереднього обслуговування домових храмів потрібні були відповідні працівники, зокрема в палаці гетьмана в Петербурзі у 1774 р. знаходився священник, який отримував платню 150 руб. у рік., 2 півчих отримували по 96 руб., церковний сторож – 36 руб., на утримання самої церкви, а саме на проскури, ладан, свічки, вино тощо К. Розумовський виділяв 120 руб¹⁰.

Щодо облаштування домових церков у глухівському та батуринському гетьманських будинках К. Розумовського дослідник соціально-економічного розвитку Батурина П. Нечипоренко зауважує, що для гетьмана, окрім будинків та різних господарських споруд, будували й придворні церкви. У глухівському будинку гетьмана була домова церква Святих Захарія і Єлисавети, придворним капеланом у ній служив Корнелій Юзефович. Який саме вигляд мала ця домова церква, інформації вкрай мало, але в документах ЦДАК можна знайти фрагментарні відомості, які допомагають зрозуміти, як вона була облаштована. Наприклад, серед значного переліку різноманітного матеріалу, який закуповували та доставляли на запит від Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва в 1753 р., є згадки про купівлю золота, необхідного на позолоту в придворну гетьманську церкву¹¹.

У 1754 р. архітектор А. Квасов звертався до Генеральної військової канцелярії з проханням виділити кошти в сумі 1320 руб. для вироблення та оздобу іконостаса у придворній церкві гетьмана; на жаль, з документа не зрозуміло, в який саме будинок – у м. Глухові чи в м. Батурині. Кошти потрібні були, зокрема, на пошук та найм майстрів, купівлю різних матеріалів, золота, срібла та інших матеріалів, необхідних для оздоблення іконостаса, фарбування стін і стелі в домовій церкві гетьмана¹². Цього ж року Експедиція Батуринського та Глухівського будівництва в донесенні до Генеральної військової канцелярії зазначала про видачу коштів у сумі 126 руб. 15 коп. на оплату праці живописцю Івану Чайковському за написання ікон, розпис стін і стелі у придворній церкві гетьмана¹³. Відомо також, що в гетьманській церкві була піч, оздоблена 7500 мальованими кахлями¹⁴. На жаль, із наведеної вище інформації важко зрозуміти, про яку саме домову церкву йдеться, – у глухівському чи батуринському маєтку.

У грудні 1764 р. глухівський капелан Корнелій Юзефович звертався до Генеральної військової канцелярії з проханням відновлення богослужінь у придворній гетьманській церкві Святих Захарія та Єлисавети (припинення служби в домовій церкві, імовірно, було пов'язано з від'їздом гетьмана до Росії). У проханні Юзефовича є відомості щодо її облаштування: «...у церкві залишився іконостас та престол, одне Євангеліє з антимінсом», також він зазначав про необхідність поновлення церковного обладнання: покрівці, ряс, кадильніці, підсвічники, лампадки, свічки, вино, ладан, просфори, вугілля¹⁵. Зрозуміло, що це прохання було подане після листопада 1764 р., коли К. Розумовський склав гетьманські повноваження, усе ж воно дає розуміння облаштування домової церкви в гетьманському палаці.

⁷ Васильчиков А. Семейство Разумовских. С. LXV.

⁸ Фурсова Ю. Домові церкви родини Розумовських. Слово «Гетьманської столиці». 2017. № 2 (59). С. 5.

⁹ Горностаєв Ф. Дворцы и церкви Юга. Москва: Образование, 1914. С. 50–56.

¹⁰ Васильчиков А. Семейство Разумовских. С. LXXV.

¹¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 269. Спр. 1481. Арк. 103.

¹² Там само. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12365. Арк. 18–18 зв.

¹³ Там само. Арк. 60–63.

¹⁴ Там само. Ф. 269. Спр. 1481. Арк. 100 зв.–103.

¹⁵ Там само. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 16692. Арк. 2.

Інформація щодо домової церкви в гетьманській садибі Розумовського в Батурині вкрай обмежена. П. Нечипоренко пише, що 1755 р. в Батурині одночасно будують гетьманський палац та церкву¹⁶. Існує припущення, що саме в домовій церкві в 1802 р. відбулося вінчання онуки гетьмана – Варвари Олексіївни Розумовської з графом Миколою Григоровичем Рєпніним-Волконським¹⁷.

У кінці XVIII ст. в Батурині на замовлення К. Розумовського будується Воскресенська церква, яка стала його усипальницею. Після смерті гетьмана з його домової церкви до Воскресенської церкви-усипальниці були перенесені коштовні речі: срібний визолочений, інкрустований дорогоцінним камінням потир та дві чудові срібні визолочені дарохранильніці¹⁸, потир вагою 3 ф., 84 проби з вісьмома образками на коштовній фініфті, дві чудові срібні дарохранильніці вагою 5 та 4 ф.¹⁹ Також у церкві-усипальниці було кілька старих образів, книг, Євангелій київського та львівського друку – вклад до церкви гетьмана К. Розумовського²⁰.

Окрім будівництва та облаштування домових церков, гетьман і його родина виділяли кошти й для будівництва соборів. Яскравим прикладом цьому є Собор Різдва Богородиці в Козельці – унікальна пам'ятка архітектури XVIII ст., збудована в 1752–1763 рр. за проєктом архітектора А. Квасова та за участі І. Григоровича-Барського.

Отже, наведена в статті інформація про комунікацію гетьмана Кирила Розумовського з церковними діячами Гетьманщини, про будівництво та облаштування домових церков у гетьманських будинках, виділення коштів на їх належне утримання та функціонування засвідчує, що релігія в житті гетьмана посідала вагоме місце.

References

- Fursova, Yu. (2017). Domovi tserkvy rodyny Rozumovskyykh [The Rozumovsky family's house churches]. *Slovo «Hetmanskoj stolytsi» – The word of “Hetman's capital”*, 2 (59), P. 5.
- Homostaev, F. (1914). Dvortsy y tserkvy Yuha [Palaces and churches of the South]. Moscow, Russia.
- Humylevskiy, D. (1874). Ystoryko-statystycheskoe opysanye Chernyovskoi eparkhyi [Historical and statistical description of the Chernihiv diocese]. Chernihiv, Ukraine.
- Luniak, Ye. (2017). Baturynski lysty Andriia Rozumovskoho druzhyni (1799–1800 rr.) [Letters from Baturyn by Andrii Rozumovsky to his wife (1799–1800)]. *Baturynska starovyna – Baturyn antiquity*, 6 (10), P. 114–126.
- Omelchuk, O. (2016). Kyievo-Pecherska lavra v polityko-pravovii modeli Hetmanatu za pravlinnia Kyryla Rozumovskoho [Kyiv-Pechersk lavra in the political and legal model of the Hetmanate during the reign of Kyrylo Rozumovsky]. Kyiv, Ukraine.
- Potapenko, S. (Comp.). (2018). Videnskyi arkhiv hetmanskoho rodu Rozumovskyykh [Vienna archive of the hetman family of Rozumovskys]. Kyiv, Ukraine.
- Riznychenko, V. (1912). Na mohyli ostannoho Hetmana Ukrainy [At the grave of the last hetman of Ukraine]. *Snip – Haystack*, 31–32, P. 12–13.
- Sobol, V. (2009). Pomnozheni chasom svity (faksymile diariusha Pylypa Orlyka za 1724 r. ta kopiia anonimnykh polskykh paleohrafov: porivnialnyi analiz) [Worlds multiplied by time (facsimile of Pylyp Orlyk's diary for 1724 and a copy by anonymous Polish palaeographers: a comparative analysis)]. *Skhid – East*, 8 (99), P. 3–11.
- Vasylychikov, A. (1880). Semeistvo Razumovskyykh [The Rozumovsky family]. Saint Petersburg, Russia.

Фурсова Юлія Володимирівна – завідувачка відділу «Палац гетьмана Кирила Розумовського», Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» (вул. Набережна 1, м. Батурин, Україна, 16512).

Fursova Julia – the head of department «Palace of the hetman Kyrylo Rozumovsky» National historical and cultural reserve «Hetman's capital» (1 Naberezhna str., Baturyn, Ukraine, 16512).

E-mail: b.palaz@ukr.net

Дата подання: 25 серпня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 14 листопада 2025 р.

¹⁶ Нечипоренко П. «Національні стросенія» 1748–65 рр. на Посем'ї та їх відношення до господарства гетьмана Розумовського. *Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві: В 3 т. / Голов. ред. М. Грушевський*. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1926–1930. С. 47.

¹⁷ Васильчиков А. Семейство Разумовских. С. 485.

¹⁸ Горностаев Ф. Дворцы и церкви Юга. С. 36.

¹⁹ Филарет (Гумилевский), архиепископ. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Земская тип-я, 1874. Кн. 6. С. 347–351.

²⁰ Різниченко В. На могилі останнього Гетьмана України. *Snip*. 1912. Ч. 31–32. С. 12–13.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Фурсова, Ю. Важливість Церкви в державній діяльності та приватному житті гетьмана Кирила Розумовського. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 87–91. DOI: 10.58407/litopis.250609.

Цитування за стандартом APA

Fursova, J. (2025). Vazhlyvist Tserkvy v derzhavnii diialnosti ta pryvatnomu zhytti hetmana Kyryla Rozumovskoho [The importance of the Church in the public and private life of Hetman Kyrylo Rozumovsky]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 87–91. DOI: 10.58407/litopis.250609.

Аліна Клепак

●

**РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНЕ ПИТАННЯ В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «НОВА РАДА»
(весна–літо 1918 р.)**

●

**THE RELIGIOUS–ECCLESIASTICAL QUESTION DURING THE HETMANATE:
BASED ON MATERIALS FROM THE NEWSPAPER “NOVA RADA”
(Spring–Summer 1918)**

DOI: 10.58407/litopis.250610

© А. Клепак, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3374-3964>

Метою пропонованої наукової розвідки є з’ясування особливостей релігійної політики доби Гетьманату П. Скоропадського на основі публікацій газети «Нова Рада». У статті розглянуто питання статусу в Україні Православної Церкви, дискусії навколо її автокефалії та автономії, а також роль другої сесії Всеукраїнського Православного Церковного Собору для вироблення релігійного курсу. Особливу увагу приділено суспільним і духовним реакціям на компромісні рішення, що фактично уповільнили процес утвердження самостійної Української Церкви. **Методи дослідження.** У роботі використано історико-порівняльний, проблемно-хронологічний та джерелознавчий методи, що дозволили простежити динаміку церковних дискусій та оцінити їх значення в контексті національно-державного відродження. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу матеріалів газети «Нова Рада» та їх комплексному аналізі як важливого джерела для вивчення релігійної політики 1918 р., а також у висвітленні ролі громадської думки в процесі формування концепції автокефальної Української Церкви. **Висновки.** Дослідження показує, що конфесійне питання в добу Гетьманату було не лише внутрішньо-церковною справою, а й важливою складовою політичної боротьби за національну державність. Попри проголошені гетьманською владою кроки щодо підтримки національної Церкви, відсутність єдності в середовищі духовенства, вплив Московського патріархату та політичні коливання призвели до фактичного збереження канонічної залежності від Росії. Водночас публікації у «Новій Раді» засвідчують також і зростання національної свідомості та усвідомлення суспільством необхідності духовної незалежності як підґрунтя державного відродження.

Ключові слова: Гетьманат, «Нова Рада», Українська Православна Церква, автокефалія, автономія, Всеукраїнський Православний Церковний Собор, релігійна політика.

●

The aim of this scholarly study is to clarify the specific features of the religious policy of P. Skoropadsky’s Hetmanate on the basis of publications in the newspaper “Nova Rada”. The article examines the status of the Orthodox Church, the debates on autocephaly and autonomy, as well as the role of the second session of the All-Ukrainian Orthodox Church Council in shaping the religious course. Particular attention is given to social and spiritual reactions to compromise decisions, which in fact slowed down the process of establishing an independent Ukrainian Church. **Research methods.** The study employs historical-comparative, problem-chronological, and source analysis methods, which made it possible to trace the dynamics of church debates and to evaluate their significance in the context of national and state revival. **Scientific novelty** lies in the introduction into academic circulation of the materials of “Nova Rada” and their comprehensive analysis as an important source for studying the religious policy of 1918, as well as in highlighting the role of public opinion in the formation of the concept of an autocephalous Ukrainian Church. **Conclusions.** The research demonstrates that the confessional issue during the Hetmanate was not only an intra-church matter but also an important component of the political struggle for national statehood. Despite steps declared by the Hetman government in support of a national Church, the lack of unity within the clergy, the influence of the Moscow Patriarchate, and political fluctuations led to the actual preservation of canonical dependence on Russia. At the same time, the publications in “Nova Rada” testify to the growth of national consciousness and the society’s awareness of the need for spiritual independence as a foundation for state revival.

Key words: Hetmanate, “Nova Rada”, Ukrainian Orthodox Church, autocephaly, autonomy, All-Ukrainian Orthodox Church Council, religious policy.

Квітневі події 1918 р. позначилися завершенням демократичної фази Української революції та переходом до нового етапу державотворення – Гетьманату Павла Скоропадського (тривав від 29 квітня по 14 грудня 1918 р.). Одним із ключових напрямів трансформації стала церковно-релігійна сфера, де постало питання про майбутній статус в Україні Православної Церкви. Газета «Нова Рада» (виходила в Києві від березня 1917 по лютий 1919 рр.) виступила важливим майданчиком суспільних дискусій, віддзеркалюючи напруженість між прихильниками українізації та тими силами, що прагнули зберегти підпорядкування Московському патріархату. Вибір митрополита Київського, створення Міністерства ісповідань, дебати навколо автокефалії та автономії стали предметом гострих обговорень, які виразно показали складність поєднання національних і релігійних інтересів.

Аналіз останніх публікацій. Як покаже огляд наукових публікацій, конфесійна проблематика в період Гетьманату П. Скоропадського здебільшого розглядається крізь призму взаємодії державних інституцій із Православною Церквою. Так, О. Лисенко та О. Реєнт у статті «Проблеми організації духовно-релігійного життя в контексті української революції (1917–1921)»¹ наголошують на складності формування державно-церковних відносин у контексті новоствореної Української Держави. А. Киридон у роботі «Релігійно-церковне життя в період Гетьманату: проблемне поле взаємодії»² аналізує правові основи статусу Церкви, інституційні процеси і світоглядні позиції П. Скоропадського щодо релігії та автокефалії.

Варто виокремити дослідження А. Стародуба «Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел»³, у якому автор реконструює діяльність Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1918 р., аналізуючи збережені архівні документи в Україні, Росії та Польщі, висвітлює організацію діловодства, склад делегатів і перебіг пленарних засідань, а також узагальнює оцінки його діяльності в спогадах учасників і їхній вплив на формування історіографічного образу Собору.

Водночас низка аспектів, зокрема різноманіття позицій і настроїв у русі за автокефалію восени-літом 1918 р. серед українського духовенства та громадськості, залишаються недостатньо вивченими. Це зумовлює потребу в подальших студіях, спрямованих на глибокий аналіз суперечностей, мотивів учасників руху та впливу політичних обставин на процес утвердження незалежної Української Церкви. Слід також зазначити, що публікації газети «Нова Рада», присвячені релігійному питанню доби Гетьманату, раніше практично не аналізувалися в науковій літературі, що відкриває нові перспективи для історичного дослідження цього періоду.

Перше повідомлення, опубліковане на сторінках видання 1 (14) травня 1918 р., інформувало про те, що гетьман П. Скоропадський 29 квітня прийняв делегацію духовенства на чолі з єпископом Чигиринським Никодимом (Кротковим) та професором Київської духовної академії протоієреєм Ф. Титовим, які клопотали перед державою про захист Православної Церкви⁴. Цього ж дня в першому гетьманському «Законі про тимчасовий державний устрій Української Народної Республіки»⁵ християнська православна віра була визначена як головна, водночас для громадян інших конфесій гарантувалася свобода віросповідання.

2 (15) травня 1918 р. П. Скоропадський звернувся до духовенства та мирян із закликом об'єднатися в єдину українську національну Церкву задля спільного зміцнення державності, а вже 16 травня було створено окремий орган для опікування релігійними справами – Міністерство ісповідань, яке очолив професор Університету св. Володимира В. Зеньківський⁶.

Одним із перших викликів для відомства стало вироблення чіткої позиції щодо обрання нового митрополита Київського, що стало необхідним у зв'язку з убивством попереднього ієрарха – митрополита Володимира (Богоявленського). На сторінках газети «Нова рада» це питання подавалося як таке, що мало виразний політичний і національний вимір.

13 (26) квітня 1918 р. було опубліковано замітку «Перед церковним собором»⁷, у якій повідомлялося, що патріарх Московський Тихон (Белавін) уважно стежив за станом церковного життя в Україні й надавав вказівки вікарію Київської єпархії, єпископу Чигирин-

¹ Реєнт О., Лисенко О. Проблеми організації духовно-релігійного життя в контексті української революції (1917–1921). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5–6 (91–92). С. 254–283.

² Киридон А. Релігійно-церковне життя в період Гетьманату: проблемне поле взаємодії. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 7. С. 252–259.

³ Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 р.: огляд джерел. Київ, 2010. 236 с.

⁴ [Без автора, редакційна]. Духовенство у гетьмана. *Нова рада*. 1918. 14 (1) травня. № 75. С. 3.

⁵ [Без автора, редакційна]. Закон про тимчасовий державний устрій Української Народної Республіки. *Нова рада*. 1918. 9 травня (26 квітня). № 71. С. 2.

⁶ Киридон А. Релігійно-церковне життя в період Гетьманату... С. 254.

⁷ Параківянин. Перед церковним собором. *Нова рада*. 1918. 23 (13) квітня. № 68. С. 2.

ському Никодиму (Кроткову) щодо порядку проведення виборів. Він також благословив перелік кандидатів на митрополичу кафедру. Серед першочергових претендентів називали архієпископа Харківського Антонія (Храповицького), митрополита Новгородського Арсенія (Стадницького), архієпископа Ревельського Платона (Кульбуша) та єпископа Волинського Євлогія (Георгієвського). Лише наприкінці списку згадували ієрархів-українців – архієпископа Парфенія (Левицького) та вікарія Полтавської єпархії єпископа Прилуцького Сильвестра (Ольшевського).

Автор замітки наголошував, що значна частина повітового та сільського духовенства не поділяла таких орієнтирів. Проте їхнє становище залишалося невизначеним через відсутність чітких розпоряджень української влади, що ускладнювало питання підпорядкування та організації управління церковними справами⁸.

Особливої гостроти питання було після оприлюднення на шпальтах «Нової ради» листа членів Педагогічної ради Першої Української гімназії ім. Т. Шевченка під заголовком «В справі єпархіального з'їзду». У ньому наголошувалося, що «на кафедру столичного всеукраїнського митрополита обрано відомого, уславленого своїми антиукраїнськими виступами і діяльністю українофоба, харківського м. Антонія (Храповицького)»⁹. Автори повідомлення розцінювали цей вибір як загрозу становленню незалежної церковної організації в Україні та висловлювали рішучий протест проти такої кандидатури, наголошуючи, що «у цей історичного значіння і ваги час, коли утворюються певні підстави задля нашої самостійної держави, на чолі всієї національно-релігійної справи на Україні стояв такий ворог всього нашого рідного, як м. Антоній»¹⁰.

Попри зусилля міністра сповідань В. Зеньківського та підтримку голови Ради міністрів Ф. Лизогуба, який навіть звертався до патріарха Московського Тихона з проханням не визнавати легітимність обрання, змінити ситуацію не вдалося. Врешті митрополичу кафедру в Києві 22 травня (4 червня) було передано архієпископу Харківському Антонію (Храповицькому). Це гарантувало нерозривний зв'язок українських єпархій із Всеросійським патріархом.

Реакцією на ці події стала стаття М. Сивого «Церковно-політичне крутіїство». У ній автор поставив низку риторичних запитань: чому на митрополичу кафедру було обрано не українця, а особу, відому своїми антиукраїнськими поглядами; чому Київська єпархія погодилася й надалі йти «московською стежкою»¹¹, відмовляючись від відродження національної Церкви тощо. На думку дописувача, такі рішення не були випадковими, а стали результатом сукупності чинників, серед яких провідну роль відіграла складна політична ситуація. До них він відніс: державний переворот; демонстративну зневагу до українського парламенту; арешт міністрів із причин, які не мали достатнього документального підтвердження, але набули гучного резонансу; оприлюднення грамоти гетьмана; формування кадетсько-октябристського уряду замість українського; поширення серед чорносотенних кіл чуток про можливе відновлення російського самодержавства; сподівання на «милості» московського автократизму; безпідставні заяви про загрозу унії, що використовувалися як засіб маніпуляції суспільною свідомістю тощо¹². У сукупності усі ці обставини, стверджував автор, створили сприятливі умови для відповідних постанов та посилення опору щодо утвердження національної церковної організації.

У повідомленні «Коло українського церковного собору» зазначалося, що на тлі політичних подій населення не усвідомило ще однієї загрози для релігійної незалежності, яку становили предстваники проросійськи орієнтованого духовенства. Зокрема митрополит Херсонський Платон (Рождественський), архієпископ Харківський Антоній (Храповицький), єпископ Катеринославський Агапіт (Вишневський), єпископ Полтавський Феофан (Бистров), єпископ Чернігівський Пахомій (Кедров) та вікарій Курської єпархії Аполлінарій (Кошовий) виступали за негайне закриття «ненависного ім українського собору»¹³, який розпочав роботу 7 січня, проте був змушений призупинитися через більшовицький наступ на Київ¹⁴.

7 (20) травня 1918 р. на розгляд єпархіального зібрання в Києві було винесено кілька ключових питань: взаємовідносини Церкви та державної влади, становище шкіл та інших духовних інституцій, а також обрання митрополита Київського Антонія (Храповицько-

⁸ Парахвіянин. Перед церковним собором. С. 2.

⁹ В справі єпархіального з'їзду. (Лист до редакції). *Нова рада*. 1918. 24 (11) травня. № 83. С. 2.

¹⁰ Там само.

¹¹ Сивий М. Церковно-політичне крутіїство. *Нова рада*. 1918. 24 (11) травня. № 83. С. 1.

¹² Там само.

¹³ Парахвіянин. Коло українського церковного собору. *Нова рада*. 1918. 18 (5) травня. № 79. С. 2.

¹⁴ Клепак А. Рух за автокефалію української церкви в перший рік революції: настрої, тенденції та внутрішній спротив серед духовенства за матеріалами газети «Нова рада». *Сіверянський літопис*. 2025. № 2 (182). С. 80.

го)¹⁵. Особливу увагу приділили тлумаченню понять автокефалії та автономії, аналіз яких представили професори Київської духовної академії Ф. Титов і М. Гроссу: перший – з історичного, другий – з канонічного аспектів¹⁶.

Професор М. Гроссу наголосив, що однієї лише політичної незалежності держави замало для набуття автокефального статусу митрополії. Він визначив три необхідні умови: подання письмової заяви від священнослужителів та мирян із вираженням бажання автокефалії (наприклад, через референдум); письмова згода предстоятеля тієї автокефальної Церкви, до якої належить відповідна автономія; офіційне визнання автокефалії Вселенським Константинопольським патріархом та іншими східними патріархами й автокефальними Церквами¹⁷.

Беручи до уваги відсутність цих умов і той факт, що Українська Церква ще не функціонувала як реальний інститут, Ф. Титов наголосив, що вимога негайної самостійності має радше політичний характер. Натомість історичний досвід та духовна мудрість радили обирати шлях автономії. Серед її ознак він називав: по-перше, висвяту або затвердження предстоятелем автокефальної Церкви голови автономії та органів управління, які мають повну зовнішню та внутрішню незалежність, а їхні рішення є остаточними; по-друге, повну самостійність у питаннях судочинства, законодавства та управління; по-третє, обрання глави автономії з-поміж місцевого духовенства та мирян¹⁸.

Присутні делегати визнали наведені аргументи переконливими: зібрання відхилило питання автокефалії (223 голоси проти 7), натомість підтримало ідею автономії (228 голосів проти 2)¹⁹. Прийняте рішення викликало значний суспільний резонанс, що знайшло відображення на сторінках видання «Нова Рада», де систематично публікувалися матеріали з цього приводу.

Показово у цьому контексті є замітка громадського діяча П. Мазюкевича «До ліквідації українського православно-церковного руху», опублікована 7 червня (25 травня) 1918 р. У ній автор наголосив, що брак внутрішньої єдності, політичної та культурної підтримки, а також втручання московської ієрархії істотно загальмували розвиток Української Церкви. Як зазначав публіцист: «Не маючи культурного підмурку, ми взялися були вершити склепіння нашої республіки, і невблаганна дійсність наочно показала нам всю безглуздість нашої методи, те саме сталося і в справі церковній: не маючи церкви, ми захопилися боротьбою за її автокефалію, і, як тільки це відчули наші вороги, вони зразу ж розперезалися, і, спочатку устами найпроникливішого з них Харківського Антонія, а далі й Київського Никодима, стали цинічно глузувати з глибокої трагедії нашої національної душі...»²⁰.

Вагомою відповіддю на актуалізоване релігійне питання стала стаття відомого літературознавця й мовознавця С. Гаєвського «До справи автокефалії української церкви»²¹, надрукована 8 червня (26 травня) 1918 р. У ній автор розглядав проблему віровизнання як органічну складову національного відродження та як елемент державотворчих процесів доби революції. Питання автокефалії він трактував у широкому контексті – не лише канонічному, а й політичному та культурному, наголошуючи на праві українського суспільства на власну духовну організацію, що відповідала б його традиціям і потребам. Звернення до історичного досвіду Київської митрополії та численних спроб збереження церковної самостійності в минулому посилювали аргументацію дослідника на користь незалежності.

У тому ж числі газети «Нова рада» вміщено розвідку громадського й політичного діяча С. Шелухіна «В церковних справах». Автор зазначав, що до нього звернулися з проханням висловити думку щодо конфесійної ситуації. На його переконання, криза значною мірою була зумовлена поведінкою частини духовенства, яке під впливом царського режиму, політики русифікації та централізації віддалилося від народу й утратило роль провідника. Підкріплюючи свою позицію біблійними цитатами («Де дух, там свобода»; «Бог не єсть Бог неустройства, но мира»), дослідник доходив висновку, що історичний досвід Української Церкви переконливо засвідчує неприпустимість її підпорядкування Московському патріархатові, який, вважав автор статті, символізував скасування соборності, утверджен-

¹⁵ [Без автора, редакційна]. Церковний собор. *Нова рада*. 1918. 16 (3) травня. № 77. С. 3.

¹⁶ Євсєєва Т. Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 194–195.

¹⁷ Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ, 1997. С. 238–239.

¹⁸ Ульяновський В. Церква в Українській Державі... С. 240–241.

¹⁹ Євсєєва Т. Російська православна церква в Україні... С. 195

²⁰ Мазюкевич П. До ліквідації українського православно-церковного руху. *Нова рада*. 1918. 7 червня (25 травня). № 94. С. 2.

²¹ Гаєвський С. До справи автокефалії української церкви. *Нова рада*. 1918. 8 червня (26 травня). № 95. С. 2.

ня централізму, підміну істинного служіння політичними інтересами та, зрештою, встановлення духовної несвободи²².

У продовженні статті, опублікованому 15 (2) червня 1918 р., С. Шелухін зосередив увагу на кількох ключових проблемах. Насамперед він виокремлював низький рівень підготовки священнослужителів. Упродовж останніх років, стверджував автор, семінарії випускали малоосвічених кліриків, які не мали ні належних знань, ні моральної стійкості. Значна частина духовенства страждала від кар'єризму та байдужості до справжнього служіння, що призводило до релігійного занепаду й ставило під загрозу майбутнє Української Церкви. Він вважав, що священники повинні слухатися Бога більше, ніж царя чи урядові структури. Тому автор наголошував на необхідності виховання нового покоління освічених пастирів – які б щиро вірили, були готові захищати інтереси українського народу й працювати над розбудовою незалежної Церкви²³.

Важливу роль громадський діяч відводив мирянам, які мали активно підтримувати автокефальний рух. Він закликав народ не боятися виступати проти московської влади, адже справжня сила Церкви, на його переконання, ґрунтується на вірі та єдності вірян²⁴.

С. Шелухін акцентував також на важливості використання української мови в церковній практиці, наголошуючи, що духовне життя не може розвиватися без національної основи. Завершуючи статтю, він резюмував: «Ми, українці, і з вимог релігії повинні всіма силами подбати про наше національне відродження, про нашу рідну мову, про нашу національну українську автокефальну соборну церкву. Се справа Богу угодна, се справа, якій ми повинні показати нашу віру ділами віри православної»²⁵.

Проблема утвердження мови порушувалася також у статті «Духовенство й націоналізація нижчої початкової школи». У ній наголошувалося, що, попри усвідомлення значення рідної мови як важливої духовної та державотворчої цінності, частина священнослужителів свідомо перешкоджала її поширенню. Це проявлялося у викладанні Закону Божого російською мовою та використанні її у проповідях, що, на його думку, мало на меті підтримку «русской культуры». Подібна практика завдавала суттєвої шкоди процесу націоналізації школи, оскільки створювала у дітей враження, що «їх рідна мова здатна лиш для хатньої обихідки і зовсім не годиться для всього вищого, святого, розумного, релігійного. Звідсіль – роздвоєння дитячої душі та потяг до чужої російської мови, що може мати в дальшому зовсім небажані наслідки»²⁶.

Для подолання однієї з головних перешкод у процесі націоналізації освіти та забезпечення початковій школі належних умов для виконання її провідної місії – навчання й виховання молодого покоління – дописувачем пропонувалося вжити низку заходів. Зокрема передбачалося підготувати й оперативно видати підручники з Закону Божого, пристосовані до навчальних програм початкової школи, а також ухвалити розпорядження, згідно з яким викладання цього предмету мало відбуватися винятково українською мовою. У випадку, коли вчитель не був здатний або не бажав виконувати зазначену вимогу, він мав залишити посаду, яку міг обійняти інший педагог – як із сусідньої парафії, так і з-поміж учителів цієї школи²⁷.

Звернення авторів до мовної проблематики на сторінках видання демонструє, що питання утвердження державної мови розглядалося не лише як культурний чи освітній чинник, але й як ключова умова духовного відродження та становлення національної Церкви.

У відповідь на відверте ігнорування урядової позиції в релігійному питанні та суспільний резонанс, Міністерство ісповідань зосередило увагу на підготовці другої сесії Всеукраїнського Православного Церковного Собору, відкриття якої, за повідомленням видання «Нова Рада», планувалося на 7 (20) червня 1918 р.²⁸ Для проведення заходу Рада Міністрів виділила з Державної скарбниці 1 млн 117 тис. 600 карбованців²⁹.

8 (21) червня 1918 р. було опубліковано повідомлення П. Мазюкевича: «Вчора ранком, в присутності пана гетьмана, в святій Софії відбулося урочисте соборне відкриття. Під час служби Божої, яку в супроводі міського духовенства правив голова собору, єпископ Пімен, священник Ботвиневський сказав по українськи гарне казанія, в котрому, підкресливши трагічний стан нашого церковного життя, висловив віру в те, що Господь Бог і

²² Шелухин С. В церковних справах. *Нова рада*. 1918. 8 червня (26 травня). № 95. С. 1.

²³ Там само. 15 (2) червня. № 100. С. 1.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. С. 2.

²⁶ С.З. Духовенство й націоналізація нижчої початкової школи. *Нова рада*. 1918. 20 (7) червня № 104. С. 2.

²⁷ Там само.

²⁸ [Без автора, редакційна]. До скликання собору. *Нова рада*. 1918. 6 червня (24 травня). № 93. С. 2.

²⁹ [Без автора, редакційна]. На потреби всеукраїнського православного церковного собору. *Нова рада*. 1918. 11 червня (29 травня). № 97. С. 2; [Без автора, редакційна]. Що коштує собор. *Нова рада*. 1918. 22 (9) червня. № 106. С. 2.

Пречиста Мати Його допоможуть нам з того стану визволитися. Після літургії, Антоній харківський, вже jako київський і галицький митрополит, одслужив, з великим артизмом, передсоборний молебен, звернувшись наприкінці його на московській мові до свого українського стада з дуже тонкою та дипломатичною промовою, в якій, порівнявши січневую сесію собору і, судячи по натякам, поведінку на ньому українців, з апостольською зрадою Христові, висловив надію, що нова сесія, відбуваючись під час Зелених свят, дасть наслідки вшестя Святого Духа на Апостолів, і принесе церкві спокій. По одправі Служби Божої і молебня присутні підходили під владиче благословення. В церкві, порівнюючи з першим соборним одкриттям, народу було мало. Хор, очевидно якийсь чернечий, співав дуже зле»³⁰.

Друга сесія Собору тривала від 8 (21) до 28 червня (11 липня) 1918 р. і мала виразний політичний характер. У будинку Релігійно-просвітницького товариства відбулося 16 пленарних засідань, головним питанням яких стали визначення статусу Православної Церкви в Україні (автокефалія чи автономія) та формування органів вищого церковного управління. За повідомленням газети «Нова рада», перевагу здобули проросійські налаштовані священнослужителі. 14 (27) червня 1918 р. вони домоглися позбавлення прихильників українізації – членів колишньої Всеукраїнської православної церковної ради – права брати участь у прийнятті рішень³¹. 26 червня (9 липня) президію все ж було відновлено³², проте це було запізно.

У цьому ж числі видання була вміщена заява П. Мазюкевича про складання ним повноважень члена зібрання. Вона стала відповіддю на різку критику його літературної діяльності. Публіцист категорично відкинув звинувачення у «підриві собору» та «наклепах», наголосивши, що його прагненням було відродження первісної церковної істини «тільки на ґрунті щирості й любові»³³. Він наголошував, що його оцінки не були проявом ворожої діяльності, а становили спробу очищення й оздоровлення релігійного життя. Особливо громадський діяч заперечував звинувачення у підриві авторитету єпископату, пояснюючи, що виступав лише проти зловживань окремих ієрархів, а не проти Собору чи церковної влади загалом.

Як зазначав пізніше митрополит УАПЦ Василь Липківський, після дискредитації членів Української Церковної Ради «собор вже жваво взявся за вирішення самих ґрунтовних питань щодо життя Української Церкви і вирішив їх майже одностайно»³⁴. Оскільки представник гетьманського уряду не наполягав на автокефалії, а значна частина делегатів із виразно проукраїнською позицією не змогла взяти участь у засіданні, 26 червня (9 липня) 1918 р. було схвалено проект статуту архієпископа Волинського Євлогія (Георгієвського) – «Тимчасового Вищого Церковного Управління в Україні».

Згідно з положеннями цього документа, Православна Церква в Україні визнавалася автономною, однак зберігала канонічний зв'язок із Всеросійським патріархом. Останній залишав за собою вирішальне право затверджувати кандидатури на єпископські кафедри; розглядати скарги на українських єпископів; ухвалювати статут Вищого церковного управління тощо³⁵. Отже, юридично закріплювалася лише часткова самостійність Української Церкви, тоді як ключові важелі управління залишалися в руках Московського патріархату.

У статті «Поміж двох уній» від 29 червня (12 липня) 1918 р. П. Мазюкевич розкритикував рішення учасників літньої сесії. На його переконання, компромісні кроки міністра ісповідань та окремих представників духовенства, спрямовані на «збереження рівноваги», фактично заблокували можливість остаточного розв'язання церковного питання й поставили під сумнів здатність Собору стати дієвим чинником національно-релігійного відродження. Схожу оцінку висловив й сучасний історик В. Ульяновський, наголошуючи, що Собор не виправдав суспільних очікувань.

Подальший розвиток подій виявився показовим. 23 липня (5 серпня) 1918 р. голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб та міністр ісповідань В. Зінківський, не погоджуючись із рішенням Собору, надіслали разом із проектом «Тимчасового Вищого церковного управління в Україні» листа до Москви. У ньому містилося прохання не затверджувати положення, які передбачали повне збереження патріаршої юрисдикції над Україною. Такий крок свідчив

³⁰ Мазюкевич П. Одкриття Всеукраїнського православної церковного собору. *Нова рада*. 1918. 21 (8) червня. № 105. С. 2.

³¹ Мазюкевич П. Изволися Духу Святому. *Нова рада*. 1918. 27 (14) червня. № 109. С. 3.

³² Там само.

³³ Мазюкевич П. До відома громадянства. *Нова рада*. 1918. 27 (14) червня. № 109. С. 3.

³⁴ Липківський В. Історія Української Православної Церкви. Розділ 7: Відродження Української Церкви. Вінні-пер, 1961. С. 12.

³⁵ Автокефалія для Української Церкви: спроба №? *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.ua/avtokefaliya-dlya-ukrajinskoji-cerkvi-sproba_n35911.

про усвідомлення гетьманським урядом загрози, що несли для національно-державних інтересів механізми збереження залежності від Всеросійського патріархату. Водночас це наголошувало на складності ситуації, коли політична влада, балануючи між тиском зовнішніх сил та внутрішніми суперечностями, змушена була шукати компроміси, які в очах значної частини українського суспільства виглядали як поступки.

17 (30) жовтня 1918 р. газета «Нова Рада» повідомила про надходження грамоти від патріарха Московського Тихона (Белавіна) на ім'я архієпископа Подільського та Брацлавського Пимена (Пегова). У документі були визначені основні принципи статусу Православної Церкви в Україні, викладені в шести пунктах:

1. Православні єпархії в Україні, залишаючись невід'ємною частиною Всеросійської Церкви, утворюють церковну область на засадах автономії з окремими особливими правами, що поширювалися на місцеві церковні справи, адміністрацію, просвітництво, місіонерство, добродійність, монастирське та господарське життя, а також судочинство й шлюбні питання.

2. Постанови Всеросійського Церковного Собору та розпорядження патріарха є обов'язковими для Української Церкви.

3. Єпископи, духовенство та представники парафій України повинні брати участь у Всеросійських Церковних Соборах.

4. Патріарх мав право надсилати своїх представників до Українського Церковного Собору.

5. Патріарх затверджував митрополитів і правлячих архієреїв в Україні.

6. За патріархом зберігалися всі права, визначені соборними ухвалами щодо його компетенцій та обов'язків³⁶.

Отже, грамота закріплювала за Українською Церквою лише формальну автономію, яка на практиці залишала її у прямій залежності від Московського патріархату. Це фактично нівелювало можливість здобуття повноцінної автокефалії й загострювало суперечності між церковними та державними колами в Україні.

У цій ситуації уряд визнав необхідність скликання третьої сесії Всеукраїнського Православного Церковного Собору, на якій планувалося переглянути додатки до Статуту Вищої Церковної Управління в Україні. Водночас Міністерство ісповідань розглядало майбутні засідання як нагоду знову поставити на порядок денний питання про автокефалію.

Події весни–літа 1918 р. засвідчили, що питання церковної незалежності тісно перепліталося з політичними процесами та державотворчими прагненнями. На сторінках «Нової Ради» простежується широкий спектр думок – від радикальних вимог створення національної Церкви до компромісних закликів уникати конфлікту. Така дискусійність відображала кризу єдності в українському суспільстві та нерівність сил у боротьбі за релігійну самостійність. Водночас сама активізація церковного питання стала вагомим елементом українського відродження, що визначило подальший напрям руху до автокефалії у XX та XXI ст.

References

Haievskiy, S. (1918). Do spravy avtokefalii ukraïnskoi tserkvy [On the matter of autocephaly of the Ukrainian Church]. *Nova rada – New council*, 95, P. 2.

Klepak, A. (2025). Rukh za avtokefaliuu Ukraïnskoi Tserkvy v pershyi rik revoliutsii: nastroi, tendentsii ta vnutrishnii sprotyv sered dukhovenstva (za materialamy hazety «Nova Rada») [The movement for the autocephaly of the Ukrainian Church in the first year of the revolution: sentiments, trends and internal resistance among clergy (based on materials of the «Nova Rada» newspaper)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 74–81.

Kyrydon, A. (2013). Relihiino-tserkovne zhyttia v period Hetmanatu: problemne pole vzaiemodii [Religious–ecclesiastical life during the Hetmanate: the problematic field of interaction.] *Natsionalna ta istorychna pamiat – National and historical memory*, 7, P. 252–259.

Lypkivskiy, V. (1961). Istoriiia Ukraïnskoi Pravoslavnoi Tserkvy. Rozdil 7: Vidrozhennia Ukraïnskoi Tserkvy [History of the Ukrainian Orthodox Church. Chapter 7: The revival of the Ukrainian Church]. Winnipeg, Canada.

Maziukevych, P. (1918). Do likvidatsii ukraïnskoho pravoslavno-tserkovnoho rukhu [On the liquidation of the Ukrainian Orthodox Church movement]. *Nova rada – New council*, 94, P. 2.

Maziukevych, P. (1918). Do vidoma hromadianstva [For the attention of citizens]. *Nova rada – New council*, 109, P. 3.

Maziukevych, P. (1918). Odkryttia Vseukraïnskoho pravoslavnoho tserkovnoho soboru [Opening of the All-Ukrainian Orthodox Church Council]. *Nova rada – New council*, 105, P. 2.

Maziukevych, P. (1918). Izvolisia Duhu Svyatomu. *Nova rada – New council*, 109, P. 3.

³⁶ [Без автора, редакційна]. *Грамота патріарха. Нова рада*. 1918. 17 (30) жовтня. № 200. С. 2–3.

Reient, O., Lysenko, O. (2017). Problemy orhanizatsii dukhovno-relihiinoho zhyttia v konteksti ukrain-skoi revoliutsii (1917–1921) [Problems of organizing spiritual and religious life in the context of the Ukrainian revolution (1917–1921)]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the I. Kuras Institute of political and ethno-national studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 5–6 (91–92), P. 254–283.

Shelukhyn, S. (2018). V tserkovnykh spravakh [In church matters]. *Nova rada – New council*, 95, P. 1.

Starodub, A. (2010). Vseukrainskyi pravoslavnyi tserkovnyi Sobor 1918 r.: ohliad dzherel [All-Ukrainian Orthodox Church Council of 1918: a source review]. Kyiv, Ukraine.

Syvyi, M. (2018). Tserkovno-politychne krutiistvo [Church-political intrigue]. *Nova rada – New council*, 83, P. 1.

Ulianovskiy, V. (1997). Tserkva v Ukrainskii Derzhavi 1917–1920 rr. (Doba Hetmanatu Pavla Skoropadskoho) [The Church in the Ukrainian state, 1917–1920 (The Era of Hetman Pavlo Skoropadskiy)]. Kyiv, Ukraine.

Yevsieieva, T. (2004). Rosiiska pravoslavna tserkva v Ukraini 1917–1921 rr.: konflikt natsionalnykh identychnosti u pravoslavnomu poli [Russian Orthodox Church in Ukraine, 1917–1921: conflict of national identities in the Orthodox sphere.]. Kyiv, Ukraine.

Клепак Аліна Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. К. Ушинського (вул. Слобідська, 83, м. Чернігів, 14021, Україна).

Клепак Alina – candidate of historical sciences (Ph. D.), docent at K. Ushynskiy Chernihiv regional institute of postgraduate pedagogical education (83 Slobidska str., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: alya2879@ukr.net

Дата подання: 20 жовтня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 13 листопада 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Клепак, А. Релігійно-церковне питання в добу Гетьманату за матеріалами газети «Нова Рада» (весна–літо 1918 р.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 92–99. DOI: 10.58407/litopis.250610.

Цитування за стандартом APA

Klepak, A. (2025). Relihiino-tserkovne pytannia v dobu Hetmanatu: za materialamy hazety «Nova Rada» (vesna–lito 1918 r.) [The religious–ecclesiastical question during the Hetmanate: based on materials from the newspaper “Nova Rada” (spring–summer 1918)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 92–99. DOI: 10.58407/litopis.250610.

Віталій Шуміло

МИТРОПОЛИТ АНТОНІЙ (ХРАПОВИЦЬКИЙ) ТА ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ¹

METROPOLITAN ANTHONY (KHRAPOVITSKY) AND THE IDEA OF UKRAINIAN STATEHOOD

DOI: 10.58407/litopis.250611

© В. Шуміло, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-5422>

Мета публікації – на історичних матеріалах, які раніше лишалися поза увагою дослідників, розглянути історію взаємин предстоятеля Православної Церкви в Україні Митрополита Київського та Галицького Антонія (Храповицького) і голови Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського. У цьому полягає її **новизна** роботи. Для вивчення взаємодії гетьманської влади та православної єпископату в Україні використано історико-системний **метод**, застосовано критичний аналіз архівних матеріалів та спогадів учасників подій. **Висновок**: усталена в українській історіографії міфологема про ворожість митрополита Антонія (Храповицького) до української ідеї її державності та, як наслідок, конфронтацію Митрополита з Гетьманом П. Скоропадським – хибна. Митрополит Антоній із перших днів очолення Православної Церкви в Україні зайняв позицію активної та щирої підтримки політики Гетьмана в питанні українського державного будівництва. Із підозрливих напочатку, їхні взаємини поступово переросли в шанобливі та довірчі, оскільки митрополит Антоній був переконаним ідейним прихильником і помічником Гетьмана у його державній політиці. Повалення Гетьманату об'єднаними силами українських соціалістів, анархістів та російських більшовиків призвело до падіння Української Держави й скерувало історичний хід церковних і державних подій в інше русло, втягнувши Україну в хаос громадянської війни та советської окупації, зупинивши розвиток державного будівництва на кілька десятиків років та змінивши історію Української Церкви.

Ключові слова: митрополит Антоній (Храповицький), гетьман Павло Скоропадський, українська ідея, українська державність, консерватизм, монархія, Православна Церква в Україні.

*The purpose of the publication is to use historical materials that previously fell out of the field of view of researchers to consider the history of the relationship between the Primate of the Orthodox Church in Ukraine, Metropolitan Anthony (Khrapovitsky) of Kyiv and Galicia, and the head of the Ukrainian State, Hetman Pavel Skoropadsky. It also gives the **novelty** of the work. To study the interaction between the Hetman's power and the Orthodox episcopate in Ukraine, a historical-systemic method was used, a critical analysis of archival materials and the memories of participants in the events was applied. **Conclusion.** The mythology established in Ukrainian historiography about the hostility of Metropolitan Anthony (Khrapovitsky) to the Ukrainian idea and Ukrainian statehood and, as a consequence, the confrontation of the Metropolitan with Hetman P. Skoropadsky is erroneous. From the first days of heading the Orthodox Church in Ukraine, Metropolitan Anthony took the position of active and sincere support for the Hetman's policy on the issue of Ukrainian state building. From being initially suspicious, their relationship gradually grew into respectful and trusting, since Metropolitan Anthony was a convinced ideological supporter and assistant to the Hetman in his sovereign policy. The overthrow of the Hetmanate by the united forces of Ukrainian socialists, anarchists and Russian Bolsheviks led to the fall of the Ukrainian State and steered the historical course of church and state events in a different direction, plunging Ukraine into the chaos of civil war*

¹ Доповідь вперше виголошена на Міжнародній науковій конференції «Митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький) – філософ, богослов, церковний діяч», присвяченій 80-й річниці від дня кончини митрополита Антонія (10 серпня 1936 р.). Конференція відбулася в Чернігові (Україна) 19–20 листопада 2016 р. на базі Інституту історії Національного університету «Чернігівський колегіум» у співпраці зі Свято-Богородицьким Лесинським монастирем (Провемон, Франція) і Таврійським національним університетом ім. В.І. Вернадського (Сімферополь–Київ). Для цієї публікації, приуроченої до 80-річчя загибелі Гетьмана України П. Скоропадського (26 квітня 1945 р.), стаття суттєво розширена й доповнена.

and Soviet occupation, terminating the development of power building in Ukraine for several decades and changing the history of the Ukrainian Church.

Key words: Metropolitan Anthony (Khrapovitsky), Hetman Pavel Skoropadsky, Ukrainian idea, Ukrainian statehood, conservatism, monarchy, Orthodox Church in Ukraine

В українській історіографії існує міфологема про митрополита Антонія (Храповицького, 1863–1936) як про людину, котра була безумовно ворожа до української ідеї загалом та української державності зокрема. Для підтвердження цієї думки, як правило, апелюють до його дореволюційних статей про монархію в Росії, а також – уже після Лютневої революції та більшовицького перевороту – вказують на неприйняття митрополитом автокефалії православної Церкви в Україні, українізації церковного богослужіння та конфронтацію із Всеукраїнською Православною Церковною Радою (далі – ВПЦР), що виникла в Києві на початку грудня 1917 р. та оголосила себе Вищою церковною владою в Україні.

Поява цієї міфологеми є результатом недостатньо об'єктивного та глибокого вивчення фактів і документів тієї епохи, а також, на наш погляд, надмірно емоційної інтерпретації деяких із них або хронологічної неточності в описі подій. Відтак історія перебування митрополита Антонія на Київській кафедрі потребує переосмислення, залучення до дослідження нових документів і фактів і, звичайно, встановлення хронологічної точності, що конче необхідно для об'єктивного погляду на нашу історію.

Так, наприклад, при розгляді питання про конфронтацію з ВПЦР важливо простежити хронологічну послідовність того, що сталося. Конфлікт було створено не митрополитом Антонієм – він виник задовго до того, як Антонія було обрано на кафедру Митрополита Київського і Галицького (19 травня 1918 р.). Причина виникнення конфронтації – зіткнення двох різних світоглядних позицій. З одного боку – членів ВПЦР, до якої входили священники й віряни, котрі наполягали на цілковитій українізації та автокефалії Церкви в Україні та бажали вирішити ці питання швидким революційним способом. З іншого – етнічних архієреїв-великоросів (чи обрусілої польсько-української шляхти, як у випадку з митрополитом Антонієм, чії предки походили зі старовинного шляхетського стану Речі Посполитої), які на той час посідали більшість українських кафедр і не розуміли й не приймали як саму ідею відділення (автокефалії) Української Церкви від Московського патріархату (до речі – тільки-но відновленого в Москві після 200-річної перерви – 18 листопада 1917 р.), так і не сприймали ВПЦР як таку внаслідок консервативності свого виховання, богословської освіти та несприйняття змін, що відбувалися в країні. Для них ВПЦР була «революційною установою, яка не зважала ні на церковні канони, ні на права, яка підтримувала всілякі перевороти, якщо потрібно, то й насильства»².

Наврядчи цю цитату, ми не даємо оцінки діяльності ВПЦР, а лише хочемо звернути увагу на те, що, насправді, це був конфлікт двох світоглядів, які протистоять один одному, в чомусь непримиренних між собою: *ліберально-революційного та консервативно-традиціоналістського*, а не конфлікт на національному ґрунті – між українцями та великоросами, – хоча ззовні може здаватися саме так і саме так сприймається більшістю дослідників. Мине трохи часу, і вже в самій Росії розпочнеться протистояння на тому ж ґрунті – між консервативним та ліберальним духовенством, що призведе до так званого «оновленського розколу» і створення «Живої церкви». У цьому контексті ВПЦР була українським оновленським рухом, часом навіть радикальнішим, ніж у Росії³, що неминуче вело до конфлікту та конфронтації з традиційно-православним єпископатом і духовенством.

² Так оцінював діяльність ВПЦР гетьман Павло Скоропадський (цит. за: Ульяновський В. Церква в українській державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ: Либідь, 1997. С. 7).

³ На історії встановлення ієрархії УАПЦ формації 1920-х рр. зупинятися не будемо, вона широко висвітлена в історичній літературі. Нагадаємо лише, що ця ієрархія постала в 1921 р. нетрадиційним для православної Церкви способом: т. зв. «пресвітерський покладанням рук», коли хіротонія в архієрейський сан відбулася групою священників: «23 жовтня ... присутніми на соборі 30 священниками був рукоположений в єпископи протоієрей Василій Липківський, а 25 жовтня єпископом Васиєм Липківським та всім пресвітерством висвячено на єпископа протоієрея Нестора Шараївського» (Походження єпископату в зв'язку з питанням про благодатність ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. *Церква й життя. Орган УАПЦ*. 1927. Ч. 1. С. 59). Тоді як за церковним законодавством – встановленими Вселенськими Соборами раз і назавжди канонами – єпископську хіротонію можуть здійснювати не менше ніж два архієреї (Правило святих апостол 1-е. *Книга правил Святих Апостол, Святих Соборів Вселенських і Поместних і Святих Отець*. Москва: Синодальная тип-я, 1893. Л. 11), а ієреї взагалі не приймають в цьому таїнстві участь. Канонічність цих хіротоній не визнавали навіть оновленці, які, як і УАПЦ, впровадили безліч церковних нововведень, включаючи одружений єпископат. Наприклад, у внутрішньому звіті Чернігівського ОДПУ за травень 1923 р. бачимо таке повідомлення: «Со стороны єпископа автокефальной Церкви Ивана Павловского были попытки слияния с группой “Ж-Ц” для совместной борьбы с Тихоновцами. Переговоры велись с епископом “Ж-Ц” Александром Мигулиным и уполномоченным В.Ц.С., но получив ответ что вести работу можно только при условии его досрочить, Павловский прервал переговоры» (Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-15. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 35).

Такі розбіжності між революційно та консервативно налаштованими частинами суспільства виникли в ті роки практично в усіх сферах суспільного життя, у культурі та мистецтві, що було спровоковано надто різким поворотом історії в 1917 р. Революція привнесла в маси увялення про можливість цілковитого «оновлення», створення абсолютно нових форм існування шляхом рішучих і якнайшвидших змін без огляду на традицію та встановлені правила. Під прапором протиріч між тими, хто намагався спиратися на фундамент сформованих пріоритетів, і тими, хто прагнув зруйнувати їх якнайшвидше, щоб створити щось нове, суголосне з політичними подіями, минула вся перша третина ХХ ст.

Консервативно налаштовані архієреї не сприймали революційні події, не могли (та й не хотіли) надто швидко приймати рішення відповідно до обстановки, що змінилася, – ліберально налаштоване духовенство та віряни не хотіли миритися з «косністю» церковного начальства й бажали швидких і радикальних змін. Ні перші, ні другі, по суті, не були готові до діалогу, не зуміли почути один одного та знайти точки дотику для досягнення взаємоприйняттого компромісу. Тож митрополит Антоній застав у Києві вже сформований світоглядний конфлікт, який розділив київську православну громаду на два ворогуючі табори і встиг перерости у відкрите протистояння.

Митрополит Антоній був архієреєм консервативних і монархічних поглядів, але водночас він був далеким від абсолютного неприйняття громадської думки. Він зумів зрозуміти *суть* змін, що відбулися в Росії та Україні. Зміг оцінити переваги мирного життя в Україні під українським та православним урядом гетьмана Павла Скоропадського, – порівняно з уярмленою більшовизмом і богоборством Росією, на території якої вже вирувала кривава громадянська війна, – і сприйняти чужу йому колись українську ідею та українську державність крізь призму консервативного та монархічного світогляду. Шлях цей був непростим, часто суперечливим, як і сам час, у який митрополиту Антонію довелося жити, богословствувати, багато що переосмислювати та приймати важливі рішення.

Значна частина життя митрополита Антонія пройшла в Україні – спочатку як єпископа Волинського, потім архієпископа Харківського й, нарешті, Митрополита Київського і Галицького. Із титулом Київського Митрополита він пішов на еміграцію, і з цим титулом назавжди увійшов до історії. Тому його еволюція в питанні української ідеї та державності, повільна, подекуди болюча, – як для нього самого, так і для його українського оточення, – закономірна. Народившись у Великоросії та отримавши виховання вірного трону російського дворянина, Антоній, ставши єпископом Волинським, не сприймав ідею українства, не розумів сподівань нечисленної тоді української інтелігенції. Це були два різні світи, дві різні психології, два різні ментальні типи. Відомі його досить різкі висловлювання про українську мову, яку він, як офіційно вважалося в Російській імперії, називав «малоросійським діалектом» і виступав рішуче проти українізації богослужіння. Задля справедливості зазначимо, що він категорично ставився також і до русифікації богослужіння і був проти використання в церковних службах перекладених російською мовою богослужбових текстів. Такий характерний приклад: у богословських статтях і проповідях він ніколи не цитував Біблію в російському синодальному перекладі, але завжди використовував церковнослов'янський текст. Тобто, наголосимо на цьому ще раз, за світоглядом він був консерватором, проте аж ніяк не русофобом чи українофобом. Однак консерватором не закостенілим, а з дуже живим і допитливим розумом. Він не боявся визнавати помилки й не боявся привнести новий струмінь у богослов'я та церковне буття, коли бачив, що консерватизм перетворюється на відсталість і заважає здоровому плину життя. Його «Догмат Спокути»⁴, – про «сосрадательную любовь Христа к человечеству», – який зробив справжній переворот у закостенілому схоластичному богослов'ї, – найкраще тому підтвердження. Проекція співстраждання у любові Христа до людини на співстраждання у любові пастиря до пастви у вченні Антонія суттєво змінила моральне та пастирське богослов'я й дуже скоро дала свої плоди. Велика кількість архієреїв-новомучеників православної Церкви ХХ ст., знищених советською владою, і в першу чергу серед тих, хто не прийняв сергіянства, були учнями Антонія, не кажучи вже про незліченний сонм духовенства. Російська Зарубіжна Церква старої формації, якою вона була до унії з РПЦ МП (17 травня 2007 р.), – яка захищала моральну правду та духовну свободу Церкви «перед лицем пануючого зла»⁵, – це також плід діяльності митрополита Антонія, його живого та практичного розуму.

⁴ Вперше виданий у Києві 1917 р., проте основні його положення зустрічалися в богословських статтях значно раніше (наприклад, «Роздуми про рятівну силу Христових страстей» 1890 р., «Яке значення для морального життя має віра в Ісуса Христа» 1896 р.), та насамперед – у лекціях з пастирського богослов'я.

⁵ Так називалася одна з перших і найкращих монографій з історії Російської Церкви ХХ ст. багаторічного секретаря Архієрейського Синоду РПЦЗ єпископа Григорія (Грaббе) (див.: Григорий, єпископ. Русская Церковь перед лицом господствующего зла. Джорданвилл: Тип-я преп. Иова Почаевского, 1991. 175 стр.).

Під ту пору, коли архієпископа Антонія було обрано на Київську кафедру, в Росії відбулися істотні зміни: монархії більше не було, країну оголошено федеративною демократичною республікою, згодом у Петрограді стався більшовицький переворот і Росія поринула в хаос громадянської війни.

В Україні в цей час нерішуча й переважно соціалістична Центральна Рада 29 квітня 1918 р. була повалена й встановлено Гетьманат – на чолі з бойовим генералом, нащадком старовинного козацького роду гетьманом Павлом Скоропадським (1873–1945), – людиною, яка втілювала в державній політиці поміркований консерватизм. Встановлення гетьманської влади було прийняте в Україні з пролеґненням: тут утворився справжній оазис мирного життя посеред бурхливого океану громадянської війни⁶.

Гетьман П. Скоропадський, уклавши союз із Німеччиною, справді зумів відновити в країні гідне мирне життя. Працювали фабрики та заводи, діяли школи та університети, Церква, на відміну від Советської Росії, мала свободу, – навіть більшу, ніж це було за часів імперії.

Однак відбулися й важливі зміни. Україна була проголошена унітарною державою, зі своєю внутрішньою та зовнішньою політикою, державною мовою стала українська, в країні відбувалася поступова дитроусифікація. За таких нових політичних умов архієпископ Антоній очолив Київську митрополічу кафедру.

Гетьман П. Скоропадський вважав себе людиною православною⁷, тому не був байдужим до питання взаємовідносин держави та Церкви: Православна Церква у Гетьманаті мала протекторат держави, хоча держава не втручалася в життя Церкви й не зазіхала на її внутрішню свободу⁸. Це підтверджують, зокрема, вибори в Києві 19 травня 1918 р. Митрополита Київського і Галицького: незважаючи на бажання Гетьмана бачити на Київській митрополічій кафедрі свою людину, Київським єпархіальним з'їздом було обрано, як згадувалося вище, архієпископа Харківського Антонія (Храповицького) – людину, в Церкві шановану, відомого педагога та богослова. Скоропадський, хоч і був незадоволений кандидатурою Антонія, не перешкодив цьому вибору та зрештою визнав його легітимність⁹. Саме за митрополита Антонія Православна Церква в Україні в липні 1918 р. проголосила

⁶ «Весна 1918 года прошла здесь сравнительно спокойно. После Брест-Литовского мира в марте немцы заняли Украину, которая с 22 января объявила себя независимой республикой. С помощью немцев и под их контролем правительство гетмана Скоропадского, взявшее власть в апреле, пыталось восстановить порядок в стране», – зі спогадів Анастасії Ширинської (Ширинская А.А. Бизерта. Последняя стоянка. Москва: Воениздат, 1999. С. 79). Костянтин Паустринський, який Скоропадському не симпатизував, у спогадах про той період, про масовий наплив біженців із Росії в Україну, зокрема до Києва, писав: «Население города почти удвоилось за счет москвичей и петроградцев» (Паустовский К. Начало неведомого века. *Начало неведомого века. Время больших ожиданий*. Киев: Дніпро, 1985. С. 94). «При гетьманській владі в державі, в житті міста швидко відновився лад і порядок. В крамницях і на базарі були продукти й не по дорожчих цінах. Досить добре функціонували шляхи сполучення», – згадував український професор-емігрант Іван Марченко (Марченко І.О. Корені мого патріотично-національного самовизначення. Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2017. С. 39). Зі спогадів людей, які належали до різних політичних таборів – білоемігрантського, советського та національного українського, – видно, що в Україні стараннями гетьмана Павла Скоропадського, порівняно з іншою частиною колишньої Російської імперії, справді встановилися відносні мир та порядок. Підтвердження цього можуть бути також спогади людини, яка загалом була далекою від будь-якого політичного угруповання чи напрямку – дружини поета та перекладача Бенедикта Лівшиця Катерини Лівшиць: «Помню Киев в Гражданскую войну – страшный, обстреливаемый, с мертвыми, валяющимися на мостовых, но и в эти годы жизнь продолжалась. В моменты затишья мы учились ... В Киеве военных лет, как это ни странно, кипела театрально-литературная жизнь. Многие литераторы, артисты, художники, спасаясь от голода, уезжали из Москвы и Петрограда в Киев. Работали литературные кафе, театры, выставки. Помню, как мы веселой гурьбой гуляли по Крещатику» (Лившиц Е.К. «Я с мертвыми не развожусь!...»: Воспоминания. Дневники. Письма / Сост., вст. ст. П. Нерлера, примеч. и указ. П. Нерлера и П. Успенского. Москва: Изд-во АСТ, 2019. С. 69–70). Ці спогади були написані в 1960–1970-ті рр., за советської влади, тому вони досить стримані та обережні, але із контексту зрозуміло, що йдеться про Київ часів гетьмана П. Скоропадського.

⁷ Про релігійність родини Скоропадських і самого Гетьмана див.: Папакін Г. Гетьман Павло Скоропадський і Церква (за матеріалами родинного листування і спогадів). *Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992–2017), 23 листопада 2017 р.* Київ, 2017. Ч. 2. С. 22–36.

⁸ Детальне дослідження державно-церковних відносин за часів Гетьманату не є завданням цієї статті, тому зупинятися на них не будемо. Про церковну політику Української Держави та особисте ставлення Гетьмана до багатьох питань державно-церковних відносин є багато цікавого й важливого у спогадах, написаних П.П. Скоропадським на поч. 1920-х рр. в еміграції (Скоропадський Павло. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Голівний редактор Ярослав Пеленський. Київ–Філадельфія, 1995. 494 с.), а також у спогадах міністра сповідань при Гетьманському уряді В.В. Зінківського (Зеньковский В.В. Пять месяцев у власти [Воспоминания] / Под ред. М.А. Колерова. Москва: REGNUM, 2011. 648 с.).

⁹ На вимогу Гетьманського уряду обрання Антонія (Храповицького) на Київську митрополічу кафедру Київським єпархіальним з'їздом, який за статусом мав право обирати лише єпархіального архієрея, а не предствителя усієї Церкви, було винесено на розгляд Всеукраїнського Православного Церковного Собору та затверджено більшістю голосів. Фактично вибори Антонія відбулися двічі; у результаті Гетьман визнав за Антонієм статус Митрополита Київського і Галицького (див.: Никон (Клицкий), архієпископ. Положение церковных дел на Украине. *Жизнеописание блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого*. Нью-Йорк: Изд-е Южно-Американской и Канадской епархии, 1958. С. 230–233).

автономію¹⁰, яку українські ієрархи вважали проміжною ланкою на шляху до автокефалії¹¹.

Прийнято вважати, що у гетьмана Павла Скоропадського та митрополита Антонія від початку не склалися взаємини, і вони так і залишилися антагоністами, причому, – з вини Антонія. Звідси, як правило, висновують, що Антоній не сприймав Україну як самостійну державу та тільки й чекав, коли ця держава впаде. Це не так, неупереджений аналіз фактів приводить до інших висновків.

Насамперед, слід звернутися до спогадів самого Гетьмана, написаних уже в еміграції та які стали підбиттям підсумків його державної діяльності¹². У них Павло Петрович неодноразово називає митрополита Антонія «видатною особистістю», «людиною великого розуму» тощо, пише про нього з незахисною повагою, хоч і критикує досить жорстко за його світогляд, вважаючи Антонія архієреєм старої формації, не здатним діяти за нових умов, що склалися в Україні: «Митрополит Антоній ... безумовно розумна людина, не зумів прив'язати до себе свою паству (мається на увазі українська громада, про що йшлося вище – *В.Ш.*). При всьому його розумі, він аж надто самодержавного спрямування, що не годиться у нас [в Україні], бо народ наш справді переконаний демократ. З митрополитом Антонієм я був у видимих добрих стосунках, але я зовсім не поділяв його поглядів»¹³. Ця різниця у поглядах, проте, не завадила митрополиту Антонію, котрий мав, за словами Гетьмана, «розум самодержавного спрямування», зробити главі української держави, представнику старовинного козацького та гетьманського роду пропозицію, виконання якої назавжди закріпило б статус України як самостійної та незалежної держави. До цієї пропозиції ми повернемося пізніше.

Як видно зі спогадів П. Скоропадського, антагоністами вони не були, хоча на початку їхнього знайомства, справді, у Гетьмана до митрополита Антонія було насторожене ставлення: він очікував, що буде конфронтація та повне нерозуміння. Своєю розумною та зваженою адміністративною політикою Митрополит цю напругу зняв. Сам Скоропадський згадує про це так: «як людина безумовно великого розуму, [митрополит Антоній] написав мені з великим достоїнством листа, в якому він визнав мою владу...»¹⁴ тощо.

Гетьман мав складні стосунки із «чорносотенною» частиною російської громадськості в Києві, яка не приймала державності України й багато принесла шкоди, зокрема, у справі формування українського гетьманського війська зі складу бойових кадрових офіцерів колишньої Імператорської армії¹⁵, але й тут митрополит Антоній був не антагоністом, а союзником і помічником Гетьмана. П. Скоропадський припускає, що негласним центром «правої» інтелігенції та офіцерства в Києві був митрополит Антоній. Найвірогідніше, це було справді так. Гетьман свідчить: «Протягом усього Гетьманства праві організації сиділи досить смирно», тобто очевидно, що митрополит Антоній своїм авторитетом стримував антиукраїнські та антиурядові виступи правих російських організацій. Прямих доказів цього поки що немає, але на підтвердження нашої думки можна навести витяги з доку-

¹⁰ Офіційна назва, ухвалена Всеукраїнським Церковним Собором: Православна Церква на Україні (ПЦУ). Див.: Положення о временном Высшем управлении Православной Церкви на Украине (принято Собором Украинской Церкви 9 июля 1918 года). *Собрание определенных и постановлений Священного Собора Православной Российской Церкви*. Москва: Изд-е Соборного Совета, 1918. Вып. 4. С. 18–20.

¹¹ Так, навіть через шість років після проголошення автономії, незважаючи на те, що Церква в Україні була советською владою практично розгромлена, на запитання слідчого 15 вересня 1924 р. «Кого Ви вважаєте главою Російської Церкви?», єпископ Глухівський та Ніжинський Дамаскин (Цедрик, 1877–1937) відповідає: «Ми, українські єпископи, які здійснюють широкую церковну автономію, але стали на шлях автокефалії (курсив наш – *В.Ш.*), надали до можливості Соборним шляхом затвердити автокефалію Укр[аїнської] церкви до того моменту, через обов'язкові для нас канони, вважаємо Патріарха Тихона главою Російської та Української церкви» (Центральний архів Федеральної служби безпеки Росії. Спр. Н-3677. Т. 7. Арк. 3). Варто завважити, що голова ПЦУ митрополит Антоній у цей час перебував на еміграції в Сербії, зберігаючи титул митрополита Київського і Галицького. Називати слідчому ім'я митрополита-емігранта, рішучого противника советської влади, єпископ Дамаскин не став, тому тимчасовим главою Української Церкви він назвав патріарха Тихона, що фактично так і було, адже ні патріарх Тихон, ні митрополит Петро (Полянський, 1862–1937), який очолив Російську Церкву після смерті Патріарха, не наважилися, незважаючи на тиск ОДПУ, змістити з Київської митрополітичної кафедри соборно обраного митрополита Антонія (що могло бути також моментом солідарності з архієреєм-емігрантом – тихий, негласний протест проти антицерковної політики советської влади). Вперше це зробив митрополит Сергій (Страгородський) уже після оприлюднення в липні 1927 р. декларації про лояльність до советської влади, проте він уже не вважав Церкву в Україні автономною, оскільки не дотримувався ні канонів, ні рішень та постанов Всеросійського Помісного Собору 1917–1918 рр., і тим більше – рішень Всеукраїнського Церковного Собору 1918 р. за гетьмана Павла Скоропадського.

¹² Скоропадський Павло. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Головний редактор Ярослав Пеленський. Київ–Філадельфія, 1995. 494 с.

¹³ Там само. С. 199.

¹⁴ Там само. С. 198.

¹⁵ Що привело, зрештою, до окупації більшовиками України та встановлення тут, слідом за Росією, червоного терору як української, так і російської частини населення, і в першу чергу – тієї самої «великоросійської громадськості», яка цькувала Гетьмана та саботувала формування боездатної української армії.

ментів, складених особисто митрополитом Антонієм, які ясно та недвозначно свідчать про його погляди на Україну та українську державність.

Так, на проханні колишнього директора Комратського реального училища Івана Голубовського (втікач із Бессарабії в Україну) про клопотання перед українською владою про надання Голубовському бодай якогось місця служби, читаємо: «Якщо я цей лист передам міністру, то [ви] ніколи нічого не отримаєте. Потрібно писати не про Царя та про Росію, а про Україну. Подайте йому прохання українською мовою, пояснивши, що Ви є уродженцем Холмської єпархії...»¹⁶.

Митрополит вважав непорушним обов'язком духовенства Церкви, яку очолював, молитися за владу України, і карав священнослужителів, які порушували цю вимогу. Після повідомлення Міністерства сповідань про те, що в деяких храмах міста Біла Церква та на станції Ворзель біля Києва згадують «російську державну владу», митрополит Антоній у резолюції Київській духовній консисторії написав: «Розпорядження до обидвох місць, щоб поминали за встановленою Всеукраїнським Собором формою: “О богохранімій державе нашей Україне и о благоверномъ Гетмане ея Павле...”, а понад те, щоб дали пояснення, чому поминали неправильно» (Резолюція від 5 / 18 вересня 1918 р.)¹⁷.

І тут ми підходимо до найважливішого та суттєвого моменту державно-церковних відносин в Українській Державі – рішенням Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1918 р., який проходив у Києві під головуванням митрополита Антонія (Храповицького), авторитет та світоглядні принципи якого стали вирішальними у прийнятті основних (основоположних) соборних постанов.

9 липня 1918 р. Всеукраїнським Церковним Собором ухвалено Положення (статут) про тимчасове Вище управління ПЦУ, в якому, між іншим, є такі пункти: «16. Представником Православної Церкви в Державі Українській та посередником між Церквою та Державою є Митрополит Київський як Голова усіх органів Вищого Церковного Управління. 17. З боку Держави Української посередником між Державою та Церквою є Міністр Сповідань, який має бути православної віри. 18. Митрополит Київський і Галицький бере участь у вищій представницькій державній установі»¹⁸. Тобто, на відміну від Советської Росії, де 5 лютого 1918 р. Совнаркомом РСФСР було ухвалено декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», а сама Церква всіляко утискала й узагалі була позбавлена юридичного статусу, в гетьманській Україні Православна Церква зберігла свій status quo, а її предстоятель навіть мав право брати участь у засіданнях «вищої представницької державної установи».

Важливою ознакою відмінності політики советського та гетьманського урядів стосовно Церкви та, відповідно, реакції Церкви на цю політику можна вважати два соборні документи, опубліковані від імені Православної Церкви в Москві та Києві з проміжком майже в шість місяців. 1 лютого (19 січня ст. ст.) 1918 р. патріарх Тихон (Белавін, 1865–1925) оприлюднив послання, яке в церковному середовищі отримало назву «Анафема патріарха Тихона на советську владу». Згодом його текст був затверджений делегатами Всеросійського Помісного Собору та набув статусу соборного документа.

Це послання має важливе історичне і, головне, ідейно-канонічне значення, оскільки містить висловлювання, що визначили на десятки років наперед ставлення християн до «антихристової советської влади» та зумовили появу в майбутньому Істинно-Православної (Катакомбної) Церкви в ССРСР і Російській Зарубіжній Церкві в еміграції. Анафема патріархом Тихоном советської влади важлива для цього дослідження, тому наведемо кілька найбільш значущих цитат.

Починається послання з епіграфа, зміст якого стане бажанням і молитвою сотень тисяч християн: «Нехай визволить нас Господь від теперішнього віку лукавого (Гал. 1:4)»¹⁹. І далі, з першого ж абзацу, прямо й без натяків: «Тяжкий час переживає нині свята православна Церква Христова в Руській землі: гоніння звели на істину Христову явні і тасмні вороги цієї істини, і прагнуть знищити справу Христову й замість любові християнської всюди сіяти насіння злості, ненависті та братовбивчої війни». І хоча на ім'я більшовиків не названо, із перерахованих злочинів (обстріл храмів Московського Кремля, вбивства знаних людей тощо) зрозуміло, що йдеться саме про них та їхню владу в Росії: «жахливі

¹⁶ Цит. за: Стародуб А.В. Резолюции митрополита Антония (Храповицкого) за 1918 год как источник по истории Русской Православной Церкви. *Церковные ведомости: Духовное наследие Катакомбной Церкви и РПЦЗ*. 2012. Лютий. URL: <https://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=634>.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Цит. за: Положение о временном Высшем управлении Православной Церкви на Украине (принято Собором Украинской Церкви 9 июля 1918 года). *Собрание определений и постановлений Священного Собора Православной Российской Церкви*. Москва: Изд-е Соборного Совета, 1918. Вып. 4. С. 18–19.

¹⁹ Тут і далі цит. за: Послание Святейшего Тихона, Патриарха всея России. *Богословский Вестник*. Москва: Изд-е Московской духовной академии, 1918. Т. I. Январь–Февраль. С. 74–76.

та звірячі побиття ні в чому неповинних ... людей, винних хіба лише в тому, що чесно виконували свій обов'язок перед батьківщиною, що всі свої сили поклали на служіння блага народові ... із нещадною жорстокістю, без будь-якого суду і з нехтуванням будь-якого права та законності відбуваються в наші дні в усіх майже містах і селах нашої вітчизни...». Патріарх називає більшовиків «нелюдами роду людського» і звертається до цих нелюдів «із грізним словом викриття й заборони, по слову апостола»: «Схаменіться, божевільні, припиніть ваші криваві розправи. Адже *те, що творите ви*, не лише жорстока справа, це воістину *справа сатанинська*, за яку чекає вас вогонь геєнський у житті майбутньому – потойбічному і страшне прокляття потомства в житті цьому – земному. Владою, даною нам від Бога, забороняємо вам приступати до Таїн Христових, *анафематствуємо вас*, якщо тільки ви носите ще імена християнські та хоча б за народженням належите до Церкви православної (тут і далі курсив наш – В.Ш.). Від цього моменту більшовики та їхні спадкоємці для православних християн навіки вивержені з роду людського, більше до людського роду не належать. Тому наступне звернення Патріарха вже до християн: «*Заклинаємо й усіх вас, вірних чад православної Церкви Христової, не вступати з такими нелюдами роду людського в будь-яке спілкування*». Коли митрополит Сергій (Страгородський, 1867–1944) у 1927 р. заявить, що «ми, церковні діячі, не з ворогами нашої совєтської держави, ... а з нашим урядом», і тому «ми хочемо бути православними і водночас визнавати Совєтський Союз нашою громадянською батьківщиною, радості та успіхи якої – наші радості та успіхи, а невдачі – наші невдачі»²⁰, для більшості православних християн ця пропозиція виявиться неприйнятною, адже совєтський уряд складався саме з тих «нелюдів роду людського», з якими патріарх Тихон, під загрозою відлучення від Христа, заборонив вступати «в будь-яке спілкування».

Послання патріарха Тихона було надруковано окремими листівками та розійшлося по всій Росії²¹, досягло воно й меж України.

Не дивно, що після анафематствування совєтської влади в Росії, відносини між Церквою та державною гетьманською владою в Україні, за всієї складності внутрішньо-церковної ситуації в нашій країні, виглядали майже ідилічно, що й відобразилося в кийському соборному документі, який на той момент сприймався як альтернатива московській анафемі.

11 липня 1918 р. Всеукраїнським Церковним Собором оприлюднено послання українською та російською мовами до «усіх православних християн, на боголюбній землі нашій Україні сущих»²². Головний посил соборного звернення до народу України – бережіть мир та злагоду в країні, не піддавайтеся пропаганді ворожих агітаторів, які розпалюють у народі «пристрасть жорстокосердя та людоненависти», яка «не знає собі межі й призводить тих, що зробилися рабами цієї пристрасті, все до гірших та до гірших злочинств...». Далі йдеться про більшовицькі злочини в Києві та по всій Україні: «вбивства урядовців поліції, побережників, потім поміщиків, молодих офіцерів, студентів, лікарів, далі – беззахистних бабусь та безневинних діток, нарешті – священників Божих, і до того всього ... Митрополита Київського Владимира», котрого «25 січня біжучого року ... озброєні лиходії ... люто розстріляли і скололи багнетами».

Щоб нічого подібного ніколи більше не повторилося, «Освящений Собор кличе увесь народ, перше – до покути перед Богом за себе і один за одного, друге – слухатись своїх панотців як батьків, третє – чесно трудитися та поважати законний порядок, без чого не може існувати жадин нарід, але неодмінно підлягає владі чужинців». Собор звертається до українського народу із застереженням: «браття, не сподівайтесь зберегти свою вольність, як не будете залюбки коритися своїй ближчій законній владі, що устами свого вишчого Представника – Пана Гетьмана всеї України оповістила усіх мешканців України, що вона має оберегати та підтримувати святу віру православну і дбати про бідніших синів свого народу...». Насамкінець Собор закликає український народ об'єднатися навколо гетьманської влади заради збереження миру та добробуту в країні: «Згадайте, браття, з яким щирим послухом прийняли ваші предки владу перших стародавніх Гетьманів України, з якою сердечною прихильністю згуртувалися вони навколо цих речників нової народної влади, як однастайно йшли вони під їх прапорами на ворогів віри православної».

²⁰ Цит. за: Декларация митрополита Сергия о признании им советской власти. Пред судом Божиим. Русская Православная Зарубежная Церковь и Московская Патриархия / Под. ред. митрополита Виталия. Монреаль, 1990. С. 6–7.

²¹ В архіві церковного історика М.Є. Губоніна зберігся оригінал такої листівки, див.: Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти, 1917–1943 / Сост. М.Е. Губонин. Москва: ПСТБИ, 1994. С. 84.

²² Тут і далі цит. за: Послання Всеукраїнського Собору 28.VI (11.VII) 1918 р. Пахомий (Кедров), архієпископ Черніговський і Нежинський: Матеріали к біографію / Авт. вступ. ст. А.Ф. Тарасенко. Чернігов: Деснянська правда, 2006. С. 136–139.

Будьте ж достойними нащадками отих давніх козаків, єднайтеся у міцний гурток біля державця нової влади – нашого Гетьмана, що урочисто визнав себе поборником православної віри ... Хай настане кінець лиходійним грабіжникам, душоубству, блюзнірствам...». Відсилання до історичної пам'яті, згадка імен двох українських Гетьманів, один із яких – прямий предок нинішнього Гетьмана («Хай буде надалі життя нашої України таке ж благочестиве, сміливе та працьовите, як було життя предків ваших за Гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Скоропадського та інших»), покликане було показати спадковість традиції гетьманської влади в Україні, штучно перерваної, але тепер відновленої та благословеної Церквою.

Як свідчив пізніше на судовому процесі в Чернігові в грудні 1922 р. колишній учень митрополита Антонія, архієпископ Чернігівський Пахомій (Кедров, 1876–1937)²³, у Соборі брало участь 300 делегатів з усіх міст України, підконтрольних Гетьману, – священників та вірян, із них 10 архієреїв, – і він пройшов на великому духовному піднесенні, загальна атмосфера Собору свідчила про єдність соборян²⁴. Немає сумніву, що ідейним натхненником (а можливо, і одним із головних авторів) цього соборного послання був предстоятель ПЦУ Митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький), і це послання відобразило не лише настрої делегатів Собору, а й його голови – предстоятеля автономної Української Церкви.

Київський історик Андрій Стародуб, досліджуючи резолюції митрополита Антонія того періоду в українських архівах, робить висновок, що з підозрілих, напочатку, взаємин Гетьмана та Митрополита, до осені 1918 р. вони стають дружніми, відтак митрополит Антоній навіть бере на себе роль повірника перед українською владою в різних складних та делікатних питаннях. Наприклад, 13 / 26 вересня на прохання уповноваженого Союзу церков м. Воронежа Г. Новоринського про клопотання перед Гетьманом про дозвіл на купівлю борошна та зерна в Україні, митрополит Антоній поставив таку резолюцію: «Прошение Ваше доложено мною Пану Гетману и Ясновельможный обещал принять участие»²⁵. Очевидно, що до осені 1918 р. з архієрея, який співчував державній політиці Гетьмана, митрополит Антоній перетворився на його односторонця та одного з помічників у вирішенні важливих питань державного будівництва; їхні стосунки з підозрілих поступово ставали довірчими.

Показовий епізод зі служінням у Києві, за прямою вказівкою та благословенням митрополита Антонія, panaхиди за іншим Гетьманом, який дуже багато зробив для української державності, Української Церкви та української культури, – Іваном Мазепою. Автор та упорядник багатотомного «Життєпису митрополита Антонія» архієпископ Никон (Рклицький, 1892–1976), учень і найближчий помічник Митрополита в еміграції, який знав багато фактів із біографії Антонія безпосередньо з його слів, так описував цю подію: «Наближався день Полтавської перемоги 27 червня. Самостійники звернулися до Владика з петицією, в якій, заявляючи, що вони вважають день Полтавської битви днем національної жалоби, просили Владика цього дня відслужити на Софійській площі панахиду за гетьманом Іваном Мазепою. Владика Антоній, який цінував Мазепу за його церковно-православну народну діяльність і не співчував Петру I за антиканонічні та антицерковні реформи в Росії, відповів, що він заздальгідь відправить телеграму Патріарху Тихону з проханням зняти з Мазепи анафему, як незаконно накладену не за ересь, а за політику. Телеграма була надіслана, і Патріарх зняв заборону. Напередодні дня панахиди було зібрання єпископів, які були незадоволені згодою Владика відслужити панахиду, і до того ж саме в день Полтавської битви, що панахида – це свого роду демонстрація проти старої Росії і що слідом за цим самостійники можуть вимагати зняття пам'ятника Богдану Хмельницькому. Владика сказав, що він і не збирався особисто служити панахиду вже через те, що українці його не люблять і можуть подумати, що він хоче до них підробитися, і доручає відслужити панахиду одному з вікаріїв. На цю пропозицію три київські вікарії – Василь, Дмитрій та Никодим просили їх звільнити, а четвертий – єпископ Черкаський Назарій, старий дворянин із ченців Києво-Печерської лаври, людина смиренна та лагідна, погодився “за послушество”. На другий день панахида була відслужена»²⁶.

У цій оповіді, написаній, безсумнівно, зі слів самого Антонія, прикметне пояснення Митрополита, чому він особисто не став служити панахиду за гетьманом Іваном Мазепою. Звернімо увагу на те, що записана ця розповідь була вже на еміграції, коли, за ба-

²³ Обраний на Соборі членом Синоду ПЦУ – найвищого органу церковного управління у проміжках між Соборами (див.: Никон (Рклицький), архієпископ. Положение церковных дел на Украине. С. 234).

²⁴ Пахомий (Кедров), архієпископ Черниговский и Нежинский: Материалы к биографии / Авт. вступ. ст. А.Ф. Тарасенко. Чернигов: Деснянська правда, 2006. С. 163–164.

²⁵ Цит. за: Стародуб А.В. Резолюции митрополита Антония (Храповицкого) за 1918 год как источник по истории Русской Православной Церкви.

²⁶ Никон (Рклицький), архієпископ. Положение церковных дел на Украине. С. 234–235.

жання, можна було придумати будь-яке «патріотичне» пояснення. Проте Митрополит пояснює свою особисту неучасть у служінні панахиди не тим, що він відмовився її служити з великоросійських патріотичних почуттів. Він посилається на те, що взаємини з українцями та українською владою в нього на той час були напружені, і він не хотів, щоб його щира прихильність до незаконно анафематствованого Гетьмана була сприйнята українцями як лицемірство. Що це саме так, підтверджують і слова архієпископа Никона про ставлення Антонія (Храповицького) до Івана Мазепи та до церковного відлучення, накладеного на Гетьмана не за релігійний, а за політичний «злочин», що суперечить канонам Православної Церкви, а також особисте звернення митрополита Антонія до патріарха Тихона з проханням цю анафему зняти. Очевидно, живучи багато років в Україні та стикаючись буквально на кожному кроці з якимись діяннями опального Гетьмана, митрополит Антоній розмірковував про долю народу, серед якого йому довелося пастирствувати. Бог судив йому очолити Церкву цього народу та цієї країни, коли вона стала самостійною державою, коли в ній панували мир і спокійне громадянське життя, а на батьківщині Митрополита вирували пристрасті громадянської війни та лилися ріки крові. Безсумнівно, у глибині душі митрополит Антоній тішився, що в Україні, вільній від богоборства, зберігся ще порядок, і він щиро молився за «богохраниму державу нашу Україну та благовірного Гетьмана її».

Чи означає це, що митрополит Антоній, переконаний консерватор і монархіст, про якого гетьман Скоропадський написав, що розум його «занадто самодержавного спрямування», який переддрікав загибель Російської імперії та криваву тиранію, якщо в російському народі не буде покаєння, і побачив на власні очі здійснення свого пророцтва²⁷, відмовився від своїх переконань і змінив свій світогляд?

Зовсім ні. Він шукає вихід, – якщо не для всієї Російської імперії, то хоча б для тієї її колишньої частини, яка все ще зберігає православія та будує свою вільну державу. Він пропонує Гетьманові коронацію, він бачить Україну як самостійну монархічну державу з православним монархом-гетьманом на чолі. Він сприймає українську ідею, але пропускає її крізь призму власного консервативного світогляду, ні в чому не зраджуючи його.

Це не могло бути легковажним рішенням, митрополит Антоній розумів – якщо Україна стане монархічною державою, вона вже ніколи не повернеться до складу Російської імперії, навіть якщо тій судилося відродитися.

Коронація не відбулася. Гетьман відмовився, його світогляд був консервативним, але не монархічним: «Я це відхилив. Він здивувався», – напише в еміграції Гетьман²⁸. Із митрополитом Антонієм він був у добрих стосунках, «але зовсім не поділяв його поглядів».

14 грудня 1918 р. гетьманська Українська Держава була повалена й до влади прийшла Директорія на чолі з соціалістами Володимиром Винниченком та Симоном Петлюрою²⁹, проте ненадовго: користуючись розбратом українців, советські війська окупували майже всю Україну. Як і скрізь у колишній Російській імперії, мирне життя в Україні закінчилося – жахи громадянської війни докотилися й до Києва.

Отже, конфлікт між митрополитом Антонієм (Храповицьким) та українством мав не національний, а світоглядний характер. Це не був конфлікт великоросійської та української ідеї, це був конфлікт двох протилежних одна одній ідеологій: у конкретному історичному контексті – консервативної (православно-монархічної) та соціалістичної. Із тією частиною українства, яка несла в собі консервативне начало, цей конфлікт закінчився примиренням і визнанням. Митрополит Антоній, – переосмисливши, пропустивши крізь свій консервативний світогляд, – прийняв українську ідею. Якби Українська Держава збереглася в тому вигляді, як її задумував і намагався здійснити гетьман Павло Скоропад-

²⁷ Ідеться про проповідь, вимовлену в Ісаакіївському соборі Санкт-Петербурга 20 лютого 1905 р. у зв'язку з «першою російською революцією», що розросталася в Російській імперії; у проповіді, зокрема, були такі слова: «у разі її [державної монархічної влади] коливання він [російський народ] буде найнещасніший із народів, поневолений уже не колишнім суворим поміщикам, але ворогам усіх священних йому та дорогих йому засад його тисячолітнього життя, – ворогам затятим і жорстоким, які почнуть із того, що заберуть у нього можливість вивчати в школах закон Божий, а закінчать тим, що руйнуватимуть святі храми й вивергатимуть мощі угодників Божих, збираючи в анатомічні театри» (Цит. за: Антоній (Храповицький), єпископ Вольнський и Житомирський. Слово о Страшном суде. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1905. № 8. С. 229–237).

²⁸ Скоропадський Павло. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. С. 200.

²⁹ «Коли гетьман П. Скоропадський у квітні 1918 р. прийшов до влади, він мав чітку програму державного будівництва. Директорія розпочинала свій виступ, який починався як заколот, не визначаючи своєї політичної програми. ... Своєї політичної програми провід повстання не розробив, єдиною метою було проголошено ліквідацію гетьманщини. Директорія свідомо уникала соціально-політичних гасел, щоби повстання підтримав не лише національний табір, а й інші, ворожі гетьманській владі сили. ... Заклик до розгрому гетьманщини сприйняли ліві російські есери, махновці, анархісти, більшовики. ... Розповсюджуючись у такий спосіб, повстання ставало загальнонародним, охопило величезну територію. Україна швидко занурювалася у вир громадянської війни» (Бойко О.Д. Протигетьманське повстання (1918 р.): підсумки та наслідки. *Тематичний збірник наукових праць*. Київ: Національний музей історії України, 2011. С. 9).

ський та його найближчі сподвижники, митрополит Антоній довів би справу автономії ПЦУ до її повної автокефалії. Але історія розпорядилася інакше: це сталося лише через 100 років – 6 січня 2019 р., за інших історичних обставин.

References

- Antonyi (Khrapovytskyi), bishop of Volyn and Zhytomyr. (1905). Slovo o Strashnom sude [A Word about the Last Judgement]. *Volynskye eparkhialnye vedomosti – Volyn diocesan gazette*, 8, P. 229–237.
- Boiko, O. (2011). Protyhetmanske povstannia (1918 r.): pidsumky ta naslidky. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats [The anti-Hetman uprising (1918): results and consequences. Thematic collection of scientific works]. Kyiv, Ukraine.
- Hryhoryi, bishop. (1991). Russkaia Tserkov pered lytsom hospodstvuiushcheho zla [The Russian Church in the face of prevailing evil]. Jordanville, New York.
- Lyvshyts, E. (2019). «Ia s mertvymu ne razvozhus!..»: Vospomynania. Dnevnyky. Pysma [“I don’t mess with the dead!..”: Memoirs. Diaries. Letters]. Moscow, Russia.
- Marchenko, I. (2017). Koreni moho patriotychno-natsionalnoho samovyznachennia [The roots of my patriotic and national self-determination]. Kyiv, Ukraine.
- Nykon (Rklytskyi), archbishop. (1958). Polozhenye tserkovnykh del na Ukrayne. Zhyzneoypsanye blazhenneisheho Antonyia, mytropolita Kyeveskoho u Halytskoho [The state of Church affairs in Ukraine. Biography of his beatitude Anthony, Metropolitan of Kiev and Galicia]. New York, USA.
- Pakhomyi (Kedrov), archbishop of Chernihiv and Nizhyn. (2006). Materyaly k byohrafyy [Materials for a biography]. Chernihiv, Ukraine.
- Papakin, H. (2017). Hetman Pavlo Skoropadskyi i Tserkva (za materialamy rodynnoho lystuvannia i spohadyv) [Hetman Pavlo Skoropadskyi and Church (based on family correspondence and memoirs)]. Kyiv, Ukraine.
- Paustovskiy, K. (1985). Nachalo nevedomoho veka. Nachalo nevedomoho veka. Vremia bolshykh ozhydaniy [The dawn of an unknown era. The dawn of an unknown era. A time of great expectations]. Kyiv, Ukraine.
- Pelenskiy, Ya. (Ed.). (1995). Skoropadskyi Pavlo. Spohady: kinets 1917 – hruden 1918 [Skoropadsky Pavlo. Memoirs: Late 1917 – December 1918]. Kyiv–Philadelphia, Ukraine–USA.
- Shyrynskaia, A. (1999). Byzerta. Posledniaia stoianka [Bizerta. The last stop]. Moscow, Russia.
- Ulianovskiy, V. (1997). Tserkva v ukrainkii derzhavi 1917–1920 rr. (doba Hetmanatu Pavla Skoropadskoho) [The Church in the Ukrainian state, 1917–1920 (the era of Pavlo Skoropadsky’s Hetmanate)]. Kyiv, Ukraine.
- Zenkovskiy, V. (2011). Piat mesiatsev u vlasty [Vospomynania] [Five months in power [Memoirs]]. Moscow, Russia.

Шуміло Віталій Вікторович – кандидат історичних наук, відповідальний секретар і науковий редактор журналу «Сіверянський літопис», головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Vitaliy – Ph.D. in historical sciences, executive secretary and scientific editor of the journal «Siverian chronicle», chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research institute of religion, at the T.G. Shevchenko «Chernigiv Collegium» National university (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).
E-mail: veraizhzn@gmail.com

Дата подання: 15 травня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 26 квітня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, В. Митрополит Антоній (Храповицький) та ідея української державності. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 100–109. DOI: 10.58407/litopis.250611.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. (2025). Mytropolyt Antonii (Khrapovytskyi) ta idea ukrainkoi derzhavnosti [Metropolitan Anthony (Khrapovitsky) and the idea of Ukrainian statehood]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 100–109. DOI: 10.58407/litopis.250611.

Сергій Павленко

ГЕТЬМАНСЬКІ ПОСОЛЬСТВА ДО МОСКВИ 1689, 1700, 1702, 1703 рр.

HETMAN EMBASSIES TO MOSCOW in 1689, 1700, 1702, and 1703

DOI: 10.58407/litopis.250612

© С. Павленко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Метою публікації є оприлюднення та аналіз архівного документа «Випуск про приїзд та відпуск гетьмана Мазепи з 24 жовтня по 29 листопада 1703 року», що відкриває нові перспективи для дослідження дипломатичного статусу Гетьманщини та її взаємовідносин із Московією у кінці XVII – на початку XVIII ст. У роботі застосовано **історико-компаративний метод** для зіставлення дипломатичних місій Гетьманщини з аналогічними представництвами інших держав. Проведено критичний аналіз джерел із метою спростування імперських наративів, які трактують відносини між Батурином і Москвою як односторонні відносини підлеглості.

Наукова новизна полягає у введенні до наукового обігу унікального документа, що засвідчує чисельність, статус і протокольну вагу гетьманських делегацій. Автор аргументовано доводить, що Іван Мазепа, використовуючи дипломатичні інструменти, зберіг суб'єктність Української держави в умовах протекторату. Документально підтверджено, що Батурин у той період став серйозним політичним гравцем, а відносини з Москвою були прагматичним партнерством.

Висновки. Дослідження засвідчує, що Україна в добу Мазепи зберігала ключові ознаки суверенності: власну армію, митну та податкову системи, а також владні інституції. Гетьманські посольства приймалися на рівні делегацій незалежних держав, що свідчило про визнання особливого статусу Гетьманщини з боку Московії. Встановлено, що модель взаємин між сторонами відповідала формату протекторату, а не принизливого васалітету, нав'язаного іншим підкореним народам.

Ключові слова: Гетьманщина, Іван Мазепа, дипломатія, Московія, протекторат, дипломатичний статус.

The purpose of the publication is to present and analyze the archival document titled “Record of the arrival and departure of hetman Mazepa from October 24 to November 29, 1703”, which opens new perspectives for studying the diplomatic status of the Hetmanate and its relations with Muscovy at the turn of the 17th – the beginning of the 18th c.

The study employs the **historical-comparative method** to match the diplomatic missions of the Hetmanate with analogous representations of other European states. A critical analysis of sources is conducted to challenge imperial narratives that portray the relationship between Baturyn and Moscow as a one-sided subordination.

The scientific novelty lies in the introduction of a unique document into academic circulation, which confirms the size, status, and ceremonial significance of the Hetmanate delegations. The author convincingly argues that Ivan Mazepa, through diplomatic instruments, preserved the agency of the Ukrainian state under conditions of a protectorate rather than a suzerainty. The document provides evidence that Baturyn at that time emerged as a serious political player, and its relations with Moscow were based on pragmatic partnership.

Conclusions. The research demonstrates that Ukraine during Mazepa's era retained key attributes of sovereignty: its own army, customs and taxation systems, and governing institutions. Hetmanate missions were received on par with delegations of independent states, indicating Muscovy's recognition of the Het-

manate's special status. It is established that the model of relations between parties corresponded to the format of a protectorate, rather than the humiliating vassalage imposed on other subjugated peoples.

Key words: *Hetmanate, Ivan Mazepa, diplomacy, Muscovy, protectorate, diplomatic status.*

У добу правління гетьмана Івана Мазепи до Москви час від часу приїжджали з переговорними місіями, з певних злободенних питань іноземні посольства, а також послы, резиденти. Як правило, перші були нечисленні, обмежувалися 4–6 особами. Не всі посланці держав мали слуг, перекладачів. Найбільш відомими були дипломатичні місії того часу від персів (1692), шведів (1699 р.). Іранське посольство Мохаммеда Хосейн хан-бека 1692 р. налічувало у своєму складі 155 чоловік¹. Шведська делегація, очолювана придворним канцлером Яганом Бергенгельмом, губернатором Андерсом Ліндгельмом, королівським секретарем Самуїлом Гьоте, прибула до Москви наприкінці липня 1699 р. з супровідною свитою в кількості 150 осіб².

Віднайдений нами в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського документ повідомляє про подібні дипломатичні місії в російську столицю й гетьманських посольств у 1689 р. (у складі 528 чоловік), 1700 р. (149³), 1702 р. (125), 1703 р. (156).

Копія «Випису про приїзд та відпуск гетьмана Мазепи з 24 жовтня по 29 листопада 1703 року»⁴ зроблена у XVIII ст. з архівних матеріалів Малоросійського приказу. Вона вміщена у збірнику грамот царів, договірних статей, що стосуються взаємовідносин московської влади з гетьманською.

Чим унікальне це джерело?

На перший погляд, тут скрупульозно описано, як приймали гетьманське посольство, які харчі та дарунки отримували керівник великої делегації, старшини, канцеляристи, представники допоміжних служб супроводу. Усе це, ясна річ, має певну історичну цінність і дає додаткові уявлення про реалії тієї доби.

Водночас опублікований нижче документ дає підстави поміркувати про досить особливий статус Гетьманщини в Московії. Фактично царські урядовці приймали українське посольство на рівні, співмірному з делегаціями суверенних держав. Протоколи зустрічі, частування, обдаровування прибулих українців вкладався у рамки подібних церемоніальних заходів, що практикувалися під час приїзду іноземних посольств. Отже, у добу Мазепи царськими урядовцями Гетьманщина ще трактувалася як союзницька держава, яка на основі договірних статей визнала зверхність московських монархів. Велика територія Війська Запорозького не набула статусу колоніального надбання царів, додаткової окупаційної землі, які слід було утримувати.

Таке дипломатичне трактування було зумовлене також і попереднім історичним досвідом. Спроба Москви у 1666 р. запровадити оподаткування гетьманців для поповнення власної казни завершилася потужним повстанням 1668 р. Цей урок наочно продемонстрував союзнику: порушення умов переяславських домовленостей 1654 р. неминуче веде до конфронтації, протистояння та породжує нестабільність поблизу російських кордонів.

Гетьман І. Мазепа час від часу використовував цей прецедент як інструмент захисту Батурина у своїх донесеннях царському двору. Він навмисно подавав перебільшену або спотворену інформацію про повстанські настрої запорожців та критичні настрої серед населення полків. Це було дієвим засобом для нейтралізації загроз, пов'язаних зі спробами обмеження гетьманської влади, із царськими намірами якнайповнішого використання українського війська у зовнішньополітичних кампаніях Московії.

У кінцевому підсумку згадане сприяло реалізації стратегічної мети – збереженню та розбудові Української державності у формі власних збройних сил, судової системи, а також податково-митної інфраструктури, підконтрольної виключно володарю булави.

Гетьманщина мала з Московією прикордонні межі з митницями та пропускним режимом. Її духовну своєрідність і відокремленість забезпечувала Київська митрополія, що діяла на гетьманських землях.

На відміну від сучасних утворень типу «ЛНР» і «ДНР», Гетьманщина володіла реальними атрибутами суверенності та чітко окресленим власним законодавством. Батурин не був столицею колаборантів чи резиденцією гетьмана-«слуги Москви» – навпаки, він зали-

¹ Бушев П. Путешествие иранского посольства Мохаммеда Хосейн хан-бека в Москву в 1690–1692 гг. *Страны и народы Востока*. Москва: Наука, 1976. Вып. XVIII. С. 136.

² Устрялов Н. История царствования Петра Великого. Санкт-Петербург: Тип-я II-го отделения собст. его имп. вел. канцелярии, 1858. Т. III. С. 329, 525.

³ У цю кількість увійшло 100 стрільців московського гарнізону Батуринської фортеці. Вони забезпечували охорону посольства до Москви та при поверненні його назад, у Батурин.

⁴ Виписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24, ноября по 29 число 1703 г., в сию ж выписку внесены бывшая его в прежних годах приезды и отпуски. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського*. Ф. VIII. Спр. 223/96. Арк. 557–594.

шався осередком політичної волі, де Мазепа діяв насамперед в інтересах своєї Вітчизни, а не царської влади.

Утворення у складі Посольського приказу підлеглого Малоросійського приказу було важливим доповненням до взаємовідносин Української держави з протектором насамперед на партнерській взаємовигоді, з дотриманням дипломатичного етикету, без примусу, із застосуванням політики обережності, ведення щорічних переговорів із наболілих питань. Тактика взаємодії передбачала:

- поважне ставлення царської влади до гетьмана та його підлеглих;
- уникнення прямого втручання Москви у внутрішні справи Гетьманщини, що дозволяло зберігати автономність української адміністрації та військово-політичної системи;
- попереднє обговорення рішень, які мав приймати царський двір щодо буття гетьманців;
- набір типової для тієї доби словесної улесливо-панегіричної фразеології з боку гетьмана в його кореспонденції до союзника.

Отже, протягом десятиліть складалася модель дипломатичного співробітництва між Батурином і Москвою, де кожна зі сторін намагалася дотримуватися певної дистанції, що не переростала в панібратство чи показну зверхність. Малоросійський приказ був не просто адміністративною структурою, а інструментом збереження української суб'єктності в умовах складної політичної гри.

Важливо зазначити, що після гетьманства І. Брюховецького, який відвідав Москву 1665 р. (з ним було 535 гетьманців⁵), його наступники Д. Ігнатович (Многогрішний), І. Самойлович вели переговори з Малоросійським приказом шляхом посилення своїх уповноважених довірників у російську столицю або приймання в Батурині впливових посадовців дипломатичного відомства. На нашу думку, 4 великі посольства І. Мазепи до Москви, 4 його поїздки на зустріч із Петром I (Рибне⁶, Воронеж⁷, Київ⁸, Жовква⁹) засвідчували, що Батурин у 1687–1708 рр. став серйозним політичним гравцем у реаліях тієї доби. Від нього певною мірою залежали результати реалізації московської активності в турецькому, польському, шведському напрямках. Насамперед ішлося не про мниму дружбу між Петром I та гетьманом, а прагматичну орієнтацію Москви на Батурина у виробленні стратегії щодо вирішення своїх проблем та інтересів. Хоча Мазепа не мав права згідно з Коломацькими статтями на прямі контакти з високопосадовцями, зверхниками інших держав, він все ж продовжив добре відпрацьовану ще за його попередника¹⁰ систему отримання вістей, відомостей із вуст поінформованих турецьких, польських, молдавських впливових діячів, керівників держав, магнатів. Цю місію часто виконували ченці-паломники (збирачі милостині), купці, козаки-торгаші, емігранти з сусідніх країн, полонені кримчани. Щомісяця гетьман отримував з усіх усюд багато новин, повідомлень, які робили картину буття прикордонних до Московії держав повнішою. Ця надзвичайна поінформованість робила його консультації, прогнози, оцінки надзвичайно цінними для вироблення кінцевих рішень у Москві.

Звернімо увагу й на таку деталь. «Під руку» московських царів у XVI–XVII ст. підпали, відійшли чимало ханств, орд, які, ворогуючи з сусідами-кочівниками, потребували надійнішого захисту. Усі вони, визнавши владу монарха-сюзерена, віддавали йому за військову підтримку, що йшла від російських гарнізонів збудованих фортець, данину в формі ясака (хутро, мед, риба)¹¹. Башкирці, наприклад, після входження у др. пол. XVI ст.¹² до складу Московії, фактично не мали центральної власної вертикалі влади, головні питання вирішували на з'їздах зверхників родів, і, сплачуючи натуральний податок кіньми, хутром рисей, соболів, лисиць, час від часу повставали від непомірних зборів воевод¹³. Цікаво, що від них брався ясак так само, як із населення окупованих росіянами Казанського

⁵ Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. Перше п'ятиріччя правління. Київ: Мистецтво, 2021. С. 145.

⁶ Павленко С. Шаля Івана Мазепи. Розбудова Гетьманщини на межі XVII–XVIII ст. Київ: Мистецтво, 2025. С. 138–142.

⁷ Там само. С. 152–153.

⁸ Павленко С. Іван Мазепа. Київ: Альтернативи, 2003. С. 207.

⁹ Мончаловский О. Петр Великий в Галицкой Руси. Исторические записки и заметки. Львов: Тип-я Ставропигийского института, 1903. С. 22; Гербельский Г. Петро Перший в Західній Україні (1706–1707 рр.). Львів: Вид-во «Вільна Україна», 1948. С. 35; Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ: Вид-чий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. С. 431.

¹⁰ Алмазов О. Гетьманські агенти як канал отримання гетьманом Лівобережної України І. Самойловичем відомостей про стан справ в Речі Посполитій (1672–1687 рр.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 3. С. 3–10.

¹¹ Самигулов Г. Ясачные люди, иноземцы, ясак и дарообмен – практические размышления о теории. *Золотоордынское обозрение*. 2018. Т. 6. № 2. С. 363.

¹² Кулбахтин Н. Грамоты русских царей башкирам. Новые источники о добровольном вхождении Башкирии в состав Российского государства. Уфа: Гилем, 2007. С. 24–25.

¹³ Акманов И. Башкирские восстания XVII–XVIII в. – феномен в истории народов Евразии. Уфа: Китап, 2016. С. 44–45, 57–58, 111–203.

ханства, Сибірського ханства¹⁴. Отже, переважна більшість територій народів, що перейшла у васальну залежність до московських царів, поступово, десятиліття за десятиліттями втрачала ознаки регіональної самостійності, автономності як колишніх державних утворень. У них провідну роль швидко займала російська адміністративна система у формі воеводського управління.

Такий принизливий, «холопський» тип суверенітету був ідеальною моделлю Москви у взаємовідносинах зі «співчуваючими» їм землями. У цих реаліях, російських орієнтаціях Гетьманщина шляхом багаторічних переговорів, узгоджень, конфліктних протистоянь все ж виборолла статус недоторканості. Це був не зовсім ідеальний, але на порядок вищий ступінь взаємовідносин між Москвою та Батурином у формі протекторату. Московія рахувалася із внутрішнім суверенітетом козацької держави, її владними інституціями. Слід зазначити, що на подібних взаємовигідних умовах співпрацювало з царями й Калмицьке ханство на чолі з ханом Аюкою. Його посольства до Москви, очолювані наблизеними довірниками, приймалися не так помпезно, як делегації І. Мазепи, але все ж вони були (1687 р. – 27 чоловік¹⁵; 1688 р.¹⁶; 1691 р. – 20 чоловік¹⁷; 1692 р.¹⁸; 1696 р. – 42; 1697 р. – 5¹⁹; 1698 р. – 10²⁰; 1699 р.²¹). Аюка, наприклад, замість підтримки росіян постійно просив від них порох, свинець²², гармати²³.

Посольські прийоми українців і калмиків у Москві були схожі на церемонії, які надавалися представникам незалежних держав, і можуть трактуватися як спосіб підкупу та задоволення васалів із метою їх успішнішої інтеграції в структуру Московського царства.

Проте, на наш погляд, це робилося й тому, що російська сторона рахувалася з можливостями обох володарів, їх впливом на місцях. Мазепа, Аюка були сильними політичними фігурами. Від них у великій мірі залежав спокій на прикордонних землях.

Малоросійський приказ неодноразово заплещував очі на явно зрадливій дії гетьмана, всім розслідуванням доносів на нього не давав ходу. Думаємо, що це було не тому, що володарю булави стовідсотково вірили. Насправді у Москві, найбільше, прощали недружні до них кроки, дії зверхникам сусідніх держав. У цьому пересвідчують контакти Петра І, російських дипломатів із польським королем Августом ІІ, який то орієнтувався на військову допомогу Московського царства, спільний із ним союз, то у відповідний момент діяв на користь противників царя, зокрема шведів. Усе ж, незважаючи на останнє, попри очевидні зради Варшави, Москва не загострювала з правителем Польщі взаємовідносини, не зараховувала його в стан ворогів. Так само підлеглі хана Аюки не раз займали ворожу позицію щодо росіян та їхніх союзників (донських козаків), випалювали, грабували населені пункти останніх²⁴, продавали московців як рабів у Крим, Персію, Туреччину. Відомі посольства хана Аюки в Стамбул у 1692 р., 1693 р.²⁵ та ін. Калмицький володар у 1692 р. планував видати родичку за сина кримського хана²⁶. У 1693 р. він направив 8000 коней на продаж у Крим із супроводом у 1400 кіннотників²⁷. Через два роки у Бахчисарай пригнали кінський табун в 20000 голів²⁸. На початку 1695 р. кримське посольство, що прийшло до калмиків, дізналося про плани Петра І взяти Азов, і ця інформація допомогла підготувати османський гарнізон, підсилити його та зірвати плани загарбників²⁹. Попри це, росіяни вдавали, що нічого не сталося. І це зрештою допомогло їм мати в особі хана Аюки не ворога, союзника Османської Порти – геополітичного опонента Московії, а все ж таки примушеного обставинами до співпраці партнера у війні зі шведами, у жорсткому придуренні повстань башкирців, булавінців.

¹⁴ Доннелли А. Завоевание Башкирии Россией 1552–1740. Страницы истории империализма. Уфа: Ватан, 1995. С. 46–47.

¹⁵ Топкеев В. Аюка-хан и его время. Монография. Элиста: КалмНЦРАН, 2018. С. 99.

¹⁶ Там само. С. 110.

¹⁷ Там само. С. 125.

¹⁸ Там само. С. 128.

¹⁹ Там само. С. 148.

²⁰ Там само. С. 160.

²¹ Там само. С. 164.

²² Там само. С. 43.

²³ Там само. С. 92.

²⁴ Там само. С. 100, 113, 121, 127.

²⁵ Цюрюмов А. Калмыцкое ханство в составе России: проблемы политических взаимоотношений. Элиста: ЗАОР «НПП «Джангар», 2007. С. 101.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Khodarkovsky M. Where two worlds met: the Russian state and the Kalmyk nomads, 1600–1771. Cornell University Press, 1992. P. 127.

²⁹ Ibid. P. 128.

Схоже, попри очевидні докази співпраці І. Мазепи з Кримом³⁰, у Москві не наважувалися змістити гетьмана, бо явно побоювалися бунтів, заколотів на українських землях. На записку Б. Шереметева 1700 р. про підступність володаря булави³¹, Петро I дав лаконічну відповідь: «Черкаское непостоянство ведомо, а беречься от них всегда надобно»³². У цьому зв'язку нагородження І. Мазепи орденом Андрія Первозваного, прийоми в Москві посольств гетьманців 1700, 1702, 1703 рр. слід розглядати і як засіб російських урядовців до приборкання хитрого володаря, збереження його в орбіті реалізації імперських інтересів та використання козацького війська у формі суттєвої допоміжної сили у війні зі Швецією. При цьому згідно з грамотами царя від 1700 р.³³, 1701 р.³⁴, 1702 р.³⁵ гетьман був усунутий від очолювання затребуваних до Прибалтики городових полків, вони, прибувши до місць боїв з каролінцями, потрапляли під безпосереднє управління російського командування.

Зрештою, курс Петра I на централізацію, його демонстративне ігнорування самотнієї владної моделі Гетьманщини, а також адміністративне впровадження Київської губернії на території, що традиційно належала гетьманцям, стали вирішальними чинниками, які підштовхнули Батурин до відкритого спротиву. Саме ці дії царської влади спровокували переломний момент, ту іскру, що запалила полум'я повстання мазепинців восени 1708 р. – як відповідь на грубе порушення союзних домовленостей з боку Москви.

Документ «Випис про приїзд та відпуск гетьмана Мазепи з 24 жовтня по 29 листопада 1703 року» містить відомості про забезпечення української делегації продовольством. Зокрема, у ньому йдеться як про норми споживання харчів, напоїв під час перебування у Москві в різні роки членів посольств, так і про винагородження їх ними та цінними подарунками, тканинами при від'їзді.

У цьому переліку привертає увагу велика кількість вина, пива для голови посольства та старшини. Так, гетьман щодня отримував по 8 чарок вина, по два відра пива (старшини відповідно по 4–5 чарок, 3 кружки пива). Згідно з традицією, заведеною у Посольському приказі, приїжджих гостей слід було «поить» до доброго сп'яніння, щоб вони в такий спосіб показали повагу государю та давали більше секретної інформації³⁶.

Важливою валютою Московії було дорогоцінне хутро звірів, що давало казні лише з Сибіру до чверті всіх доходів³⁷. Соболями щедро винагороджували приїжджих дипломатів. Наше джерело також засвідчує, що більшості представників українського посольства – залежно від статусу – отримала велику кількість різних сортів хутра. Так, генеральні старшини, полковники в 1689 р. везли додому по сороку (одиниця виміру – 40 штук вичинених шкур³⁸). Престижна поїздка до російської столиці була вигідною навіть для рядових слуг, візників, оскільки і їх винагороджували сукном. Соболі накопичувалися у гетьманській скарбниці як своєрідний валютний запас. Так, у 1708 р. росіяни заволоділи одним із місць зберігання мазепинських статків у Білоцерківській фортеці, де були сховані в кам'яниці «4 кафтана золотных, у трех мѣхи пластинчетые соболи, один с очонками и у четвертого мѣх псичего соболя», «2 мѣха пластинчетые соболие, мѣхъ горностаевой, 3 сорока и восем пар соболей лисица черная»³⁹ та інші коштовні речі, одяг, килими.

У документі-джерелі немає інформації про мету приїзду гетьманських посольств, зміст переговорів, тому ми пропускаємо це питання для коментування, оскільки згадане більш-менш докладно викладено у наших попередніх студіях⁴⁰.

У публікації передані основні орфографічні особливості рукописного тексту, але літери, що не зустрічаються в сучасному російському алфавіті, не відтворені. Крім того, літера «ъ» («ер») в кінці слів опущена. Використовуються сучасні практики вживання вели-

³⁰ Алмазов О., Павленко С. Дві спроби Батурина у 1692–1693 рр. відійти від Москви. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 66–88.

³¹ Письмо Петра I к Борису Петровичу Шереметеву (1700 г., 2 мая, Коломна). *Письма и бумаги императора Петра Великого*. Санкт-Петербург: Государственная тип-я, 1887. Т. I. С. 359.

³² Там само.

³³ 1700, серпень–вересень. Два листи гетьмана І. Мазепи, адресовані Петру I. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упор. С. Павленко. Київ: Вид-чий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 202.

³⁴ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург: Тип-я М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 246.

³⁵ Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Санкт-Петербург–Київ: Южно-русское книгоиздательство Ф. Иогансона, 1903. С. 359.

³⁶ Леонова А. Посольский «корм» как составная часть дипломатического дарообмена Московского государства XVI–XVII вв. *Вестник Томского государственного университета*. История. 2012. № 4 (20). С. 213.

³⁷ Павлов П. Пушной промысел в Сибири XVII в. Красноярск: Красноярский государственный педагогический институт, 1972. С. 102.

³⁸ Оглоблин Н. Обзорение столбцов и книг Сибирского приказа (1592–1768 гг.). Москва: Изд-е Императорского общества истории и древнейшей российской при Московском университете, 1901. Ч. IV. С. 80.

³⁹ Два документи 1708 р. про конфіскацію майна та коштів І. Мазепи у Білій Церкві та Києві / Підг. до друку С. Павленко. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 70.

⁴⁰ Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. С. 137–160; Павленко С. Шабля Івана Мазепи... С. 208–212, 230, 250, 415.

ких і малих літер на початку слова, титла розкриті, а оригінальна пунктуація замінена на сучасну.

У дужках вказуються номери аркушів (виділені жирним шрифтом) в оригіналі документа. Також у дужках зі знаком (?) позначені проблемні для прочитання місця. Буквенні позначення цифр замінено на арабські, старе візантійське літочислення доповнюється в дужках уточненням дати за юліанським календарем.

* * *

ВИПИС ПРО ПРИЇЗД ТА ВІДПУСК ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ з 24 жовтня по 29 листопада 1703 р.

Выписка о приезде и отпуске бывшего гетмана Ивана Мазепы (Копия).

В 1703-м году октября 24 дня был в приезд к великому государю царю и великому князю Петру Алексеевичу, Всеа Великий и Малья, и Белья Россия самодержцу Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Иван Мазепа.

И при нем, гетмане, генеральной старшины и иных чинов людей:

генеральной ясаул Иван Скоропадский;

генеральной бунчужной Михайло Гамалея;

знатной войсковой товарищ и писар полковой нежинской Дмитрей Максимович;

знатной войсковой товарищ Иван Сулима;

знатной войсковой товарищ Клим Долгополой;

знатной товарищ и старый войсковый канцелярист Филип Орлик;

знатной товарищ и маеор артилерской войсковый Фридерик Кениксек;

знатной товарищ войсковой Згур Стилевский;

войсковой канцелярист Дубяга;

конюшей Василей Цурка; (558→)

гетманской свойственник Яков Мальшевский;

аптекарь Самойла Викгнер;

лекар Анастасий Гречанин;

войсковые музыканты Иван Якубский да Максим;

дворяне Яков Иванов, Иван Богдановский;

дворецкой Иосиф Линевиц;

казначей Андрей Иванов;

обозной Гаврила Сидоров;

21 человек покоевых;

20 человек слуг;

33 человека казаков при генеральной старшине и при иных;

26 человек конюхов;

7 человек кухарей;

28 человек челядников и хлопцов, которые при генеральной старшине и иных особах.

Всего при гетмане всяких чинов людей 156 человек.

Да у гетмана ж и у гетманской старшины, и у иных чинов 92 лошади (559→).

А что ему, гетману, и при нем будучим всех чинов людем дать его, великого государя, жалованья на приезде и почему давать поденного корму и питья, и что дать на отпуск, и в дорогу, о том выписано на пример:

В прошлом в 197 (1689) году июля в 25 день к великому государю был в приезде он, гетман Мазепа, и с ним генеральная старшина и полковники.

К Москве принят он, гетман, за Серпуховскими вороты.

Принимал государственного Посолскаго приказа дьяк Василей Бобинин.

Корета была с конюшни о шти возниках. На встрече были две роты подьяческие розных приказов да шесть рот стрелцов рейтарским строем стрелецкого полку с подполковником. Перед коретою ехал столповой прикащик Дорофей Иванов. Поставлен был на Большом Посолском дворе, что в Китае городе. (560→) Великого государя на приезде у руки гетман был на Москве августа в 11 числе. Явил и к руке звал, и о здоровье спрашивал думной дьяк Емельян Игнатъевич Украинцев. Того ж числа он, гетман, был у святейшаго патриарха. И светлейший благословил его образом. С столом к нему, гетману, послан степенной ключник Иван Мошков. Да и святейший патриарх с своим столом к нему, гетману, посылал же.

И во 198 (1689) году сентября в 10 день был он же, гетман, с старшиною великого государя у руки на приезде в Троицком Сергиеве монастыре.

Явил и о здоровье спрашивал думной же дьяк Емельян Игнатъевич, после явки послан столом путной ключник Лев Кругликов.

И к приезду его, гетманскому, изготовлено было и перевезено на Посолской двор с Кружечного двора по памяти и с приказу Малья России питья 20 ведр вина двойного, 100 ведр пива простого, сто ж ведр меду вареного белого, то ж пива мартовскаго (561→) и росхожего четыре вари, пятьдесят возов лду. Да конского корму 50 возов сена, 100 четвертей овса, 10 сажень дров, 4 человека водовозов с лошадами из бочки и с телеги. А то питье и конской корм, и дрова приказано было столнику Тимофею Кудрявцеву да из Мещанской слободы мещанину Филке Олферову. Да из Земского приказа для работы 6 человек метелщиков.

А в приезде с ним, гетманом, было генеральной старшины: обозной, судья, писарь и ясоул, бунчужной, всего 5 человек. Да полковников: черниговской, полтавской, нежинской, миргородской, лубенской, всего 5 же человек.

Знатных войсковых товарищей 9 человек, гетманской племянник, 8 человек канцеляристов, переводчик, полковой старшины 13 человек (562→), знатных войсковых товарищей другой статьи 18 человек, товариства ж из дворян 8 человек, гетманский дворецкой, да знатной слуга, да немой, 4 человека казаков, 57 человек слуг, 4 человека хлопцев покоевых, 5 человек конюхов, 21 человек возниц, 15 человек музыкантов, 50 человек драгунов. При генеральной старшине 154 человек казаков; челяди, хлопцев 120 человек.

Да духовных особ:

2 человека игуменов, наместник, 5 человек иеродиаконов, 3 человека мирских. 3 человека мирских попов и дьяконов, да при них служек и челяди 15 человек. Всего з гетманом было всякого чина людей 528 человек. (563→)

Великого государя жалованья гетману поденного корму и питья на Москве дано:

Денег по рублю, питья по 8 чарок вина двойного, по полу ведру меду вареного, по ведру меду белого, по два ведра пива мартовскаго.

Генеральной старшине и полковником денег по 5-и алтын⁴¹, питья по 5-и чарок вина двойного, по три крушки меду вареного, пива мартовскаго по тому ж.

Знатным войсковым товарищем и канцеляристом, и полковой старшине денег по гривне, питья по 4 чарки вина, по 3 крушки меду, пива по тому ж.

Гетманскому дворецкому денег по 2 алтына, по 4 денги, питья по 4 чарки вина, по 3 крушки меду, пива по тому ж.

Другие статьи: знатным войсковым товарищам и дворяном денег по 2 алтына по 4 денги, питья по 2 чарки вина, по крушке меду, по 2 крушки пива.

Гетманским слугам и трубачам, и музыкантом, и драгунскому капитану, и казакам, которые при генеральной старшине и иных особах, денег по 2 алтына (564→), питья по 2 чарки вина, по крушке меду, по 2 крушки пива.

Драгуном по 10 денги, питья по 2 чарки вина, по 2 крушки пива.

Гетманским конюхам и возницам, и хлопцам, и челядником по 8 денги, питья по чарке вина, по крушке пива.

Духовным особам – игуменом денег по 5-ти алтын, питья по 3 крушки меду, пива по тому ж; наместнику, иеродиаконам по 2 алтына по 4 денги, питья по 2 крушки меду, пива по тому ж.

Мирским попом денег по 2 алтына, по 4 денги, дьякону по 2 алтына, по 2 денги, питья по 3 чарки вина, по 2 крушки меду, пива по тому ж.

Челядником, которые при генеральной старшине и иных особах, и монастырским слушкам по 6 денги, по чарке вина, по крушке пива человеку на день.

И как на приезде и на отпуске были они великого государя у руки, и им в те дни даван поденной корм и питье с поденным вдвое (565→). При гетмане ж и при старшине, и полковниках, и при иных особах 590 лошадей было.

Да и с того числа послано в Коломенские луга для паствы 372 лошади, а на Москве оставлено 218 лошадей, конскаго корму давано тем лошадем на 10 дней по возу сена, по четверти овса лошади, денгами за сено по 10 алтын. За овес по 4 алтын. Гетману ж со всеми при нем будущими людьми дано в приказ с Сытнаго дворца 20 ведр уксусу новгородскаго. На отпуске был гетман великого государя у руки сентября в 19 день. И посылан к нему з дворцов стол.

Да на отпуске дано гетману:

кафтан золотной на соболях з запанами, цена 861 рубль;

кубок с кровлею золочен, весом в 3 фунта в 16 золотников;

обяр золотная; байберек золотной;

2 бархата гладких мерою все по 11-и аршин, да соболей⁴² пара в 30 рублей (566→), сорок⁴³ в 170 рублей, сорок в 130 рублей, сорок в 100 рублей.

Генеральной старшине:

обозному, судье, писарю, ясаулу, бунчужному – всего пяти человеком, да полковником черниговскому, полковнику нежинскому, миргородскому, лубенскому, 5-ти человеком, по кубку человеку, и в том числе:

кубок фунт 89 золотников; кубок фунт 84 золотников; кубок фунт 78 золотников; кубок фунт 75 золотников; кубок фунт 91 золотников; кубок фунт 67 золотников;

кубок фунт 62 золотника; кубок фунт 42 золотника; кубок фунт 14 золотников;

кубок фунт 46 золотников.

Да по сукну кармазину⁴⁴ мерою по 5-и аршин, атласу по 10 аршин, тафты по 5 аршин, по сороку соболей, по 80 рублей сорок человеку.

⁴¹ 1 рубль = 10 гривень або 33 алтин, або 200 деньг (1 рубль = 100 копейок; 1 гривна = 10 копейок; 1 алтин = 3 копейки; 1 деньга = 0,5 копейки).

⁴² Хутро соболя як символ розкоші було предметом престижу. Використовувалося для пошиття парадного одягу старшини.

⁴³ «Сорок» – одиниця хутра (див. посилання 38).

⁴⁴ Кармазин – це дороге сукно темно-червоного (малинового) кольору, яке використовували для пошиття святкового або парадного одягу.

Знатным войсковым товарищам 9-ти человеком по сукну кармазину, по камке⁴⁵, по тафте⁴⁶, по 3 пары соболей по 10 руб. пара человеку. (567→) Племяннику гетманскому сукно кармазин, отлас, камка, тафта, 3 пары соболей по 10 руб. пара.

8-и человеком канцеляристом и переводчику по сукну кармазину, по камке, по тафте, по паре соболей по 5 руб. пара.

Полковой старшине 13 человеком да знатным войсковым товарищам 2-й статье 18 человеком по сукну кармазину, по камке, по тафте, по паре соболей, по 5 руб. пара человеку.

Товариству ж и дворяном 8 человек по сукну кармазину, по камке, по паре соболей по 5 руб. пара человеку.

Гетманскому дворецкому, да знатному слуге, да немому по сукну кармазину, по тафте, по паре соболей по 5 руб. пара.

Одному человеку казаку Якову Глуховцу сукна кармазин, камка, пара соболей в 3 рубля.

Казаком же Д-м⁴⁷ человеком по сукну аглинскому, по тафте, по паре соболей по 3 рубля пара.

Гетманским слугам 19 человеком (568→) вместо сукон полукармазинов, по сукну аглинскому, по тафте, по паре соболей по 3 руб. пара человеку.

38 человеком по сукну аглинскому, по паре соболей по 3 руб. пара.

Хлопцам покоевым 4 человекам по сукну амбурскому⁴⁸, конюхам 5 человекам, возницам 21 человеку по сукну амбурскому, да по соболю, по 1 руб. соболь.

Войсковым музыкантам 15 человекам по сукну аглинскому, по паре соболей по 3 руб.

Драгунам 8 человеком по сукну амбурскому, да по соболю, по 1 руб. соболь.

Казаком, которые при генеральной старшине и иных особах, 154 человеком по сукну аглинскому, по паре соболей по 3 руб. пара.

Челяди и хлопцам 120 человеком по сукну амбурскому человеку.

Духовным особам 2 человеком игуменом по камке, да лисиц по 30 руб. человеку.

Наместнику тафта, пара соболей в 5 рублев (569→), иеродиаконам 5-и человеком, попам 3 человеком по сукну аглинскому, по паре соболей по 3 руб.

Дьякону сукно аглинское, пара соболей в 2 руб.

Челяди их 15 человеком по сукну амбурскому человеку.

Да в дорогу дано:

Гетману на корм 100 руб.

Генеральной старшине и полковником, и знатным войсковым товарищам, и канцеляристам, и казак, и духовным особам со всеми при них будучими людьми поденного корму на 10 дней по тому ж, почему им дано на Москве.

Да генеральной старшине, обозному с товарищи 5-ти человеком дано купя в ряду⁴⁹ по рыдвану⁵⁰ человеку.

Сверх того гетману ж дано пряных зелей и питья, и овощей.

Из Овощной палаты:

Шафиру, корицы, гвоздики, мушкатных орехов, мушкатного цвету по четверти фунта, имбиря, перцу по фунту (570→), ягод винных, изюму коринки⁵¹, миндалных ядер по 2 фунты.

2 головы сахару среднего весом 7 фунта, пол пуда пшена сорочинского⁵².

С Сытного дворца:

Пол бочки раманей⁵³, 6 ведр ренского⁵⁴;

2 ведра алкану⁵⁵, 3 ведра збитню⁵⁶;

8 ведр вина двойного, пуд патоки точеной;

30 лимонов; 4 ведра уксусу новгородского;

6 ведр уксусу московского.

Из Кормоваго:

20 полот⁵⁷ ветчины.

С Хлебнаго:

2 трубы постилы⁵⁸ черной.

⁴⁵ Камка – дорога узорчата шовкова тканина, часто з вишитими або витканими орнаментами. Вживалася для пошиття царських шат, парадних жупанів, покривал, завів і навіть для оздоблення ікон.

⁴⁶ Тафта – розкішна, щільна тканина з характерним глянцеви́м блиском, яка здавна вважалася ознакою вишуканості та статусу.

⁴⁷ Мабуть, ідеться про 4 козаків (Д=4).

⁴⁸ Амбурське сукно – це дороге вовняне сукно, яке походить з Гамбурга (нім. *Hamburg*), одного з головних торгових центрів Європи у XVII–XVIII ст.

⁴⁹ Мається на увазі торгове місце на ринку.

⁵⁰ Велика закрита карета на високих ресорах для тривалих переїздів.

⁵¹ «Коринки» в цьому контексті – це різновид ізюму, тобто сушених виноградних ягід, але не будь-яких, а особливого сорту – дрібного, темного, безкісточкового. Він ще називається коринфським, бо походить із регіону Коринф у Греції.

⁵² Із українських Сорочинців Миргородського полку.

⁵³ «Раманея» – походить від *romaneé*. Це зарубіжне виноградне вино високої якості.

⁵⁴ «Ренское» – альтернативна назва рейнського вина, буквально – «ренське». Часто згадується у записях як хмельний напій для бенкетів, прийомів.

⁵⁵ Алкан – іспанське вино темно-червоного кольору.

⁵⁶ Напій, в основі якого мед, трави, спеції. Він був щось на зразок чаю.

⁵⁷ «Полотно» (або «полот») у харчових описах – це одиниця обліку, яка означає пласт або шмат м'яса, розрізаний у формі плоского полотна.

А от Севска до Москвы в приставех у него, гетмана, были стольник и полковник Константин Макеев да из дворян Никифор Яцын. А в впрожатых из Батурина было московских стрелцов 60 человек. (571→)

А от Москвы до Батурина генерал-поручик Андрей Цей. А с ним в прожатых московских стрелцов капитан да 20 человек стрелцов того полку, которому велено быть при гетмане в Багурине.

Да по справке с Кормовым и с Сытным дворцами в том же 197 (1689) году дано гетману ж с тех дворцов запасов, кроме обыкновенных столов. С Кормового дворца послано к нему, гетману, на-встречу в Калугу:

теша⁵⁹ белужья матерая астраханская, теша матерая [астраханская?];

косяк мякотной московской проделия;

косяк мякотной астраханской;

2 косяка двойных хрецовых астраханских;

2 языка з башками астраханские⁶⁰;

10 тумачов⁶¹;

3 ведра кавардаку⁶².

Да свежей рыбы: осетр; 2 белые рыбицы. (572→)

С Сытного дворца перевезено на Посолской двор к приезду ево, гетманскому, в запас:

20 ведр квасу овсяного; 20 ведр квасу ячного; 20 ведр браги; 4 ведр меду обарнаго⁶³; 20 ведр укхусу добраго.

Да в прошлом 1700 году генваря в 22 день к великому государю был в приезде он же, гетман Мазепа, а при нем генеральной старшины и полковников, и иных чинов людей, генеральной ясаул Иван Ломиковской, генеральной бунчужной Иван Скоропачкой, нежинской полковник столник Иван Обедовской, знатных войсковых товарищей и полковничьих детей 11 человек, канцеляристов 4 человека, 1 священник, 1 аптекар, 1 трубач, да челяди ево, гетманской, и вышеписанных особ 27 человек, да при них же 60 лошадей. (573→) Великого государя жалованья к приезду ево изготовлено было и перевезено на Большой Посолской двор с Московского Отдаточного двора питья:

20 ведер вина двойнаго, 100 ведер простого, 100 ведер меду вареного, белого тож; пива мартовскаго и росхожего 4 вари.

Да из ратуши конскаго корму 50 возов сена, 100 четвертей овса; 2 сажен дров, 2 человека водозовов с лошадми из дровнями из бочки. Да для работы и топления полат из Стрелецкого приказа 6 человек метелщиков⁶⁴.

Да поденного корму и питья давано с приезду ево по отпуске:

ГЕТМАНУ:

денег по рублю, питья по 8 чарок вина двойнаго, по полу ведру меду вареного, белого меду по тому ж, по 2 ведра пива мартовского.

ГЕНЕРАЛЬНОЙ СТАРШИНЕ:

ясаулу Ивану Ломиковскому, бунчужному Ивану Скоропачкому, нежинскому полковнику (574→) столнику Ивану Обидовскому денег по 5 алтын, питья по 5 чарок вина двойнаго, по 3 крушки меду вареного, пива мартовского по тому ж.

Знатным войсковым товарищем и полковничьим детям 11 человек, канцеляристом 4. Всего 15 человек денег по 3 алтына, по 2 денги, питья по 4 чарки вина, по 3 крушки меду, пива по тому ж.

Священнику да аптекарю денег по 2 алтына, по 4 денги, питья по 3 чарки вина, по 2 крушки меду, пива по тому ж. Трубачю денег по 2 алтына, питья по 2 чарки вина, по крушке меду, по 2 крушки пива.

Челяди 27 человеком по 6 денги, питя по чарке вина, по крушке пива человеку на день.

Для вечероваго сиденья на свечи салные маковые⁶⁵ и простые всем вопче по 6 алтын, по 4 денги на сутки.

Да конскаго корму на 60 лошадей (575→) на сено и на овес по 10 денги лошади на сутки, а дро-ва иманы из ратуши.

На отпуск дано:

Гетману кафтан венгерской бархатной зеленой и спод соболей пластинчатой, с рукавами пупчатыми собольи ж подпушен, отласом золотным обшит, голуном золотным буравчетым широким да снуром золотным вместо нашивки нашит линт⁶⁶ золото с серебром широкой с кистми золотыми ж и сварворки пуговицы нашиты золотные с изумруды и с яхонты, и рукавам у запястья вместо застежек нашиты пуговицы ж серебряные золоченые с яхонты всего ценю в 757-м рублей 18 алтын в пол 3 денги. Делан тот кафтан в Казенном приказе.

⁵⁸ Постила – десерт. Виготовлялася з яблук, меду, іноді ягід, збивалася і сушилася. Постилу згортали в рулон (трубу) або формували в довгастий циліндр, обгорнутий тканиною чи папером.

⁵⁹ Жирна, м'ясиста ділянка тулуба риби, вважалася делікатесом.

⁶⁰ Варені або копчені яловичі або баранячі язичи з головами тварин. Подавалися як царська закуска.

⁶¹ Тумак – копчена або в'ялена ковбаса, іноді м'ясний рулет.

⁶² Кавардак – страва з м'яса, субпродуктів і овочів, щось на шталт рагу або тушкованого м'яса.

⁶³ «Обарный мед» – це термічно оброблений мед (обварений).

⁶⁴ Службова особа, що займалася прибиранням, зокрема підмітанням, а також розпалюванням печей та підтриманням тепла в приміщеннях.

⁶⁵ Це свічки, зроблені шляхом багаторазового занурення гнота у розтоплений віск або сало.

⁶⁶ Декоративна стрічка.

Генеральной старшине и полковнику по кубку серебряному весом один в фунт в 84 золотника⁶⁷, другой кубок весом против того ж, (576→) третий кубок весом фунт 78 золотников, по сукну кармазину, по отласу, по тафте, по 40 соболей, по 80 руб. сорок человеку.

Знатным войсковым товарищам и полковничьим детям по сукну кармазину, по камке, по тафте, по 3 пары соболей по 10 руб.

Канцеляристам по сукну кармазину, по камке, по тафте, по паре соболей по 5-ти рублей.

Священнику и аптекарю по сукну аглинскому, по паре соболей по 3 руб. пара, трубочко сукна аглинского, пара соболей в 2 рубля.

Челяди по сукну амбургскому человеку, сукна и тафты по 5, атласы и камки по 10 аршин⁶⁸.

Да в дорогу дано:

Гетману на корм 100 руб.

Генеральной старшине и полковнику, и иных всех чинов людям поденного корму на 10 дней, по тому ж, почему давано было на Москве.

Гетману ж дано 3 дворцов пряных зелей (577→) и овощей, и питья во всем против дачи 198 (1689) года. Да с Отдаточного двора питья 10 ведр, вина двойнаго 50 ведер, вина простаго, меду пареного и белаго по тому ж, 2 вари пива добраго.

Поставлен он был, гетман, на Большом Посолском дворе. А у приему и у росходу вышписаннаго питья и конскаго корму, и дров, и для всякаго порядку был приставлен стряпчей Михайла Текутьев да приказу Малья России подьячих 5 человек.

При нем же, гетмане, для караулу и обережения в пути и на Москве был столник Иван Анненков да Григорьева полку Анненкова стрелцов 100 человек. А встречи ему, гетману, против прежнего обыковения не было, так же и обыкновеннаго годоваго жалованья ему, гетману, и генеральной старшине, и полковником в том году не послано.

А в прошлом 1702 году генваря в 29 день к великому государю был в приезде он же, гетман Мазепа. (578→) А при нем, гетмане и ковалере, генеральной старшины и иных чинов людей было:

2 ясаула войсковых генеральных – Иван Ломиковский, Иван Скоропадской;

знатной войсковою товарищ Клим Долгополой;

священник гетманской отец духовный Василий;

2 человека войсковых канцеляристов;

гетманский свойственник Яков Мальшевской;

коношей; дворецкой; дворянин; гетманской прикащик; обозной; 19 слуг; 11 человек слуг же покоевых; цилурик; 2 человека трубочей; два ключника; шатерничей; 21 человек возниц и конюхов, 11 человек поваров и кухарей;

слуг и челяди, которые при генеральной старшине и иных особах, 39 человек. Всего при гетмане всяких чинов людей 125 человек.

Да у гетмана ж и у генеральной старшины, и у иных чинов людей 81 лошадь. (579→) Жалованья давано поденного корму и питья

ГЕТМАНУ:

Денег по рублю, питья по 8 чарок вина двойнаго, по полу ведру меду вареного, по ведру меду белаго, по 2 ведра пива мартовскаго.

ГЕНЕРАЛЬНОЙ СТАРШИНЕ:

Двум человеком генеральным ясаулам денег по 5 [алтын], питья по 5 чарок вина двойнаго, по 3 крушки меду вареного, пива мартовскаго по тому ж.

Знатному войсковому товарищу Климу Долгополому денег по 4 алтына, питья по 4 чарки вина, по 3 крушки меду, пива по тому ж.

Священнику Василию, которому гетман в духовенстве, да 2 человеком всяковым канцеляристам денег по гривне, питья по 4 чарки вина, по три крушки меду, пива по тому ж.

Гетманскому свойственнику Якову Мальшевскому, конюшему, дворецкому, дворянину, и того 4 человеком, денег по 2 алтына, по 4 денги, по 4 чарки вина, по три крушки меду, пива по тому ж.

(580→) Гетманскому прикащику, обозному, 30 человеком слугам, цырюлику, 2 трубочам, и того 35 человеком, денег по 2 алтына, питья 2 чарки вина, по крушке меду, по 2 крушки пива.

Двум человеком ключникам, шатерничему, 27 человеком конюхам, 11 человеком поварам и кухарям, всего 41 человеку, по 8 денги, питья по чарке вина, по крушке пива.

Слугам, челяди, которые при генеральной старшине и иных особах, 39 человеком, по 6 денги, питья по чарке, пива по крушке, пива человеку на день.

Да для вечероваго сиденья на свечи салные маконые и простые всем вопче по 6 алтын, по 4 денги на сутки.

Да гетманским и генеральной старшине, и иных чинов людей 81-й лошади на корм на сено, и на овес по 10 денги на сутки на лошадь.

НА ОТПУСК ДАНО:

Гетману кафтан венгерской бархатной на собольем пластинчатом меху с нашивки ис линты⁶⁹ из голуном (581→) золотным, с пугвицы золотыми с ызумруды и с яхонты ценою в 757 рублей 18 алтын в пол 3 денги во всем против прошлаго 1700 года.

Генеральной старшине, двум человеком ясаулом по кубку серебряному, весом по фунту по 84 золотника, по сукну кармазину, по отласу, по тафте, по сороку соболей, по 80 руб. сорок человеку.

⁶⁷ Золотник – це 1/96 фунта, тобто приблизительно 4,266 грама.

⁶⁸ 3 XVIII ст. 1 аршин дорівнював 28 дюймам, тобто 71,12 см.

⁶⁹ Декоративна стрічка.

Знатному войсковому товарищу сукно кармазин, камка, тафта, три пары соболей по 10 руб. пара.

Священнику да двум человеком канцеляристам по сукну кармазину, по камке, по тафте, по паре соболей по пяти рублей пара.

Да по особому указу одному старому канцеляристу Филипу Орлику сверх настоящей дачи дана пара соболей по 15 рублей.

Гетманскому свойственнику, дворецкому, конюшему, дворянину по сукну кармазину, по камке, по паре соболей по пяти рублей пара.

Гетманскому прикащику, обозному, 30 человеком (582→) слугам по сукну, полукармазину, по тафте, по паре соболей, по 3 руб. пара.

Двум человеком ключником, шатерничему, 27 человеком конюхом да одиннадцати человеком поваром и кухарем по сукну амбурскому да по соболу, по рублю соболь.

Слугам и челяди, которые при генеральной старшине и иных чинах, 39 человеком, по сукну амбурскому человеку.

ДА В ДОРОГУ ДАНО:

Гетману на корм 100 руб.

Генеральной старшине и иным вышеписанным чинам со всеми при них будущими людьми поденного корму на десять дней по тому ж, почему им дано на Москве.

Да сверх того гетману ж и кавалеру дано пряных зелей и овощей и питья:

Из Овощной полаты:

Шафрану, корицы, гвоздики, мушкатных орехов, мушкатного цвету по четверти фунта (583→), инбиру, перцу по фунту, ягод винных, изюму коринки, миндажных ядер по два фунта.

Две головы сахару среднего весом 7 фунтов.

Пол пуда пшена сорочинского.

С Сытного дворца:

Пол бочки раманеи; 6 ведер ренсакого; 2 ведра алкану; 3 ведра збитню; 8 ведр вина двойного, 10 ведр пива с малиною; 12 ведр меду цыженого; пуд патоки точеной; 30 лимонов; 4 ведра уксусу новгородсакого; 6 ведр уксусу московсакого.

С Кормоваго:

20 осетров соленых.

С Хлебного:

Две трубы постилы черной.

С Отдаточного двора:

10 ведр вина двойного; 50 ведр вина простага. Меду вареного и белого по тому ж. Две вари пива мартавсакого.

И по указу великого государя, а по приказу (584→) боярина Феодора Алексеевича Головина с товарищи, и против прежних примеров куплено:

К приезду ево, гетмана и кавалера, к Москве – 100 четвертей овса, по 14 алтын четверть, и того 42; 50 возов сена по 23 алтына по 2 денги воз, и того 35 руб.

20 сажень дров четырех аршинн по 2 руб. по 20 алтын сажень, и того 52 рубли;

свеч салных на 35 алтын; соломы на алтын на 2 денги; рыбы живой на 10 руб. с полтиною; хлеб, калачей, уксусу, перцу на рубль на 26 алтын 4 денги.

Да с Отдаточного двора взято питья 20 ведр вина двойного, 100 ведр простого, 4 вари пива, 100 ведер меду вареного белого тож.

Пива с Отдаточного двора не взято, что было плохо, и куплено в Басманной, дано за две вари 24 руб.

Да в бытность ево, гетмана, на Москве к прежним покупным 20 сажениям (585→) дров куплено 18 сажень, по той же вышеписанной цене, и того 46 руб. 26 алтын 4 денги.

Еще к тому ж две сажени дров дано 5 руб. 6 алтын 4 денги.

Да свеч салных 70 маканых, и четверо, и двое, и односветильных, на 11 руб. на 31 алтын две денги.

Да за проезд ево, гетмана, и при нем будучих в Покровские ворота, что он проезжал вночи не по одно время без денежна, заплачено 5 руб.

Всего вышеписаннаго росходу 236 руб. 6 алтын 4 денги.

И на вышеписанную покупку денги даны ис приказу Малыя России 51 руб. 24 алтына да из Новгородского приказу 184 руб. 9 алтын 2 денги Посолского приказу переводчику Матвеем Белецкому да подъячому Афонасию Инехову: росписка на указе в Новгородском приказе.

А забирал и приторговывал те нижеписанные товары приказу Малыя России старой подъячей Петр Курбатов (586→). Да на отпуске на дачю его, великаго государя, жалованья гетману ж и кавалеру золотная материя, а генеральной старшине двум человеком два кубка серебряные, да локотные товары сукна и камки луданы⁷⁰, и тафты приторгованы в рядах, а именно:

Гетману и кавалеру материи золотной 12 аршин по осми рублей с полтиною аршин. И того 102 руб. Суровского ряду у торговаго человека у Андрея Калмыка.

2 кубка серебряных золоченых с кровлеми весом 1-й фунт 67 золотников с полузолотником, второй фунт же 50 золотников с полузолотником ценю фунт по 17 руб по 9 алтын по 2 денги, а золот-

⁷⁰ Лудани могли означати шовковї тканини з блискучим, металевим ефектом – можливо, із вкрапленням срібних або золотих ниток.

ник имеетца по 6 алтын, и того 55 руб. 26 алтын 4 денги серебряного ряду у торговага человека у Кадашевца у Якова Посникова.

СУКОН:

Кармазину 90 аршин по рублю, по 20 алтын аршин. И того 144.

Полукармазину 25 аршин, по рублю аршин. И того 215 рублев. (587→)

Аглинского 165 аршин по 26 алтын по 4 де аршин. И того 132 руб.

Вместо амбурских шиптуху⁷¹ 310 аршин, по 13 алтын по 4 денги аршин. И того 127 руб алтына 2 денги.

И те сукна приторгованы Суконнаго ряду у сидельцов Гостиной сотни у Степанова человека Цынбалщикова у Филипа Алексеева, да Казеной слободы у Степана Михайлова с товарищи.

ЛОКОТНЫХ ТОВАРОВ:

У вышеписанных Андрея Калмыка и у иных.

Отласу 20 аршин по 25 алтын аршин, и того 15 руб.

Камки лудану 128 аршин, по двадцати алтын аршин. И того 76 руб. 26 алтын 4 денги.

Тафты 260 аршин по 20 алтын аршин. И того 156 руб.

Всего вышеписанных товаров в рядах приторговано на 1023 руб. на 23 алтына на 2 денги.

Да на дачу ж гетману соболей справливо ж (588→) з государственным Посолским приказом, а по справке Соболиной казны в том приказе за расходы налицо:

40 в 280 руб.; 40 в 250 руб.; 40 в 80 руб.

Да мех соболей же в 70 руб. взятой в том Посолской приказе по смерти думнаго советника Прокофья Богдановича Возница, которой зделан из государевых соболей в бытности великих и полномочных послов в Вене.

Да остаточных соболей походной Посолской канцелярии 2 пары по 30 руб. пара.

А о соболях же на дачю его, великого государя, жалованья генеральной старшине и всем вышеписанным чином против прежних примеров послана в Сибирской приказ память, и соболей ис того приказу неотпущено, а доведетца дать соболей на 559 руб.

Такова вышеписанная выписка за справками Петра Курбатова и Федота Рогова. (589→)

Опреление

1703 году, Москва в 25 день великий государь, царь и великий князь Петр Алексеевич Всея Великия и Малыя, и Белья России самодержец пожаловал Войска Запорожскаго обоих сторон Днепра гетмана Ивана Мазепу, велел ему дать своего великого государя жалованья со всеми при нем будущими людьми с приезде их октября з 24, ноября по 29-е число.

Гетману поденного корму денег по рублю. Да от Московскаго Отдаточного двора питья по 8 чарок вина двойнаго по полуведру меду вареного, по ведру меду белаго, по 2 ведра пива мартовскаго.

Генеральной старшине двум человеком, генеральному есаулу Ивану Скоропацкому да генеральному бунчужному Михайле Гомалею, денег по 5 алтын, питья по 5 чарок вина двойнаго, по 3 крушки меду вареного, пива мартовскаго потому ж.

3-м человеком знатным войсковым товарищам Дмитрию Максиму (590), Ивану Сулиме, Климу Долгополому, да знатному товарищу и старому войсковому канцеляристу Филипу Орлику по 4 алтына.

Знатному товарищу и майору артиллерии войсковой Фридерiku Кениксеку, знатному товарищу войсковому Згуру Стиллеву, войсковому ж канцеляристу Александру Дубяге, конюшему Василью Цурке, и того 4-м же человеком, по гривне.

Питья всем 8-и человеком поровну по 4 чарки вина, по 3 крушки меду пива по тому ж.

Гетманскому свойственнику Якову Малышевскому, аптекарю, лекарю, 2 человеком войсковым музыкантом, 2 человеком дворяном, дворецкому, и того 8-м человеком, денег по 2 алтына по 4 денги, питья по 4 чарки вина, по 3 крушки меду, пива по тому ж.

Казначею, обозному, 21-у человеку покоевым 20-ти человеком слугам, и того сорока трем человеком, денег по два алтына, питья по две чарки вина, по крушке меду, по две крушки пива. (591→) Казаком 33 человеком, которые при генеральной старшине, по 10 денег, питья по две чарки вина, по крушке меду, по две крушки пива.

27-м человеком конюхом, 7-м человеком кухарям, и того 34 человеком, по 8 денги, питья по чарке вина, по крушке пива.

Челядником и хлопцам, которые при генеральной старшине и иных особах, 28-и человеком, по 6 денги, питья по чарке вина, по крушке пива на день.

Да гетманских же и генеральной старшины, и иных чинов людей на 92 лошади на корм, на сено и на овес, по 10 денги на лошадь на сутки.

Да гетману ж дано на отпуск и в дорогу вместо кормовых денег 100 руб. да вышеписанную материю золотную, купя из ряду во 102 руб., да вышеписанной мех соболей в 700 руб., да соболей 40 в 280 руб., 40 в 250 руб., 40 же 80 руб., да две пары по 30 руб. пара.

Взяв мех и сороки ис Посолскаго приказу, а пары из остаточных походных.

Генеральной старшине, есаулу Ивану Скоропацкому, бунчужному Михайлу Гомалею (592→) по кубку серебряному золоченому с кровлями весом первой фунт 67 золотников с полузолотником, другой фунт же 50 золотников с полузолотником, ценою оба 55 руб. 26 алтын 4 денги, да по сукну кармазину по отласу, по тафте, да вместе соболей осмидесять рублевых сороков денгами по 80 руб. человеку.

⁷¹ Шиптух або шиптуха – назва грубого сукна.

3-м человеком знатным войсковым товарищам Дмитрию Максимовичю, Ивану Сулиме, Климу Долгополому по сукну кармазину, по камке, по тафте, да за соболи 30 рублевых пар по 30 руб. человеку.

Войсковому канцеляристу Филипу Орлику сукно кармазин, камка, тафта, да за соболи 20 руб.

Войсковому товарищу и майору артиллерии Фридриху Кениксеку, знатному войсковому товарищу Згуру Стиллеву, да канцеляристу Александру Дубяге, и того 3-м человеком, по сукну, кармазину, по камке, по тафте, да за соболь по 5 руб.

Гетманскому свойственнику Якову Мальшевскому, аптекарю Самойлу Виггнеру, лекарю Анастасию Гречанину, двум человеком войсковым музыкантом, двум человеком дворяном, конюшему, дворецкому, и того 9-ти человеком, по сукну кармазину, по камке, за соболи по 5 руб.; (593→) назначено, обозному, да 41-у человеку слугам по сукну полукармазину, по тафте, да за соболи по 3 руб.

Казакам 33-м человеком по сукну аглинскому, за соболи по 2 руб.

27 человеком конюхам, 7-у человеком кухарям, и того 34-м человеком по сукну амбурскому, да за соболи по 1 руб. собол человеку.

Челядником и хлопцам 28-у человекам по сукну амбурскому человеку мерою сукна и тафты по 5 аршин, атласа по 10-ти аршин, камки по 8-и аршин.

Да генеральной старшине и иным вышеписанным чинам, и их людем в дорогу поденного корму на 10 дней против вышеписанной же московской дачи и кормовые денги, и на отпуске по вышеписанным указным статьям и, что куплено к приезду, и за взятая из ряду локотные товары по вышеписанной приторгованой цене.

А за соболи старшине и прочим по указной же цене в какову цену иманы из Сибирскаго приказу дать денги из приказа Малья России и из Новгородскаго приказу. И о тех денгах дать в те приказы, а о меху и о соболях в Посолской приказ указы, а о питье к приезду и о поденном, и на отпуск послать в ратушу память (594→). Да сверх того гетману ж пряных зелей и овощей, и питья из Овощной полаты:

Шафрану, корицы, гвоздики, мушкатных орехов, мушкатного цвету по четверти фунта, инбирю, перцу по фунту, ягод винных, изюму коринки, миндалных ядер по 2 фунта, 2 головы сахару среднего весом 7 фунтов, пол пуда пшена сорочинскаго.

С Сытного дворца: по бочки романи, 6 ведр ренского, 2 ведра алкану, 3 ведра збитню, 8 ведер вина двойнаго, 10 ведер пива с малиною, 12 ведр меду цыженого, пуду патоки точеной, 30 лимонов, 4 ведра уксусу новгородскаго, 6 ведр уксусу московскаго.

С Кормовага дворца: 20 осетров соленых.

Хлебенного: две трубы постилы черной.

Да с Отдаточного двора: 10 ведр вина двойнаго, 50 ведр вина простого, меду вареного и белого по тому ж, две вари пива мартовского.

Сей его, великого государя, указ приказал записать боярин Федор Алексеевич Головин.

Вышеписанная выписка и приговор по листам скреплена по сему.

Диок⁷² Василий Посников.

Диок Иван Волков.

Диок Михайло Радостамов.

References

Akmanov, I. (2016). *Bashkirskie vosstaniia XVII–XVIII v. – fenomen v istorii narodov Evrazii* [Bashkir uprisings of the 17th–18th c. – a phenomenon in the history of the peoples of Eurasia]. Ufa, Russia.

Almazov, O. (2015). *Hetmanski ahenty yak kanal otrymannia hetmanom Livoberezhnoi Ukrainy I. Samoilovychem vidomostei pro stan sprav v Rechi Pospolytii (1672–1687 rr.)* [Hetman's agents as a channel for hetman of Left-Bank Ukraine I. Samoilovych to receive information on the state of affairs in the Polish-Lithuanian Commonwealth (1672–1687)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 3–10. Chernihiv, Ukraine.

Almazov, O., Pavlenko, S. (2023). *Dvi sproby Baturyna u 1692–1693 rr. vidity vid Moskvy* [Two attempts by Baturyn in 1692–1693 to break away from Moscow]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 66–88. Chernihiv, Ukraine.

Bantysh-Kamenskyi, D. (1903). *Ystoryia Maloi Rossyy ot vodvorenyia slavian v sei strane do unychtozhennia hetmanstva* [History of Little Russia from the settlement of the Slavs in this country to the destruction of the Hetmanate]. Saint Petersburg–Kyiv, Russia–Ukraine.

Bushev, P. (1976). *Puteshestvyie yranskoho posolstva Mokhammeda Khosein khan-beka v Moskvu v 1690–1692 hh.* [The journey of the Iranian embassy of Mohammad Hossein Khan Bek to Moscow in 1690–1692]. *Strany u narody Vostoka – Countries and nations of the East, XVIII*, P. 135–172.

Donnelly, A. (1995). *Zavoevanie Bashkirii Rossiei 1552–1740. Stranitsy istorii imperializma* [The conquest of Bashkiria by Russia 1552–1740. Pages of the history of imperialism]. Ufa, Russia.

Herbilskyi, H. (1948). *Petro Pershyi v Zakhidnii Ukraini (1706–1707 rr.)* [Peter the First in Western Ukraine (1706–1707)]. Lviv, Ukraine.

Khodarkovsky, M. (1992). *Where two worlds met: the Russian state and the Kalmyk nomads, 1600–1771*. Ithaca, USA.

Kostomarov, N. (1885). *Ystorycheskye monohrafyy y yssledovanyia* [Historical monographs and studies]. Saint Petersburg, Russia.

⁷² В копії «діок» [діак], тобто дяк.

- Kulbakhtin, N. (2007). Gramoty russkikh tsarei bashkiram. Novye istochniki o dobrovolnom vkhozhdenii Bashkirii v sostav Rossiiskogo gosudarstva [Charters of Russian tsars to the Bashkirs. New sources on the voluntary entry of Bashkiria into the Russian state]. Ufa, Russia.
- Leonova, A. (2012). Posolskii «korm» kak sostavnaia chast diplomaticheskogo daroobmena Moskovskogo gosudarstva XVI–XVII vv. [Embassy “food” as an integral part of diplomatic gift exchange in the Moscow state of the 16th–17th c.]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriiia – Bulletin of Tomsk state university. History*, 4, P. 212–215.
- Monchalovskyi, O. (1903). Petr Velykyi v Halytskoi Rusy. Ystorycheskye zapysky y zametky [Peter the Great in Galician Rus. Historical notes and observations]. Lviv, Ukraine.
- Ohloblyn, N. (1901). Obozrenye stoltsov y knyh Sybyrskoho prykaza (1592–1768 hh.) [Review of the tables and books of the Siberian order (1592–1768)]. Moscow, Russia.
- Pavlenko, S. (2003). Ivan Mazepa [Ivan Mazepa]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2017). Viisko Karla XII na pivnochi Ukrainy [The army of Charles XII in northern Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2021). Hetman Ivan Mazepa. Pershe piatyrychchia pravlinnia [Hetman Ivan Mazepa. The first five years of rule]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2025). Shablia Ivana Mazepy. Rozbudova Hetmanshchyny na mezhi XVII–XVIII st. [Ivan Mazepa’s saber. The development of the Hetmanate at the turn of the 17th–18th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (Comp.). (2007). Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh [The era of hetman Ivan Mazepa in documents]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (Ed.). (2019). Dva dokumenty 1708 r. pro konfiskatsiiu maina ta koshtiv I. Mazepy u Bilii Tserkvi ta Kyievi (pidhotuvav do druku S. Pavlenko) [Two documents of 1708 on the confiscation of I. Mazepa’s property and funds in Bila Tserkva and Kyiv (prepared for publication by S. Pavlenko)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 70–72.
- Pavlov, P. (1972). Pushnoi promysel v Sybyry XVII v. [Fur trade in Siberia in the 17th c.]. Krasnoyarsk, Russia.
- Samigulov, G. (2018). Yasachnye liudi, inozemtsy, yasak i daroobmen – prakticheskie razmyshleniia o teorii [Yasak people, foreigners, yasak and gift exchange – practical reflections on theory]. *Zolotoordynskoe obozrenie – Golden horde review*, 6 (2), P. 342–369.
- Topkeev, V. (2018). Aiuka-khan i ego vremia. Monografiia [Ayuka Khan and his time. Monograph]. Elista, Russia.
- Tsiuriumov, A. (2007). Kalmytskoe khanstvo v sostave Rossii: problemy politicheskikh vzaimotnoshenii [The Kalmyk Khanate as part of Russia: problems of political relations]. Elista, Russia.
- Ustrialov, N. (1858). Ystoryia tsarstvovaniia Petra Velykoho [History of the reign of Peter the Great]. Saint Petersburg, Russia.

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal “Siverian chronicle” (13/106 Myru av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

Дата подання: 1 вересня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 15 грудня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Гетьманські посольства до Москви 1689, 1700, 1702, 1703 рр. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 110–123. DOI: 10.58407/litopis.250612.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2025). Hetmanski posolstva do Moskvyy 1689, 1700, 1702, 1703 rr. [Hetman embassies to Moscow in 1689, 1700, 1702, and 1703]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 110–123. DOI: 10.58407/litopis.250612.

УДК 821.161.2

Ольга Циганок

«ПРОФАЗИС» ЙОСИПА ТУРОБОЙСЬКОГО. Частина 2

“PROPHASIS” OF YOSYP TUROBOISKYI. Part 2

DOI: 10.58407/litopis.250613

© О. Циганок, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4688-1953>

Метою статті є дослідити латиномовну поему «Профазис» Йосипа Туробойського з рукописної поетики «Гіметт» (1699/1700), що належить до циклу творів про Страсті Христові. Автор аналізує маловідомий літературний матеріал. **Методологія** поєднує історико-літературний, текстологічний, філологічний та культурно-історичний підходи, а також принципи порівняльного літературознавства. **Наукова новизна**: публікується власна реконструкція другої частини пам'ятки латинською мовою та український переклад тексту, зроблений автором публікації. У центрі твору – мотив духовного сходження й перемоги Чесноти над спокусами земної слави. **Зроблено висновок**, що «Профазис» Йосипа Туробойського розширює уявлення про розвиток давньої української поезії та барокової освітньої традиції. Перспективи подальших студій полягають у комплексному опрацюванні українських християнських віршів XVII–XVIII ст.

Ключові слова: давня українська поезія, «Профазис», Йосип Туробойський, «Гіметт» (1699/1700), Києво-Могилянська академія, барокова поетика.

The purpose of the publication is to examine Joseph Turoboisky's Latin poem "Prophasis" from the manuscript "Gimett" (1699/1700), which belongs to a cycle of works about the Passion of Christ. The author studies little-known literary material. **The methodology** combines historical-literary, textual, philological, and cultural-historical approaches, as well as the principles of comparative literary studies. **The scientific novelty**: the publication presents the author's own reconstruction of the second part of the text in Latin, along with a Ukrainian translation produced by the author of the study. At the heart of the work is the motif of spiritual ascent and the victory of Virtue over the temptations of earthly glory. It is **concluded** that Yosyp Turoboisky's "Prophasis" broadens our understanding of the development of ancient Ukrainian poetry and the Baroque educational tradition. Prospects for further studies lie in the comprehensive study of Ukrainian Christian verse of the 17th–18th centuries.

Key words: ancient Ukrainian poetry, "Prophasis", Yosyp Turoboisky, "Gimett" (1699/1700), Kyiv-Mohyla academy, Baroque poetics.

Дослідження поеми «Профазис» як частини поетичного циклу про Страсті Христові «Fasciculus myrrhae...» з підручника віршування «Гіметт» (1699/1700) Йосипа (Йосифа) Туробойського розпочала Джованна Седіна. Саме вона ввела історико-літературну пам'ятку в науковий обіг, опублікувала латинський текст та переклад українською мовою¹.

В енциклопедичній статті авторства Марії Кашуби Йосип Туробойський схарактеризований як «вчений, письменник, викладач, архімандрит»², коротко описані складені ла-

¹ Седіна Дж. «Поема» Fasciculus myrrhae... Йосифа Туробойського (1699). *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*. Київ, 2012. С. 435–460.

² Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання / Відп. ред. В. Брюховецький. Київ: КМ Академія, 2001. С. 548.

тинською мовою рукописні курси риторики³ та філософії⁴, проте поетику «Гіметт» ще не згадано.

Досліджуючи роди і жанри фунеральної літератури за київськими курсами словесності XVII–XVIII ст., ми помітили нестандартність поетики 1699/1700 рр., навіть назвали курс «авангардним»⁵. Саме там сформована українська концепція тренів⁶, наводяться нетипові для українських поетик взірці епітафій⁷, натрапляємо навіть на лихослів'я – гострий випад проти кальвіністів⁸. Усе це дозволило дійти висновку, що «під час розробки генологічних концепцій фунерального письменства в поетиці “Hymettus” [Гіметт] (1699) домінує творчий пошук автора та аналіз вершинних досягнень тогочасної літературної практики»⁹. Навіть через десятиліття курс лекцій Йосипа Туробойського знайшов шанувальників серед викладачів Києво-Могилянської академії. Поетика «Epitome» [Короткий виклад] (1734) майже дослівно повторює цілі фрагменти підручника «Hymettus» [Гіметт] (1699)¹⁰. Так само чинить Сильвестр Добриня у курсі «Liber de arte poëtica» [Книга про поетичне мистецтво] (1742)¹¹.

Вважаємо, що саме в Києво-Могилянській академії Йосип Туробойський сформував власний літературний почерк. М. Кашуба так писала про його курси риторики та філософії: «Туробойський широко використав образи античності, застосував алегоричний бароковий стиль»¹². Ці особливості бачимо й у поетиці «Гіметт», і в пізніший період творчості Йосипа Туробойського. Використання персонажів із античної міфології та історії книжник пояснював як загальноприйнятий у цивілізованих народів спосіб світського вшанування з метою покращення моралі (щоб зростала Чеснота)¹³. Вже в київський період творчості Йосипа Туробойського натрапляємо на образи, характерні і для пізнього поета-дидака. Образ триумфальної арки, спорудженої для вшанування перемоги, – один із наскрізних, як і Чесноти. Аналізуємо твір «Entheus poeta» [Натхненний поет], Дж. Седіна звернула увагу на часті енжамбемани (перенесення)¹⁴. Вони характерні й для поеми «Профазиз», створюючи ефект безперервності. Йосип Туробойський часто використовував також прозопопею (персоніфікацію).

Простежимо деякі композиційні елементи, художні прийоми, образи та мотиви поеми «Протазис», запропонуємо деякі інтерпретації. Після назви-посвяти¹⁵ – поетичний вступ (рядки 1–25), визначення теми «від противного»: муза не славить у цьому творі героїв античного епосу, відомих воєнними звитягами. Чому слова лексико-семантичного поля «війна» з'являються вже в перших рядках, якщо твір про інше? Війна в тогочасній Гетьманщині, насиченій російськими військовими гарнізонами, витала в повітрі. У 1699 р. було підписано Карловицький мир між Османською імперією та «Священною лігою». Вже 1700 р. почалася Північна війна, до якої було залучене й українське козацьке військо. У такій ситуації, очевидно, військова тема просто напрошувалася, та й античні звитяжці були добре відомі авторові. Але поет вибирає інше – славити небесного Героя, Христа, возвеличити Спасителя. Його муза присвятила себе Небесному, вічним цінностям. Бачимо основні риси розгорнутого епічного зачину: згадується муза, хоч до неї і не звертаються, оголошується тема, сказано, про що буде йти мова, піднесений стиль, міфологічність і символічність. Тож, очевидні, з одного боку, зв'язок із сучасністю, з іншого – відсилання до вікової традиції творення героїчного епосу. Два крила поезії Йосипа Туробойського: тут і надалі поет вміло балансує між насущними проблемами свого часу та літературною конвенцією. Вже у вступі з'являється Чеснота: Небесний Герой, тобто Ісус Христос, саме

³ Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. С. 549: «Cornucopiae artis oratoriae ... anno 1700» («Рік достатку риторичного мистецтва ... року 1700»).

⁴ Там само: «Organum Aristotelis seu aurea scientiarum clavis ... 1702 ...» («Аристотелівський органон, або Золотий ключ від дверей наук ... 1702 р.»).

⁵ Циганок О. Фунеральне письменство в українських поетиках та риториках XVII–XVIII ст.: теорія та взірці: монографія. Вінниця: Едельвейс і К, 2014. С. 243.

⁶ Там само. С. 73.

⁷ Там само. С. 243.

⁸ Там само. С. 266–267.

⁹ Там само. С. 323.

¹⁰ Epitome meditationis poëticae ... patriae ex anno salutis 1734 in annum 1735 octobře die 18. *IP НБУВ*. Шифр 690/485 С. Арк. 66–67.

¹¹ Liber de arte poëtica in duas classes ligatam scilicet et solutam orationem divisus [...] 1742 in annum Domini 1743 [...]. *IP НБУВ*. Шифр 691/П 682 С. Арк. 117.

¹² Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. С. 549.

¹³ Седіна Дж. Панегіричне звеличення Йоасафа Кроковського. *Слово і Час*. 2020. № 3 (711). С. 69.

¹⁴ Там само. С. 73.

¹⁵ Hymetus, fol. 67: PROPHASIS AD Illustrissimum ac reverendissimum in Christo Patrem Ioasaphum Krokowski [...], Mariano peczariensis Viridarii Abbate ac Cultorem vigilantissimum, Dominum ac Patronum Clementissimum (ПРОФАЗИС ДО найшановнішого і найшановнішого Отця у Христі Йоасафа Кроковського, настоятеля і невтомного плакальника Печерського саду Марії, наймилосерднішого пана і покровителя).

завдяки їй виник безмірні страждання за Зевса-Бога (рядок 15), слідував волі Бога Отця. У короткому описі діянь-подвигів Спасителя (рядки 15–21) привертає увагу згадка про війни кіммерійського Діта-Аїда. Це не лише символ боротьби з царством смерті, пеклом. Україна була спустошена війнами з турками й татарами. Нове прочитання, своєрідна інтерпретація. Наприкінці зачину ми розуміємо, чому на початку твору муза лише згадувалася – автор просить натхнення у Бога: «Великий БАТЬКУ, дозволь мені говорити про причину того, що сталося» (рядок 25). У цій фразі бачимо також пояснення, чому твір називається «Профазис»¹⁶.

Після вступної частини подається короткий виклад подій після смерті Ісуса Христа у формі високої поезії з використанням античної символіки. Оповідь ведеться від імені жінки-мироносиць (рядки 26–47). Подекуди поет вставляє ліричний коментар – пояснює, чому пише повільно. Це переплетення голосів свідків та автора – цікавий композиційний прийом, який створює ефект безпосередньої участі. Ридання жінок-мироносиць (рядки 47–51) – це й плачі автора. Проте між ними є і відмінність: жінки ще не знали про триумф Христа після воскресіння.

Наступна частина (рядки 51–119) – власне сцена біля гробу Господнього, яка переростає у сцену триумфу. У міфологічному ключі з'являється Гермес-Меркурій, подібний до іншого небесного вісника – Ангела при гробі в Євангеліях, що сходить із небес у білому та сьє, як світло. Марпес-гора розколюється, символізуючи втручання небесних сил, які відкривають людям доступ до таємниці воскресіння. Жінки-мироносиці й поет переживають жах і трепет (типова реакція в біблійних сценах при явленні ангелів чи Божої сили). Гермес-Ангел заспокоює слухачів, сповіщає про Воскресіння, звертаючись насамперед до поета, і закликає святкувати триумф Переможця над смертю та Аїдом-пеклом. Поет дякує за благо звістку, стаючи голосом мироносиць і ототожнюючи себе з ними. Ліричний герой падає на коліна та смиренно просить показати оселю Переможця, щоб вшанувати його. Ангел піднімає його з землі й наголошує: не людей слід вшановувати, а Божественне начало.

Оповідь Ангела (рядки 120–212) – це одночасно небесна апофеоза, алегоричний опис триумфального сходження. Переможець Діта, тобто темних сил, воскрес та піднімається на Капітолій (у римській традиції – символ слави, звияги й божественної величі), де на нього чекає триумф. Шлях Звизяжця устелений самоцвітами та чудовими квітами, які символізують чистоту, пошану, побожність і мир. Назустріч йому виходять Чесць, Чеснота та світова Слава, яким допомагають Атлант та Іріда. Картина небесного триумфу має морально-символічний підтекст: Чеснота невіддільна від Честі. Атлант пропонує Христу велич, як її собі уявляв, – матеріальне багатство, а земна Слава готова дати Переможцю владу над світом. Та Христос хоче спершу на землю, має духовну мету – Чесноту. Саме вона є його Капітолієм – справжнім храмом, вершиною, місцем слави.

Далі маємо «оповіді в оповіді», «картини в картині». Чеснота розповідає про свою оселю, у якій немає коштовностей, зате є честь, мудрість, чесноти, благочестя, молитви і пахощі, любов до Бога та милосердя до людей. Це палати великого настоятеля Йоасафа Кроковського, куди Чеснота й запрошує Переможця. Ісус відповідає, що сам прагне увійти в дім Йоасафа. Поет як ліричний герой тепер ототожнює себе з Чеснотою, бо саме йому відповідає Христос, закликаючи славити Бога.

Починається триумфальна хода. Чеснота їде першою на колісниці у супроводі своїх «нащадків» (чесноти породжують інші чесноти). Поразку темних сил символізують античні боги підземного царства. Йдуть тисячі визволених душ у «шапках пілеях» (символ свободи у римлян). Це ті, кого Христос визволив із полону смерті. Народ, природа й космос святкують перемогу. Збережений текст поеми завершується розмовою Честі з Чеснотою.

Після публікації першої частини «ПРОФАЗИС»¹⁷ подаємо відчитаний нами латинський текст і власний переклад другої частини твору (112 рядків). Рукопис поетики «Гіметт» – студентський конспект лекцій, який правився мінімально. Неодноразово натрапляємо на сумнівні форми, які утруднюють переклад та коментування. Тому робота над текстом буде продовжуватися.

¹⁶ Циганок О. «Профазис» Йосипа Туробойського. Частина I. *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 144–151.

¹⁷ Там само.

* * *

- 100 Acclivisque simul depressa haec profero fauce: (Fol. 68v)
 [“]Mercuri, superum cui cuncta patentia novi
 Primaque jam nobis per quem dubitatio cessit
 Immensas equidem monitis tuis reddere gratas
 Ut teneor, reddo ac supplex pia basia plantis
- 105 Defigo, iussisque tuis obtempero corde.
 Id tamen haud modicum, nobis premit anxia corda
 Quod locus haud pateat quem Victor Dite petivit,
 Ac ubi ter sanctos agitet nunc rite triumphos.
 Sunt mihi tum nardi, sunt praesto libamina mirrae,
- 110 Abluat ut fessas victoris dextera plantas,
 Vota fero ac laurus, celeri non parco cothurno
 Ferre gradum prohibet tantum mens nescia callis
 Quo tendam vel quo valeam reperire locorum, (F. 69)
 Dic age, demonstra notum callemque locumque[“].
- 115 Finivi, plantisque suis accumbo reclivis[.]¹⁸
 Ille sed hac nostra prece multum supplice flexus
 Basia plantarum nolens humoque reducens
 Haec fatur: [“]Vates non nos sed Numen adora
 Postulata feram, atque minutim singula pandam
 120 Ut tandem victo redivivus Dite redivit
 Ingentique simul plausu conscendit onustus
 Dignaue Victoris tanti Capitolia quaerit[.]
 Occurant Honor, ac Virtus¹⁹ tum Gloria Mundi
 Atlas deciduis venit quoque baiulus astris
 125 Inque suam quivis Victorem postulat aulam.
 Appia nec deerat, qua summus scanderet illa
 Atlas stellarum cumulis²⁰ hanc lacteque stravit
 Inque triumphales flexit Thaumantiden arcus [.]
 Mundus et in numero speciosus turget ab auro
 130 Effusumque solo spargens in calle metallum
 Sedulus hunc ornat lapide atque divite gemma
 Millibus et florum lepidum quos ver tulit illi [.]
 Machinam et ingentem victricem flexit in aulam
 Non secus et Virtus sequitur quam Honor illius umbra [.]
- 135 Haec iter insigni gestit prestare decore
 Ad sua, quo Ditis veniat Capitolia Victor
 Lilia casta iacet iam calle rosasque Pudoris
 Et violas humiles et tulipa fert Pietatis
 Ast oleam Pacis ter pulchra modestia spargit
 140 Narcissos Charites, totus viret undequae callis
 Neque locus fuerat virtutum germinis expers [.]
 Constitit ergo Deus, dum quisque reposcit ad arcem [.]
 Appiam et opponit, qua seligat ire triumphos
 Ac Atlas equidem prisco seu iure reposcit [.]
- 145 Et rogat ascendat nunc unde exiverat olim
 Aeternumque Jovem monstrat cui reddat honores [.] (F. 69v)
 Objicit auratam sedem (mirabile dictu)
 Aurum erat et paries ardens gemmisque lacunar
 Et tota arce fuit calcabile nil nisi jaspis
 150 Quem quoque distinxit mire carbunculus ardens
 Victor ac opposuit necdum sibi tempus adesse
 Quo terras linquens cum pompa scandet ad astra
 Terra prius videat quo facta est salva, triumphum,
 Et Dis confusus lambat terram cui movit
 155 Impia bella olim, pronus serpatque perillans [.]
 Aures arrexit tumidi tum Gloria mundi
 Inque suum sperat Victorem scandere tectum
 Divite quod pinxit coruscans undique gemma
 Praeparat et sedes Regum, diademata, scepra

¹⁸ В оригіналі «:».¹⁹ В оригіналі Virtus.²⁰ В оригіналі cumules.

- 160 Illis Victorem tantum redimire paratus(?)
 Respuit haec JESUS verum, sprevitque caduca
 Munde tua, sunt haud tantoque digno triumpho.
 Virtutis praecium est, haec illis quaeritur ultro
 Hanc amat, illius poscit Capitolia Victor.
- 165 Illa quidem prono quatiens cum poplite terram
 Advolata Dei Plantis haec inquit ad illum:
 [“]Magne Deus cui cuncta patent nec falleris unquam
 Non mea depinxit rutilans Capitolia gemma
 Non aurum fossusve solo, pontove lapillus
- 170 Veraque paupertas nostris tua regnat in aulis
 Non tamen incultas prorsus reperire licebit
 Deficit haud illi claro de sanguine lumen
 Caesus honor proprio quod digne accenderat igne
 Fulgurat et mediis multum prudentia pectis
- 175 Cuncta virent spirantque suos flagrantia odores
 Et stratum et paries gemmant vernantque lacunar
 Quae mea depinxit cum natis dextera flore
 Sunt arae Pietas superis quas struxit in illis
 Neque deest ignis, semper qui flagrat amoris (Fol. 70)
- 180 In Deum et in miseros, sunt thura precum, est quoque myrrae
 Quam patiens adversorum virtus sibi rorat,
 Victima neque deest superis mactata voluntas
 Mansuetudo mola est salem et huic sapientia miscet
 Cuncta parata adsunt aedes si nosse placebit.
- 185 Haec sunt KROKOVII Abbatis Tentoria Magni,
 Haec mea tuta domus celsi quoque credito honoris
 Haec te Victor erunt (novi) Capitolia digna
 Haec ascende precor, justos quoque pande triumphos[“].
 Olli Rex Regum Victor placito respondit ab ore:
- 190 [“]Nate mihi dilecte nimis quid pandere curas
 Quod mihi jam notum pridem quidve allicis ultro
 Cum cupiam Victor Iosaphi tecta subire
 I, sequere et nostros plaudens comitare triumphos[“].
 Protulit, et currus Iosaphi²¹ direxit ad aulam.
- 195 Prima igitur Virtus natis comitantibus illam
 Praecurrit, curru pompa gradiente superba
 Quem devicta trahit Proserpina juncta ministris
 Eiulat, et frenos mandit spumatque Cruorem
 Dis quoque ferrata trahitur post compede victus
- 200 Millia dein currum niveis induta sequuntur
 Pilea decussa dederat queis²² compede Victor,
 Arma ferunt partim CHRISTUS queis vicit Avernum.
 Pars manibus plaudunt, cantus pars intonat ore
 Pars tibiis claudunt, cytharis pars dulce loquuntur [,]²³
- 205 Personat inde aer, et sylvis perstrepat Echo,
 Sydera dant voces plaudunt et cuncta creata.
 Et tam non modico cum plausu calle peracto
 Versus Honor retro, videt ut postire iugales
 Non placuere sibi, Virtutem accessit, et inquit:
- 210 [“]Gaudeo Magna Parens equidem hospite tanto
 Qui tua Victor ovans cum plausu tecta subintrat,
 Ast...

* * *

- 100 Тремтячим голосом, який то підноситься, то спадає, я промовляю таке: (Арк. 68 зв.).
 «О Меркурію, якому відкрите все нове у світі богів
 І через кого відпали наші перші сумніви,
 Оскільки я мушу скласти тобі безмежну подяку за твої настанови,
 Тож і висловлюю їй, смиренний, цілую благочестиво стопи твої,
 105 Схиляюся до них й серцем скоряюся твоїм велінням.
 І все ж таки неабияк тривожить наші душі те, що
 Не відоме місце, куди переможець над Дітом подався
 І де він тепер по праву належно зверхує потрійно-святі тріумфи.
 У мене є пахощі нард, є щедрі приношення мирри,

²¹ В оригіналі Iosaph.

²² quibus.

²³ В оригіналі «:».

- 110 Щоб правицею обмити втомлені стопи Переможця;
Несу обітниці й лаври, швидкого котурна не шкодую,
Однак рухатися забороняє розум, що не знає шляху,
Куди мені йти чи де б я зміг знайти ті місця. (Арк. 69)
То ж, скажи, покажи мені і правильну дорогу, й те місце».
- 115 Так я сказав, і ставши на коліна, в покорі схиляюсь.
Він же, дуже зворушений цим нашим смиренным проханням,
Не бажаючи цілувань стоп і піднімаючи мене із землі,
Так мовить: «Не нас, а Божество вшановуй, віщий поете,
Я передам прохання й розтлумачу все по черзі до найменших дрібниць,
- 120 Оскільки після перемоги над Дітом, воскреснувши, він повернувся,
І серед гучних оплесків вознісся із трофеями
Та шукає гідний такого Переможця Капітолій.
Назустріч виходять Честь і Чеснота, а також світова Слава,
Прийшов Атлант, який несе на собі небо, а зорі при цьому падають,
- 125 І кожен у свої палати кличе Переможця.
І не бракувало Аппієвої (дороги), якою Він міг би піднятися до висот.
Атлант устелив її сузір'ями і Молочним Шляхом,
Іріда, донька Тавманта, перетворила веселку в тріумфальну арку,
І прекрасний світ усюди виблискує золотом.
- 130 Розсипаючи по дорозі добутий із землі метал,
Невтомно прикрашає його всіляким дорогоцінним камінням
І тисячами прекрасних квітів, які принесла йому весна,
Він встановив в палатах величезну тріумфальну споруду,
Чеснота йде слідом за Честью, немов її тінь.
- 135 Цей шлях до його Капітолія, куди прийде переможцем Діта,
Він прагне прикрасити неймовірною красою.
На цьому шляху вже лежать чисті лілії й троянди Благоговіння,
Він несе і скромні фіалки, і тюльпани Побожності,
А оливу Миру розливає дуже прекрасна Скромність.
- 140 І Харіти повсюди розкидають нарциси, і весь шлях зеленіє довкола,
І не було жодного місця, позбавленого паростків чеснот.
Тож зупинився Бог, в той час як кожний направляється в палати,
І ступає на Аппієву дорогу, по якій йде тріумфальна процесія,
А Атлант, звісно, звертається за стародавнім правом
- 145 І просить, щоб ішов тепер туди, звідки колись вийшов,
І показує вічного Юпітера, якому слід віддати почесні. (Арк. 69 зв.)
Він являє золотий престол (дивовижно сказати!),
Золотом блистять і стіни, й стеля, вся в самоцвітах,
І у всьому палаці не було нічого, на що ступити, крім яшми,
- 150 Його також дивно прикрасив блискучий карбункул.
Переможець відмовився: не настав для нього час,
Коли, залишивши землю, із пишнотою він зійде до зір.
Спершу хай земля, яка через нього врятувалась, побачить тріумф,
А збентежений Діт хай лиже землю, яку колись сколихнув
- 155 Нечестивими війни – і нехай він повзе, схиляючись і спотикаючись.
Насторожилася тоді Слава бунтівного світу
І сподівається, що Переможець підніметься в її оселю,
Яка розкішно прикрашена багатьма самоцвітами.
Слава готує престולי царів, діадеми й скіпетри,
- 160 То ж вона готова там увінчати Переможця.
Та воістину відкинув це Ісус й зневажив тлінне,
О світе, твоє, все воно не варте такого тріумфу.
Нагорода – Чеснота, до неї прагне з усіх сил,
Її любить, на її Капітолій хоче Переможець.
- 165 Вона ж, схиливши коліно й стрясаючи землю,
Поспіхом прилетівши до стоп Бога, мовить так:
«Великий Боже, перед яким усе відкрите і який ніколи не обманюєшся!
Не сяюча перлина прикрасила мій Капітолій,
Не золото і не самоцвіт, добутий чи з землі, чи з моря,
- 170 Справжня твоя Убогість царює у наших палатах.
Та все ж тут можна буде виявити не повну занедбаність:
Не згасає в ній світло славного роду,
Зневажена Честь, яку достойно запалив власним вогнем,
Яскраво сяє, і Мудрість в людських душах.
- 175 Усе зеленіє й дихає красою, наповнене своїми пахощами;
І підлога, й стіни коштовно сяють і квітнуть, і стеля,
Бо моя правиця з дітьми розмалувала їх квітами.
Це жертovníки, що Благочестя звело там для вишніх богів
І не бракує вогню — він завжди палає любов'ю (Арк. 70)

- 180 До Бога і знедолених – там фіміам молитв, є й мирра,
Якою терпелива Чеснота себе окроплює серед нещастя.
І не бракує подячної жертви, яка задовольняє богів,
Є милість, жертовна мука, а Мудрість домішує до неї сіль.
Усе там є, а якщо захочеш взнати, що це за святиня,
- 185 Це палати великого настоятеля КРОКОВСЬКОГО,
Це моя безпечна оселя, повір, також велика честь.
Це буде для тебе, Переможцю, я знаю, достойний Капітолій,
Заходь в нього, молло, і також яви справедливі тріумфи».
На це Переможець, Цар царів, відповів з привітним виразом обличчя:
- 190 «О, сину мій, любий мені понад міру, навіщо прагнеш відкрити те,
Що вже давно мені відоме, чому ти ще й зваблюєш мене,
Коли я сам прагну, як Переможець, увійти під покров дому Йоасафа.
Іди ж, і слідом рушай, похвалою супроводжуй наші тріумфи!»
Сказавши так, він повів колісницю до палат Йоасафа.
- 195 Отже, першою іде Чеснота у супроводі нащадків,
В той час як пишна процесія прямує на колісницю.
Її тягне скорена Прозерпіна у супрязі зі слугами,
Вона голосить, гризе вудила й піниться кров'ю,
За ними тягнуть переможеного Діта у залізних кайданах.
- 200 Далі за колісницею йдуть тисячі у шапках вільних людей пілеях,
Що їх дав праведникам Переможець, звільнивши від кайданів,
Дехто несе зброю, якою ХРИСТОС здолав Аїд.
Одні в долоні плескають, інші гімни співають,
Деякі сурмлять у сопілки, ще інші ніжно виграють на кіфарах,
- 205 Тоді повітря дзвенить, і в лісах Ехо сильно розносить звук,
Зорі подають голоси, і всі створіння аплодують.
І коли шлях зі скромними оплесками завершено,
Честь, обернувшись назад, бачить, що процесія відстає.
Це їй не сподобалось, і підійшовши до Чесноти, вона каже:
- 210 «Я радію, о Велика Магір, звичайно, при такому високому гості.
Що тріумфуючим переможцем входить під оплески до твоєї оселі,
Але...

У рукописі, який є в Києві, поема недописана: останній аркуш – 70, маргіналія вказує, що наступний аркуш існував і починався з «ast», далі в рукописі порожній непронумерований аркуш, після чого – арк. 72 з епіграмами. Тобто, пропущено аркуш 71, невідомо, чи на звороті був текст на весь аркуш чи лише частково. На аркуші 70 recto 33 рядки, гіпотетично на одному звороті й одному аркуші з обох сторін максимально вмістилося б 99 рядків. Скільки їх було – невідомо.

Отже, «Профазис» Йосипа Туробойського – оригінальна історико-літературна пам'ятка. Перспектива подальших досліджень – опрацювання релігійного циклу про Страсті Христові, якому він передує.

References

- Briukhovetskyi, V. (Ed.). (2001). *Kyievo-Mohylianska akademiiia v imenakh, XVII–XVIII st.: entsyklopedychnе vydannia* [Kyiv-Mohyla academy in names, 17th–18th c.: encyclopaedic edition]. Kyiv, Ukraine.
- Siedina, Dzh. (2012). «Поема» Fasciculus myrrhae... Yosyfa Turoboiskoho (1699) [“The Poem” Bundle of Myrrh... by Yosyf Turoboiskyi]. *Theatrum Humanae Vitae. Studii na poshanu Natali Yakovenko – Studios in honor of Natalia Yakovenko*, P. 435–460. Kyiv, Ukraine.
- Siedina, Dzh. (2020). *Panehirychne zvelychennia Yoasafa Krovovskoho* [Panegyric praise of Joasaph Krovovsky]. *Slovo i Chas – Word and time*, 3 (711), P. 65–90.
- Tsyhanok, O. (2014). *Funeralne pysmenstvo v ukrainskykh poetykakh ta rytorykakh XVII–XVIII st.: teoria ta vzirts: monohrafiia* [Funeral writing in Ukrainian poetics and rhetoric of the 17th–18th c.: theory and examples: monograph]. Vinnytsia, Ukraine.
- Tsyhanok, O. (2025). «Profazys» Yosyfa Turoboiskoho. Chastyna I [“Prophasis” by Yosyp Turoboisky. Part I]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 145–151.

Циганок Ольга Михайлівна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри іноземної філології та перекладу Державного торговельно-економічного університету (вул. Кіото, 19, м. Київ, Україна, 02156).

Tsyhanok Olha – doctor of philological sciences, professor, professor of the department of foreign philology and translation at the State university of trade and economics (19 Kyoto str., Kyiv, Ukraine, 02156).

E-mail: olga.tsyganok@gmail.com

Дата подання: 23 вересня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 30 листопада 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Циганок, О. «Профазис» Йосипа Туробойського. Частина 2. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 124–131. DOI: 10.58407/litopis.250613.

Цитування за стандартом APA

Tsyhanok, O. (2025). «Profazys» Iosypa Turoboiskoho. Chastyna 2 [“Prophasis” of Yosyp Turoboiskyi. Part II]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 124–131. DOI: 10.58407/litopis.250613.

Інна Галак

КАРТОГРАФІЯ ХУДОЖНЬОГО СВІТУ МИКОЛИ ЧЕРНЯВСЬКОГО

THE CARTOGRAPHY OF MYKOLA CHERNIIVSKYI'S ARTISTIC WORLD

DOI: 10.58407/litopis.250614

© I. Галак, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0632-8782>

Мета статті – розкрити особливості поетичної картографії Миколи Чернявського, з'ясувати автобіографічні локації та їх відображення в поетичній географії митця. На основі поетичного доробку М. Чернявського, його спогадів та епістолярію було досліджено взаємозв'язок творів письменника з географічним середовищем, у якому він жив чи перебував якийсь час, з'ясовано, як це середовище вплинуло на поета та яким чином виявилось в його творчості, а саме в мотивах, образах, топоніміці, історичних прізвищах, архітектурі, зображенні крайових образів та ландшафтів тощо.

Літературно-географічний метод допоміг з'ясувати значення і роль окремих геопросторів та локацій у творчій біографії письменника. **Художнє картографування** дало змогу реконструювати маршрути ліричного героя, зокрема в циклі «На голосних просторах». **Біографічний метод** використано для обґрунтування появи тих чи інших географічних понять та образів, урбаністичних чи рустикальних краєвидів у творах письменника. Також залучено **порівняльний метод** для дослідження поетичних текстів, мемуарних та епістолярних джерел. **Системний підхід** дає змогу показати геопростір як органічну частину художнього світу М. Чернявського, яка, взаємодіючи з іншими елементами, створює його ідейно-художню цілісність.

Новизною роботи є те, що вперше досліджується художня картографія поетичного світу Миколи Чернявського, особливості проявлення в художньому тексті географічної біографії письменника. Українські геотопоси, геообрази та геопоетичний простір, зокрема Донецчини, Сіверщини, Таврії розглядаються як важливі компоненти системно-змістової та системно-структурної організації окремих поетичних творів та поетичних циклів М. Чернявського в цілому.

Висновки. Осмислення художніх творів письменника як геопоетичних систем Донецчини, Сіверщини, Таврії та інших геопросторів розкриває не тільки їх мистецьке значення, але й цінність як інформативного джерела про Україну. У творах Миколи Чернявського відображено й зафіксовано український географічний простір, його колорит у соціально-історичному вимірі часу, в якому творив митець. Зрештою, поетична картографія М. Чернявського, оперта на архівні джерела, епістолярій та спогадову літературу, допомагає повніше реконструювати біографію митця.

Ключові слова: біографія, геопоетика, геообраз, геотопос, геопоетичний простір, картографія, поетичний цикл.

The purpose of the article is to reveal features of Mykola Cherniivskiy's poetic cartography, to find out autobiographical locations and their reflection in the poetic geography of the artist. Based on the poetic work of Mykola Cherniivskiy, his memoirs and epistolary, the relationship between the writer's works and the geographical environment in which he lived or stayed for some time was investigated, it was found out how this environment influenced the poet and how it manifested itself in his work, namely in motifs, images, toponymy, historical surnames, architecture, depiction of landscapes, etc.

The literary-geographical method helped to find out the meaning and role of individual geospaces and locations in the writer's creative biography. **Artistic mapping** made it possible to reconstruct the routes of the lyrical hero, in particular in the cycle "In Loud Spaces". **The biographical method** was used to substantiate the appearance of certain geographical concepts and images, urban or rustic landscapes in the writer's works. **The comparative method** was also used to study poetic texts, memoirs and epistolary sources. **The systematic approach** made it possible to show geospace as an organic part of the artistic world of M. Cherniivskiy, which, interacting with other elements of the work, creates its ideological and artistic integrity.

The novelty of the work is that for the first time the artistic cartography of the poetic world of Mykola Cherniivskiy is studied, features of the manifestation of the writer's geographical biography in the artistic text. Ukrainian geotopes, geoimages and geopoetic space, in particular Donetsk, Siverschyna, Tavria, are considered as important components of the systemic-semantic and systemic-structural organization of individual poetic works and poetic cycles of M. Cherniivskiy in general.

Conclusions. Understanding the writer's works as geopoetic systems of Donetsk, Siverschyna, Tavria and other geospaces reveals not only their artistic significance, but also their value as an informative source.

ce about Ukraine. Mykola Cherniavskiy's works reflect and record the Ukrainian geographical space, its color in the socio-historical dimension of the time in which the artist worked. Ultimately, the poetic cartography of M. Cherniavskiy, based on archival sources, epistolary and memoir literature, helps to more fully reconstruct the artist's biography.

Key words: *biography, geopoetics, geoimage, geotopos, geopoetic space, cartography, poetic cycle.*

Картографія художнього світу Миколи Чернявського широка, представлена вона переважно українським геопростором, саме через конкретні геообрази виявляється його самоідентифікація як людини і як митця. М. Чернявський-поет – спостережливий, уважний до деталей, він любив краєвиди і майстерністю слова зобразив геопростір та геопоси різних куточків нашої країни. Поетичну техніку М. Чернявського можна порівняти з роботами художників і сказати, що в поезії він був майстерним пейзажистом. Однак важливо те, що поет не просто надихався побаченими пейзажами чи ландшафтами, селами, хуторами чи містами, він створив їх образи в нашій літературі, і завдяки цьому вони стали фактом українського поетичного геопростору.

Микола Чернявський дитинство провів серед степових краєвидів Донеччини та Луганщини. Кілька років він прожив у Чернігові, працюючи статистиком, багато мандрував Сіверщиною. Більша ж частина його життя минула на півдні України – у Херсоні. У поетичних текстах Чернявського ці різні геопростори і локуси, пропущені через авторську свідомість, постають з характерними для них ландшафтами, особливостями природи, клімату тощо.

Значний фрагмент біографії М. Чернявського пов'язаний із Бахмутом: ще дитиною він там навчався в духовному училищі, а пізніше дванадцять років працював викладачем. Саме в цьому східному повітовому містечку М. Чернявський починає свою місію упорядника і видавця творів Пантелеймона Куліша та збірки спогадів «Ширі сльози над могилою П.О. Куліша». Тут він перекладає «Слово про похід Ігоря», у 1898 р. видає свою другу збірку «Донецькі сонети», яка принесе йому визнання майстра-сонетяра та неперевершеного співця донецького краю. Педагогічна професія виснажує і забирає весь час, а молодому письменнику для творчого зростання вкрай необхідне і важке середовище, живе спілкування з українськими майстрами слова, чого в провінційному містечку йому бракувало. Можливо, тому в поезії «Бахмут» (1900) аж так сатирично і гротесково поет викриває вади містечкової «еліти»: духовну обмеженість «сильних миру», пристосуванство, «лизоблюдство», тупість людей, котрим храм науки «попавсь на муки». М. Чернявському в такому оточенні життя видається існуванням. До слова сказати, цей віршовий твір-«епістолярій» має свого адресата – Олександра Лотоцького, який прагнув увести поета в коло української громади. Зміна у своєму житті М. Чернявський до певної міри завдячує Ганні Барвінок, з якою він активно листуватиметься у справі видання творів її чоловіка. Письменниця звернеться до відомого чернігівського адвоката та громадського діяча Іллі Шрага про допомогу «для доброго, бідного земляка, чоловіка освіченого, чесного...»¹. Справді, завдяки клопотанням І. Шрага М. Чернявського буде прийнято діловодом в Чернігівське статбюро, і 1 лютого 1901 р. він приступить до служби. Так М. Чернявський потрапить до Чернігова, де заприятелює з Б. Грінченком, М. Коцюбинським, І. Шрагом та ін., а останній стане ще й хрещеним батьком його доньки, – ймовірно, Ліди.

Ось перше враження поета, степової людини за народженням і світобаченням, про зимовий Чернігів: «Саме тоді, в кінці січня й початку лютого, розгулялася на останку зима, засипала Чернігів глибокими снігами і врядила сади його й дерева на вулицях в химерно-звбливий іній. І стояв він, маленький і бідний, з своїми сірими стародавніми церквами, неначе в якомусь зачарованому царстві»².

Перший візит поета був до Бориса Грінченка, який жив поблизу музею українських старожитностей В. Тарновського, але серед засніженого і безлюдного міського парку М. Чернявському здалося, що він їде в лісі, про що й запитав візника. Інакша краса, відмінні краєвиди лісового краю і захоплювали, і дивували степовика.

З робочими відрядженнями М. Чернявський побував у селах і невеличких містечках Чернігівської губернії і закарбував у слові свої враження та емоції від них. У десятитомнику, що виходив на порубіжні 20–30 х рр. ХХ ст. у видавництві «Рух», тематично він їх об'єднав у цикл «По землях Сіверянських», в якому переплелися соціальні, історіософські мотиви з реалістичними пейзажами краю, а також відобразились особистісні переживання поета через невлаштованість побуту, матеріальну скруту, невтоленне бажання творчого розвитку. Побачив він руїни палацу гетьмана Розумовського поблизу Батурина, що викликало сумні роздуми про те, як згасала козацька воля і слава в стінах цього палацу: «Не про

¹ Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага: У 4-х т. / Ред. Г. Степанець. Чернігів: Вид-во Чернігів. літ.-мемор. музею-заповідника М. Коцюбинського, 2019. Т. 1. С. 300.

² Чернявський М. Кедр Ливана. Спогади про Б. Грінченка. Херсон: Коопер. т-во «Книгарня», 1920. С. 2.

справи військовій / Чулися розмови, / А про льотки дворцові / Та балі веселі у цариці над Невою / В осяйній оселі»³. У віршах цього циклу вчувається песимістичність настрою, туга за кращим, іноді ця туга набирає іронічно-саркастичного забарвлення. М. Чернявського розчаровує людська убогість, меркантильність, надмірний інтерес до грошей одних, безпросвітня бідність інших. З гумором він оповідає про місяць свого життя «у славному Сосниці-місті» («Сосниця»), називаючи його островом серед боліт. У вірші «Вороніж» поет зображує безперспективні картини народного життя в умовах імперської влади.

Відмінним від попереднього, меланхолійно-споглядальним настроєм пройнятий вірш «Став Скоропадського», що його написав поет, перебуваючи в Глухові – останній столиці Лівобережної України. Образ дівчини, котра задумалася над ставом, асоціюється з невідомим майбутнім цілої України: «...що жеде її – не зна»⁴. Картини соціальної неволі, яку бачить поет, мандруючи Сіверщиною, підсилюються похмурими пейзажами: небо «сумне, холодне і мутне», має «олив'яні» очі, «мертвий степ» (степом автор називає ниву, на якій працює селянин і його кінь), як-от у вірші «Ратай». Цей край, де побачив поет убогість, бруд і болото доріг, не став йому рідним, його душа тужила за степовими просторами і «синьою далечиною» («В далечинь»).

Не раз оспівав Микола Чернявський і одне із священних місць Сіверщини – могилу Пантелеймона Куліша на хуторі Мотронівка-Кулішівка, спостережливо відобразивши деталі навколишнього краєвиду – липи і клени, про які в листах згадувала Ганна Барвінок (вірші «П.О. Куліш» (1898), «На могилі П.О. Куліша» (1899)). Вірш «Епітафія П.О. Кулішеві» М. Чернявський створив експромтом безпосередньо під час відвідин вдови покійного письменника 9 травня 1901 р., чим надзвичайно її втішив⁵.

З чутливістю музиканта дослухався поет і до древнього Чернігова, однак лишився він для нього «глухим». М. Чернявський зізнався: «простору хочеться і вільної години, / Щоб тихо з музами розмову повести»⁶. Як і М. Коцюбинський свого часу, поет скаржиться, що «статистика не дасть дихнуть хвилини»⁷. Поета манить південний теплий край, він веде листовні перемовини зі своїм земляком Михайлом Комаровим, сподіваючись, що той допоможе йому перебраться до Одеси. Однак склалося так, що поет зупинився в Херсоні, де й прожив решту життя.

Без сумніву, Микола Чернявський є співцем просторів – степу і моря. У циклі «В краю дажбогих внуків» він зізнається: «Я – степу син»⁸, «Я степу бажаю, широкого поля...»⁹, тільки тут він відчуває повноту щастя, насолоду і внутрішній спокій. Саме серед степу поет чує голоси предків, фантазія переносить його в табір номадів, які в кибитках мандрують безкраїми просторами, або ж ввижаються йому палкі скіфи, а то знову повертається до сучасних краєвидів, коли тільки чабан з онуком та отара далені серед синяви. У вірші «Херсонщина» поет захоплений пише, що тут небо ніби змагається з землею, хто з них ширший.

Кілька віршів Микола Чернявський присвятив Катеринославу (нині Дніпро) – місту, у якому навчався в духовній семінарії, в якому зазнав мук першого кохання і в котрому жило багато друзів письменника, а також його улюблений брат Дмитро з родиною. У 6-му томі десяти томника поета розміщено уривок з поеми «Катеринослав» (1889). М. Чернявський робить екскурс в минуле міста, осмислює роль цариці Катерини II та Потьомкіна в його історії, їх плани збудувати «третю столицю» імперії, «город чудес», де «муз і грацій» дожидались. Все це виявилось сном лукавим. Натомість поет бачить перед собою місто, що йде «залізним ходом історичним»¹⁰. Проте у фіналі твору поет сумно заявляє: «Я не таким тебе, мій краю, / О, не таким хотів би зрїть»¹¹.

Образ Катеринослава постає й у циклі «На голосних просторах» (1924–1925). Ліричний герой циклу мчить «залізним конем», оглядаючи через вікно потяга вечірні степові простори. У наступному вірші автор розкриває враження від споглядання Катеринослава, в якому його герой блукає давно колись знайомими місцями, де не був «тридцять літ». Він робить висновок, що «Катеринослав старий умер». Наступні рядки якраз і дають нам достатньо яскраве уявлення про те, яким було місто часів юності поета: «із садами», «з домами й флігелями»¹². Інший вірш ніби поглиблює, робить спогади інтимнішими, адже

³ Чернявський М. Твори. Харків: Коопер. вид-во «Рух», 1928. Т. VIII. С. 103.

⁴ Там само. С. 110.

⁵ Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага. Т. 2. С. 107.

⁶ Чернявський М. Твори. Т. VIII. С. 96.

⁷ Там само.

⁸ Чернявський М. Твори. Харків: Коопер. вид-во «Рух», 1930. Т. IX. С. 86.

⁹ Там само. С. 89.

¹⁰ Чернявський М. Твори. Харків: Коопер. вид-во «Рух», 1928. Т. VI. С. 179.

¹¹ Там само. С. 180.

¹² Чернявський М. Твори. Харків: Коопер. вид-во «Рух», 1931. Т. X. С. 42.

герой спинається біля старого дому, де був «його колишній храм кохання / Храм поетичного світання, / На ранку темрявім моїм!»¹³.

Про життя в цьому будинку, що «у землю вріс і похилився», а в часи його молодості був пишній і показний, пише М. Чернявський у спогадах «Під сонцем буття». Мешкала там заможна дворянська родина, бідний семінарист мав нещастя закохатися в одну із доньок – «Чорні Жемчужини», які не раз змусили його страждати і терпіти. Згодом осмілювався він тим «Чорним Жемчужинам» щодня носити «фіялки, а потім барвінок і жовто-блакитні братки»¹⁴. Інших квітів не знаходив юнак ні в Потьомкінському саду, ні в монастирському ліску, ні на околицях Катеринослава. «І блакитними кольорами співало моє молоде весняне чуття»¹⁵, – ностальгічно згадуватиме поет.

Залишить письменник спогади і про Жандармську Балку і Каміння – мікрорайони Катеринослава, де мешкала біднота, пролетарі. Там він пізнає «дно» міського життя. І, звичайно ж, спогади про семінарію, особливості навчання, про інтереси семінаристів, про товаришів тощо.

Наступний вірш циклу «На голосних просторах» – «Потьомкінський сад» – зображає важливий локус Катеринослава. У вірші антонімічно зіткнулись два образи – старого і нового. У пам'яті героя зринає розкішний образ саду, в якому під щебетання пташок гірко плакав юнак над долею Дездемони, співав він там з товаришами «весняні серенади», тепер на тому місці він бачить пустир: «Пропає, мов сон, колишній сад»¹⁶. Згодом, дізнавшись про реконструкцію парку, письменник у листі за 17 вересня 1926 р. запитує брата: «Читав я в газетах, що Потьомкінський сад знов насажено. Правда чи брехня?»¹⁷.

Саме катеринославський період в біографії М. Чернявського стане важливим для його самовизначення як майбутнього українського митця. Сам письменник зізнавався, що перші роки в семінарії його дуже тягло до «московського моря», здавалося, що то єдиний вихід до тепла і волі культурного життя. У Катеринославі М. Чернявський починає віршувати російською мовою, наслідуючи Пушкіна, Кольцова; усвідомивши, що співає чужим голосом, він рве на клаптики свій блокнот. «В катеринославській семінарії завжди почувалась українська стихія, – пізніше згадував письменник. – Хоч справжня свідомість виявлялась дуже рідко, а етнографічно все-таки там жила Україна – попсована, правда, змосковчена. Але вона не забувала, що зараз же нижче Катеринослава – Дніпрові Пороги, і що за ними було Запоріжжя. Там, по старих руїнах Січі, жили люди, що зберігали спогади про козаччину, про старі часи. А проте українізм катеринославських семінаристів виявлявся головним чином ковбасою і чаркою, піснями та лайкою. На більше семінарія в своїй масі не спромоглась»¹⁸.

Одне з найскравіших вражень про тогочасний Катеринослав – гастролі трупи М. Кропивницького у складі із М. Заньковецькою та М. Садовським. Але остаточно з манівців на шлях український став навертатись Чернявський, як почув про Пантелеймона Куліша. Слухаючи розповідь свого товариша про становище української справи, йому «почувалось певно і ясно одно: люди жили й боролись за Україну. Боролись з великим і міцним ворогом»¹⁹.

Цикл «На голосних просторах» народився внаслідок бажання поета здійснити мандрівку місцями свого дитинства та юності, а також відвідати Харків і Київ. У листі до брата Дмитра від 3 травня 1924 р. він пише: «Попоїздити мені обов'язково треба, щоб провітритись, побачити людей, поговорити з ними, послухати їх, вслухатись і в свою душу серед нових обставин»²⁰. Так, влітку того ж року Микола Чернявський впродовж 10–15 червня гостює у брата Дмитра в Катеринославі, разом з ним відправляється до родичів у Луганськ і далі, наміченим маршрутом. Вірші, народжені побаченням і пережитим, поет укомпонує в рукописну збірку, частина з них буде надрукована в тогочасній періодиці, а згодом циклом «На голосних просторах» увійде в 10-й том «Творів» М. Чернявського.

У цьому циклі мотив дороги об'єднує різні геотопоси в одне композиційне ціле. Ідейним стержнем циклу є вірш «Новобожедарівка», адже поет повертається у рідне село після тридцяти п'яти років розлуки з ним. Він бачить односельчан, впізнає в старших людях риси дітлахів – товаришів своїх дитячих років, він бачить зміни, які приніс час, війна й

¹³ Чернявський М. Твори. Т. X. С. 42.

¹⁴ Чернявський М. Твори. Харків: Коопер. вид-во «Рух», 1929. Т. V. С. 218.

¹⁵ Там само. С. 219.

¹⁶ Чернявський М. Твори. Т. X. С. 43.

¹⁷ Чернявський М. Листи до брата Дмитра (рукопис) / З приватної колекції Н. Бусигіної (м. Дніпро). *Чтиво*. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Cherniavskiy_Mykola/Lysty_do_brata_Dmytra_rukopys/.

¹⁸ Чернявський М. Твори. Т. V. С. 242.

¹⁹ Там само. С. 245.

²⁰ Чернявський М. Листи до брата Дмитра (рукопис)...

нова советська влада. Саме тут, серед простих і рідних людей, поетова «душа як на долоні»²¹.

У поета є два вірші, написані в різний час, з однією і тією ж назвою «На Караульній Могилі». Перший увійшов до збірки «Донецькі сонети» (1898), а другий уміщено в циклі «На голосних просторах». Понад чверть століття віддаляють ці твори один від одного, але об'єкт зображення той же – степ і могила, яку неодноразово згадує поет, зокрема в листі до брата Дмитра від 3 травня 1924 р.: «...згадується далеке дитинство, Новобожедарівка, Дінець, ліса і гори, і – головне – ті, кого вже давно на світі немає... Все мені згадується, як ми з Ліпою²², тоді ще дівчиною, фіялки рвемо і сидимо на Караульній Могилі, на сонечку, на теплому весняному вітрі...»²³.

Одна і та ж точка – висока мегіла, з якої перед ліричним героєм відкривається краєвид поблизу Новобожедарівки. У першому вірші читач «споглядає» «краєвид широкий – / Пісок, ліси, й не видно нив», далі видніються дві станиці, хрест від давньої каплиці і «купи дальніх хуторів»²⁴. Краєвид навколо в наступному вірші вже дещо змінюється – технічно-промисловий прогрес краю «осучаснює» його: «Ого, які курять дими!»²⁵ – це аж так здаля видно, як димлять заводи Луганська. Поет прагне в душі часу бадьоро вітати нові зміни: «Нове життя кується там, / Нові там діють сили»²⁶. Ставлення до нових змін у поета неоднозначне: ось він бачить руїни сестриноного дому, без дверей і скла. І чого тільки варте пояснення: «Господарює так совхоз!»). Очевидно, поет побував і в Митякінській станиці (нині Ростовська область РФ), де промайнули серед чужого оточення його перші шкільні роки. Він бачить стару церкву, майдан і дім правління, пригадуючи, як малим довелось йому стати свідком козачої «чорної ради» під час виборів отамана. Однак часи змінилися, і влада теж: «Козача рада тут буяла. / Тепер нова опанувала – / У куцім френчі – влада ним»²⁷. Ставлення до влади Советів виразилось через негативно конотоване словосполучення «куцій френч». Замовкла тут козача пісня, «з новим не зладить тоном». І несподівано вірш завершується усвідомленням власної непевної позиції в советській реальності: «Старі співці – поза кордоном... / А пісня мусить бути нова»²⁸.

Образ Херсону – міста, в якому М. Чернявський прожив більшу частину свого життя, – в його поезіях різних років також досить різний: то Херсон спить «безтурботний / На тихій горі» («Зимові ночі»), затишно світить ліхтарями по дорозі до дому («Sin al fine»), він курить «дрімотно-млявими димами» у час найбільшого відчаю письменника, коли помер його син Олександр («Дими нагірні»). Залишив у своїх спогадах М. Чернявський і образ першої багатотисячної української маніфестації херсонців у 1917 р., до організації якої був і сам причетний: «на майдані, який не міг умістити всіх охочих, відбулась панахида по Тарасові Шевченкові й Богданові Хмельницькому і всім, хто положив голову за Україну» («Коли тюрми розчинялись»)²⁹.

Останні роки життя Миколи Чернявського в Херсоні були особливо важкими: позбавлений пенсії, переживши два арешти (третій став фатальним), він бідував з родиною, особливо в 1932–1933 рр. Єдиним рятунком був баштан – город, завдяки якому сім'я виживала. У листі до Дмитра Чернявського (зберігся фрагмент), час написання якого можемо встановити лише за змістом – літо 1933-го, письменник малослівно, але моторошно-примовисто звиряється: «...а про минуле, – про голод, людоїдство, розбої і крадіжки – писати не хочеться, рука не піднімається»³⁰. В останні роки, позбавлений пенсії через арешт у справі Спілки визволення України, викинутий з процесу літературного життя, поет відчуває себе покинутим кораблем «забутої пристані».

У рукописній збірці Миколи Чернявського уміщено дві поезії, які є своєрідною поетичною містографією старої та нової столиці, як називає їх поет, – Києва і Харкова. «Нова столиця» у однойменному вірші постає як криклива перекупка, котра, несподівано змінивши статус, набралась «форсу». Скороспечена столиця – «нових часів Семираміди» – має дуже гарний апетит, пережовує навіть граніт – «і те нітрохи їй не шкодить. / Жуче, наче мармелад...»³¹. На жаль, поет зіткнувся з советською бюрократичною системою, коли намагався оформити свою заслужену пенсію. Харків як столиця асоціювався в нього з

²¹ Чернявський М. Твори. Т. X. С. 50.

²² Ліпа – старша сестра М. Чернявського Олімпіада.

²³ Чернявський М. Листи до брата Дмитра (рукопис)...

²⁴ Чернявський М. Донецькі сонети. Бяхмут, 1898. С. 28.

²⁵ Чернявський М. Твори. Т. X. С. 50.

²⁶ Там само. С. 51.

²⁷ Там само. С. 53.

²⁸ Там само.

²⁹ Чернявський М. Твори. Т. V. С. 79.

³⁰ Чернявський М. Листи до брата Дмитра (рукопис)...

³¹ Чернявський М. Поезія (рукопис) / З приватної колекції Н. Бусигіної (м. Дніпро). Чтиво. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Cherniavskiy_Mykola/Poezii_rukopys/.

хижацькою сутністю совєтської влади – «бо не слова у неї – крик». Тому образ «старої столиці» у вірші з такою ж назвою постає як антитеза до попереднього образу, проте є складнішим та суперечливішим, близьким до трактування образу України молодим поетом Євгеном Маланюком, котрому судилося вигнання і збірка якого «Стилет і стилос» вийшла у Подєбрадах 1925 р. Подібно до Є. Маланюка, котрий в образі України поєднав святість і гріховність (стєпова Еллада і відьма, що чинить шабаш «в безбожній церкві»), М. Чернявський зображує Київ в образі скорбної вдови з подобою княгині із соболевидами бровами, в котрої:

Над переніссям строга змичка.
Уперто стиснені уста.
Не знать – вакханка чи свята?
Чи жінка-біс, а чи черничка?³²

Поет малює моторошний образ «чорної вдови»: після жагучої пристрасті на шлюбному ложі «щоразу вона вдовою / Вставала з ліжка...»³³. Образ чорного птаха в очах – символ біди. Ця жінка ще сподівається дочекатися «як не Петлюри чи Махна, / То Тамерлана чи Батия»³⁴. Від поетичних візій історичного минулого поет повертається у свій реальний час, і вже перед його зором не велична й жагуча княгиня-удовиця, а смутна і помарніла жєбрачка на Хрещатику, а на грудях у неї плакат: «Голодна». «Може, хто й подасть», – гірко підсумовує автор. Однак подають їй тільки «автокефальні архирєї» – це все, що лишилося на той час в «старої столиці» від її боротьби за державність.

У Києві М. Чернявський погостював у домі своїх приятелів – Володимира Дурдуківського та Сергія Єфремова, увіковічивши цей момент у вірші-посвяті «Гоголівська, 27». Краєвиди Київщини поет споглядає вже з вікна вагона: перед його очима пропливають поля гречки, проса, баштанів, хутори, постаті людей, що займаються своїми буденними справами, він вдихає повітря, пронизане вечоровими «свіжом'ятними» пахоццями. Вірші на київські мотиви у цикл «На гучних просторах» уже не ввійшли, очевидно, з ідеологічних міркувань.

Одним із приємно пам'ятних моментів життя для М. Чернявського був відпочинок у Криму в 1927 р. та спілкування з поетами-неокласиками Миколою Зеровим та Павлом Филиповичем. Це надихнуло поета на створення чудового поетичного циклу «Крим», одного з кращих у його творчості. Ліричний герой циклу, від імені якого ведеться розповідь, передає яскраву, насичену гаму своїх вражень від кримської природи та аури – цієї «осяяної краси». У віршах багато колоритних, екзотичних кримських назв – Фіолент, Айя, Форос, Аю-Даг, Карасан, Суук-Су. Цикл, насичений асоціаціями, метафорами, порівняннями, дихає колоритом тюркських назв, слів, понять. Ліричний герой щиро захоплений Кримом, його казковою неповторністю. Він емоційно вигукує:

Ах, чому не був я тут раніш ніколи,
В ті часи, як був я серцем молодий!³⁵

Микола Чернявський у поезії став співцем українських просторів, де б він не бував, його приваблювали місцеві крайобрази, але по-особливому надихався поет рідною Донеччиною, краєм, в якому ще з сивої давнини несе свої величні води Сівєрський Дінець, піднімаються гори та височини, з яких відкриваються незорі стєпи. Саме тут, писав поет у циклі «Рідний край», він «вчився вроду помічати / І голос музи молоді / Почав уперше зачувати»³⁶. Ще попереду осягнення сучасними читачами Миколи Чернявського як славного поета родом з Донеччини, але й відкривати Донеччину та інші регіони нашої країни ми будемо за творами цього поета, голос котрого починає так актуально звучати в умовах страшної війни з російським агресором.

References:

- Cherniavskvi, M. (1898). Donetski sonety [Donetsk sonnets]. Bakhmut, Ukraine.
Cherniavskvi, M. (1920). Kedr Lyvana. Spohady pro B. Hrinchenka [Cedar of Lebanon. Memories of B. Grinchenko]. Kherson, Ukraine.
Cherniavskvi, M. (1920). Poezii [Poems]. Kherson, Ukraine.
Cherniavskvi, M. (1928–1931). Tvorv [Works]. Kharkiv, Ukraine.
Stepanets, H. (Ed.). (2019). Lysty Hanny Barvinok do Illi Shraha [Letters from Hanna Barvinok to Iliia Shrah]. Chernihiv, Ukraine.

³² Чернявський М. Поезія (рукопис) / З приватної колекції Н. Бусигіної (м. Дніпро).

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Чернявський М. Твори. Т. X. С. 120.

³⁶ Чернявський М. Поезії. Херсон: Коопер. т-во «Книгарня», 1920. Кн. 3. Молодість. С. 25.

Галак Інна Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького (вул. Саксаганського, 97, м. Київ, 01032, Україна).

Halak Inna– Ph.D. in philology, docent, deputy director for scientific work of the Museum of outstanding figures of Ukrainian culture Lesia Ukrainka, Mykola Lysenko, Panas Saksahanskyi, Mykhailo Starytskyi (97 Saksahanskyi str., Kyiv, 01032, Ukraine).

E-mail: ipgalak@gmail.com

Дата подання: 12 березня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 18 жовтня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Галак, І. Картографія художнього світу Миколи Чернявського. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 132–138. DOI: 10.58407/litopis.250614.

Цитування за стандартом APA

Halak, I. (2025). Kartohrafia hudozhnoho svitu Mykoly Cherniavskoho. [The cartography of Mykola Cherniavskyi's artistic world]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 132–138. DOI: 10.58407/litopis.250614.

Олена Голота

ПОДОРОЖНІ ТВОРИ МАЙКА ЙОГАНСЕНА

MIKE JOHANSEN'S TRAVEL NOVELS

DOI: 10.58407/litopis.250615

© О. Голота, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0250-0845>

Подорожні тексти Майка Йогансена – це не лише відображення особистої пристрасті письменника, але й цікаві літературні експерименти. **Мета дослідження** – проаналізувати подорожні твори М. Йогансена, розглянувши гіпотезу про можливе започаткування письменником власного мандрівного жанру. Основний **метод дослідження** – компаративний аналіз мандрівного доробку письменника. Розглянуто тексти «Подорож людини під кепом», «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести в Слобожанську Швейцарію», «Подорож у радянську Болгарію», «Подорожі у Дагестан», «Під парусом на дубі» та «Кос-Чагил на Ембі». У **висновку** роботи виявлено закономірність у прояві характерних авторських ознак серед подорожніх текстів М. Йогансена в залежності від назви твору. «Подорожі» більш експериментальні, експресивні та емоційні. Решта ж («Під парусом на дубі» та «Кос-Чагил на Ембі») вирізняється більшою кількістю побутових описів та стриманістю. Попри відсутність представлення нового жанру, встановлюються характерні ознаки подорожніх творів М. Йогансена.

Ключові слова: історія літератури, мандрівна література, українська література 1920–1930-х, подорож, Майк Йогансен, літературний репортаж.

Mike Johansen's travel novels are not only a reflection of the author's personal passion, but also interesting literary experiments. **The purpose of the publication** is to analyze M. Johansen's travel writings, considering the hypothesis of the creation of his own travel genre. The main **research method** was comparative analysis of the writer's traveling novels. Johansen's "Podorozh liudyny pid kepom", "Podorozh uchenoho doktora Leonardo i yoho maibutnoi kokhanky prekrasnoi Alchesty v Slobozhansku Shvaitsariiu", "Podorozh u radiansku Bolhariiu", "Podorozhi u Dahestan", "Pid parusom na dubi" ta "Kos-Chahyl na Embi" are examined. The **conclusion** of the work indicated a consistent pattern in the expression of distinctive authorial features among M. Johansen's travel texts depending on the novel's title. Therefore, "Travels" may be perceived as more experimental, expressive, and emotional. The distinguishing features of the other texts are the prevalence of residential descriptions and restraint tone. While these traits could not define the examined works as a particular genre, Johansen's individual travel writing attributes can be observed.

Key words: history of literature, Ukrainian literature of the 1920s and 1930s, travel literature, travel novel, Mike Johansen, literary reportage.

Серед визначних культурних діячів 1920–1930-х рр. одним із найяскравіших був Майк Йогансен – епатажний експериментатор, письменник, мовознавець, поліглот та мандрівник. Аналізу його творчості присвячували роботи Р. Мельників¹, Я. Цимбал², М. Васьків³, В. Агеева⁴ та ін. Однак попри зростання уваги науковців до творчості автора, чимало його робіт ще потребують уважних досліджень. Нашу увагу привернули саме мандрівні тексти письменника. Про заохоченість у подорожі М. Йогансен неодноразово говорив на сторінках своїх творів, наведемо лише один приклад: «Навіть той камінь, порепаний і сонливий ... – і він подорожує. Людина ж – не камінь. Людина хоче подорожувати хоча б навколо

¹ Мельників Р. Майк Йогансен: ландшафти трансформацій: монографія. Київ: Смолоскип, 2000. 151 с.

² Цимбал Я. Творчість Майка Йогансена в контексті українського авангарду 20–30-х років. Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. Київ, 2003. С. 11.

³ Васьків М.С. Майк Йогансен: творчі ігри на межі сну і реальності. Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Філологічні науки. 2015. Вип. 8. С. 99–106.

⁴ Агеева В.П. Ключ до розуміння тексту: «І наречуть йому химерне наймення: Йогансен». Йогансен М. Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію. Як будується оповідання. Поезії / Упоряд. і передм. Віри Агеевої. Київ: Віхола, 2023. С. 9–25.

свої власної квартирі, а тим паче в далекі краї»⁵. Письменник яскраво описував свою пристрасть до мандрів у творах та втілював у житті, допоки воно не було трагічно обірвано тоталітарним режимом.

Подорожі були однією із популярних тем як української, так і світової літератури 1920–1930-х рр. Українські літератори активно публікують свої враження від мандрів радянськими республіками та країнами за їх межами. М. Йогансен як один із активних мандрівників створює окремий корпус мандрівних текстів, більшість з яких мають промовисті назви «Подорож...». Така назва твору є доволі традиційною для текстів мандрівної тематики. Однак у післямові до збірки «Три подорожі» (1932) М. Йогансен претендує на відкриття окремого жанру в українській літературі: «Із того часу, як я написав був оцю книгу (і тим початок поклав новому для української літератури жанрові), немало утекло води Дніпром»⁶. Про який саме жанр він говорить, автор не уточнив, однак надалі зазначив: «Але в тому, що журналістський нарис двадцять восьмого року зробився для нас у тридцятьом році художньою легендою, то в тому є цікава мораль»⁷. Можна припустити, що письменник вважає себе родоначальником журналістського нарису або літературного репортажу. Однак побутування цих форм в українській літературі розпочалося ще до появи «Подорожі людини під кепом» (1928), яку мав на увазі М. Йогансен. Тож простежимо жанрово-стилістичні особливості подорожніх текстів письменника, розглянувши гіпотезу про можливе заснування ним окремого жанру в українській літературі.

До подорожніх текстів автора ми відносимо щонайменше шість творів. П'ять текстів було написано на основі власних мандрівок: «Подорож людини під кепом» (1928), «Подорож у радянську Болгарію» (1931), «Подорожі у Дагестан» (1932), «Під парусом на дубі» (1933), «Кос-Чагил на Ембі» (1936); ще один твір – це авангардний роман «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести в Слобожанську Швайцарію» (1928). Залучення до розгляду останнього твору може видатися суперечливим, однак це цілком вмотивовано його відповідністю тематиці та хронотопу решти творів. Як подорожню літературу розглядає «Подорож доктора Леонардо...» і Я. Цимбал, зазначаючи: «У доробку М. Йогансена шість подорожей: починаючи з химерних пригод доктора Леонардо і чарівної Альчести до цілком реалістичних замальовок про нафтові промисли»⁸.

Окрім очевидної тематичної єдності, є ще один спільний момент між обраними нами текстами: як і в інших мандрівних творах, у «Подорожі доктора Леонардо...» автор не лише виступає як оповідач, але й стає активним учасником подій. Ще одним аргументом на користь того, щоб розглядати фікційний твір М. Йогансена в контексті його подорожніх текстів, на нашу думку, є безпосередні згадки, рефлексії чи посилання на роман у «Подорожі в радянську Болгарію». Водночас не в усіх творах слово «подорож» винесено в назву, це лише роман «Подорож ученого доктора Леонардо...» та репортажні «Три подорожі». Прикметно, що творах, які називаються «Подорожами», характерні й спільні жанрово-стилістичні особливості, у цьому плані вони протиставляються «Під парусом на дубі» і «Кос-Чагил на Ембі». Тож спробуємо розглянути гіпотезу про трактування «подорожі» як авторського жанру у творчості М. Йогансена.

Оскільки сам М. Йогансен не наводить ознак жанру, звернемось до сучасних досліджень аналогічної проблематики в українському літературознавстві. М. Шульгун окреслює «подорож» як метажанр з такими ознаками: сюжет мандрів як системотворча функція, використання просторових орієнтирів, герой-мандрівник, актуалізація руху, самопізнання та авторрефлексії тощо⁹. Науковиця також зазначає, що загальноновизнаної типології «подорожей» поки не створено, зокрема через гібридність і дискусійність меж та ознак жанру. Її дослідження зосереджені на сучасних подорожах, однак є цілком релевантними до обраних нами для аналізу текстів М. Йогансена. Усі його «Подорожі» містять центральну фігуру самого письменника як мандрівника, сюжет спирається на процес руху під час подорожі, наявна велика кількість ліричних відступів та роздумів автора.

С. Чорноус також називає «подорож» окремим жанром, характеризуючи так різноманітні тексти: «від подорожньої нотатки до фантастичної подорожі»¹⁰. Науковиця наголошує на пограничності та еластичності жанру, що дозволяє йому вбирати елементи інших жанрів, поєднувати побутову та інтелектуальну манери спостереження над дійсністю,

⁵ Йогансен М. Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швайцарію. Київ: Знання, 2016. С. 4.

⁶ Йогансен М. Подорожі філософа під кепом. Київ: Темпора, 2016. С. 153.

⁷ Там само.

⁸ Цимбал Я. Творчість Майка Йогансена в контексті українського авангарду 20–30-х років. С. 11.

⁹ Шульгун М. Метажанр подорожі в контексті перехідного художнього мислення (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). Дис. ... докт. філол. наук: 10.01.06; 10.01.05. Київ, 2017. С. 43.

¹⁰ Чорноус С. Еволюція жанру подорожі у польській літературі. *Волинь–Житомирщина*. 2009. № 19. С. 106.

пропонувати різні системи цінностей в описі тощо. Складність визначення «подорожі» дослідниця пояснює також постійною еволюцією жанру. Динамічність його форми та критеріїв сприяє змішуванню із суміжними жанрами, зокрема мемуарами¹¹. Як і М. Шульгун, літературознавиця підкреслює важливість простору як визначального елемента подорожей. Це й вирізняє «подорож» як жанр від, наприклад, мемуарів, у яких основоположною є категорія часу¹².

Виділенню в окремий жанр також сприяє поєднання практичної та естетичної цінності подорожніх текстів¹³. Так, саме увага до простору була характерною ознакою роману «Подорож доктора Леонардо...». Наприкінці твору М. Йогансен розкриває свою мотивацію використати паперових героїв заради змалювання краси степу¹⁴. Цю рису помічали й сучасники автора. Володимир Куліш у спогадах пише: «Це перший мабуть того роду репортаж в українській літературі й перше “описання” лівобережного пейзажу в іронічному тоні»¹⁵. Так, дійсно, у романі М. Йогансен подає детальне змалювання красвидів тогочасної Слобожанщини, а це ще раз підтверджує зв'язок цього твору з мандрівними текстами письменника. Розглянемо жанрові особливості «подорожей» М. Йогансена.

Розпочати варто із «**Подорожі людини під кепом**» (1928), опублікованої найпершою. Саме вона відкриває збірку «Три подорожі», а отже й прокладає шлях новому жанрові, як зазначав автор. Хоча «Подорож людини під кепом» не була журналістським нарисом, сучасники в ній бачили насамперед публіцистичний текст.

Так, Григорій Гельфандбейн у рецензії на твори «Подорож людини під кепом» М. Йогансена та «По єврейських колоніях Криворіжжя та Херсонщини» І. Сенченка стверджує, що вони «навряд чи дадуть що-небудь для справи розвитку нарису»¹⁶. Далі критик аналізує, які критерії живописного твору порушив М. Йогансен: «Основна вимога, що її пред'являємо до справжнього нарису, полягає в необхідності всебічно, глибоко і правдиво висвітлювати конкретні, актуальні, ймовірні факти»¹⁷. Водночас текст М. Йогансена «...вважає своєю поверховістю, легковажністю і відсутністю фактичного матеріалу. Незчисленні анекдоти, неперекональні сентенції, дешеві дотепи, що межують з глузуванням, – все єсть у Йогансена, але тільки не побут єврейських колоній Криворіжжя і Херсонщини»¹⁸. Зауважимо, що всі критиковані ознаки навпаки є цінністю та проявом авторської самобутності, якщо ми розглядаємо цей текст як перший у черзі формування нової жанрової форми. Важливим також було твердження Г. Гельфандбейна: «Складається вражіння, нібито основне в творі – не єврейські колонії, а “людина під кепом”, тобто Майк Йогансен»¹⁹.

Отже, активне авторське втручання в текст є чи не головною його ознакою. Такий підхід автора проявляється не лише в тотожності з оповідачем та головним героєм твору. Чільне місце серед його прийомів займають ліричні відступи, роздуми, звернення до читачів. Письменник одразу оприлюднює себе: «О пів до шостої на харківському вокзалі з'явилась фігура в пальто з армійського сукна, у великому кепові й з рюкзаком через плече»²⁰; «чоловік у величезному кепові (це був я)»²¹; та мету подорожі: «Його цікавили дві справи: перша – як живуть євреї-хлібороби в степу»²². Прикметно, що навіть заявлена мета дослідити життя згаданої єврейської спільноти також умовна. Уже мандруючи потягом, оповідач уточнив: «Крізь сон я чув диспут ... чи може єврей бути селянином, а селянин – євреєм ... Я допитливий філософ, я давно вже винайшов, що селянин – це не національність, а єврей – це не професія, і перевіряти своїх висновків у диспуті не збирався»²³. Завершуючи твір, автор ще раз відсилає читача до цієї тези: «Я нічого не навчився з цієї подорожі, бо й раніше вважав, що бути євреєм – це не професія, а бути хліборобом – це не національна ознака; я побачив те, що й чекав побачити»²⁴.

Дійсно, описане М. Йогансеном швидше було приводом розкрити актуальні теми тогочасного суспільства, ніж детально розповісти про побут поселенців, створивши етнографічний опис. Це й зумовлює вихід за межі традиційного нарису, і наближує текст до художнього репортажу. Водночас як типові ознаки жанру «подорож» М. Йогансена можна

¹¹ Черноус С. Еволюція жанру подорожі у польській літературі. С. 106.

¹² Там само. С. 112.

¹³ Там само.

¹⁴ Йогансен М. Подорож ученого доктора Леонардо... С. 144.

¹⁵ Куліш В. Слово про будинок «Слово». Торонто, 1966. С. 22.

¹⁶ Гельфандбейн Г. Рец.: Майк Йогансен. Подорож людини під кепом, і Сенченко. По єврейських колоніях Криворіжжя та Херсонщини. Молодняк. 1929. № 5 С. 144.

¹⁷ Там само. С. 143.

¹⁸ Там само. С. 144.

¹⁹ Там само.

²⁰ Йогансен М. Подорожі філософа під кепом. С. 23.

²¹ Там само. С. 24.

²² Там само. С. 23.

²³ Там само. С. 26.

²⁴ Там само. С. 90.

виокремити такі: центральна фігура автора, сюжет мандрівки, велика кількість засобів комічного та ліричні відступи. Тож спиратимемось на ці ознаки і в аналізі наступних текстів.

Як уже було згадано, **«Подорож доктора Леонардо...»** (1928) розповідає про мандри вигаданих осіб, а не самого М. Йогансена, однак авторське «я» активно представлене в тексті. «Я» письменника також було персонажем: «Я, автор цієї повісти і отець Дона Хозе Перейра та його приятеля, рудого сетера Родольфо, так само як і багатьох інших персон, реальних і нереальних, що є в тій повісти»²⁵. Автор проявляється в тексті й для того, щоб прокоментувати події та інших персонажів. Наприклад, читач зустрічає «легендарну бабу (створеною нашою фантазією)», що щулить «своє старе око (вигадане, як сказано нами)»²⁶. Автор постійно веде нас за собою, як-от у рядку «покиньмо на деякий час наших героїв»²⁷, «свідомий і освічений читач знає»²⁸. Автор дискутує не тільки з читачем, але й з власними персонажами: «Я не можу засудити доктора Леонардо за те, що він склав такий ніжний вірш для неглибокої і неосвідченої жінчини»²⁹. Зрештою, в епілозі автор перериває сюжетну оповідь та порушує встановлену конвенційність і зізнається, що не зможе розповісти про те, що трапилось з доктором Леонардо, Доном Хозе Перейра та прекрасною Альчестою, адже він їх вигадав³⁰. Письменник відверто заявляє, що водив нас за носа, бо вважав, що читачам не надто цікаво буде читати лише описи Слобожанських пейзажів³¹. М. Йогансен стверджує: «Ніде не написано, що автор у літературному творі зобов'язався водити живих людей по декоративних пейзажах. Він може спробувати, навпаки, водити декоративних людей по живих і соковитих краєвидах»³². На нашу думку, це чергове підтвердження того, що **«Подорож доктора Леонардо...»** доцільно розглядати як мандрівний текст. Автор розгортає подорож місцевістю, вигадуючи картонних персонажів, однак простір та маршрут описані з опертям на його досвід. Зрештою, автор не дозволяє про це забути, адже просував усюди «свою патлату голову»³³. Таким чином **«Подорож доктора Леонардо...»** схожа на **«Подорож людини під кепом»** такими характеристиками: провідна роль автора в тексті, центральний персонаж-мандрівник, засоби вираження комічного, ліричні відступи тощо.

«Подорож у радянську Болгарію» (1931) стає своєрідним продовженням двох попередніх творів, але вирізняється полемікою з критиками-сучасниками. На початку тексту зрозуміло, що згадана нами вище рецензія Г. Гельфандбейна про **«Подорож людини під кепом»** не залишила М. Йогансена байдужим: «Один з рецензентів ... дуже розсердився на мене, що в тексті моїм раз-у-раз трапляється займенник “я”»³⁴. І це твердження буде враховано у написанні нової подорожі: «Отже, слухаючи розумного рецензента, відтепер подорожую не сам, а в компанії»³⁵. Звісно, така «робота над помилками» супроводжується властивою М. Йогансену іронією. Його супутником став Чарльз Кінгслі – англійський письменник і проповідник XIX ст., автор книги про подорож **«Нарешті: Різдво у Вест-Індії»**. Він став постійним співрозмовником автора, коментатором та, ймовірно, головною його функцією було обґрунтування множинного займенника у творі: «Ми з преподобним отцем Чарльзом Кінгслі вибрались»; «Ми довго їхали»³⁶ тощо. Також у текст вплетено уривки книги **«Нарешті: Різдво у Вест-Індії»** у перекладі М. Йогансена, обрамлені у форму спогадів та розповідей проповідника: «Ось що згадав Чарльз Кінгслі»³⁷; «Кавърма вразила уяву високошановного отця Чарльза Кінгслі, й він розповів про гуачаро»³⁸.

Цей письменник, що «ожив» у творі М. Йогансена, дозволяє авторові послуговуватися прийомом, схожим з тими, що використувалися М. Йогансеном у **«Подорожі доктора Леонардо...»**, і підкреслити ігровий простір оповіді. Провідник потяга захоче висадити Чарльза як безбілетного попа, на що оповідач заперечує: «Але ж зважте, товаришу провідник, на той факт, що преподобний отець, ... як пасажир цього вагону є чистісінький витвір моєї нестримної фантазії»³⁹. Оповідач намагається аргументувати художню умов-

²⁵ Йогансен М. Подорож ученого доктора Леонардо... С. 13.

²⁶ Там само. С. 38–39.

²⁷ Там само. С. 49.

²⁸ Там само. С. 57.

²⁹ Там само. С. 48.

³⁰ Там само. С. 154.

³¹ Там само. С. 155.

³² Там само. С. 156.

³³ Там само.

³⁴ Йогансен М. Подорожі філософа під кепом. С. 90.

³⁵ Там само. С. 92.

³⁶ Там само. С. 97.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. С. 112.

³⁹ Йогансен М. Подорож ученого доктора Леонардо... С. 96.

ність персонажа: це «фантом», «фікція», «привид», «авторова вигадка», «літературний трюк», «абсолютно позбавлений найменших ознак реальності», «буття його суто номіналістичне»⁴⁰. Однак виявляється, що це недостатньо переконливі аргументи для провідника, адже він – прихильник школи літературної критики Іони Вочревісуцього, з яким полемізує М. Йогансен.

Іона Вочревісуций – псевдонім Миколи Новицького, який у рецензії «Трагедія “фактика” анекдоти» (1930) критикує невідповідність літературних фактів дійсності у текстах М. Йогансена та його колег М. Куліша і М. Хвильового⁴¹. Так, провідник вважає: «Все, що написано в книзі, все це так-таки й було насправді ... Написано, що Дон Хозе Перейра перетворився на Данька Харитоновича Перерву під впливом соняного проміння – значить перетворився»⁴². Згодом автор вміщує і пряму вказівку на роман: «Дехто з читачів, надто ж ті, що читали “Подорож ученого доктора Леонардо...”, може подумає»⁴³.

До можливих врахованих автором зауваг тогочасних критиків також можемо віднести більшу увагу до побаченого, включення до тексту статистичних даних, написів на вивісках, уривків із газет, більшу кількість розповідей місцевих мешканців тощо. Це дещо вирізняє цей твір від попередніх, однак загалом можна стверджувати про створення певного інтертекстуального поля між «Подорожжю людини під кепом», «Подорожжю ученого доктора Леонардо...» та «Подорожжю у радянську Болгарію». В усіх цих текстах зберігається іронічна манера письма, активна роль автора в тексті, реакція на сучасний літературний процес та присутні безпосередні посилання на інші твори письменника.

Зазначимо, що й відгуки критиків на «Подорож у радянську Болгарію» будуть схожими до попередніх. Наприклад, І. Михайленко, аналізуючи «Подорож у радянську Болгарію», називав її «репортажем», але й підкреслював недостатність фактажу та надмірний гумор: «Особливість Йогансенового “репортажу” в тому, що описи мандрів є для нього насамперед принциповий засіб подискутувати (на теми недискусійні) з мінімальною увагою до описуваних фактів. “Факт” – то наличка, під наличкою – Йогансенові виступи з “окремою думкою”, розбавлені довільними дотепами й побічними враженнями»⁴⁴. Отже, «Подорож у радянську Болгарію» вчергове утверджує характерні ознаки мандрівних текстів М. Йогансена: активну авторську роль, іронічність, розкриття тогочасних актуальних дискурсів тощо. Включена в текст полеміка з критиками допомагає нам також відстежити особливості творчого процесу письменника.

«Подорож у Дагестан» (1932) входить до збірки «Три подорожі», разом із «Подорожжю людини під кепом» та «Подорожжю у радянську Болгарію». Вже в перших рядках автор вказує, що «це буде третя подорож і подорож остання». Сильова манера твору дуже схожа на попередні «подорожі». У вступі письменник називає себе «творянином» та аргументує опис від першої особи можливістю для читача утотожити себе з автором⁴⁵. М. Йогансен знову полемізує з критиками, які звинувачували його в егоцентризмі та надмірному живанні «я», він також зберігає вже традиційні для його «подорожей» ліричні відступи та звернення до читача: «У Донбасі я – громадянин автор і товариш творянин»⁴⁶; «коли читач таким способом сповнився належної поваги до далекомандрівної книги»⁴⁷. Хоча прямої вказівки на полеміку у творі немає, письменник на неї натякає: «Можлива річ, що всі ті розмови про політику є тільки декорація, тільки театральне оформлення реальної справи. Але цю думку я гнав геть, ледве вона встигла народитися»⁴⁸.

Наявні у творі також традиційний для М. Йогансена гумор і гра з текстом. У дорозі оповідачеві наснився сон про життя Гая Сергійовича Шайби, що вмотивувало вміщення в текст цілого оповідання «Життя Гая Сергійовича Шайби», насправді вже опублікованого раніше. Цей художній прийом дещо нагадує схожі вставки за участю Чарльза Кінгслі. Проте у цій подорожі, як і в «Подорожі в радянську Болгарію», М. Йогансен наводить більше побутових та статистичних даних, дещо менше у ній відвертого глузування та полеміки, однак це та сама «подорож», жанр якої вже кілька років розробляв письменник.

Суттєве нівелювання виокремлених раніше ознак жанру «подорож» М. Йогансена помітне у «Під парусом на дубі» (1933). Попри те, що це мандрівка, особливості нарації відрізняються від попередніх творів письменника. Відрізняється вже назва – у ній відсутнє слово «подорож». Зберігається вказівка на мотивацію мандрівки у передмові: «Історія

⁴⁰ Йогансен М. Подорож ученого доктора Леонардо... С. 96.

⁴¹ Новицький М. Трагедія «фактика» анекдоти. *Гарт*. 1930. № 1. С. 153–166.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. С. 127.

⁴⁴ Михайленко І. З поточної журнальної прози. *Критика*. 1931. № 6. С. 104.

⁴⁵ Йогансен М. Подорожі філософа під кепом. С. 158.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. С. 164.

⁴⁸ Там само. С. 169.

ця цікава і навчальна. Методи ці архаїчні й досі актуальні ... Я спробував описати їх із тією дозою любові й дружньої іронії, на яку вони заслуговують»⁴⁹. Проте тут фактично знаєме полемічна спрямованість, зокрема реакції на літературний процес. Читач, однак, все ще має важливе значення для автора: «Але це вже в другій частині, а зараз нам треба...»⁵⁰; «щоб не лякати читача, я ціну замовчую»⁵¹. Манера оповіді стає більш згладженою та рівномірною. Увага розповідача насамперед зосереджена на зовнішніх подіях, а не на власних переживаннях. На завершення М. Йогансен натякає на можливу «звітність» цього тексту: «Що ж до того, що ми робили після мандрів по глухих кутах рибальських районів, то це до теми не стосується. В усякім разі ми одночасно управились подати уривків з нарисів у пресі і взяли посилену участь у сигналізації прориву»⁵².

Таку зміну в стилі зображення мандрівки можна пояснити двома чинниками. По-перше, ймовірно, тест був написаний заради заробітку, а отже, не мав для автора особливої естетичної цінності. По-друге, очевидно, що специфіка нарації змінюється як реакція на критику та посилення ідеологічного пресингу на українських письменників. Якщо в цьому тексті ще наявні, хоч і значно менше, традиційні гумор автора, діалогічність, метафоричність тощо, наступний мандрівний твір майже повністю відповідає колись заявленим радянським вимогам до мандрівного нарису й нівелює більшість індивідуальних стилістичних особливостей автора.

Це нарис «Кос-Чагил на Ембі» (1936). Традиційно, М. Йогансен розпочинає подорож із роздумів у вступі. Однак стилістичні зміни помітні вже в мотивації написання твору: «Усе це мовиться до того, щоб розповісти про автомобільну дорогу з Астрахані до Гур'єва»; «Оця сама їзда в пустині, якої скоро не буде, бо вже будують залізниці, варта того, щоб її згадати»⁵³. Полемічний запал, актуальність змінюються ретроспективними замальовками та повільним описовим нарративом.

На відміну від попередніх подорожей, у творі майже відсутній займенник «я», натомість подекуди трапляються узагальнені «ми»: «Ми ж не беремось пророкувати»; «За п'ятнадцять років ми вийшли вперед на ціле століття»⁵⁴. Перше «я» з'являється лише в третій главі, та не належить оповідачеві: «Ви чули, товаришу? – сказав директор. – Я зараз не можу, спробуйте зрозуміти це, я не можу!»⁵⁵. Загалом ця тенденція зберігається до кінця твору.

Зі звичних раніше особливостей подорожніх текстів М. Йогансена можна помітити спрямованість на читача («коли в читачевій уяві при цьому...»⁵⁶) та іронію («Колись раніше Казил Бас був великий джигіт, тобто по прикаспійській уяві перший чоловік, щоб украсти коня»⁵⁷; «він увійшов у партію і зробив те, чого зроду не було на землі»⁵⁸). Цьому тексту притаманні чітка структура та відсутність вставних елементів. Перед кожною главою автор вводить стислий виклад до кожного розділу у вигляді коротких речень. Вони можуть бути як послідовними, такими, що розгортають сюжет, («Народження хлопчика. Як уберегти вродливого хлопчика від пристриту? Баранчі роги на килимі. Баранчі роги на колоні»⁵⁹), так і не пов'язаними між собою, наче набір ключових слів до змісту («Червона голова. Зустріч ворогів серед пустині. Як фаланга ловить мух»⁶⁰). Завважимо також, що в оригінальному виданні 1936 р. зміст також був складений із цього стислого викладу⁶¹.

Отже, хоча автор відкрито й не заявляє про те, що він створив новий жанр, у творах, у назві яких з'являється слово «подорож», можна помітити певні специфічні характеристики. Таким «подорожам» притаманні: формальні експерименти, яскраво виражене авторське «я», велика кількість ліричних відступів, дотепів тощо. Хоча подорож є головною темою тексту, часто мотивом для початку подорожі виступає соціальне чи культурне питання. Автор постійно заграє з читачем та полемізує з критиками. «Подорожі» містять чисельні риторичні звертання, посилання й навіть дискусію з тогочасними критичними відгуками. «Подорож людини під кепом», «Подорож доктора Леонардо...», «Подорож у радянську Болгарію» та «Подорож у Дагестан» переплетені тематично та стилістично. Од-

⁴⁹ Йогансен М. Подорожі філософа під кепом. С. 263.

⁵⁰ Там само. С. 272.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. С. 326.

⁵³ Там само. С. 329–330.

⁵⁴ Там само. С. 326.

⁵⁵ Там само. С. 343.

⁵⁶ Там само. С. 341.

⁵⁷ Там само. С. 359.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. С. 378.

⁶⁰ Там само. С. 357.

⁶¹ Йогансен М. Кос Чагил на Ембі. Харків, 1936. С. 149.

нак за відсутності вагомих зауваг чи пояснень щодо новоствореного жанру самим М. Йогансеном, цих спільних ознак недостатньо для виокремлення зазначених творів в окремий жанр, адже притаманні їм риси в принципі характеризують авторський стиль М. Йогансена. Водночас «Подорожі» М. Йогансена відповідають метажанру «подорожі», який окреслили М. Шульгун та С. Черноус.

Що стосується творів «Під парусом на дубі» та «Кос-Чагил на Ембі», то попри те, що ці тексти відрізняються від решти «подорожей», вони все ще відображають досвід автора-мандрівника та містять ряд впізнаваних авторських ознак, тому, вважаю, недоречно відносити до метажанру «подорожі» лише частину мандрівних творів М. Йогансена. На мою думку, найдоцільніше говорити про притаманність текстам синкретичних жанрових ознак, тобто наявність характерних рис як нарисів чи репортажів, так і «подорожей» водночас. Можна погодитися з Я. Цимбал, що «вони [“подорожі”] легко прибирають форму інших суміжних жанрів. Вони багатогранні й еклектичні і водночас тяжіють до розшарування й розпаду на самостійні фрагменти-складові»⁶². Загалом дослідниця пропонує розглядати такі твори як предтечу нового журналізму⁶³.

Детальний аналіз подорожніх творів М. Йогансена дозволив встановити закономірність у зміні жанрово-стильових характеристик текстів у залежності від назви твору та часу його створення. «Подорожі» автора більш експериментальні, експресивні та емоційні. «Під парусом на дубі» та «Кос-Чагил на Ембі» вирізняються більшою кількістю побутових описів і стриманістю автора. Жанрове та стилістичне різноманіття цих текстів дає багатий матеріал для вивчення розвитку української мандрівної літератури. Такі подорожні тексти містять ознаки як індивідуальної стильової манери, так і насильницької «корекції» творчих пошуків письменників, які живуть у доволі контрольованому літературному просторі.

References

- Ageieva, V. P. (2023). *Kliuch do rozuminnia tekstu: "I narechut' yomu khymerne naimennia: Yohansen. Podorozh uchenoho doktora Leonardo...; Yak buduietsia opovidannia; Poezii"* [The key to understanding the text: "And they shall give him a fantastic name: Yohansen. The journey of the Doctor Leonardo...; How to build a novel; Poems" / Compiled and prefaced by Vira Ageieva]. Kyiv: Vikhola. pp. 9–25.
- Chornous, S. (2009). *Evolutsiia zhanru podorozhi u polskii literaturi* [The Evolution of the Travel Genre in Polish Literature]. *Volyn'- Zhytomyrshchyna –Volyn-Zhytomyr regions*, 19, P. 106–113.
- Kulish, V. (1966). *Slovo pro budynok «Slovo»* [A word about the “Slovo” house]. Toronto, Canada.
- Mel'nykiv, R. (2000). *Maik Yohansen: Landshafty transformatsiy* [Maik Yohansen: Landscapes of transformations] [Monograph]. Kyiv: Smolosky
- Mykhailenko, I. (1931). *Z potochnoi zhurnalnoi prozy* [From current magazine prose]. *Krytyka – Criticism*, 6, P. 93–108.
- Novytskyi, M. (1930). *Trahediia «faktyka» anekdoty* [The tragedy of “factual” anecdotes]. *Hart – Temper*, 1, P. 153–166.
- Senchenko, I. (1929). *Po yevreiskikh koloniiakh Kryvorizhzhia ta Khersonshchyny* [On the Jewish colonies of Kryvyi Rih and Kherson]. *Molodniak – Youngsters*, 5, P. 143–145.
- Shulhun, M.E. (2017). *Metazhanr podorozhi v konteksti perekhidnoho khudozhnoho myslennia (kinets XX – poch. XXI st.)* [Metagenre of Travel literature in the Context of Transitional Artistic Consciousness (the end of the 20th – beginning of the 21st century)] *Doctor's thesis*. Kyiv: Taras Shevchenko Kyiv National University. [in Ukrainian].
- Tsymbal Ya.V. (2003) *Tvorchist Maika Yohansena v konteksti ukrainskoho avanhardu 20–30-kh rokiv*. [Creative works by Mike Johansen in the Context of Ukrainian avant-garde of the 1920s-1930s] *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: T.H. Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Vas'kiv, M. S. (2015). *Maik Yohansen: Tvorchy ihry na mezhi snu i real'nosti* [Maik Yohansen: Creative games on the border of dream and reality]. *Naukovi zapysky Berdyans'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*. Ser.: Filolohichni nauky, (8), 99–106.
- Yohansen, M. (1936). *Kos Chahyl na Embi* [Kos Chagil on Embi]. Kharkiv, Ukraine.
- Yohansen, M. (2016). *Podorozh uchenoho doktora Leonardo i yoho maibutnoi kokhanky prekrasnoi Alchesty u Slobozhansku Shvaitariiu* [The journey of the scholar Dr. Leonardo and his future lover, the beautiful Alchesta, to Slobozhansky Switzerland]. Kyiv, Ukraine.
- Yohansen, M. (2016). *Podorozhi filosofa pid kepom* [The philosopher's travels under the cap]. Kyiv, Ukraine.

Голота Олена Віталіївна – аспірантка кафедри літературознавства ім. В. Моренця Національного університету «Києво-Могилянська академія» (вул. Сковороди, 2, Київ, 04070, Україна).

⁶² Цимбал Я. Творчість Майка Йогансена в контексті українського авангарду 20–30-х років. С. 12.

⁶³ Там само.

Holota Olena– PhD student at the V. Morenets department of literary studies, National university of “Kyiv-Mohyla Academy” (2 Skovorody str., Kyiv, 04070, Ukraine).
E-mail: olena.holota@ukma.edu.ua

Дата подання: 12 березня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 25 листопада 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Голота, О. Подорожні твори Майка Йогансена. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 139–146. DOI: 10.58407/litopis.250615.

Цитування за стандартом APA

Holota, O. (2025). Podorozhni tvory Maika Yohansena [Mike Johansen’s travel novels]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 139–146. DOI: 10.58407/litopis.250615.

Софія Варецька

**ПАМ'ЯТЬ НАЦІОНАЛЬНА – ПАМ'ЯТЬ ЄВРОПЕЙСЬКА:
КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В НІМЕЧЧИНІ ТА УКРАЇНІ
(на прикладі роману «Властиве» Іріс Ганіки)**

**NATIONAL MEMORY – EUROPEAN MEMORY:
CULTURAL POLICY OF MEMORY IN GERMANY AND UKRAINE
(based on the novel “The Proper” by Iris Hanika)**

DOI: 10.58407/litopis.250616

© С. Варецька, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1304-323X>

Метою статті є аналіз культурної політики пам'яті в Німеччині та Україні на прикладі роману «Властиве» сучасної німецької письменниці Іріс Ганіки. Досліджується, як художній текст артикулює механізми колективної пам'яті, а також як він відкриває можливості для транснаціонального діалогу щодо спільного осмислення травматичного минулого. Застосовано методи інтердисциплінарного аналізу, зокрема інтерпретативний підхід до тексту, тут важливими є концепції культурної, колективної та локалізованої пам'яті, сформульовані Алайдою Ассман, Морісом Гальб-ваксом і П'єром Нора. Увагу зосереджено на тому, як у романі репрезентовано повторюваність історичної травми, мовчання як форму пам'ятання, а також ритуалізовану повсякденність, що конструює нові наративи про минуле. Новизна роботи полягає в тому, що роман «Властиве» вперше розглядається в компаративному ключі як приклад рефлексії над європейськими моделями пам'яті, що можуть бути продуктивними для розуміння українського досвіду війни, геноциду та пост-тоталітарної спадщини. У висновках наголошено, що роман Іріс Ганіки виходить за межі національного дискурсу й демонструє потенціал художньої літератури як інструменту переосмислення травми, відкритого до інтерпретації в інших культурних контекстах. Це дозволяє розглядати пам'ять не як замкнений національний ресурс, а як простір етичного та політичного діалогу. Україна, подібно до Німеччини після Другої світової війни, вибудовує наратив відповідальності й відкритості, що має потенціал стати частиною глобального діалогу про історичну пам'ять, травму та ідентичність.

Ключові слова: пам'ять, транснаціональний діалог, наратив відповідальності, культурна політика, національна травма, німецька література, Іріс Ганіка, роман «Властиве».

The purpose of the publication is to analyse cultural memory politics in Germany and Ukraine using the example of the novel “The Proper” by contemporary German writer Iris Hanika. The study examines how the artistic text articulates the mechanisms of collective memory and how it opens up opportunities for transnational dialogue on the joint understanding of the traumatic past. Interdisciplinary analysis methods are used, in particular an interpretative approach to the text, with emphasis on the concepts of cultural, collective and localised memory formulated by Aleida Assmann, Maurice Halbwachs and Pierre Nora. The focus is on how the novel represents the recurrence of historical trauma, silence as a form of remembrance, and ritualised everyday life that constructs new narratives about the past. The novelty of the work lies in the fact that the novel “The Proper” is considered for the first time in a comparative context as an example of reflection on European models of memory that can be productive for understanding the Ukrainian experience of war, genocide, and post-totalitarian heritage. Conclusions emphasise that Iris Hanika’s novel goes beyond national discourse and demonstrates the potential of fiction as a tool for rethinking trauma, open to interpretation in other cultural contexts. This allows memory to be viewed not as a closed national resource, but as a space for ethical and political dialogue. Ukraine, like Germany after World War II, is building a narrative of responsibility and openness that has the potential to become part of a global dialogue on historical memory, trauma, and identity.

Key words: memory, transnational dialogue, narrative of responsibility, cultural policy, national trauma, German literature, Iris Hanika, novel “The Proper”.

Тематика націонал-соціалізму та Голокосту залишається однією з ключових у німецькомовній літературі ХХ–ХХІ ст. Сучасні автори продовжують досліджувати ці історичні

події через нові жанрові підходи, перспективи та теми, що дозволяє осмислити їхнє значення для новітнього суспільства. У центрі таких творів – не лише історична реконструкція, але й питання колективної та індивідуальної пам'яті, відповідальності, провини та усаджування травм. Ці теми є надзвичайно важливими і для України, яка нині переживає період інтенсивного переосмислення власної історії. Довгий час культура пам'яті в Україні була фрагментованою та не достатньо опрацьованою через радянську політику забуття, цензуру й табування травматичних тем. Однак нинішня фаза історії – повномасштабна війна з Росією, боротьба за ідентичність, правду і свободу – стимулює потребу у формуванні послідовної політики пам'яті, що ґрунтується на правдивому розумінні минулого, визнанні жертв і відповідальності за майбутнє. Як і в німецькому випадку, українське суспільство стикається з проблемами історичного ревізйонізму, пропаганди та замовчування. Водночас формується оновлена національна пам'ять, відкрита до транснаціонального діалогу. Дискусії про українські травми, зокрема Голодомор, Чорнобиль, репресії та сучасну війну, дедалі активніше інтегруються у світовий гуманітарний дискурс, стаючи складовою глобальних студій пам'яті та порівняльних досліджень травматичного досвіду. Їхнє залучення до міжнародної академічної та культурної комунікації сприяє формуванню ширшого порозуміння між спільнотами, а також переосмисленню місця України в картині сучасної історії ХХ–ХХІ ст. У цьому контексті література набуває особливої ваги як інструмент комунікації, усвідомлення й етичного опрацювання колективного досвіду.

У романі Іріс Ганіки «Властиве» («Das Eigentliche», 2010) пропонується глибокий аналіз того, як Німеччина опрацьовує своє націонал-соціалістичне минуле через культуру пам'яті. Авторка є важливою фігурою сучасної німецької літератури, вона здобула визнання завдяки романам, що досліджують теми історичної пам'яті (особливо про Голокост), вини та відповідальності в німецькому суспільстві, ізоляції, мовчання, рутинності та емоційної дистанції сучасної людини, культури пам'яті як культурного коду німецької ідентичності¹. Письменниця часто використовує іронію та сарказм для критики суспільства, поєднує чітку документальну розповідь із філософськими рефлексіями, а також створює персонажів, які є складними та багатовимірними, часто відображаючи сучасні соціальні виклики. Вона працює на перетині автобіографічного письма, фрагментарного стилю й глибокого філософського осмислення пам'яті, вини, ідентичності та повсякденності. Іріс Ганіка вивчала загальне й порівняльне літературознавство у Вільному університеті Берліна, що суттєво вплинуло на її стиль письма, який відзначається точністю та критичним поглядом на суспільство².

Одразу після появи друком роман «Властиве» отримав престижну Літературну премію Європейської унії (2010), а також премію LiteraTour Nord у 2010 р. Варто також зазначити, що в 2020 р. Іріс Ганіка отримала визнану Премію Лейпцизького книжкового ярмарку за премію ім. Германа Гессе за інший свій роман, а саме «Камери ехо» («Echos Kammer», 2021)³. В Україні роман «Властиве» з'являється друком у перекладі Ю. Прохаська в 2020 р.⁴ Твори авторки отримали визнання не лише серед критиків, а й серед широкої читачької аудиторії, оскільки тут порушено теми, що залишаються важливими для сучасного суспільства. Іріс Ганіка репрезентує нову хвилю німецької літератури пам'яті, яка не просто документує травматичне минуле, а й аналізує механізми забування, ритуалізації, мовчання та дистанції, що витворюються в суспільстві. Її тексти особливо релевантні в епоху постпам'яті (postmemory), коли досвід передається не напряму, а через культуру, мову, побут.

У контексті роману та його аналізу крізь призму пам'яті, історичної травми та спроб раціоналізувати зло можна залучити різні культурологічні та філософські теорії вчених. Зокрема теорією пам'яті та історичної правди ґрунтовно займався П'єр Нора, автор концепції «місць пам'яті» («Les Lieux de mémoire»)⁵. У його розумінні пам'ять постає не як суто індивідуальний психологічний процес, а як соціально сконструйований феномен, тісно пов'язаний із культурними практиками, символами та ритуалами, через які суспільство зберігає і транслює своє минуле. Нора наголошує, що в світі, де зникають традиційні форми «живої» пам'яті, її функцію перебирають матеріальні та нематеріальні «місця пам'яті»,

¹ Rutka A. Geschichte aus alten Zeiten versus Gefühlte Opfer. Zum Unbehagen an deutscher Erinnerungskultur. In: Hanikas I. «Das Eigentliche» *Language and Literature Studies, Jewish studies, Studies of Literature, German Literature*. Towarzystwo Naukowe KUL & Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II. 2010. *Central and Easter European library*. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=740974>.

² Hanika Iris. *Lebenslauf*. URL: <https://iris-hanika.de/biographie/>.

³ Sternburg von J. Preis der Leipziger Buchmesse für Iris Hanika: Sophonisbe und alles auf der Welt. *Frankfurter Rundschau*. URL: <https://www.fr.de/kultur/literatur/preis-der-leipziger-buchmesse-fuer-iris-hanika-sophonisbe-und-alles-auf-der-welt-90779920.html>.

⁴ Ганіка І. *Властиве*. Київ: Дух і Літера, 2020. 192 с.

⁵ Нора П. *Теперішнє, нація, пам'ять*. Київ: КЛЮ, 2014. 272 с.

як, скажімо, архіви, музеї, пам'ятники, тексти, а також події, що кодифікують і репрезентують історичний досвід. Отже, пам'ять у його концепції не є статичною, вона постійно переосмислюється, залежно від суспільних потреб, політичних контекстів та культурних трансформацій.

Ян і Алайда Ассмані⁶, розробивши концепції культурної та комунікативної пам'яті, зробили вагомий внесок у розуміння механізмів збереження й трансляції колективного досвіду. На їхню думку, комунікативна пам'ять охоплює особисті свідчення та спогади, що передаються в межах трьох-чотирьох поколінь через безпосереднє спілкування. Культурна пам'ять, натомість, фіксується в матеріальних носіях – текстах, пам'ятниках, ритуалах, мистецьких творах – і зберігається протягом століть, стаючи основою для колективної ідентичності. Дослідження Ассманів допомагають пояснити, як пам'ять про Голокост не лише передається між поколіннями через особисті історії, але й інституціалізується у вигляді музеїв, меморіалів, освітніх програм та державних політик. Вони також показують, як ця пам'ять може бути інтегрована в ширші політичні наративи, впливаючи на сучасні уявлення про історичну відповідальність та етичні зобов'язання суспільства.

Моріс Гальбвакс у своїй концепції «колективної пам'яті» («Колективна пам'ять»)⁷ підкреслює, що індивідуальні спогади завжди формуються в межах певних соціальних груп, а саме родини, громади, нації, і залежать від їхніх цінностей, норм та культурних кодів. Пам'ять, за Гальбваксом, не є фіксованим відтворенням минулого, а постійно реконструюється відповідно до потреб і світогляду групи в теперішньому моменті. Отже, одна й та сама історична подія може мати різні інтерпретації в різних спільнотах, залежно від того, які аспекти минулого вважаються для них значущими. Цей підхід особливо важливий для дослідження пам'яті про Голокост чи інші травматичні події, адже він пояснює, чому їхнє осмислення і репрезентація змінюються з часом та в різних культурних контекстах.

Отже, залучення концепцій Нори, Ассманів та Гальбвакса дає змогу розглядати роман не лише як художній твір, а як активний елемент культурної пам'яті, що взаємодіє з інституційними формами збереження минулого та з безпосередніми міжпоколіннівими зв'язками. Такий підхід дозволяє побачити, як література стає простором, де індивідуальний досвід інтегрується в ширші національні та транснаціональні наративи, сприяючи формуванню нової етичної культури пам'ятання та відповідальності.

У контексті аналізу роману важливим видається акцентувати на праці історика Тімоті Снайдера «Дорога до несвободи: Росія, Європа, Америка»⁸. Його ідея про історію як інструмент політичної легітимації є надзвичайно доречною, особливо якщо розглядати офіційну культуру пам'яті, що перетворюється на бюрократичну практику та механізм управління суспільними наративами. Снайдер показує, як російський режим використовує історію для створення міфу про власну велич і для виправдання сучасної політики агресії. Така сама логіка діє і в романі Ганіки, тут зображено, як пам'ять про Голокост у Німеччині поступово стала не механізмом осмислення минулого, а частиною державної політики, що потребує підтримки, навіть якщо вона не веде до справжнього усвідомлення провини та відповідальності. Інституалізація пам'яті призводить до створення ритуалів, які формально підтримують «правильний» наратив, але не впливають на справжню зміну суспільної свідомості. Роман Ганіки можна розглядати крізь призму широкого спектра культурологічних і філософських концепцій – від теорій пам'яті та історичної травми до критики телеологічного осмислення зла. Водночас, сучасний український контекст надає цьому аналізу додаткової актуальності, оскільки механізми виправдання злочинів та інструменталізації історії, описані в романі, резонують із сьогоденніми викликами.

У центрі роману «Властиве» постає працівник Інституту загосподарювання минулого, Ганс Фрамбах, який на власному досвіді демонструє, як складно індивіду в сучасному німецькому суспільстві жити з тягарем історичної відповідальності. Авторка детально й скрупульозно описує, задля чого створено цю інституцію: «Праця Інституту, що через вивчення історії повинен був загосподарювати минуле, мостячи таким чином шлях у майбутнє, стала не одразу плідною і живлющою в естві цієї держави, яка випливала з цієї історії, однак з часом вона стала для її громадян такою самою життєво необхідною, як повітря для дихання. Пам'ять про злочини минулого з часом до решти заповнили всі інституції країни. ... Держава усвідомила свій обов'язок супроти громадян, ... проголосивши пам'ять про злочини минулого своїм неустанним завданням. Зобов'язання його виконувати було відлито у бронзі пам'ятників, число яких зростало тим стрімкіше, чим далі в ми-

⁶ Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München: C.H. Beck, 1992. 312 S.; Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2012. 440 с.

⁷ Halbwachs M. Das kollektive Gedächtnis. Hrsg. und eingel. von Hans-Georg Hofer. Frankfurt am Main: Fischer, 1991. 287 S.

⁸ Снайдер Т. Дорога до несвободи: Росія, Європа, Америка. Львів: Човен, 2020. 392 с.

нулому лежали злочини. Кожну місцевість, – а їх було багато – де відбувалися злочини, перетворено на місце пам'яті. Цю пам'ять розглядали вже не тільки як просто необхідне, але й як найшляхетніше завдання держави⁹. Якщо вчитатися в ці рядки, то стає очевидним, що Іріс Ганіка підсміюється з механізмів офіціалізації минулого, в яких жива людська емоція, особистий досвід і біль витіснені з центру на периферію. Письменниця зображує пам'ять як «повітря для дихання», але це повітря проходить через фільтри установ, інститутів, монументів і державних ритуалів. Її іронія спрямована на ритуалізацію та репродукцію пам'яті, яка дедалі менше стосується реального переживання трагедії, натомість перетворюється на адміністративний обов'язок, позбавлений автентичного співчуття. Пам'ятники, «відлиті в бронзі», є метафорою: з одного боку – стабільності, а з іншого – застигlosti, об'єктивації, втрати чуттєвості. Тож, Ганіка делікатно, але гостро критикує формалізовану культуру пам'яті, яка втрачає зв'язок з «людським» – особистою історією, голосом, болем. Її роман можна прочитувати як спробу повернути в цю культуру саме людину, мовчазну або мовчки присутню, яка не вписується в офіційний дискурс, але саме завдяки їй пам'ять залишається живою.

Саме таким постає Ганс Фрамбах, він займається каталогізацією та збереженням історичної пам'яті про злочини нацистів. Його професійна діяльність полягає в документуванні спадщини жертв Голокосту – завдання, яке надає йому певного сенсу, але не рятує від глибокого відчуття безпорадності у ставленні до німецького минулого. З часом він починає сумніватися в сенсі цієї роботи, оскільки вона перетворюється на рутину, а його власні емоції та переживання залишаються невисловленими. Фрамбах, спостерігаючи за тим, як пам'ять про Голокост перетворюється на регламентовану систему, почувается все більш розгубленим. Його обурює те, що минуле не осмислюється, а використовується як політичний інструмент. П'єр Нора в книзі «Теперішнє, нація, пам'ять» зазначає: «Якщо правда, що пам'ять усіх і кожного зберігає дещо від значення, яке термін "memoria" мав за Середніх Віків (тобто святилище), тоді між нацією, пам'яттю та сакральним установлюється цілком природний зв'язок колового обігу та майже тотожності»¹⁰. Ця теза Нори якнайкраще пояснює те відчуття дискомфорту, яке охоплює головного героя: у реальності, де пам'ять про жертв стала сакралізованою, але водночас інституційно порожньою, Фрамбах втрачає зв'язок зі справжнім емоційним змістом минулого. З одного боку, пам'ять у Німеччині набуває статусу морального обов'язку, підтримуваного всіма соціальними механізмами – від музейних експозицій до навчальних програм, пам'ятників і медіа. З іншого – вона позбавлена людського виміру, якого прагне герой. У його діяльності більше немає живого контакту зі стражданням, натомість усе підпорядковується адміністративному порядку.

Ця проблема особливо яскраво проявляється в ключовій сцені роману: на концерті в церкві Фрамбах уважно перечитує буклет, в якому Шоа вписано в уявну телеологічну схему, ставлячи його в один ряд з біблійними та історичними катастрофами, такими, як Тридцятирічна війна та Хіросіма. «Що мене доконало, то це текст в тій брошурі про церкву, яка там лежала, бо там знову притягнули Каїна, аби пояснити Аушвіц, але, звісно, не тільки Аушвіц, але й Гірошіму, і хрестові походи, і будівництво муру, і взагалі все. Завжди вони покликаються на Каїна і оголошують, що все це лайно було вже наперед визначене Провидінням, без можливості будь-яких змін, просто не поталанило. І це мене до шалу доводить... Ах, це доводить мене до нестями, я навіть висловити не можу, як це мене доводить»¹¹. Релігійне тлумачення як доказ існування Бога глибоко його обурює, оскільки намагається надати сенсу злочину, який по суті позбавлений будь-якого виправдання. «Усі злочини всіх часів, виснував він з цього тексту, можна просто й задовільно пояснити. Тому-то й можна було перелічити їх тут так принагідно, *згадаймо бодай*. З братовбивства виростає народобивство, річ ясна, нічого нового під сонцем, усі ті незчисленні злочини, уже скоєні, і за якими вже після укладання цього тексту послідувало так багато подібних, як і за цими послідує ще і ще, не відають, що коять, нині й назавжди, на всьому світі, навіть-віків, амінь. Головне не втратити віру»¹². У такий спосіб письменниця викриває небезпеку телеологічного осмислення Голокосту та інших трагедій людства. Вона демонструє, що будь-які спроби надати злочину сенс за допомогою релігійних або історичних концепцій є спробами його виправдання чи пом'якшення. Фрамбах відчуває глибоке розчарування через подібні інтерпретації, адже вони намагаються вписати невимовний жах у зручні рамки зрозумілих наративів. Це лише підсилює його відчуття безпорадності перед масштабами злочинів минулого та їхнього впливу на сучасне суспільство.

⁹ Ганіка І. Властиве. С. 24–25.

¹⁰ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. С. 147.

¹¹ Там само. С. 127.

¹² Там само. С. 116–117.

Ця тема набуває особливого значення для сучасної України, яка стикається з наслідками російської агресії та спробами її виправдати через історичні та політичні маніпуляції. Подібно до того, як Фрамбах обурюється спробам надати Голокосту метафізичний сенс, українське суспільство відкидає будь-які наративи, що намагаються раціоналізувати військові злочини та гуманітарні катастрофи. Використання релігійних чи ідеологічних аргументів для пояснення насильства залишається небезпечним механізмом, який може сприяти його нормалізації. Із цього погляду роман Ганіки набуває особливого інтересу для українського читача, оскільки він демонструє, що пам'ять не повинна бути виправданням, а має служити нагадуванням про відповідальність і необхідність запобігання майбутнім трагедіям.

Твір вирізняється лаконічною, подекуди провокаційною манерою вислову. Іріс Ганіка розбирає поверхневі аспекти офіційної культури пам'яті, підкреслюючи суперечності між серйозним ушануванням і його комерційною експлуатацією. Протиставлення «інституції відшкодування» та так званого «Shoah-бізнесу» демонструє, наскільки крихким є прагнення до пошани, коли воно підпадає під механізми медіа та економіки. Авторка використовує стилістично й концептуально вмотивовані мовні стратегії, щоб показати втрату емоційного зв'язку та змістовного наповнення, який ще зберігає герой. Цей розрив виявляється у ключовому фрагменті, де внутрішній голос Фрамбаха рефлексує над поступовим зникненням болю щодо злочинів націонал-соціалістів на чолі з Гітлером: «Такий великий був той злочин. Жахливо було тепер, що він уже майже не болів. Це й було властиво жахливе, ба більше: для нього це й було Властиве. Що цей злочин, такий великий, міг перестати боліти. Що це можливо. Що подібне взагалі можливе, ось це – це було жахливо. І побільшувало його нещастя. Йому здавалося, що він випав із часу. Бо йому досі боліло»¹³. Ця цитата функціонує як мовна стратегія вираження когнітивної та емоційної напруги: вона демонструє метафоризацію пам'яті як болю, що не піддається нормалізації. Застосування повторів, емфатичних конструкцій («що це можливо», «ось це – це було жахливо»), а також внутрішньої суперечності між офіційною та приватною пам'яттю, створює лінгвістичну модель кризи осмислення травматичного досвіду. Також цей уривок влучно демонструє емоційну кризу героя, яка виникає на тлі розриву між особистим болем і механізованим, стандартизованим способом увічнення пам'яті. Ганс стикається з парадоксом: його робота покликана зберігати пам'ять про трагедію, однак повторюваність ритуалів, музейна рутинна та офіційні формати сприйняття перетворюють минуле на щось віддалене й абстрактне. Фраза «випав із часу» вказує на його відчуження як від колективної пам'яті, так і від теперішнього – він застряг у своєму особистому болю, що не знаходить адекватного вираження в інституціоналізованому наративі. Це створює глибоку внутрішню тріщину: офіційна пам'ять уже «не болить», а отже – перестає бути живою. Така інституціоналізація минулого, як показує Мішель Фуко, може призводити до витіснення емоційного виміру пам'яті, зводячи її до дисциплінарної форми знання, що відтворюється у форматах музейних експозицій або меморіальних текстів¹⁴. Отже, Ганс переживає не просто особисту кризу, а симптом глибшого феномену – розриву між живою, травматичною пам'яттю і мовою, яка її структурує. Це можна простежити і в його гіперчутливості до слів-символів минулого.

Фрамбах, який колись мав майже нав'язливу моральну чутливість (він не міг бачити «березу, не думаючи про Біркенау»), з роками виробив професійну дистанцію, що, однак, не зробило його менш нещасним: «Тепер він міг їздити навіть у переповнених вагонах метро і думати про перевезення людей до таборів, і при цьому все одно не почуватися тривожніше, ніж він і так уже почувався. Тепер він міг дивитися на берези, не думаючи про місце, якому вони дали назву – Біркенау, – і навіть не докоряти собі за цю нечутливість»¹⁵. Тут образ берези функціонує не просто як частина пейзажу, а як потужна мовна одиниця з глибоким асоціативним навантаженням. У німецькому дискурсі пам'яті про Голокост слово *Birke* (береза) стає маркером травматичної історичної пам'яті, оскільки етимологічно й символічно пов'язане з *Birkenau* — німецькою назвою концентраційного табору Аушвіц II. Біркенау (*Birkenau*) буквально означає «березовий гай» – назва, яка в побутовому мовленні може здаватися нейтральною чи навіть поетичною. Однак у контексті Голокосту це слово перетворюється на семіотичний вузол, у якому перетинаються мова, простір і пам'ять. Для героя роману, Ганса Фрамбаха, сама можливість побачити берези й не думати про Біркенау – ознака втрати емоційної чутливості, «нормалізації» трагедії: «Тепер він міг дивитися на берези, не думаючи про місце, якому вони дали назву – Бірке-

¹³ Ганіка І. Властиве. С. 26.

¹⁴ Детальніше див.: Фуко М. Археологія знання / Пер. з фр. В. Шовкун. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 326 с.

¹⁵ Там само. С. 10.

нау, – і навіть не докоряти собі за цю нечуливість». У цьому реченні береза постає як тригер культурної пам'яті – через лексичну подібність до Birkenau вона актуалізує трагедію, з якою пов'язане це місце. Водночас зображено поступове згасання символічної сили цієї метафори: дерево як носій жахливого смислу стає знову «звичайним» деревом, і це викликає у героя глибоке відчуття провини та відчуження. У такий спосіб береза як мовна одиниця виконує когнітивну та афективну функцію. Вона слугує символом, що втілює механізми пам'яті: як індивідуальної (внутрішній біль Фрамбах), так і колективної (культурний код). Її семантичне поле в романі надзвичайно напружене – між природною нейтральністю та контекстуальною жорстокістю. Це і є прикладом того, як мова у творі Ганіки моделює пам'ять не лише як текст, а як травматичний досвід, вписаний у слова, образи, назви.

Іріс Ганіка не лише тематизує проблему пам'яті, а й мовно і формально моделює її, використовуючи нестандартну типографіку, поліфонічну структуру й цитатну стратегію, які стають мовними прийомми репрезентації пам'яті. Текст складається з коротких фрагментів, що нагадують фрагментарність пам'яті, її неструктурованість та селективність. Така дискурсивна розірваність імітує те, як функціонує людська пам'ять – у вигляді окремих, емоційно навантажених епізодів. Використання різних шрифтів (великий, жирний, курсив) акцентує увагу читача на інтенсивності сприйняття, емоційності або офіційності певних частин тексту. Наприклад, великі літери часто передають голос інституціонального дискурсу або повторювані формули пам'яті, що підкреслює їхню узуальність і ритуалізованість. У свою чергу, курсив може бути носієм інтертекстуальних відсилок, внутрішніх голосів або маркером особистісного дискурсу пам'яті, що контрастує з офіційним. («Ось орган заграв невинного сина людського, здіймалися потужні верхні тони ОТЧЕ, ПРОСТИ ЙМ, БО НЕ ВІДАЮТЬ, ЦО ЧИНЯТЬ, булавами встромляючись в його набрякле серце. ЙОГО РАНАМИ ЗЦІЛЕНІ МИ. *Тим то шлях наш, хай навіть уламний, недаремний*»¹⁶). Цитати з класиків німецької літератури, таких, як Фрідріх Гельдерлін, Гайнріх Гейне та інших у поєднанні з точними бібліографічними посиланнями в тексті («Він теж став членом команди охоронців, але це його навіть уже не сприкrywало. Згасають, падають / люди стражденні (Фрідріх Гельдерлін: “Гіперіон або Відлюдник у Греції”. Т. 2, кн. 2. [Гіперіон до Белларміна, “Гіперіонова пісня дол”]»¹⁷), вписуються в науково-інституціональний режим пам'яті, який оперує документальністю, фіксацією, і тим самим відсторонює емоцію. Це також підкреслює механізми архівування пам'яті в сучасному суспільстві.

Значущим є також використання англійської мови у фрагментах, де подано пісні Керол Кінг, Арети Франклін чи інші музичні вподобання героя (в українському перекладі збережено так само як в оригіналі): мова тут виконує функцію маркування особистого, інтимного прошарку пам'яті, що пов'язаний із досвідом, а не з історичною відповідальністю. «Могти співати услід, за Керол Кінг, а ще ліпше за Аретою Франклін:

You make me feel

You make me feel

You make me feel like a na-tu-ral woman,

один з найглупіших шлягерів, які тільки існують»¹⁸. Використання кількох мов віддзеркалює плюралізм пам'яттєвих шарів, де особисте й колективне, офіційне й інтимне накладаються одне на одне. Особливу увагу заслуговує й оформлення порожніх сторінок із позначкою «місце для нотаток». Такий типографічний хід буквально залишає простір для пам'яті читача, спонукає до глибшого переживання особистісного досвіду та рефлексії. У такий спосіб це уможливило доповнення, осмислення пам'яті, що робить читача співучасником пам'яттєвого процесу.

Протагоніст роману виконує роль посередника між минулим і сучасністю. Через його погляд розкривається напруга між збереженням пам'яті про минуле та бажанням молодшого покоління дистанціюватися від почуття вини. Його рефлексії дозволяють читачеві усвідомити складність процесу збереження пам'яті в умовах сучасності. Іріс Ганіка підкреслює, що Голокост є не лише трагедією єврейського народу чи Німеччини, але й уроком для всього світу щодо небезпек тоталітаризму й ненависті. У романі розкрито, як у сучасній Німеччині формується культура пам'яті: створюються меморіальні місця (наприклад, меморіали Голокосту); випрацьовуються різні освітні програми; провадяться дискусії про значення минулого в контексті сучасної німецької ідентичності. Через героїв роману показано, як пам'ять про Шоа впливає на особистісний світогляд і національну свідомість. Крізь цю призму в романі продемонстровано як національну, так і транснаціональну пам'ять про Голокост, підкреслено її значення для світової спільноти. Роман сприяє

¹⁶ Фуко М. Археологія знання. С. 116.

¹⁷ Там само. С. 16.

¹⁸ Там само. С. 33.

розумінню того, як пам'ять про нацистські злочини може формувати світову дискусію про права людини, відповідальність і відновлення справедливості.

Пам'ять про трагічні події минулого, як це описано в романі Іріс Ганікі, має багато спільного з процесами, що відбуваються в Україні сьогодні. Подібно до Німеччини, яка переосмислювала свою відповідальність за нацистські злочини, Україна проходить складний процес усвідомлення власної історії, формування культури пам'яті та встановлення історичної справедливості. Багато українських учених сьогодні працюють над осмисленням власних національних травм, таких, як Голодомор, репресії радянського режиму, трагедія Бабиного Яру та війна, розв'язана Росією. Зокрема це такі наукові дослідження: «Реактивність літератури» Я. Поліщука¹⁹, «Каміння й Сізіф» М. Рябчука²⁰, «Літературний вимір пам'яті» О. Пухонської²¹, а також статті Л. Лавринович, О. Яворської, Р. Голика, Х. Рутар та ін. Установлення меморіалів, розвиток освітніх ініціатив і розповідь історій жертв також є важливими складовими цього процесу.

В українській літературі останніх десятиліть тематика осмислення національних травм залишається однією з ключових. Письменники відтворюють процес пам'ятання в його складності та багатозначності, занурюючи читача в історичні злами ХХ–ХХІ ст., де минуле постає не як завершена подія, а як живий травматичний процес, що продовжує діяти в теперішньому, наприклад: О. Забужко «Музей покинутих секретів» (2010), С. Жадан «Інтернат» (2017), В. Амеліна «Дім для Дома» (2017), Т. Мальярчук «Забуття» (2016), С. Андрухович «Амадока» (2020), К. Петровська «Мабуть Естер» (2014) та багато інших. Українська література постсталинського періоду функціонує як поле пам'яттєвого спротиву – не лише через зображення історичних травм, а й через творення альтернативної версії історії, заснованої на індивідуальному, родинному та колективному досвіді. У цьому контексті пам'ять виступає не просто тематичним фокусом, а засобом нарративного відновлення зруйнованої культурної цілісності.

У романі О. Забужко «Музей покинутих секретів» реконструюється багатопокіллінева історія України, у центрі якої – архіви пам'яті про УПА, репресії, Чорнобиль, незалежність. Через приватні історії героїв, листи, щоденники та артефакти авторка відтворює механізми колективного забуття і водночас – пошуку сенсу. Пам'ять тут – не стільки оповідь про минуле, як етична вимога свідчити, незважаючи на табуованість чи мовчання.

У романі С. Жадана «Інтернат» зображено досвід війни на Донбасі як точку розриву в національній ідентичності. Автор показує, як травма війни витісняється посвяченням, як моральна амбівалентність і мовчання знебарвлюють пам'ять. Однак упродовж тексту пам'ять відновлюється через тілесне переживання, рух, мовчазні жести солідарності – у побутовому, майже позаслівному вимірі.

В. Амеліна у «Домі для Дома» досліджує нарративну передачу пам'яті між поколіннями у львівському контексті, де історія польсько-єврейсько-українських спільнот витіснена з офіційного простору. Авторка працює з топографією забуття, показуючи, як дім, архітектура, особисті спогади формують альтернативний архів пам'яті. Крізь призму приватних історій Амеліна розкриває взаємопов'язаність особистого та колективного минулого, де пам'ять опиняється в постійному конфлікті із забуттям, а відновлення історії стає актом культурного опору й повернення голосу тим, кого позбавили права на власний нарратив.

Т. Мальярчук у «Забутті» порушує тему виключених із колективної пам'яті постатей – зокрема, історика В. Липинського. Через автобіографічне письмо вона досліджує особисту й національну амнезію, де пам'ять постає як хвороба і водночас як єдиний засіб порятунку. Письменниця поєднує інтимний щоденниковий досвід із роздумами про історичну несправедливість, показуючи, як забуття перетворюється на інструмент політичного та культурного контролю, а повернення імен і голосів із забуття стає актом відновлення національної гідності.

С. Андрухович у «Амадоці» вибудовує складну конструкцію тексту про забуття, витіснення, травму та реконструкцію. Роман розгортається на перетині приватної драми і національного болю: Голокосту, сталінських репресій, війни. Андрухович наголошує, що пам'ять – це не фіксація фактів, а процес болісного повернення, що потребує опертя на любов і співчуття. Через розгалужену нарративну структуру, мозаїчну побудову та багатоплановість голосів авторка демонструє, як особисті історії переплітаються з «великою історією», утворюючи складну тканину національної пам'яті. Поступове розкриття родинних таємниць, відновлення фрагментів минулого з уривків спогадів, документів та емоційних реакцій персонажів стає способом опрацювання травматичного досвіду²². У романі

¹⁹ Поліщук Я. Реактивність літератури. Київ: Академвидав, 2016. 192 с.

²⁰ Рябчук М. Каміння й Сізіф. Харків: Акта, 2016. 343 с.

²¹ Пухонська О. Літературний вимір пам'яті. Київ: Академвидав, 2018. 304 с.

²² Варецька С., Гречешнюк О. Голоси пам'яті жінок-авторок: нарратив травматичного минулого в літературі на зламі ХХ–ХХІ ст. *Питання літературознавства*. 2024. № 110. С. 101–119.

«Амадока» не лише відтворено історичні події, а й продемонстровано їхній вплив на ідентичність, доведено, що робота пам'яті є водночас етичним вибором і формою внутрішнього спротиву забуттю.

Особливої уваги заслуговує роман К. Петровської «Мабуть Естер» – фрагментований текст-паломництво до родинної пам'яті про Голокост у Києві, який поєднує автобіографічні елементи з документальною реконструкцією та художнім переосмисленням. Петровська, як німецькомовна авторка українського походження, створює транснаціональний наратив пам'яті, що долає кордони національних історій та мов, об'єднуючи український, німецький та єврейський досвіди ХХ ст. Центральним мотивом роману стає пошук ідентичності через відновлення забутих і витиснених фрагментів родинної історії: мовчання старших поколінь, втрата рідної мови, розрив культурної тяглості та документальні «білі плями» перетворюються на сюжетотворчі рушії. Фрагментарна структура тексту віддзеркалює саму природу пам'яті – неповну, уривчасту, емоційно насичену, але позбавлену лінійності. Через паломництво до місць, пов'язаних із життям та загибеллю її родичів, авторка не лише відновлює особисту та сімейну пам'ять, а й інтегрує її у ширший європейський контекст пам'яті про Голокост, роблячи свій твір важливим внеском у сучасну літературу про травму та переосмислення минулого²³.

Отже, сучасна українська література постає як поліфонія пам'ятей – індивідуальних, родинних, національних, травматичних, що формує нову етичну культуру ставлення до минулого. У цих творах не просто порушується тема пам'яті – тут витворюється нова візія й розуміння української національної ідентичності, заснованої на відкритому діалозі з історією, критичному переосмисленні травматичних досвідів та визнанні складних, інколи суперечливих сторінок минулого. Така література виступає не лише простором мистецького самовираження, а й майданчиком для суспільної рефлексії, де через індивідуальні історії вибудовується алеймактивний наратив, здатний інтегрувати український досвід у ширший європейський та світовий контексти пам'яті. У цьому полягає її особлива актуальність сьогодні, коли питання збереження та опрацювання пам'яті набувають ваги не лише культурного, а й політичного та морального виміру.

У романі Іріс Ганіки підкреслено важливість визнання вини, навіть якщо це болісний процес. Це стало фундаментом для формування відповідальної культури пам'яті, яка є частиною німецької ідентичності. Її романи допомагають сучасному читачеві краще розуміти проблеми пам'яті, ідентичності, ізоляції та комунікації, що робить їх важливими для широкої аудиторії, зокрема й в Україні. Хоча питання вини є менш релевантним у контексті власних травм, Україна сьогодні формує культуру пам'яті, засновану на відповідальності за збереження правди. Це стосується не лише Голодомору чи радянських репресій, а й подій сучасної війни, зокрема злочинів Росії проти українців. У Німеччині Голокост став темою глобального масштабу, формуючи транснаціональну культуру пам'яті, яка виходить за межі національної історії. Україна також намагається донести свої історичні травми до світової спільноти. Голодомор дедалі частіше визнається геноцидом на міжнародному рівні, а сучасна війна стимулює глобальний діалог про свободу, права людини та агресію. Подібно до того, як Німеччина стикалася з необхідністю протидіяти ревізіонізму в питанні Голокосту, Україна бореться з російською дезінформацією, яка намагається спотворити чи заперечити злочини минулого й сучасності. Як і в Німеччині після війни, осмислення минулого в Україні є важливим для побудови сучасної української ідентичності, заснованої на правді, повазі до жертв і відповідальності за майбутнє. Як Німеччина стала прикладом для багатьох країн у питаннях пам'яті про Голокост, так і Україна може відігравати важливу роль у формуванні глобального розуміння історичних травм та їхнього осмислення.

References

- Assman, A. (2012). *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pam'iaty* [Spaces of memory: forms and transformations of cultural memory]. Kyiv, Ukraine.
- Assmann, J. (1992). *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* [Cultural memory: writing, memory and political identity in early advanced civilisations]. München, Germany.
- Halbwachs, M. (1991). *Das kollektive Gedächtnis*. Hrsg. und eingel. von Hans-Georg Hofer [Collective memory. Edited and introduced by Hans-Georg Hofer]. Frankfurt am Main, Germany.
- Hanika, I. (2020). *Vlastyve* [The Proper]. Kyiv, Ukraine.
- Nora, P. (2014). *Teperishnie, natsiia, pam'iat* [The present, nation, memory]. Kyiv, Ukraine.
- Polishchuk, Ya. (2016). *Reaktyvnist literatury* [The reactivity of literature]. Kyiv, Ukraine.
- Pukhonska, O. (2018). *Literaturnyi vymir pam'iaty* [The literary dimension of memory]. Kyiv, Ukraine.

²³ Варецька С. Роман Каті Петровської «Мабуть Естер»: художня топографія роду. *Питання літературознавства*. 2021. № 104. С. 48–58 (b).

- Riabchuk, M. (2016). Kaminnia y Sizif [Stones and Sisyphus]. Kharkiv, Ukraine.
- Snaider, T. (2020). «Doroha do nesvobody: Rosiia, Yevropa, Ameryka» [“The road to unfreedom: Russia, Europe, America”]. Lviv, Ukraine.
- Varetska, S. (2021). Roman Kati Petrovskoi «Mabut Ester»: khudozhnia topohrafiia rodu [Katia Petrovskaya’s novel “Probably Esther”: an artistic topography of the family]. *Pytannia literaturoznavstva – Issues in literary studies*, 104, P. 48–58 (b).
- Varetska, S., Hrecheshniuk, O. (2024). Holosy pamiaty zhinok-avtorok: naratyv travmatychnoho mynu-loho v literaturi na zlami XX–XXI st. [Voices of female authors: narratives of traumatic pasts in literature at the turn of the 20th–21st c.]. *Pytannia literaturoznavstva – Issues in literary studies*, 110, P. 101–119.

Варецька Софія Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри світової літератури факультету іноземних мов Львівського національного університету ім. І. Франка (вул. Університетська, 1, м. Львів, 79001, Україна).

Varetska Sofiya – Ph.D. in philological sciences, docent, docent of the world literature department, the faculty of foreign languages, I. Franko Lviv national university (1 Uniwersytet-ska str., Lviv, 79001, Ukraine).

E-mail: sofia.varetska@gmail.com

Дата подання: 10 липня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 4 листопада 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Варецька, С. Пам’ять національна – пам’ять європейська: культурна політика пам’яті в Німеччині та Україні (на прикладі роману «Властиве» Іріс Ганіки). *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 147–155. DOI: 10.58407/litopis.250616.

Цитування за стандартом APA

Varetska, S. (2025). Pamiat natsionalna – pamiat yevropeiska: kulturna polityka pamiaty v Nimechchyni ta Ukraini (na prykladi romanu «Vlasytve» Iris Haniky) [National memory – European memory: cultural policy of memory in Germany and Ukraine (based on the novel “The Proper” by Iris Hanika)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 147–155. DOI: 10.58407/litopis.250616.

Олександр Ганшин

КРИТИКА ОДНОГО З КРИТЕРІВ ПОШУКУ ЛІТОПИСНОЇ МІСЦЕВОСТІ КОПИРІВ КІНЕЦЬ¹

A CRITICISM OF ONE OF THE CRITERIA FOR LOCATING THE CHRONICLE SITE OF KOPYRIV KINETS

DOI: 10.58407/litopis.250617

© О. Ганшин, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5597-0969>

Метою статті є критика усталеної інтерпретації літописного фрагмента про засновника монастиря Святого Симеона, яка, за браком джерел, стала одним із головних критеріїв у пошуку храму обителі та визначенні меж місцевості Копирів кінець. **Методологічну основу** дослідження становлять загальнонаукові (аналізу, синтезу, узагальнення) та історичні (історико-критичний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний) методи. **Наукова новизна:** уперше критично переглянуто історію інтерпретації літописного фрагмента про засновника монастиря Св. Симеона, що дало змогу поставити під сумнів усталену версію тлумачення тексту. Наведено аргументи на користь прямого прочитання літописної згадки, що узгоджується з новітніми дослідженнями Кирилівської церкви. **Зроблено висновки** про доцільність прямого прочитання літописного фрагмента, що вказує на князя Олега Святославича як засновника обителі Св. Симеона та згадує про поховання князя Святослава Ярославича в цьому монастирі.

Ключові слова: літопис, монастир Святого Симеона, Копирів кінець, Кирилівська церква Києва, хрестильне ім'я, чернече ім'я, князь Святослав Ярославич, князь Олег Святославич, князь Всеволод Ольгович.

The purpose of the publication is a criticism of the established interpretation of a fragment of the chronicle about the founder of the monastery of St. Simeon. Due to the lack of additional sources, it became one of the key criteria for searching for the monastery church and the borders of the Kopyriv kinets location. **The methodological basis of the study** consists of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization) and historical methods (historical-critical, historical-comparative, problem-chronological). **The scientific novelty of the research:** for the first time, the history of interpretation of the chronicle fragment about the founder of the monastery of St. Simeon has been critically reviewed, which enabled questioning of the established version of interpretation. The arguments point in favor of the direct reading of the chronicle mention, which is supported by the latest research on the Cyril Church. **It is concluded** that the direct reading of the chronicle fragment is more expedient because it indicates prince Oleg Sviatoslavych as the founder of the monastery of St. Simeon and mentions the burial of prince Sviatoslav Yaroslavych in this monastery.

Key words: chronicle, Monastery of St. Simeon, Kopyriv kinets, St. Cyril's church in Kyiv, baptismal name, monastic name, prince Sviatoslav Yaroslavych, prince Oleg Sviatoslavych, prince Vsevolod Olgovych.

Дослідження ктиторського питання Кирилівської церкви Києва² дало змогу дійти висновку, що храм був повністю зведений і розписаний за ініціативою князя Всеволода Оль-

¹ Стаття підготовлена за матеріалами доповіді на конференції «Археологічні студії – 2025», проведеної кафедрами археології Національного університету «Києво-Могилянська академія».

² Писемні джерела не містять прямих свідчень про фундатора храму, обмежуючись суперечливими непрямыми відомостями. Див.: Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Языки славянской куль-

говича³. На підставі аналізу усипалень у його київській та канівській церквах вдалося розробити модель єдиного родового некрополя Святославичів⁴. Вона передбачала перенесення тіла князя Святослава Ярославича, як засновника династії, до північної частини поховального приміщення Кирилівської церкви⁵.

Результати моделювання дали змогу по-новому розглянути фрагмент літописної звістки про убієнного князя Ігоря Ольговича: «...И везе на конець града в манастырь стмоу Семешноу . бѣ бо манастырь ѿца его . и дѣда еѣ Стослава . тамо положиша»⁶. Згідно з усталеною інтерпретацією, тіло князя відвозять до монастиря Св. Симеона, оскільки той належав його батькові й діду: «...Бѣ бо манастырь ѿца его . и дѣда еѣ Стослава», «тамо положиша» князя⁷. Ми ж пропонуємо інше прочитання: князя Ігоря Ольговича везуть до обителі, тому що «манастырь ѿца его» та «дѣда еѣ Стослава . тамо положиша», тобто там поховано засновника роду.

Зазначене вище стало підґрунтям для гіпотези про тотожність споруди Кирилівської церкви та храму літописного монастиря Св. Симеона. Припущення пройшло кілька докладних перевірок – і суперечностей із наявними історичними джерелами не виявилось⁸. Додатковим, хоч і непрямим підтвердженням гіпотези стало встановлення чернечого (пересмертного) імені Кирила, яке мав князь Всеволод Ольгович⁹.

Отже, результати дослідження актуалізують потребу критичного перегляду одного з критеріїв локалізації літописного Копирівого кінця – зчитування в згаданому фрагменті вказівки на належність монастиря Св. Симеона¹⁰. Визначення ктитора обителі Св. Симеона безпосередньо впливає на пошук храму літописного монастиря, окреслення меж Копирівого кінця та встановлення представника роду чернігівських князів, небесним патроном якого був св. Симеон.

Через обмеженість джерел¹¹ отримання об'єктивних даних можливе лише за допомогою кількісного контент-аналізу літопису з урахуванням історії дослідження проблеми. Щодо першого аспекту варто зауважити повну відсутність аналогій до «бѣ бо манастырь ѿца его . и дѣда еѣ Стослава» серед усіх згадок церков і монастирів в Іпатіївському¹² та Лаврентіївському списках. У літописах їх зазвичай згадують у зв'язку з конкретною особою, при цьому використовують формулювання «штень». Не відкидаючи можливої унікальності випадку, звернемося до історії дослідження питання.

Усталена інтерпретація «манастырь ѿца его . и дѣда еѣ Стослава» вперше з'являється в праці М. Максимовича. Дослідник зазначає, що «церковь сия с монастырем воздвигнута

туры, 2001. Т. 2. С. 612; Лаврентьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Москва: Языки славянских культур, 2001. Т. 1. С. 412.

³ Див.: Ганшин О. Сакральна організація князівської усипальні Кирилівської церкви Києва та датування її фрескових розписів. *Славянська збірка*. 2018. Вип. IV. С. 169–180; Його ж. Історіографічний парадокс двох ктиторовських композицій у Кирилівській церкві Києва. *Novogardia*. 2021. № 1 (9). С. 64–78; Його ж. Моделювання організації єдиного киево-канівського некрополя великого київського князя Всеволода Ольговича й гіпотеза щодо тотожності храму літописного монастиря Св. Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва. *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 4–17.

⁴ У літописах чернігівську князівську гілку називають Ольговичами, однак дослідники використовують і назву *Святославичі*. П. Толочко зазначає: «Чернігівська династія вошла в историю под названием Ольговичей, хотя ее основателем был сын Ярослава Мудрого Святослав, и справедливее было бы именовать ее Святославичами» (Толочко П. Дворцовые интриги на Руси. Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. С. 126).

⁵ Ганшин О. Моделювання організації єдиного киево-канівського некрополя. С. 4–17.

⁶ Іпатьевская летопись. С. 354.

⁷ У Київському літописі за Лаврентіївською редакцією цей фрагмент звістки подано так: «...и везе и к стому Симену . и тамо и положиша» (Лаврентьевская летопись. Ст. 318).

⁸ Ганшин О. Перевірка гіпотези щодо тотожності храму літописного монастиря Святого Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва на підставі аналізу давніх писемних джерел. Спостереження щодо пам'яток Кудрявця та меж Копирівого кінця. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 7–22; Його ж. Перевірка гіпотези щодо тотожності храму літописного монастиря Святого Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва на підставі аналізу відомостей із пом'яників й артефактів сфрагістики. *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 30–44.

⁹ Поменник Введенської церкви в Близьких печерах Києво-Печерської лаври. Публікація рукописної пам'ятки др. пол. XVII ст. *Лаврський альманах*. 2007. Спецвип. 7. С. 16–17; Ганшин О. Перевірка гіпотези щодо тотожності храму літописного монастиря Святого Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва на підставі аналізу відомостей із пом'яників й артефактів сфрагістики. С. 31–37.

¹⁰ Ще двома орієнтирами для пошуків є Подільські ворота та церква Св. Іоанна. Якщо точне місце розташування давнього проїзду досі не встановлено, то фундамент храму знайдено в районі Кудрявця – на розі вул. Вознесенський узвіз і пров. Киянівського; Лаврентьевская летопись. С. 417; Іпатьевская летопись. С. 286; Толочко П. Історична топографія стародавнього Києва. Київ: Наукова думка, 1970. С. 144; Його ж. Копирів кінець древнього Києва. *Український історичний журнал*. 1963. № 5. С. 117.

¹¹ Усталена інтерпретація фрагмента «бѣ бо манастырь ѿца его . и дѣда еѣ Стослава» залишається єдиним приводом для визначення фундатора обителі Св. Симеона й датування її храму (Каргер М. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Москва–Ленинград, 1961. Т. 2. С. 465).

¹² Частотність згадок про церкви та монастирі в Повісті временних літ і Київському літописі за Іпатіївським списком наведено в монографії: Чугаєва І. Чернігівське літописання XI–XIII ст.: історіографічний міф чи історичне джерело? Чернігів: ПАТ «ПВК “Десна”», 2018. С. 310–315.

была любознательным князем Святославом Ярославичем»¹³. Своє припущення він пояснює у примітці: «заключаю сие из того, что в Киевской летописи монастырь св. Симеона называется монастырем отца и деда Игорева, и полагаю, что крестное имя Святослава было Симеон»¹⁴.

Згодом таке прочитання «бѣ бо монастырь ѿца его . и дѣда егѣ Сѣослава» повторює М. Закревський, який зазначав, що храм обителі Св. Симеона був збудований за ініціативою князя Святослава Ярославича під час його київського правління¹⁵. Подібного бачення дотримувався П. Лашкарєв¹⁶, який нібито знайшов руїни давньої церкви Св. Симеона на Кудрявці, хоча, як з'ясувалося, видав бажане за дійсне¹⁷. У зв'язку з відсутністю інших джерел більшість дослідників почали сприймати некритично багаторазово повторене припущення¹⁸, що перетворилося на орієнтир для пошуків¹⁹. Унаслідок цього припускають, що фундамент храму монастиря Св. Симеона (ще раз!) Копирівського кінця був «знайдений» у районі сучасного Кудрявця²⁰.

Утім, за довгий час усталена інтерпретація літописної згадки про фундатора обителі Св. Симеона – «монастирь ѿца его . и дѣда егѣ Сѣослава», яка пов'язує заснування монастиря та його храму з князем Святославом Ярославичем, так і не підтвердилася. Навпаки, вона отримала низку очевидних заперечень із джерел. Так, згідно з пом'яниками князь Святослав Ярославич мав хрестильне ім'я Микола²¹; цей же святий зображений на його печатках²²; пошуки культури св. Симеона у зв'язку з його особою дали вкрай гіпотетичні результати²³. Відзначаємо, що обитель Св. Симеона не згадана в джерелах поряд з іншими об'єктами Копирівського кінця, церквою Св. Іоанна, Подільськими воротами, храмом Св. Василія князя Рюрика Ростиславича чи Новим двором²⁴.

Таким чином, нічим не підтверджена інтерпретація літописної згадки (фактично гіпотеза М. Максимовича) лише дала підстави бездоказово припустити, що один із фундаментів церков поблизу руїн храму Св. Іоанна на Копирівському кінці міг належати споруді літописного монастиря Св. Симеона. Це гіпотетичне припущення, яке досі є загальновідомим, сформувало уявлення про межі літописної місцевості²⁵, проте, як виявив аналіз, є «колосом на глиняних ногах».

Спираючись на результати дослідження ктигорського питання Кирилівської церкви, моделювання єдиного Києво-Канівського некрополя князя Всеволода Ольговича та гіпотезу про тотожність Кирилівської церкви й храму літописного монастиря Св. Симеона, пропонуємо пряме прочитання літописного фрагмента про фундатора обителі Св. Симеона «монастирь ѿца его». У фразі «и дѣда егѣ Сѣослава . тамо положиша» ідеться про перепоховання князя Святослава Ярославича в усипальні храму Св. Симеона, який ототожнюємо зі спорудою Кирилівської церкви.

¹³ Максимович М. Обзорение Старого Киева. *Киевлянин*. Киев, 1840. С. 48.

¹⁴ Там само. С. 57–58.

¹⁵ Закревский Н. Летопись и описание города Киева. Москва, 1858. Ч. 1. С. 145; Його ж. Описание Киева. Москва, 1868. Т. 1. С. 392.

¹⁶ Лашкарев. П. Развалины церкви Св. Симеона и Копырев конец древнего Киева. Киев, 1879. С. 15.

¹⁷ Там само. С. 13–14.

¹⁸ Див.: Каргер М. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. С. 465; Толочко П. Исторична топографія стародавнього Києва. С. 139; Асеев Ю. Архитектура древнего Киева. Киев: Будівельник, 1982. С. 102, 107–108; Гузенко С. Фамільні монастирі стародавнього Києва. *Maricterium: Историчні студії*. 2001. Вип. 7. С. 43–44; та ін.

¹⁹ Винятком можна вважати прочитання «бѣ бо монастырь ѿца его» мовознавиці І. Железняк, а також розуміння гіпотетичності інтерпретації Г. Літвіною та Ф. Успенським, див.: Железняк І. Київський топонімікон. Київ, 2014. С. 62; Литвина А., Успенский Ф. Траектории традиции: главы из истории династии и церкви на Руси конца XI – начала XIII в. Москва: Языки славянской культуры, 2010. С. 9–10.

²⁰ Толочко П. Стародавній Київ. Київ: Наукова думка, 1966. С. 22, Його ж. Исторична топографія стародавнього Києва. С. 141.

²¹ Филарет (Гумилевский), архиепископ. Терем с епископией, усыпальница и синодик князей. *Черниговские епархиальные известия*. 1863. № 10. С. 309, прим. 22; Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. Санкт-Петербург, 1892. С. 24, 33; Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври... С. 17.

²² Янин В. Актовые печати древней Руси X–XV вв. Москва: Наука, 1970. Т. I. С. 167–168; Його ж. Две древнерусские вислые печати начала XI в. *ГЕННАДИОС: к 70-летию академика Г. Литаврина*. Москва: Индрик, 1999. С. 292; Артюхин О. Формування типології князівської булли на прикладі печаток Ярослава Мудрого та його нащадків др. пол. XI ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих). *Сфрагістичний щорічник*. Київ, 2011. Вип. I. С. 369–371, 373.

²³ Успенский Ф. Траектории традиции: главы из истории династии и церкви на Руси конца XI – начала XIII в. С. 9–20.

²⁴ У літописах немає відомостей про розташування церкви Св. Василія князя Рюрика Ростиславича або Нового двору на Копирівському кінці. Припущення щодо їхньої локалізації ґрунтуються на атрибуції фундаменту давнього храму, вул. Вознесенський узвіз, 22. Див.: Раппопорт П. Археологические исследования памятников русского зодчества X–XIII ст. *Советская археология*. 1962. № 2. С. 65; Толочко П., Асеев Ю. Новый памятник архитектуры древнего Киева. *Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси*. 1972. С. 81.

²⁵ Толочко П. Копирів кінець древнього Києва. С. 116–117; Толочко П. Исторична топографія... С. 138–144.

Зазначимо, що ім'я Симеон не пов'язано з князем Олегом Святославичем, адже згідно з пом'яниками його хрестильне ім'я – Михайло²⁶, що підтверджується свідченнями сучасника²⁷ та даними сфрагістики²⁸. Дуже ймовірно, що це ім'я його сина – князя Всеволода Ольговича. На користь цього свідчить той факт, що ім'я Кирило, яке весь час помилково вважали хрестильним²⁹, насправді було чернечим (передсмертним) іменем. Показово й те, що фреска зі старцем Симеоном Богоприємцем фланкує головний вівтар київського храму³⁰ князя Всеволода, і це може вказувати на первісне його посвячення.

Таким чином, дослівне прочитання літописного фрагмента «манастырь ѿца его» дає підстави пов'язувати фундаторство обителі Св. Симеона з князем Олегом Святославичем на честь небесного патрона сина³¹. Інших джерел, які б свідчили про будівництво цього монастиря або закладення церкви, немає. Водночас у результаті дослідження Кирилівської церкви встановлено, що вона споруджена з ініціативи князя Всеволода Ольговича; у цитаті «и дѣда егѣ Сѣслава . тамо положиша» ідеться про здійснене тут перепоховання великого київського князя Святослава Ярославича³².

Якщо порівняти усталену схему щодо Копирівського кінця (спростоване припущення про прочитання → припущення про фундамент → припущення про межі) із запропонованою гіпотезою про тотожність Кирилівської церкви та храму літописного монастиря Св. Симеона (пряме прочитання → припущення → непрямий доказ), то очевидно є перевага останньої. Зважаючи на багаторічні пошуки Копирівського кінця, важко стверджувати про віднайдення одного з найголовніших критеріїв пошуку, але можна однозначно говорити про неможливість подальшого збереження status quo. Заперечення усталеного підходу, непряме підтвердження гіпотези про тотожність храму літописного монастиря Св. Симеона та споруди Кирилівської церкви, а також відсутність джерельних суперечностей – усе це є вагомим підґрунтям для подальших наукових пошуків.

References

Artiukhin, O. (2011). Formuvannya typolohii kniazivskoi bully na prykladi pechatok Yaroslava Mudroho ta yoho nashchadkiv druhoi polovyny KhI st. (za materialamy sfrachistychnoi kolektsii Muzeiu Shermetyevykh) [Formation of the typology of the princely bulla on the example of the seals of Yaroslav the Wise and his descendants of the second half of the 11th c. (based on materials of the sphragistic collection of the Sheremetiev museum)]. *Sfrachistychnyi shchorichnyk – Sfracistic yearbook*, 1, P. 367–374.

Aseev, Yu. (1982). *Arkhytektura drevneho Kyeva* [Architecture of ancient Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Chuhaieva, I. (2018). *Chemihivske litopysannia XI–XIII st.: istoriohrafichnyi mif chy istorychne dzhe-relo?* [Chemihiv chronicles of the 11th–13th c.: a historiographical myth or a historical source?]. Chemihiv, Ukraine.

Hanshyn, O. (2018). *Sakralna orhanizatsiia kniazivskoi usypalni Kyrylvskoi tserkvy Kyieva ta datuvannia yii freskovykh rozpyv* [Sacral organization of the burial vault of St. Cyril's church in Kyiv and the dating of its fresco paintings]. *Slavistychna zbirka – Slavic collection*, IV, P. 169–180. Kyiv, Ukraine.

Hanshyn, O. (2021). *Istoriografichnyi paradoks dvokh kytorskykh kompozytsii u Kyrylvskii tserkvi Kyieva* [The historiographical paradox of two founders' depictions of St. Cyril's church in Kyiv]. *Novogardia*, 1 (9), P. 64–79.

²⁶ Филарет (Гумилевский), архиепископ. Терем с епископией, усыпальница и синодик князей. С. 310, прим. 25; Зотов Р. О черниговских князьях... С. 24, 34; Поменник Введенської церкви в Близьких печерах Києво-Печерської лаври... С. 17.

²⁷ Книга хоженій. Записки русских путешественников XI–XV вв. Москва: Советская Россия, 1984. С. 78, 254.

²⁸ Див.: Олег Святославич, князь, 70-ті роки XI ст. *Музей Шереметьєвих*. URL: <https://sigillum.com.ua/collections/oleg-svyatoslavych-knyaz-70-ti-roky-hi-st/>.

²⁹ Варто також зауважити, що припущення М. Лихачова про належність печаток із зображенням св. Кирила князеві Всеволоду Ольговичу не підтверджена. Див.: Лихачев Н.П. Печати, определяемые как княжеские на основании подлинников, сохранившихся при актах. *Избранные труды*. Москва: Языки славянской культуры, 2014. Т. 1: Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. С. 83–84; Ганшин О. Перевірка гіпотези щодо то-жності храму літописного монастиря Святого Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва на підставі аналізу відомостей із пом'яників і артефактів сфрагістики. С. 34–35, мал. 2.

³⁰ Дослідники Кирилівської церкви неодноразово висловлювали сумніви щодо посвячення головного вівтаря св. Кирилові, а відповідно й всього храму на момент його спорудження: Пуцко В. Приделы Кирилловской церкви в Киеве. *Зборник Народного Музея*. Београд, 1979. Къ IX–X. С. 245; Вздорнов Г. История открытия и изучения русской средневековой живописи. Москва: Искусство, 1986. С. 133, прим. 26; Килессо Т. Кирилівський монастир. Київ: Техніка, 1999. С. 76–77.

³¹ Ми звертали увагу на можливе завуальованню акту благочестивої ктиторської справи князя Всеволода Ольговича в прономахівському Київському літописі за Іпатівським списком. На таку думку наштовхувала недостовірна літописна згадка про ктиторство княгині Всеволодої, яка нібито «стїго Кюрила уже бѣ сама создала». Проблема потребує подальшого дослідження. Див.: Ганшин О. Моделювання організації єдиного киево-канівського некрополя... С. 14–15.

³² Поховання князя Святослава Ярославича мали перенести з чернігівського Спасо-Преображенського собору, заснованого князем Мстиславом Володимировичем Хоробрим. Іпатівський список під 1076 р. повідомляє: «...положень бысѣ оу Сѣса», Лаврентійський літопис, імовірно, уточнює: «положень Черниговѣ оу стаѣ Сѣса». У згадці Іпатівського списку під 1115 р., де йдеться про поховання його сина, князя Олега Святославича, сказано: «...погребень бысѣ оу стѣго Сѣса оу гроба ѿца своего Стѣслава» (Ипатьевская летопись. Ст. 190, 282; Лаврентьевская летопись. Ст. 199).

Hanshyn, O. (2022). Modeliuvannia orhanizatsii yedynoho kyievo-kanivskoho nekropolia velykoho kyivskoho kniazia Vsevoloda Olhovycha y hipoteza shchodo totozhnosti khramu litopysnoho monastyria Sviatoho Symeona ta sporudy Kyrylivskoi tserkvy Kyieva [Modeling of arrangement of the unified kyiv-kaniv necropolis of the grand prince of Kyiv Vsevolod Olhovych and the hypothesis regarding the identity of the church of the chronicular monastery of Saint Simeon and the structure of Kyiv St. Cyril's church]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 4–17. Chernihiv, Ukraine.

Hanshyn, O. (2022). Perevirka hipotezy shchodo totozhnosti khramy litopysnoho monastyria Sviatoho Symeona ta sporudy Kyrylivskoi tserkvy Kyieva na pidstavi analizu davnykh pysemnykh dzherel. Sposterezhennia schodo pamiatok Kudriavtsia ta mezh Kopyrivoho kintsia [Verification of the hypothesis regarding the identity of the church of the chronicular monastery of St. Simeon and the Kyiv St. Cyril's church based on the data analysis from ancient written sources. Considerations regarding the monuments of Kudriavets and Copyryv kinets borders]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 7–22. Chernihiv, Ukraine.

Hanshyn, O. (2023). Perevirka hipotezy shchodo totozhnosti khramu litopysnoho monastyria Sviatoho Symeona ta sporudy Kyrylivskoi tserkvy Kyieva na pidstavi analizu vidomosteï iz pomianykyv i artefaktiv sfrahistyky [Verification of the hypothesis on the identity of the church of the chronicle monastery of St. Simeon and the building of St. Cyril's church in Kyiv on the base of analysis of the information of pomianykyv and sphragistics artefacts]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 30–44. Chernihiv, Ukraine.

Huzenko, S. (2001). Familni monastyri starodavnoho Kyieva [Family monasteries of ancient Kyiv]. *Magisterium: Istorychni studii – Historical studies*, 7, P. 40–48. Kyiv, Ukraine.

Karher, M. (1961). Drevnij Kiev: ocherki po istorii materialnoj kultury drevnerusskoho horoda [Ancient Kiev: essays on the history of material culture in the Old Rus city]. Moscow–Leningrad, Russia.

Kileso, T. (1999). Kyrylivskiy monastyr [Cyril's monastery]. Kyiv, Ukraine.

Lashkarev, P. (1879). Razvaliny tserkvi Sv. Symeona v Kopyrev konets drevneho Kieva [Ruins of St. Simeon's church and Kopyrev kinets of ancient Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Likhachev, N. (2014). Izbrannye trudy. T. 1: Materyaly dlja istorii vizantyiskoi i russkoi sfrahistiki [Selected works. Vol. 1: Materials for the history of Byzantine and Rus sphragistics]. Moscow, Russia.

Lytvyna, A., Uspenskyi, F. (2010). Trayektorii traditsii: Glavy iz istorii dinastii i tserkvi na Rusi kontsa XI – nachala XIII v. [Trajectories of tradition: Chapters from the history of the dynasty and the church in Rus at the late 11th – the early 13th c.]. Moscow, Russia.

Maksymovych, M. (1840). Obozrenie Staroho Kieva [A survey of Old Kyiv]. *Kyevliany – Kyivian*, P. 5–58. Kyiv, Ukraine.

Putsko, V. (1979). Pridely Kirillovskoi tserkvi v Kieve. Zbornik Narodnoho Muzeja [Side chapels of the St. Cyril church in Kyiv. Collection of the National Museum]. Belgrade, Serbia.

Rappoport, P. (1962). Arkheologicheskie issledovaniya pamiatnikov russkoho zodchestva X–XIII st. [Archaeological research of monuments of Rus architecture of the 10th–13th c.]. *Sovetskaja arkeologija – Soviet archaeology*, 2, P. 61–65.

Tolochko, P. (1963). Kopyriv kinets drevnoho Kyieva [The end of ancient Kyiv]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 5, P. 116–117.

Tolochko, P. (1970). Istorychna topohrafiia starodavnoho Kyieva [Historical topography of ancient Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Tolochko, P. (2003). Dvortsovie intrigi na Rusi [Palace intrigues of Rus]. Saint Petersburg, Russia.

Tolochko, P., Aseev, Yu. (1972). Novyj pamjatnik arkhitektury drevneho Kieva. Drevnerusskoe iskustvo. Khudozhestvennaja kultura domonholskoi Rusi [A new monument of ancient Kyiv architecture. Old Rus art. Artistic culture of pre-Mongol Rus].

Vzdornov, H. (1986). Istoriya otkrytiya i izuchenija russkoi srednevekovoi zhyvopisi [History of the discovery and study of Rus medieval painting]. Moscow, Russia.

Yanin, V. (1970). Aktovye pečati drevnej Rusi X–XV vv. [Official seals of ancient Rus, 10th–15th c.]. Moscow, Russia.

Yanin, V. (1999). Dve drevnerusskie vislie pečati nachala XI v. [Two Old Rus pendent seals of early XI c.]. Moscow, Russia.

Zakrevskiy, N. (1858). Letopis i opisanie horoda Kieva [Chronicle and description of the city of Kyiv]. Moscow, Russia.

Zakrevskiy, N. (1868). Opisanie Kieva [Description of Kyiv]. Moscow, Russia.

Zhelezniak, I (2014). Kyivskiy toponimikon [Kyiv Toponymicon]. Kyiv, Ukraine.

Zotov, R. (1892). O chernihovskikh knjazjakh po Liubetskomu sinodiku i o Chernihovskom knjazhestve v tatarskoe vremja [On the Chernigov princes according to the Lyubetsk synodic and on the Chernigov principality during the Tatar period]. Saint Petersburg, Russia.

Ганшин Олександр Вікторович – молодший науковий співробітник науково-фондового відділу Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24, Київ, 01034, Україна).

Ganshin Olexander – junior researcher of the scientific fund department of National conservation area «St. Sophia of Kyiv» (24 Volodymyrska str., Kyiv, 01034, Ukraine).

E-mail: ov.ganshin@gmail.com

Дата подання: 20 серпня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 28 листопада 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ганшин, О. Критика одного з критеріїв пошуку літописної місцевості Копирів кінець. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 156–161. DOI: 10.58407/litopis.250617.

Цитування за стандартом APA

Ganshin, O. (2025). Krytyka jednoho z kryteriiv poshuku litopysnoi mistsevosti Kopyriv kinets [A criticism of one of the criteria for locating the chronicle site of Kopyriv kinets]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 156–161. DOI: 10.58407/litopis.250617.

Ігор Ситий

ДВА ШЕДЕВРИ ІНОКЕНТІЯ ЩИРСЬКОГО

TWO MASTERPIECES BY INOKENTYI SCHYRSKI

DOI: 10.58407/litopis.250618

© I. Ситий, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6508-3578>

Мета статті полягає в дослідженні ролі Чернігова та Сіверщини у зміцненні ідеологічних підмурків Козацької держави, що творили нову культуру, з'ясуванні внеску чернігівського архієпископа Лазаря Барановича та майбутнього митрополита Ростовського Димитрія Туптала у пропаганді культів чернігівських ікон Єлецької та Іллінської Богородиці за допомогою графічних засобів на прикладі ікони Покрови на південній стіні Іллінської церкви Чернігова. Ця ікона використовувалась і як сонячний годинник. Нічого подібного цьому величому твору на Гетьманщині не було. Відтак, є потреба уточнити хронологічні рамки створення та визначити авторство цього проекту. **Наукова новизна** публікації пов'язана з використанням нових джерел, проаналізованих на підставі **принципів** історизму, об'єктивності та всебічності за допомогою сучасного методичного інструментарію. **Висновки.** Залишки композиції ікони та годинника бачили ще на початку ХХ ст. Гравюра з книги «Руна орошеного» Димитрія Туптала надала можливість провести реконструкцію вигляду сонячного годинника з іконою Покрови. Щодо авторства унікальної пам'ятки 1695 р. «КИОТА СРЄБРОКОВАННОГО», присвяченого Чернігівській Іллінській Богородиці, можемо припустити, що кіот створив Інокентій Щирський, оскільки він був вправним гравером, іконописцем. На користь цієї версії свідчить і факт виготовлення І. Щирським семи мідних дошок для масштабного твору – дедикації гетьману І. Мазепі.

Ключові слова: архієпископ, гравер, книга, гравюра, годинник.

The purpose of the study is to investigate the role of Chernihiv and Sivershchyna in strengthening the ideological foundations of the Cossack state, which created a new culture, and to clarify the contribution of the first Chernihiv Archbishop L. Baranovich and D. Rostovsky in the propaganda of the cults of the Chernihiv icons of the Yelets and Ilyinsk Virgins using graphic means using the example of the icon of the Protection on the southern wall of the Ilyinsk Church in Chernihiv. This icon was also used as a sundial. There was nothing similar to this magnificent work in the Hetmanate. Therefore, there is a need to clarify the chronological framework and determine the authorship of this project. **The scientific novelty** of the publication is associated with the use of new sources, analyzed on the basis of **principles** of historicism, objectivity and comprehensiveness using modern methodological tools. **Conclusions.** Remains of the composition of the icon and the clock were seen at the beginning of the 20th c. An engraving from the book «The Rune of the Irrigated» by D. Rostovsky provided an opportunity to reconstruct the appearance of the sundial with the icon of the Intercession. Regarding the authorship of the unique monument of 1695, «SILVER-SHAPED KIOT», dedicated to the Chernihiv Ilyinsk Virgin, we can assume that the kiot was created by I. Shchyrsky, since he was a skilled engraver and icon painter. This version is also supported by the fact that I. Shchyrsky made seven copper plates for a large-scale work – a dedication to Hetman I. Mazepa.

Key words: archbishop, engraver, book, engraving, clock.

Після Руїни 1657–1678 рр. почалося відродження козацької України – спочатку повільне, а потім більш швидкими темпами. Відчутні зміни припадають на гетьманування Івана Мазепи. Це відбилося в розвитку економіки: торгівлі, ремесел; культури: мистецтва, літератури, книгодрукування, архітектури, іконописі, освіті; зміцненні державних інституцій; кристалізації соціальної структури. Усе це дозволило Н. Яковенко зробити такий висновок: «Натомість уже на зламі XVII–XVIII ст. перед нами постає виразно цілісний образ “українськості”, що спирається на більш-менш однорідну шкалу світоглядних вартостей. “Розяттий світ” першої половини XVII ст. ніби зліпився до купи, причому його нововитворена іпостась надовго (а в певних моментах аж досі) визначила прикметні риси україн-

ської культури Нового часу»¹. Відтак 1695 р. київський гравер Леонтій Тарасевич створює графічний портрет гетьмана – модератора цих успіхів².

Відчутну роль у цьому процесі відіграє Чернігів та Сіверщина, адже тут жили й працювали такі достойники, як Лазар Баранович³, Феодосій Углицький, Дмитрій Туптало, Іван Максимович, Лаврентій Крщонович, Іван Щирський, Іоаникій Галятовський, Семен Ялинський та ін. Саме їхніми трудами зміцнювалися ідеологічні підмурки Козацької держави, творилася нова культура.

Так, польський дослідник W. Deluga пропаганду культів чернігівських ікон Єлецької та Іллінської Богородиці, у т. ч. графічними засобами, пов'язує з ім'ям чернігівського архієпископа Лазаря Барановича⁴. Для пропагування використовувалися грандіозні живописні ікони, як-от ікона Покрови Богородиці розміром 2 м 25 см на південній стіні Іллінської церкви. Про неї Дмитрій Туптало писав: «Нетокмо же чтением, но и взиранием на еи Пречистый образ також де и поклонением да будет прочитаемая и хвалимая Препблагославенная Дева Богородица, сего ради положена zde икона Пречистаго Покрова еи з честным омофором, на нем же изображены суть часы, наукою математицкою размеренни з вершами надписаными. Сей образ написан есть прекрасно на стене церковной Святого Пророка Илии от вне зрящой напоуден, величеством вдолготу лактей пяти, яко не токмо близ приходящий но и оподаль лугом (тамо бо путь великий в Чернигов обретається) мимоходящий поклоняются Пречистому ея образу. Сия икона прекрасно списання слонцу восиявшу указывает часы неложно во дни токмо»⁵.

Як бачимо, для підсилення враження використовувався і сонячний годинник. Нічого подібного цьому комбінованому величному твору на Гетьманщині не було. А от у Польщі, Західній Україні, Німеччині тощо й досі чимало старовинних церков, ратуш прикрашені сонячними годинниками, зокрема в комбінації з іконами. Наприклад, на стіні краківського собору XVII ст. на годиннику бачимо вгорі зліва символічне зображення Богородиці у вигляді монограми «MARIA» в оточенні зірок, по центру – сонце, зі стрілкою, під нею шкала з арабськими цифрами від 1 до 12, від якої по боках донизу спускаються стрічки з римськими цифрами від I до XII та знаками зодіаку, які внизу закінчуються написом латиною: «DIES NOSTRI QVASI VMBRA SVPER TERRAM ET NVLLA EST MORA» («Дні наші, наче тінь, біжать на землі, і немає їм прогання»)». По центру композиції – шкала (мал. 1)⁷. Порівняння наведеного вище опису чернігівського годинника з краківським указує на їхню спільну композицію з певними нюансами, які віддзеркалювали національні та релігійні моменти, смаки замовника і виконавця.

Проте варто нагадати, що публічні годинники менших розмірів – річ, яка для Гетьманщини була більш-менш звична. Вони показували (або відбивали) час не лише у великих містах, але й у містечках. Ба більше – і в селах. Наприклад, у с. Реутинці Ніжинського полку, що лежить на північний захід від Кролевця, під великий дзвін «подправлен бил молот бить години»⁸.

Сонячний годинник Іллінської церкви в Чернігові датується, як це впливає з книги Дмитрія Туптала, XVII ст. За версією О. Травкіної⁹, він був створений наприкінці XVII ст. Інокентієм Щирським на замовлення та під керівництвом архімандрита Троїцько-

¹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2006. С. 370, 429.

² Там само. С. 402.

³ Принагідно щодо його малої батьківщини: імовірно походив з Пінщини. Мати Марія, сестра, інокія Марина (Письма пресвященного Лазаря, архієпископа Черниговского и Новгородсеверского. *Черниговские епархиальные известия*. 1861. № 10 (прибавления). 15 ноября. С. 491). Страждав на колтун та остець (золотуха, гной на очах), притаманні Мінській губернії, особливо місцевості біля Пінських боліт (Письма Лазаря Барановича. *ЧЕИ*. 1863. № 21 (прибавления). 1 ноября. С. 678). На користь цієї версії також свідчить його особливо шанобливе ставлення до ікони Куп'ятицької Богородиці з Куп'ятицького монастиря, де він певний час мешкав. Зараз с. Куп'ятичі у складі Пінського району Брестської області Білорусі.

⁴ Deluga W. Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej. Kraków, 2003. S. 89; Deluga W. *Ukraińskie graficzne wyobrażenia cudownych icon maryjnych z XVII i XVIII w. Gетьман Іван Мазена: постать, оточення, епоха*. Київ, 2008. С. 317–318.

⁵ Туптало Д. Руно орошенное. 1697. *Сіверянський літопис*. 2009. № 4. С. 166.

⁶ Біблія. Кн. 1. Паралипоменон, гл. 29, вірш 15 або «Дні наші яко снь, и нсть трьпгнія». Острог, 1581. Арк. 198 зв.

⁷ Ситий І. Дедикація ясновельможному Іоанну Мазепі – шедевр українського друкарства. *Скарбниця української культури*. Чернігів, 2017. Вип. 18. С. 129.

⁸ Лист Опанаса Макаренка, кролевцевого отамана і наказного сотника, від 10.05.1736 р. (Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського. Інв. № Ал 359. Арк. 50). Цікавий факт: у 1809 р. на верхньому ярусі дзвіниці Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря був споруджений із сибірського заліза та сталі дводобовий годинник з босом четвертій та хвилин (Филарет (Гумилевский), архієпископ. *Черниговский архиерейский дом, духовная семинария и училище. Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. Чернигов, 1873. С. 43).

⁹ Травкіна О. Про сонячний годинник другої половини XVII ст. на Іллінській церкві при Антонієвих печерах м. Чернігова. *Сіверщина в історії України*. 2021. № 14. С. 131–132.

Іллінського монастиря Лаврентія Крщоновича¹⁰. Спробуємо звузати, уточнити хронологічні рамки та поміркувати щодо авторства.

Книга Дмитрія Туптала під назвою «Чуда ... дєвы Марии дєючиися от образа еи чудотворного в монастыру ... пророка Илии Чернеговском» вперше була надрукована в новгород-сіверській друкарні Лазаря Барановича 7 квітня 1677 р.¹¹ Книга викликала жвавий читацький інтерес, тому після переведення друкарні в Чернігів видавалася ще кілька разів під назвою «Руно орошенное»¹². У післямові видання 1683 р. автор помістив розповідь із західноєвропейського джерела о «Клирикє некоем», який кожну годину молився Богородиці. Дмитрій Туптало порівнює себе з ним, оскільки описав 24 чуда, по числу годин у добі.¹³ Ця промовиста деталь знайшла свою графічну візуалізацію в подальших виданнях.

Видання 1689 р. в основному наслідує попереднє. З нового звертає на себе увагу сторінкова гравюра на міді із зображенням Богородиці з немовлям, під якою розміщено зображення герба Лазаря Барановича, який спонсорував книгу¹⁴.

У наступному виданні 1691 р. гравюра відсутня, адже друк відбувся вже «тщаниєм» ігумена Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентія Крщоновича, фактичного керівника друкарні. Тому в новій гравюрі на дереві Богородиця подана в іншому іконографічному трактуванні. Цікавинкою цього твору стала поява зображення Троїцького собору під іконою Богородиці¹⁵. Нагадаємо, що Троїцький собор було освячено лише 1695 р.¹⁶

У 1696 р. ігумен Лаврентій Крщонович видав «Руно орошенное» із значними текстовими та графічними новаціями у 2-х варіантах: з присвятою Івану Мазепі (перший) та присвятою Петру I (другий); додається наведений вище опис ікони Покрови з годинником. Знову з'являються гравюри на міді. На початку книги титул, далі аркуш із зображенням герба гетьмана або царського герба, у середині три гравюри із зображенням Богородиці. Дві з них – це Покрова (мал. 2–3), а третя – ікона Іллінської Богородиці (мал. 4)¹⁷. Візуальне порівняння (риси обличчя, прикраси, одяг, постава тощо) свідчить про те, що їх вирізав один майстер. До речі, він же і автор титулу. Підписи під гравюрами відсутні, але схожа гравюра ікони Іллінської Богородиці на дедикації 1695 р. (мал. 5), яка була присвячена Івану Мазепі, підписана Інокентієм Щирським¹⁸. Отже, він є ілюстратором цього видання. О. Травкіна та А. Адруг, зважаючи на багате оформлення названої книги, висловили думку, що це було подарункове видання, яким Лаврентій Крщонович, разом із низкою інших заходів, намагався привернути увагу можновладців до своєї персони, прагнучи поєднати кафедру чернігівського архієпископа¹⁹.

Одна з гравюр із сюжетом Покрова (мал. 3), яка міститься між арк. 103 та 104 другого рахунку, має доповнення вгорі – сонячний годинник, а в руках Богородиця тримає стрічку (омофор) з позначкою годин від 1 до 12 (по центру 12-та година, ліворуч від неї від 11-ї години до 6-ї; праворуч від 1-ї до 5-ї)²⁰, над головою з віршами: «Сего время жития течет, що година ах невом що принесет минута єдина. Безсмертнаго родивши [Сна Б]жія Мати молю извол в годинѣ смертної м[нѣ] предстати»; під фігурою Богородиці: «О всепѣтая Мати от всякой напасти избави мя и недажд в сѣт грѣховну власти. Покрый мя Покровомъ си нетокможе ннѣ но покрой на всякѣ час и при смертної годинѣ»²¹. Бачимо співзвучність сутності наведеного вище латинського гасла та кириличних віршів.

Привертає увагу реалізм у зображенні сонячного годинника: стрілка вказує на 4-ту годину, а тїнь (подана горизонтальним штрихуванням) від неї – на сьому. Окрім того, бачимо тотожність тексту Дмитрія Туптала зображенню Покрови із сонячним годинником. Очевидно, що автор особисто бачив цю зниклу нині пам'ятку.

¹⁰ Його біографію див.: Филарет (Гумилевский), архиепископ. Черниговский архиерейский дом, духовная семинария и училище. С. 96–97, 108–110.

¹¹ Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В. Ленина / Сост. А. Гусева, Полонская И. Москва, 1990. Вып. 2. Ч. 2: Львовские, новгород-северские, черниговские, уневские издания 2-й половины XVII в. С. 17.

¹² За козацької України витримала 7 видань (Каменева Т. Черниговская типография, ее деятельность и издания (XVII–XVIII вв.). Труды Государственной библиотеки СССР им. В. Ленина. Москва, 1959. Т. 3. С. 318).

¹³ Там само. С. 260.

¹⁴ Украинские книги кирилловской печати... С. 25.

¹⁵ Там само. С. 6.

¹⁶ Адруг А. Архитектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігів, 2008. С. 149.

¹⁷ Украинские книги кирилловской печати... С. 31.

¹⁸ Ситий І. Дедикація ясновельможному Іоанну Мазепі... С. 131.

¹⁹ Адруг А. Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігів, 2017. С. 130, 148–149; Травкіна О. Про сонячний годинник... С. 132.

²⁰ Каменева Т. Черниговская типография, ее деятельность и издания... С. 362.

²¹ Украинские книги кирилловской печати... С. 182.

З огляду на наведену вище інформацію, можемо припустити, що намалював («сей образ написан есть прекрасно») цю композицію на південній стіні Іллінської церкви Інокентій Щирський 1695 р., бо він був не тільки вправний гравер, але й іконописець²².

Відповівши на поставлене завдання, додамо, що, за деякими непевними усними свідченнями²³, залишки композиції бачили ще на поч. ХХ ст. Ми візуально обстежили південну стіну, опитали співробітників Національного історико-архітектурного заповідника «Чернігів стародавній», до складу якого входить Іллінська церква, але жодних натяків хоча б на заглибину від штиря од годинникової стрілки або якихось більш певних свідчень про долю сонячного годинника не віднайшли. Проте наразі, маючи під рукою гравюру з «Руна орошенного», маємо можливість провести реконструкцію вигляду сонячного годинника з іконою Покрови. Разом з Л. Посьмашною, художником-дизайнером, ми здійснили цей задум (мал. 7–9). Для цього були використані, окрім зазначеної гравюри, зображення Іллінської церкви з форти чернігівського видання Нового заповіту 1717 р. та реконструкція вигляду церкви з книги І.О. Ігнаткіна «Чернигов» (Москва, 1955).

На останок деякі міркування щодо авторства унікальної пам'ятки знову-таки 1695 р. – «КИОТА СРЄБРОКОВАННОГО», присвяченого Іллінській Богородиці. Цю пам'ятку вже кілька років вивчають Г. Арендар та А. Адрог. На думку дослідників, її автор – хтось із київської школи золотарів²⁴. Проте порівняння іконографії кіоту та вищевведених гравюр, ікон, декору навколо образів Богородиці вказує на їхню велику подібність, що дозволяє нам припустити: кіот створив Інокентій Щирський. Адже ми вже побачили, що він був вправний гравер, іконописець, тож чому б йому було не під силу викарбувати цю величну окрасу образу Іллінської Богородиці? Фаху, наснаги, майстерності, досвіду йому було не займати (згадаймо, що він виконував титульні замовлення високого художнього рівня в Києві, Москві, Чернігові). На користь цієї версії свідчить і факт виготовлення І. Щирським 7 мідних дошок для не менш масштабного твору – дедикації ясновельможному Івану Мазепі, тобто інструменти золотарів були для нього звичною річчю й володів він ними вправно. Під час обговорення цього моменту з'ясувалося, що Ганна Арендар не поділяє нашого припущення, опонуючи, що карбування було специфічним фахом, який вимагав особливої кваліфікації. Хай там як, але зрозуміло, що поглиблене вивчення мистецької спадщини козацької України дозволить зробити ще чимало відкриттів.

ДОДАТОК

Мал. 1. Сонячний годинник у Кракові.

Мал. 2. Покрова Богородиці.
Гравюра з видання 1696 р.

²² Свідченням чого є ікона Любецької Богородиці (мал. 6), яку він написав 1698 р. (Національний музей історії України. Фотоальбом. Київ, 2001. С. 48). Цікавий факт: попередньо, 1695 або 1696 р. (знову виринають ці промовисті роки!), І. Щирський спочатку створив графічний образ Любецької Богородиці (Куценко Т. Образ Любецької Богородиці у творчості Івана Щирського. Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі: Мат. Міжнар. наук. конф., присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів, 1997. С. 200).

²³ Так, у літку 2020 р. чернігівський історик О. Кухарук у бесіді з автором цієї статті посилався на розповідь свого діда, парафіянина Свято-Іллінської церкви на поч. ХХ ст.

²⁴ Арендар Г., Адрог А. Срібнокарбований кіот пречистої Богоматері. Пам'ятки України. 2009. № 1. С. 10–12.

Мал. 3. Покрова з годинником.
Гравюра з видання 1696 р.

Мал. 4. Гравюра ікони Іллінської Богородиці
з видання 1696 р.

Мал. 5. Гравюра ікони Іллінської Богородиці
на Дедикації 1695 р.

Мал. 6. Ікона Любецької Богородиці.
1698 р.

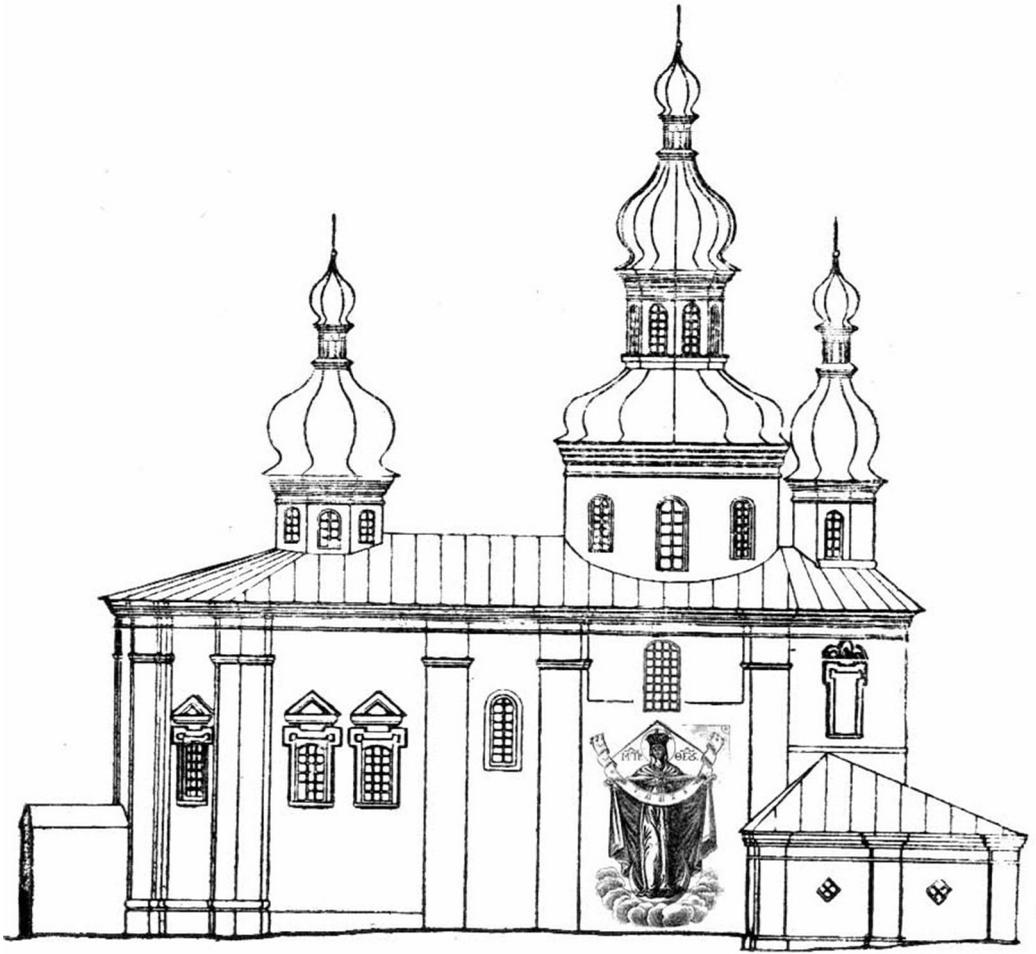

Мал. 7.

Мал. 7–8. Реконструкція вигляду сонячного годинника на Іллінській церкві.

Мал. 8.

Мал. 9. Реконструкція вигляду сонячного годинника на Іллінській церкві.

Referenses

- Adruh, A. (2008). *Arkhitektura Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st.* [Architecture of Chernihiv in the second half of the 17th – the early 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Adruh, A. (2017). *Hrafika Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st.* [Chernihiv graphics of the second half of the 17th – the early 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Deluga, W. (2003). *Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej* [Graphics from the circle of the Kiev Pechersk Lavra and the Mogilev academy]. Krakow, Poland.
- Deluga, W. (2008). *Ukraińskie graficzne wyobrażenia cudownych icon maryjnych z XVII i XVIII w. Hetman Ivan Mazepa: postat, otoczenia, epokha* [Ukrainian graphic representations of miraculous Marian icons from the 17th and 18th c. Hetman Ivan Mazepa: figure, environment, era]. Kyiv, Ukraine.
- Huseva, A., Polonskaia, Y. (Comp.). (1990). *Ukraynskye knyhy kyrillovskoi pechaty XVI–XVIII vv. Kataloh* [Ukrainian books of the Cyrillic seal of the 16th–18th c. Catalogue]. Moscow, Russia.
- Kameneva, T. (1959). *Chernyhovskaia typohrafiya, ee deiatel'nost' y zydaniya (XVII–XVIII vv.)* [Chernihiv printing house, its activities and publications (17th–18th c.)]. Moscow, Russia.
- Kutsenko, T. (1997). *Obraz Liubetskoi Bohorodytsi u tvorchoosti Ivana Shchyrs'koho* [The image of the Virgin Mary of Lyubets in the works of Ivan Shchyrsky]. Chernihiv, Ukraine.
- Sytyi, I. (2017). *Dedykatsiia yasnovelezhnomu Ioannu Mazepi – shedevr ukraynskoho drukarstva* [Dedication to his excellency Ioann Mazepa – a masterpiece of Ukrainian typography]. *Skarbnytsia ukrayns'koi kultury – Treasury of Ukrainian culture*, 18, P. 129–137.
- Travkina, O. (2021). *Pro soniachnyi hodynnyk dr. pol. XVII st. na Illinski tserkvi pry Antoniivkykh pecherakh m. Chernihova* [About the sundial of the second half of the 17th c. at the Illinska church at the Anthony caves in Chernihiv] *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 14, P. 131–132.
- Tuptalo, D. (2009). *Runo oroshennoe. 1697* [Irrigated fleece. 1697]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 161.
- Yakovenko, N. (2006). *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy* [Essay on history of Medieval and Early Modern Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського (вул. Музейна, 4, м. Чернігів, 14000, Україна).

Syty Igor – Ph.D. in historical sciences, senior research fellow of the Chernihiv historical museum of the V. Tarnovsky (4 Muzeina str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: igorsyty@gmail.com

Дата подання: 20 травня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 5 грудня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ситий, І. Два шедеври Інокентія Щирського. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 162–168. DOI: 10.58407/litopis.250618.

Цитування за стандартом APA

Syty, I. (2025). Dva shedevry Inokentii Shchyrskoho [Two masterpieces by Inokentiy Schyrski]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 162–168. DOI: 10.58407/litopis.250618.

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 902(477)(092)«1924»

Олександр Коваленко, Андрій Курданов

СЕДНІВСЬКІ МУМІЇ: НЕОПУБЛІКОВАНИЙ ЩОДЕННИК АРХЕОЛОГА ПЕТРА СМОЛІЧЕВА (1924 р.)

SEDNIV MUMMIES: UNPUBLISHED DIARY OF ARCHAEOLOGIST PETER SMOLICHEV (1924)

DOI: 10.58407/litopis.250619

© О. Коваленко, А. Курданов, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8382-0159>, <https://orcid.org/0009-0001-2359-0184>

Мета статті полягає в запровадженні до наукового обігу неопублікованих щоденних записів археолога П.І. Смоличева, який на початку 1924 р. брав безпосередню участь в обстеженні виявлених у криптах Воскресенської церкви в містечку Седневі муміфікованих поховань XVIII–XIX ст. **Методологічну** основу дослідження складають принципи історизму, об'єктивності та цілісності з використанням загальнонаукових методів аналізу та синтезу. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що щоденник П.І. Смоличева суттєво доповнює джерельну базу для поглибленого вивчення цих унікальних артефактів. **Висновки.** Підготовлений до друку документ дозволяє скласти об'єктивне уявлення про так звані седнівські мумії, які згодом потрапили до музейних зібрань і використовувалися атеїстичною владою в антирелігійній пропаганді. Водночас публікація записів П.І. Смоличева актуалізує потребу поглибленого вивчення архівних матеріалів та усної історичних джерел з метою з'ясування подальшої долі седнівських мумій.

Ключові слова: Седнів, Воскресенська церква, П.І. Смоличев, муміфіковані поховання.

The purpose of the article is to introduce into scholarly circulation the unpublished diary of the archaeologist P. I. Smolichev, who in early 1924 took a direct part in the examination of mummified burials of the 18th–19th centuries discovered in the crypts of the Resurrection Church in the town of Sedniv. **The methodological** framework of the study is based on the principles of historicism, objectivity, and integrity, employing general scholarly methods of analysis and synthesis. **The scholarly novelty** of the research lies in the fact that P. I. Smolichev's diary significantly expands the source base for an in-depth study of these unique artifacts. **Conclusions.** The document prepared for publication makes it possible to form an adequate understanding of the so-called Sedniv mummies, which were later transferred to museum collections and used by the atheist authorities for anti-religious propaganda. At the same time, the publication of P. I. Smolichev's diary highlights the need for a more thorough study of archival materials and oral history sources in order to clarify the subsequent fate of the Sedniv mummies.

Key words: Sedniv, Resurrection Church, P. I. Smolichev, mummified burials.

17 лютого 1924 р. чернігівська газета «Красное знамя» оприлюднила замітку археолога П.І. Смоличева із назвою, що містила в собі інтригу: «Редкое открытие»¹. У статті йшлося про виявлення і первинне обстеження муміфікованих поховань XVIII–XIX ст. у криптах Воскресенської церкви в містечку Седневі. Ця справді рідкісна знахідка одразу ж привернула увагу науковців. Як-то кажуть, по її «гарячих слідах» академік Української Академії наук, етнограф і пам'яткознавець О.П. Новицький опублікував у 1–2 номері журналу «Україна» за 1924 р. повідомлення під назвою «Муміфіковані тіла в Седневі», у

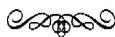
¹ Смоличев П. Редкое открытие. *Красное знамя* (Чернігів). 1924. 17 лютого.

якому схарактеризував ці артефакти та причини природної муміфікації тіл небіжчиків – здебільшого представників кількох поколінь місцевої козацько-старшинської родини Лизогубів, а також деяких інших, пов'язаних з нею, місцевих мешканців. Значний інтерес становили уперше опубліковані О.П. Новицьким світліни муміфікованих поховань². Як зазначив О.П. Новицький, Чернігівський губернський відділ народної освіти, «маючи на увазі велику вагу такої знахідки, звернувся до Наркомосвіти ... і до Української Академії наук, прохаючи допомоги як з наукового боку, так і з матеріального, для систематичного досліджування цих крипт. Академія негайно ж призначила окрему відповідну комісію в складі фахівців по всіх галузях, яких торкається ця справа, а саме: по анатомії, геології та українському мистецтву, приєднавши до них маляра; але потім, за браком коштів, справа, на жаль, відкладалась»³. Чи вдалося реалізувати цей проєкт – невідомо, бодай згадки про нього в документах відсутні. Але в місцевій пресі й надалі з'являлися замітки про седнівські мумії⁴. Вони почастишали після того, як найкраще збережені тіла влітку 1925 р. було перевезено до Чернігівського історичного музею. Атеїстична влада по-близнірськи використовувала їх в антирелігійній пропаганді з метою протиставлення «святим мощам», зокрема Феодосія Углицького⁵.

Інформацію про седнівські мумії в супроводі світлин містила книга Я. Бріка «Місця минулого й майбутнього. По Чернігівщині», що побачила світ у 1929 р. Автор наголосив, що седнівські мумії були «гвоздем» пересувної антирелігійної виставки, влаштованої Чернігівським історичним музеєм: «І трапилося так, що поміщицько-козацькій рід Лизогубів став у пригоді антирелігійній пропаганді за наших часів»⁶. У грудні того ж таки 1929 р. було досягнуто домовленість щодо передачі з «Київського Всеукраїнського Лаврського музейного містечка до Чернігівської антирелігійної виставки кількох зразків мумій з Лаврських печер для порівняння їхнього дефектного стану зі зразками седнівських мумій поміщиків Лизогубів»⁷. Нарешті в 1930 р. Чернігівський історичний музей видав брошуру «Про мощі святителя Феодосія й про мумії панів Лизогубів», де було наведено відомості про 5 седнівських мумій, що натоді зберігалися в цьому закладі⁸.

Поступово ці рідкісні знахідки за умови «наступу соціалізму по усьому фронту» і масових політичних репресій, що розгорнулися в 30-х рр. ХХ ст., втратили свою актуальність. Подальша доля седнівських мумій потребує поглибленого вивчення архівних матеріалів й усноїсторичних джерел.

Оскільки ґрунтовних наукових досліджень муміфікованих поховань у криптах Воскресенської церкви в Седневі проведено не було, усі ці публікації дублювали інформацію, наведену в періодичних виданнях 1924–1925 рр. Між тим, у Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається неопубліковані щоденні записи археолога П.І. Смоличева, який брав безпосередню участь в обстеженні цих поховань у січні–лютому 1924 р.⁹ Цей документ править за гідне довіри першоджерело, яке дозволяє скласти досить чітке уявлення про седнівські мумії ще до того, як вони потрапили в суспільний простір. Щоденник П.І. Смоличева друкується разом з кресленнями без скорочень мовою оригіналу зі збереженням стилістичних та орфографічних особливостей авторського тексту. Скорочені слова та словосполучення доповнено без застережень; у такий самий спосіб виправлено орфографічні помилки й осучаснено пунктуацію. Нерозібрані фрагменти рукопису позначено трьома крапками у квадратних дужках [...].

² Новицький О. Муміфіковані тіла в Седневі. *Україна*. 1924. № 1–2. С. 16–18.

³ Новицький О. Муміфіковані тіла в Седневі. С. 16–18.

⁴ Седневские мощи. *Красное знамя*. 1924. 26 квітня; Мумии седневской церкви. *Красное знамя*. 1925. 17 липня.

⁵ Седневская мумификация. «Седневские мощи» в качестве экспонатов. *Червоний стяг* (Чернігів). 1925. 1 вересня; Седневские мощи. *Красное знамя*. 1924. 26 квітня; Антирелігійні виставки. *Червоний стяг*. 1926. 13 травня; Старовинне в сучасному. Святі мощі. *Робітничий шлях* (Чернігів). 1926. 21 липня.

⁶ Брік Я. Місця минулого й майбутнього. По Чернігівщині. Київ: Державне видавництво України, 1929. С. 60–66.

⁷ Дроздов В. Нові експонати на антирелігійній виставці при Держмузеї. *Червоний стяг*. 1929. 16 грудня.

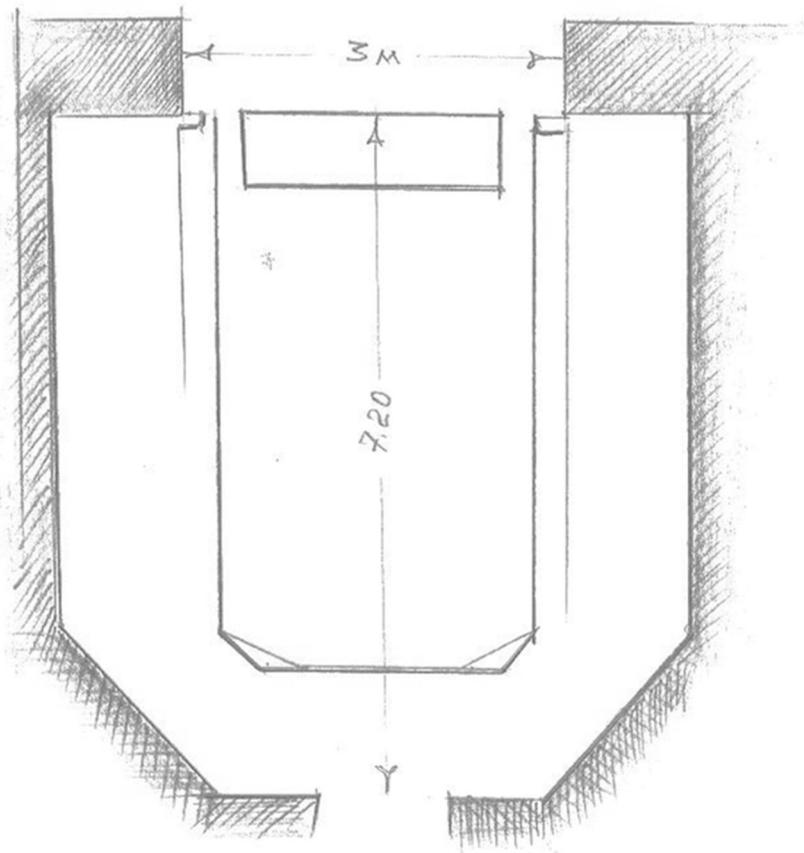
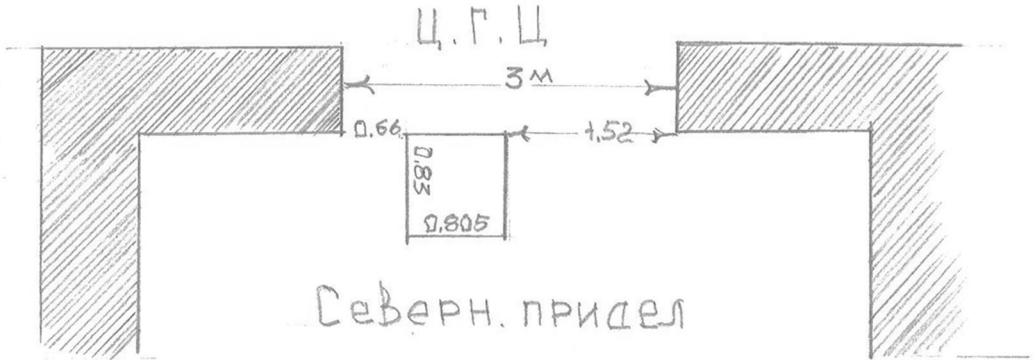
⁸ М.В. Про мощі святителя Феодосія й про мумії панів Лизогубів. Чернігів: Чернігівський державний музей, 1930. С. 10–15.

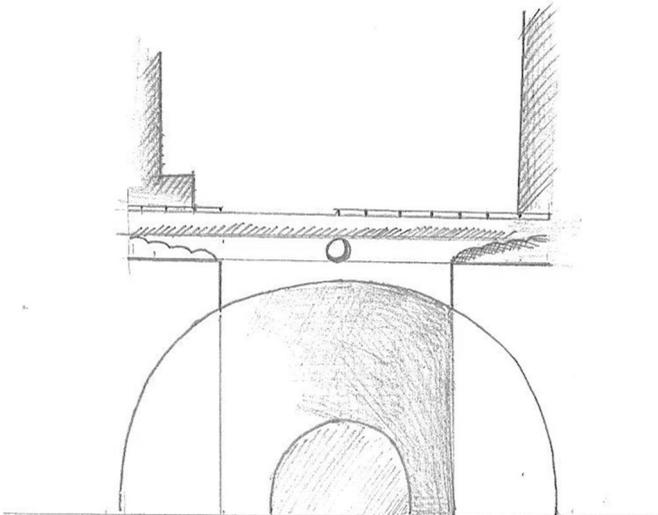
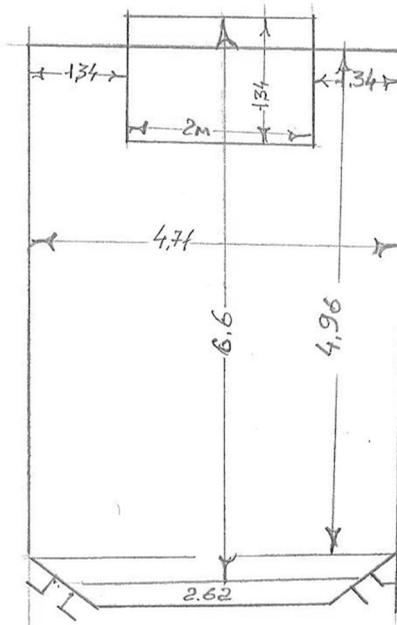
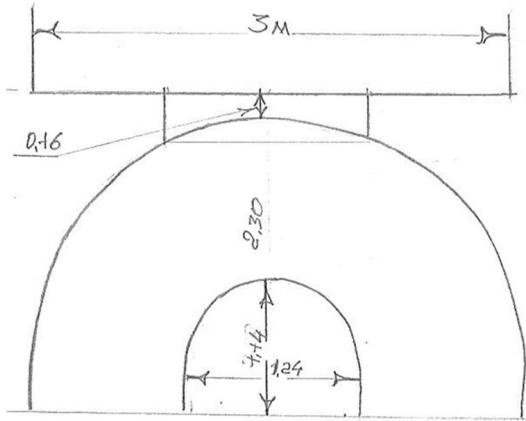
⁹ Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 6. Спр. 23. Арк. 1–15.

Щоденник обслідування муміфікованих трупів
в склепі Воскресенської церкви у м. Седневі на Чернігівщині
30.І. – 10.ІІ.1924 р.
м. Седнев, Черниговской округи

Январь 30

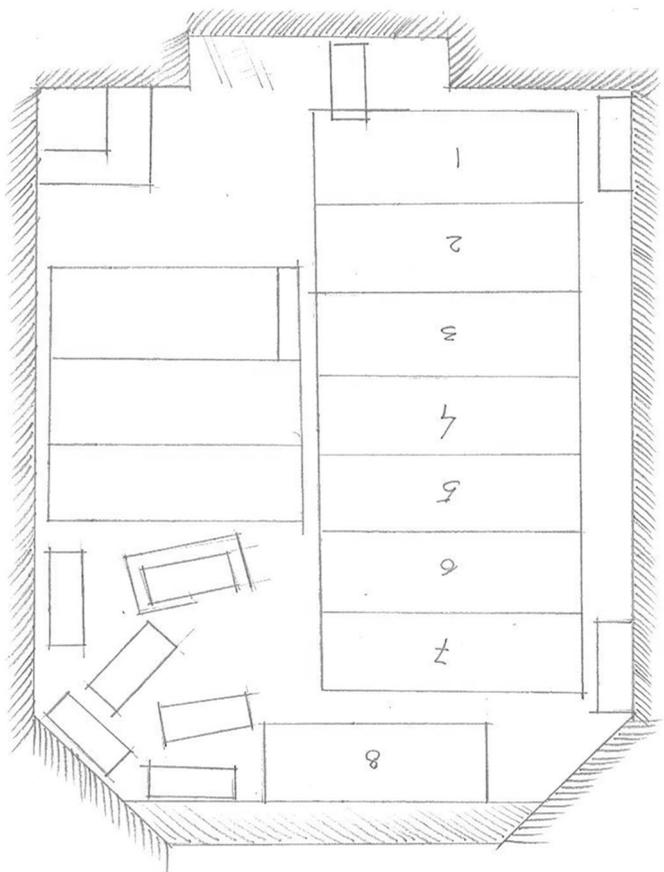
В северном приделе у восточной арки, отделяющей придел от центральной части церкви в расстоянии 0,66 м от восточной части подпружной арки и 1,52 от западной стороны, имеется вырезанное отверстие из 3 половиц размером 0,83x0,815, сделанное т. Оландером 22 января 1924 г.

При спуске был обнаружен склеп очень хорошей сохранности. Коробовой свод гладко оштукатурен и побелен. На южной стороне склепа имеется люк для спуска гробов, заложенный досками. В южной стене заметна ниша, заложенная кирпичем. Склеп очень сухой. Внутри склепа оказалось всего 22 гроба, часть которых (взрослые погребения) были поставлены в порядке в два ряда. Детские гробы были расставлены в беспорядке.

Тотчас же, прежде чем приступить к осмотру гробов, было проведено фотографирование общего внутреннего вида склепа. Фотографирование проводил гр. В.Н. Миславский при искусственном освещении (спиртовая лампа в 150 кв.) с выдержкой в 60 мин. После окончания фотографирования Комиссией в составе представителей: 1) от ЭКМ части ГубПП Оландер Ю.В. и Дроздов Вл.Г., 2) Черниговского Госмузея П.И. Смоличева, 3) Бобровицкого райисполкома т. Вишневецкого, 4) Седневского сельисполкома т. Плутанов, 5) Седневского коннезама – т. Шевченко, 6) школьно-санитарного врача т. Леба, 7) химика В.К. Теремец и 8) 2 представителя от религиозной общины Воскресенской церкви граждан Малеванца и Сказки, был произведен осмотр гробов. Гробы оказались стоячими в таком виде и порядке (см. схематичный план на предыдущей странице).

Все погребения за исключением № 1 оказались с внешней стороны довольно целыми, гробы покрыты крышками. Гроб № 1 – крышка оказалась разломанной, и доски ее лежат на самом трупе – осмотра не производили. Остальные гробы были осмотрены, причем результаты оказались следующие: всех гробов оказалось 22 из них детских – 11. Положение гробов – в два ряда, головой на запад, ряды параллельны длине склепа. В первом ряду, у восточной стены склепа – 3 правильно стоячих гроба взрослых и 1 детский, кроме того, 1 детский гроб на верху третьего гроба от входа; в северо-восточном углу – 5 детских гробов, поставленных в беспорядке один на другой.

Во втором ряду – 8 гробов взрослых погребений: 1-й от люка разломан; у 3-го гроба крышка опустилась в изголовие и у 8-го гроба опустилась крышка вследствие разрушения поперечной части гроба. На 7 и 8 гробах поперек стоит 1 детский гроб. В юго-западном и северо-западном углах склепа по 1 детскому гробу. У южной стены склепа – 1 детский гроб.

Во 2-м ряду – первый гроб (взрослое погребение) оказался развалившимся – погребение не осмотрено.

При вскрытии второго гроба, погребение оказалось не нарушенным. Покойник одет в кафтан из шелковой материи коричневого цвета с узорами. Вокруг талии – остатки подвязанного пояса из светлой материи. Волосы на голове отсутствуют; череп покрыт ссохшеюся соединительно-тканной оболочкой, сквозь которую в некоторых местах просвечивает кость. Сохранилась ссохшаяся кожа у губ на лице, на щеках, губы, носовой хрящ немного провалился, но цел, равно как и ушная раковина. На руках, сложенных на груди, сохранилась мышечная ткань, покрытая ссохшеюся кожей. На

последней, на тыльной поверхности пальцев (особенно правой руки) ясно выражены естественные складки. Сохранились также хорошо и нижние конечности, особенно ступни, на которых ясно сохранились и видны даже мышечные возвышения. Голенно-стопные суставы целы, коленные суставы также обтянуты кожей. Покрывают также кожей и голени ног, причем малые берцовые кости обтянуты полностью, а на больших берцовых костях кожа сохранилась не везде (частично).

Гроб был оббит материей, от которой сохранились только обрывки. Поперечная стенка гроба у изголовья опала.

3-й гроб. Костяк с остатками одежды. Очевидно погребение священника. В руках деревянный семиконечный крест. Под головой вместо подушки – кирпич прямоугольной формы, покрытый войлоком. Из гроба взято: семиконечный крест и кусок от подола вышитого подризника. 30,5x19x5,5.

Гроб № 4. Женское погребение в одежде из розовой шелковой материи. На голове стеганный шелковый «очіпок». Труп хорошей сохранности – в особенности нижние конечности, на которых ясно видны под ссохшеюся кожей сухожилия и вены. Цвет кожи почти нормально-телесный (насколько можно было рассмотреть при искусственном освещении свечами). Грудь и плечи покрыты ссохшеюся кожей, *главною* по виду и сохранившей некоторую эластичность.

Гроб № 5. Женское погребение. Труп одет в бархатную (манчестер) верхнюю одежду коричневого цвета на зеленой подкладке. Слева от головы найден «очіпок» (кроме «очіпка» на голове была одета «намитка», концы которой окутывали и подбородок). У изголовья – деревянная икона с почти совсем обсыпавшимися красками. Обнаженные части нижних конечностей сохранились хорошо – обтянуты ссохшеюся кожей, из-под которой ясно проступают сухожилия.

Гроб № 6. Погребение (не особенно хорошей) плохой сохранности. Голова повернута на левую сторону. Влево от головы найдены части головного убора – «кораблик» коричневого бархата и шапочка («очіпок»). Головной убор сохранился не очень хорошо. В головах – икона, писанная на доске, очень плохой сохранности (краски и грунт совершенно осыпались). На обнаженных частях верхних конечностей сохранилась кожа. Гроб из сосновых тесанных досок, внутри оббитый материей почти ислевшей. Крышка из одной плоской цельной доски.

Гроб № 7. Священническое погребение. Лицо закрыто голубым воздухом с пошитым из позумента крестом. На руках – поручи на груди и животе – хорошо сохранившаяся парчевая епитрахиль, труп одет в белый холщевый вышитый подризник, в руках деревянный крест. С правой стороны трупа, в головах найдена часть черепа (лицевая и лобная кости) от другого погребения, очевидно попавшая сюда случайно. Волосы и кожные покровы на голове отсутствуют, череп обнажен. На верхних и особенно нижних конечностях кожные покровы сохранились очень хорошо. По внешнему виду кожные покровы гладкие, эластичные и почти нормально (телесного) цвета. При надавливании поддаются и после прекращения давления принимают прежнее положение.

Из гроба взята часть холщевого подризника с вышивкой.

Гроб № 8. Женское погребение. Общее положение костяка (трупа) нормальное. Одежда порядочно поистлела. Кожные покровы на обнаженных частях – лице и груди сохранились очень хорошо. На нижних конечностях кожные покровы нарушены во многих местах. На подошве левой ноги видны обнажившиеся сухожилия. 22 января 1924 г. из гроба был взят т. Оландером головной убор («кораблик» и шапочка («очіпок»), переданные в музейный фонд Черниговского государственного музея.

Гроб № 9. Детское погребение. Гроб представляет четырехугольный ящик из груботесанных досок, сколоченных деревянными гвоздями. Положение трупа в гробу нормальное. Гроб внутри оббит материей, совершенно ислевшей. Одежда ислела. Кожные покровы сохранились почти на всем теле; на некоторых местах они разрушены уже впоследствии.

Гроб № 10. Детское погребение (у северо-запада отделения). Гроб из грубо-сколоченных тесованных досок в виде ящика (с плоской крышкой). Труп в нормальном положении. Труп поверх одежды завернут вверх одежды в белый кисейный савон, на груди – голубой бант, на голове – шапочка из голубой материи, обшита тюлем. Подушка и оббивка гроба внутри из набойки хорошо сохранившаяся. В головах – гравюра в рамке за стеклом. Сохранность трупа – довольно плохая, возле головы вырезанное из жести изображение красками божей матери (одна из предстоящих).

Из гроба взято: гравюра, кусок оббивки.

Гроб № 11. Детское погребение. Гроб такой же формы и такого же материала. Погребение (остатки полуистлевших костей) плохой сохранности.

Гроб № 12. Детское погребение. Гроб такой же, как и под № 11. Остатки полуистлевших костей. От одежды сохранилась только шапочка.

Гроб № 13. Детское погребение. Гроб такой же, как и под №№ 11, 12. Внутри остатки ислевших костей.

Гроб № 14. Детское погребение. Гроб такой же, как и под предыдущими №№. Внутренняя сторона гроба обшита материей. В головах – остатки изображения Распятия на белой бумаге. Погребение плохой сохранности – остатки ислевших костей.

Гроб № 15. Детское погребение. Гроб такой же как и под предыдущими №№. Погребение очень плохой сохранности – остатки ислевших костей.

Гроб № 16. Детское погребение. Гроб такой же, как и под предыдущими №№. Внутри гроб оббит набойкой. Положение трупа правильное. Сохранность довольно плохая. На верхних и нижних конечностях сохранились кожные покровы. Образец набойки взят.

Гроб № 17. Детское погребение. Гроб такой же, как и под №№ 11, 12. Погребение плохой сохранности – следы ислевших костей; из одежды сохранился только чепчик.

Гроб № 18. Мужское погребение. Сохранность трупа плохая. 22 января 1924 г. т. Оландером взята икона со срезанными верхними углами и двусторонняя иконка на жести овальной формы. Предметы переданы в музейный фонд Черниговского госмузея.

Гроб № 19. Священническое погребение. Костяк в нормальном положении, в руках деревянный крест. Гроб внутри оббит набойкой.

Из гроба взяты: двусторонняя иконка на жести и кусок оббивки.

Гроб № 20. Погребение юноши, плохой сохранности. На крышке у ног надпись: «1820 года августа 12 дня».

Гробы №№ 21 и 22. Детские погребения. Гробы такой же формы, как и под №№ 11, 12, 13 и пр. Погребения плохой сохранности – следы истлевших костей.

На этом работы Комиссии закончились, по выходе из склепа люк был закрыт досками и опечатан. Работы отложены до следующего дня.

31 Января

Работы начались в 11 ½ часов утра. По вскрытии печатей и снятии досок, опустились в склеп. Продолжились обследования склепов и гробов.

Произведено тщательное обследование внешнего вида гробов при чем оказалось следующее.

Гроб № 2. Гроб из сосновых тесаных досок длиною [...] и шириною [...], прямоугольной формы. Крышка – трехгранная; на ней изображение меловой краской крест, с обычной криптографией ИС. ХР. НИ. КА. Т.К.М.Л.Г.Г.А.Т.

Под крестом в геометризированной Голгофе на задней доске крышки надпись:

«1754

году

преставился

февраля

20 дня»

Ниже под этой надписью на той же доске другая надпись, едва различимая.

На поперечной боковой доске крышки в ногах надпись, в которой латинский текст написан русскими буквами:

«Морсь вио

рат лесме

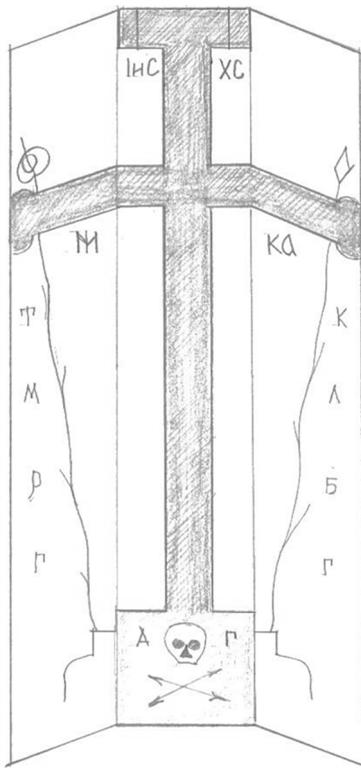
толлать кум»

(последнее одно или два слова неразборчиво).

На поперечной боковой стороне гроба в ногах – изображение Адамовой головы и надпись:

О морсь інтолира

Гроб № 3. Из сосновых тесаных досок прямоугольной формы длиною [...], шириною [...]; крышка трехгранная, окрашенная в белую краску. На крышке красной с черной краскою изображение семиконечного креста с обычной криптографией.

На поперечной стенке крышки в ногах – цветочный орнамент нарисованный двумя красками: правая часть – красною, левая – черною. На поперечной стенке гроба в ногах черной краскою изображение сосуда с орнаментом и надпись

Гроб № 4. Гроб прямоугольной формы с трехгранной крышкой окрашенный белой краскою с изображением желтой краскою семи конечного креста с обычной криптографией. На поперечных сторонах гроба в изголовьи изображение херувима, а в ногах адамовой головы.

Гроб № 5. Гроб прямоугольной формы с трехгранной крышкой окрашенный в черный цвет, с изображением меловой краскою четырехконечного креста с обычной криптографией. На поперечных сторонах гроба в изголовьи изображение ангела, а в ногах адамовой головы.

Гроб № 6. Гроб в виде ящика с грубо сколоченных тесанных липовых досок с плоской крышкой из цельной доски. Ни окраски, ни изображений на внешней стороне гроба нет.

Гроб № 7 и № 8. Гробы обычной формы из липовых досок. Окраски, изображений и надписей с внешней стороны гробов нет. Гроб № 7 цел, в № 8 правая продольная стенка гроба разрушена.

2-й ряд гробов у восточной стены склепа.

Гроб № 18. Гроб почти прямоугольной формы окрашен в красную краску. На крышке меловой краской изображение семиконечного креста с обычной криптографией. На правой продольной стенке гроба с внешней стороны надпись белыми буквами в овале неправильной формы:

«Всяк смотри во гроб сей и виждь, каковъ я, таковъ и ты будеш».

На левой стенке подобная же надпись следующего содержания:

«Плачуся, и рѣдаю, егда памішляю смерть, и вижду во гробе лежащего».

На поперечной стенке гроба у изголовья – изображение ангела. Что находится на поперечной стенке в ногах неизвестно, так как гроб приставлен близко к стенке.

Гроб № 19. Гроб некрашенный с трехгранной крышкой более нового типа. Надписей, изображений нет.

Гроб № 20. Гроб подобного типа, как и предыдущий. На крышке, окрашенной в темный цвет, изображение креста. На боковой поперечной доске крышки в ногах надпись: «1820 года», а за углом, на правой продольной доске крышки: «августа 12 дня».

Гробы №№ 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 21 и 22. Детские простые из грубо-сколоченных досок. Гробы в виде ящиков с плоскими крышками. Гробы не крашены, никаких надписей и изображений на них нет.

Работы закончились в 3 ч. 40 мин.

После перерыва вечером производилось фотографирование погребений под №№ 2 и 7 при искусственном освещении (спирто-калильная лампа). По окончании фотографирования спуск в склеп был опечатан.

1 февраля 1924 г.

Печати вскрыты. По спуске в склеп были произведены следующие работы:

Произведено фотографирование детского погребения № 9. Для производства фотографирования гроб осторожно был извлечен из склепа в церковь. Фотографирование было произведено при естественном освещении. По окончании фотографирования гроб был опущен обратно в склеп.

Был произведен тщательный осмотр и исследование погребения № 2 при участии врача, о чем был составлен подробный акт.

Вечером из Чернигова приехал заведующий государственным музеем В.А. Шугаевский.

2 февраля

Вместе с заведующим Черниговским госмузеем ученым археологом В.А. Шугаевским был произведен вторичный осмотр всех погребений.

Во время этого вторичного осмотра погребение № 19 остановило свое внимание, а потому вновь было произведено тщательное обследование.

Погребение священническое. Положение трупа вполне правильное и не нарушенное. На голове сфущия малинового бархата, лицо закрыто воздушком. По снятии воздушка на лице оказался толстый слой высохших личинок, который осторожно был счищен и под ним оказалось очень хорошо сохранившееся лицо. Все коже покровы оказались вполне целыми и не нарушенными. На руках был довольно толстый слой истлевшей материи, которой, по-видимому, умерший был закрыт. После осторожной очистки кисти рук оказались вполне сохранившимися. Кожные покровы вполне целы, и на тыльной поверхности пальцев образуют ссохшиеся, естественные складки. Ногти на руках и на ногах целы. На обнаженных частях нижних конечностей кожные покровы вполне сохранились.

Произведена осторожная очистка погребения, и приступили к фотографированию. Фотографирование произведено в двух видах: в профиль почти всего погребения и отдельно головы. Для второго фотографирования гроб был поднят и поставлен в приподнятом положении. Гроб оставался в таком положении до проявления негативов с тем расчетом, чтобы если фотографирование окажется неудачным, повторить его. К дальнейшему остальному исследованию трупа и фотографированию его без одежды будет приступлено по выяснению [...] произведенного фотографирования.

3 февраля

Проявление пластинок показало, что один из сделанных снимков не удался, а потому решено было повторить фотографирование. После продолжительного ремонта спиртовой лампы, аппарат был спущен в склеп, и съемка началась, но должна была быть прервана, так как не хватило спирту. Весь привезенный из Чернигова запас иссяк. Как ни досадно было, но пришлось закончить обследование. После приведения в порядок склепа, отверстие было запечатано крестообразно перетянутой веревкой, а сверху были положены доски и забиты гвоздями.

Дальнейшие работы по обследованию могли уже возобновиться после доклада о результатах предварительного обследования Губисполкому.

9 февраля

Комиссия в составе зампредгубисполкома т. Василенко, Председателя ГПУ тов. Заборенко, завгубово т. Зерновского, замзавфинотдела тов. Беликова, судебного врача т. Пивского, школьного санитарного врача т. Леба, заведующего Черниговским госмузеем т. Шугаевского, заведующего историко-археологическим отделом Черниговского госмузея т. Смоличева и представителей местного сельисполкома, комнезама и религиозной общины произвели обследование склепа под северным приделом Воскресенской церкви м. Седнева

Внешний вид пола оказался нетронутым, оставленным в том же виде, в котором его оставила Комиссия, производившая предварительный осмотр. По вскрытии отверстия под досками печати оказались не нарушенными. Комиссия опустила в склеп и произвела осмотр погребений при чем оказалось следующее.

Внешний вид гробов и погребений в них соответствует описанию, сделанному в протоколах предварительного осмотра 30 января – 3 февраля 1924 г. Погребений в гробах обнаружено всего 22, из них – 11 детских и 11 взрослых, из которых мужских 7 и женских 4.

Из 11 детских погребений только в одном гробе имеется труп с вполне сохранившейся засохшей кожей, остальные же погребения представляют из себя остатки полуистлевших костей, перемешанных с кусками полусгнившей материи.

Из погребений взрослых почти все сохранили засохшую кожу цветом от темно-коричневого цвета до почти нормально-телесного. Кожа суха, плотна и режется как обыкновенная кожа, выделанная для обуви. Поверхность кожи на некоторых трупах совершенно гладкая, на некоторых – шероховата, вследствие отсутствия эпидермиса.

Волосы на трупах совершенно отсутствуют, не найдено их и возле трупов (очевидно съедены молью, присутствие которой несомненно). Черепа почти на всех трупах покрыты сухой кожей, которою також обтянуты и лицевые части, причем сохранилась кожа век, только значительно вдавленная в глазные впадины. На некоторых трупах сохранилась також засохшая кожа губ. Почти на всех трупах сохранились ушные раковины, и только на двух трупах хорошо сохранились обтянутые кожей носовые хрящи.

Верхние и нижние конечности (кисти рук и ступни ног с пальцами) сохранились

10 февраля

Работы начались в 1 час дня. В южном приделе у арки, отделяющий придел от центральной части храма в расстоянии от восточной стенки арки.

Науковий архів Інституту археології НАН України.

Ф. 6. Спр. 23. Арк. 1–15.

Коваленко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, професор кафедри історії, археології України та краєзнавства Інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, голова Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (просп. Миру, 13, м. Чернігів, 14021, Україна).

Kovalenko Oleksandr – candidate of historical sciences, professor of the department of history, archaeology of Ukraine and local history of the O. Lazarevsky institute of history and soci-

al-humanitarian disciplines, at the T.G. Shevchenko National university «Chernigiv Collegium», head of the Chernihiv regional organisation of the National union of local history of Ukraine (13 Peace Av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: olexkov@ukr.net

Курданов Андрій Леонідович – науковий співробітник філії «Садиба родини Лизогубів» Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського.

Kurdanov Andriy – is a research fellow at the branch “Lyzohub Family Estate” of the Chernihiv Regional Historical Museum named after V.V. Tarnovsky.

E-mail: curdanov@ukr.net

Дата подання: 12 серпня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 21 грудня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Коваленко, О., Курданов, А. Седнівські мумії: неопублікований щоденник археолога Петра Смолічева (1924 р.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 169–178. DOI: 10.58407/litopis.250619.

Цитування за стандартом APA

Kovalenko, O., Kurdanov, A. (2025). Sednivski mumii: neopublikovanyi shchodennyk arkheoloha Petra Smolicheva (1924 r.) [Sedniv mummies: unpublished diary of archaeologist Peter Smolichev (1924)]. *Sive-rianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 169–178. DOI: 10.58407/litopis.250619.

Наукові новини

«РОЗУМОВСЬКІ ЗУСТРІЧІ»: ВПЕРШЕ ЗА УЧАСТІ ГЛАВИ РОДУ РОЗУМОВСЬКИХ

«Розумовські зустрічі» – це зустріч «ліриків і фізиків», де поєднуються гуманітарні та технологічні підходи, створюючи особливий дух конференції. Така характеристика прозвучала під час офіційного відкриття XIV-го засідання «Зустрічей» 27 листопада 2025 р. За традицією конференція проходила в Чернігові напередодні Дня місцевого самоврядування України та працювала два дні за п'ятьма тематичними напрямками-дискусіями:

- питання трансформації українських владних еліт: кейс Розумовських;
- національний опір і безпека: місцевий, регіональний та національний рівні;
- українське суспільство та ветерани російсько-української війни;
- управління публічними інвестиціями та розвиток територій;
- штучний інтелект у державному управлінні: нові можливості та ризики.

«Зустрічі» розпочалися не доповідями та їхнім обговоренням, а виконанням творів Вольфганга Амадея Моцарта творчим колективом Чернігівського фахового музичного коледжу ім. Левка Ревуцького – саме так колись зустрічав своїх гостей у Відні Андрій Розумовський, створюючи піднесену атмосферу для спілкування. І лише після цього – офіційні промови. Із вітаннями до учасників конференції звернулися спів організатори: керівники Сіверського інституту та Чернігівського регіонального центру підвищення кваліфікації Сергій Лепявко й Володимир Бойко, завідувач Школи врядування Національного університету «Острозька академія» Валерій Тертичка, директор Генерального департаменту професійного навчання Нацдержслужби України Людмила Рикова.

Учасники конференції – експерти, викладачі університетів, працівники органів державної влади та місцевого самоврядування, представники медіа, громадські діячі. Усього близько 90 осіб, із них майже 70 – очно, які представляли 22 територіальні громади Чернігівської області з усіх п'яти районів. До Чернігова приїхали фахівці з Києва, Ніжина, Кропивницького, Херсону, Тернополя, Рівного.

Цього разу вперше конференція проходила за участі (дистанційно) графа Грегора Розумовського – глави роду. Він розповів про свою родину та пов'язані з нею доленосні події, наголосивши: на прикладі роду добре видно, як працює російська нарративна машина протягом століть, як перекручує першоджерела та факти. Так, граф Грегор Розумовський

підкреслив, що Розумовські походять із дрібної шляхти (козацької старшини), небагатої, але з добрими зв'язками, тобто з освіченої верстви, а не з селян. Саме тому загальновідомою російська оповідь про Олексія Розумовського як про неосвіченого юнака з церковного хору, зауважив доповідач, є не більш ніж російським анекдотом. Між іншим, наголосив Грегор Розумовський, за однією з версій Кирило був не молодшим братом, а сином Олексія – на це натякають роки та алгоритм тогочасного життя. Більше того, ймовірно Олексій навчався в духовній семінарії та був духівником Єлизавети Петрівни. Що з того вийшло згодом – то вже інше питання.

Активна участь Олексія у приході Єлизавети до влади змушує інакше подивитися на відновлення посади гетьмана – не як на милість, а як на сплату боргу. Наступні дії Кирила Розумовського на посаді гетьмана доводять його послідовне та щире прагнення до державної розбудови Гетьманщини, що неминуче вело до конфліктів із царською владою. Саме бажанням зберегти Гетьманщину пояснюється участь Розумовського у наступному державному заколоті, який привів до влади Єкатерину II, а також підтримку (імовірно) спроби Василя Мировича звільнити Івана VI та здійснити таким чином черговий палацовий переворот. Метою, на думку Грегора Розумовського, була смута в Московії. Утім, як відомо, мета ця не була досягнута.

Спікер також пояснив, чому його рід – австрійські графи: єдина лінія Розумовських, яка зберіглася, іде від Грегора Розумовського, який на початку XIX ст. залишив Російську імперію та зрештою був позбавлений нею всіх рангів та почестей. Тож графство фактично наново надав австрійський імператор. «Я вважаю себе українцем і люблю свою країну», – так завершив свій виступ сучасний Грегор Розумовський.

Тему продовжив директор музичного коледжу ім. Л. Ревуцького Володимир Суховерський. Він розповів про роль родини Розумовських у розвитку європейської музики та вплив Андрія Кириловича Розумовського на творчість Людвіга ван Бетховена.

Надалі спікери перейшли до сучасності. Анна Бондар, народний депутат України, презентувала проєкт порятунку Покорщини – унікальної пам'ятки садибної архітектури XVIII ст. родини Розумовських-Дараганів у селищі Козелець.

Пьотр Кульпа, аудитор, юридичний радник департаменту стратегії Вищого Органу Аудиту (НІС) Польщі, порушив питання необхідності конституційних змін для модернізації публічного управління та адміністрування України на рівні центральних органів державної влади. На його думку, нинішня – неефективна, більше того – загрожує існуванню державності. «Виграти війну не означає програти мир», – наголосив доповідач.

Олександр Копиленко (народний депутат України, доктор юридичних наук) згадав про вплив роду Лизогубів (тісно пов'язаний із Чернігівщиною) на державотворчі процеси України як приклад української еліти. Доповідач звернув увагу на небезпеку корупції в сучасній Україні, зазначивши: «Корупцію не переможемо, якщо будемо самі нею переможені».

Один із батьків української реформи місцевого самоврядування Юрій Ганущак також акцентував на необхідності майбутніх конституційних змін, погодившись у висновках (але не в частині пропозицій) із П. Кульпою, що нинішня система має бути змінена. Він звернув увагу на небезпеку: авторитаризм «згори» здатен трансформуватися в авторитаризм «знизу», що впливатиме на ефективність прийняття рішень у територіальних громадах. Щоправда, децентралізація рятує ситуацію, адже створює конкурентне середовище.

Друга панельна дискусія розпочалася з виступу доктора історичних наук та водночас – чинного капітану ЗСУ Євгена Луняка. Дискусія була присвячена українському козацтву, утім – із кута зору внутрішніх чвар, боротьби один проти одного, що послаблювало українську козацьку державу та зрештою привело до її занепаду. Торкнувся спікер і використання козащини як бренду в ЗСУ, а також нинішніх спроб рашистів та їх советських попередників (з пропагандистською метою) використати питомо український бренд у своїх антиукраїнських цілях.

Сергій Джердж (голова громадської ліги Україна–НАТО) проаналізував нинішній вплив допомоги НАТО на перебіг російсько-української війни та наявні складності механізмів консенсусного ухвалення рішень.

Експерт і відомий блогер Михайло Жирохов представив своє бачення безпекових викликів регіону зі сторони РФ на землі та в повітрі, а також екологічні ризики. На його думку, з огляду на ландшафтні особливості Чернігівщини, Росія контролює приблизно 20 квадратних кілометрів території області, однак за нинішніх обставин це все, на що вони спроможні. Значно більша небезпека – з повітря, адже вони вже виробляють КАБи, здатні долати 200 км, а це – загроза для кількох крупних міст України, у тому числі й Чернігова. Що ж до екології, то на прикладі минулорічної катастрофи на річках Сейм і Десна, спричиненої неочищеними скидами на території РФ, ми побачили, наскільки небезпечними можуть бути такого роду засоби ведення війни.

Політолог Станіслав Желіховський проаналізував еволюцію державотворчих процесів від козацької доби до сучасності та наголосив: «Україна – не периферія Європи, а її рубіж».

Третя панельна дискусія, що присвячувалася ветеранській політиці, поєднала ветеранів російсько-української війни (зокрема, оборони Чернігова), державних службовців та громадських діячів. Григорій Маханьков (ГО «Слово ветерана») поділився власним досвідом супроводу ветеранів, подолання бюрократії, взаємодії з ВЛК та звернув увагу на важливість кваліфікованої першої психологічної допомоги.

Ольга Островідова (ГО «ВСУ “Серцевір”»), розповіла про ідею створення Ветеранської спільноти України «Серцевір», а також представила комплексні програми підтримки ветеранів: іпотерапію, каністерапію, мобільні бригади, змагання «Північний форпост» та «Кубок Серцевіра».

Оксана Петренко (начальник відділу з питань ветеранської політики Чернігівської облдержадміністрації) розповідала про реалізацію на місцевому рівні державної ветеранської політики та її складові: соціальний, медичний, психологічний, трудовий захисти, а також про співпрацю органів влади з ветеранськими організаціями.

Юрій Веткін (ветеран, автор автобіографічної книги «Час Че») розповів про власний досвід складнощів, бюрократизму, з якими він зіткнувся після важкого поранення, про унікальний Театр ветеранів та його учасників. Виявилось, що не лише спорт і підприємництво, але й мистецтво ефективно поєднує ветеранів і допомагає повернутися їм до мирного життя. Спікер запропонував свого роду формулу: «Реабілітація через мистецтво».

Костянтин Кукушкін (представник Швейцарської неурядової організації «Міжнародні проекти») наголосив на важливості організації та проведення навчань як для ветеранів, так і посадових осіб, представників громадськості, адже адаптації до нових умов потребують не лише ветерани, а й суспільство в цілому.

Четверта панельна дискусія стосувалася економіки. Леся Козачок (заступник директора Департаменту економічного розвитку Чернігівської облдержадміністрації) представила роботу з реформи публічних інституцій в регіоні та франко-український проєкт «Калина», спрямований на підготовку області та громад для роботи з програмами, структурними фондами ЄС.

Жанна Дерій (завідувачка кафедри НУ «Чернігівська політехніка») розповіла про роль міжнародної технічної допомоги у розвитку громад Чернігівщини та основні напрями, за якими вона застосовується.

Сергій Білорусов (директор Херсонського центру підвищення кваліфікації) проаналізував використання цифрових інструментів управління інвестиціями, у тому числі на прикладі нинішньої надскладної ситуації на Херсонщині, а також можливості під час відбудови.

Експерт із питань макроекономіки Андрій Новак представив концепцію післявоєнної трансформації України, зосереджену на моделі «ЗМ»: мета, механізм, місія. Тетяна Котенко (проєктний менеджер та викладачка Одеського національного економічного університету) представила власні бачення та досвід залучення громадянського суспільства для контролю та реалізації інвестиційних проєктів.

На п'ятій панельній дискусії йшлося про штучний інтелект. Олександр Клименок (Управління цифрової трансформації Чернігівської облдержадміністрації) сконцентрував увагу на можливостях використання ШІ в державному управлінні та, зокрема, в документообігу, проаналізував ризики і перспективи цифровізації державної служби.

Роман Єршов (викладач НУ «Чернігівська політехніка») представив дослідження негативних наслідків використання систем і засобів Штучного інтелекту студентами.

Юрій Перга (НУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського») навів приклади європейських практик застосування ШІ в соціальній сфері, екології, транспорті та адмініструванні, а також дав поради громадам щодо впровадження інновацій та пошуку ресурсів.

Сергій Горчинський розповів про виклики, з якими стикається вища освіта в зв'язку з поширенням ШІ, а Євген Вінниченко (обидва – спікери з НУ «Чернігівський колегіум») детально розповів про галюцинації ШІ – тобто ситуації, коли нейросистема генерує правдоподібні, але недостовірні відповіді, пояснив механізм цих збоїв та роз'яснив, на що треба зважати, коли використовуєш ШІ.

Підсумком конференції стали такі твердження: успішне майбутнє України базується на сполученні історичної пам'яті та структурних змін, яких потребує сьогодення, гарантуванні безпеки всіма доступними засобами (тепер насамперед військовими, але ж не лише), поєднанні випробуваних моделей розвитку та інновацій, постійному діалозі між військовими та цивільними, гуманітаріями та технарями, владою та громадськістю й експертною спільнотою. У результаті з'являється стійкість, яка веде країну та кожного з нас до перемоти і розвитку.

Конференція відбулася в рамках проєкту «Організація та проведення міжнародної науково-практичної конференції XIV “Розумовські зустрічі”», **що здійснюється** Сіверським інститутом регіональних досліджень та Чернігівським регіональним центром підвищення кваліфікації у партнерстві зі Школою врядування Національного університету «Острозька академія» за організаційного сприяння Чернігівської облдержадміністрації, Чернігівської обласної ради та підтримки фонду Ганнса Зайделя (Баварія, Німеччина).

Володимир Бойко, Світлана Буглак

Пам'ятаємо

ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСАНДРА ПЕТРОВИЧА МОЦІ (1950–2025)

О.П. Моця, Чернігів, 2010 р.

18 листопада 2025 р. закінчив свій земний шлях Олександр Петрович Моця – визначний український учений-археолог, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України. Він народився 30 травня 1950 р. на історичній Чернігівщині, у с. Літки Київської області, розташованому на березі Десни й відомому з давньоруських часів. Саме ця історична спадщина надихнула О.П. Моцю на вибір життєвого шляху. У 1972 р. він закінчив історичний факультет Київського університету імені Т.Г. Шевченка. Протягом 1976–1979 рр. навчався в аспірантурі Інституту археології АН УРСР й успішно захистив кандидатську дисертацію «Населення Середнього Подніпров'я IX–XIII ст. за даними поховальних пам'яток» (науковий керівник – д.і.н. П.П. Толочко). З 1980 р. працював у Інституті археології АН УРСР, а після захисту в 1991 р. докторської дисертації «Південноруські землі в IX–XIII ст. (за даними поховальних пам'яток)», у 1996 р. очолив відділ давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

На початку 80-х рр. XX ст. розпочалося поглиблене вивчення мікрорегіонів давньоруської доби, що дозволяло простежити механізм формування молодшої східнослов'янської держави. На думку О.П. Моці, для розкриття цього процесу найперспективнішими серед археологічних старожитностей були поховальні пам'ятки.

Працюючи над докторською дисертацією, він звернувся до вивчення давньоруських старожитностей Північного Лівобережжя і став радником для представників новоствореної чернігівської археологічної школи на чолі з В.П. Коваленком та О.В. Шекуном.

У 1980 р. О.П. Моця очолив Курганний загін, який працював у складі Новгород-Сіверської археологічної експедиції, організованої Інститутами археології АН СРСР та АН УРСР спільно з Чернігівським історичним музеєм. Під його керівництвом були проведені розкопки некрополів біля сіл Комань, Пушкаря, Форостовичі та Ушівка. Водночас на території Корюківського району поблизу сіл Жукля, Рибинськ, Камка було виявлено могильники XI–XIII ст. і розкопано 7 курганів за обрядом трупопокладання. На всі обстежені та досліджені поховальні старожитності були підготовлені охоронні паспорти, а отримана інформація була опрацьована О.П. Моцею у вигляді зведеної таблиці поховальних пам'яток IX–XIII ст. на території Середнього Подніпров'я.

О.П. Моця був безпосередньо причетний до міжнародної співпраці археологів на теренах Чернігівщини. У 1982 р. він очолив українсько-сербський археологічний загін, створений за ініціативи молодіжних організацій Сербії та України, у складі Новгород-Сіверської археологічної експедиції. Молоді дослідники взяли участь у розкопках на території дитинця та посаду Новгорода-Сіверського й ознайомилися з археологічними та природними пам'ятками Новгород-Сіверського Полісся.

Протягом 1981–1984 рр. Курганний загін археологічної експедиції ІА АН УРСР та Чернігівського історичного музею під керівництвом О.П. Моці звернувся до вивчення некрополя біля с. Липове Талалаївського району. М.О. Макаренко ще на початку ХХ ст. назвав його одним із найбільших збережених середньовічних могильників Східної Європи. Було з'ясовано, що з 5000 насипів збереглося 1238 і розкопано 68 курганів. Встановлено, що могильник являв собою кладовище жителів своєрідного караван-сараю на сухопутному транзитному шляху Київ – Волзька Булгарія. Його активне функціонування почалося на зламі X–XI ст., а поступове згасання – у середині XII ст. О.П. Моця зробив висновок, що курганний могильник у с. Липове – унікальний археологічний комплекс середньовічної доби, який потребував постійної охорони та вивчення і, на його думку, створення археологічного заповідника.

Розглядаючи питання процесу феодалізації Чернігівської округи в перші століття існування Давньоруської держави та визначення етнічного складу населення, О.П. Моця зосередив свої дослідження на території міжріччя Десни та Дніпра, звернувшись до вивчення курганних могильників біля сіл Шестовиці, Гущина, Рогощі та нововідкритого некрополя в с. Клонів.

У 1983 р. Курганний загін під керівництвом О.П. Моці, який працював у складі експедиції Інституту археології АН УРСР та Чернігівського історичного музею, що проводила рятівні охоронні роботи по дослідженню давньоруських пам'яток біля с. Шестовиця, також провів розкопки в урочищі Колодливо (траншеї на місці зораних курганів), де було виявлено пограбоване ще в давнину багате жіноче поховання Х ст.

У відомому розкопками Д.Я. Самоквасова Гущинському курганному некрополі також було досліджено 5 насипів. Здобута інформація з цих двох некрополів дозволила О.П. Моці стверджувати, що адміністрація, яка направлялася в Чернігівську округу великим київським князем, оселялася не на порожньому місці, а в існуючих населених пунктах.

Подовжуючи дослідження на теренах Подесення, О.П. Моця визнав, що процес одержавлення території західних сіверян можна пов'язати з появою на початку Х ст. на шляху від Чернігова до Любеча літописного Оргоща (сучасне с. Рогоща), який разом із Любечем та Лиственом забезпечував контроль за важливою транспортною артерією по р. Білоус. Це підтвердили археологічні дослідження його некрополя, розташованого на околиці с. Табаївка.

У 1985 р. Курганний загін Чернігово-Сіверської археологічної експедиції під керівництвом О.П. Моці розкопав 12 насипів на некрополі літописного Оргоща. Крім могил за обрядом кремації, вперше були виявлені поховання за обрядом інгумації у підкурганних ямах, у тому числі й дружинні (серед інвентаря двох чоловічих поховань зафіксовані бойові сокири Х ст.), а також кенотафи. Досліднику вдалося з'ясувати певну закономірність у поховальному обряді. Так, під насипами висотою 2–3 м знаходилися тільки трупопокладання на місці, що було характерно для літописних сіверян. Під невеликими насипами були виявлені поховання за обрядом трупопокладання, які, на думку О.П. Моці, могли належати вихідцям зі Скандинавії. Про це свідчили знайдені в курганах срібний браслет-наруч та фрагменти кераміки із зображенням хреста у колі. Наявність зброї в поховальних пам'ятках дозволила археологу віднести некрополь Оргоща до дружинних центрів міжріччя Десни та Дніпра, а Табаївсько-Рогощинський комплекс потрактувати як опорний пункт київської влади. Відкриті поховання ще раз підтвердили припущення про використання скандинавів правлячою верхівкою давньоруської держави, починаючи з IX ст.

Того ж таки року Курганним загоном під керівництвом О.П. Моці були проведені дослідження на нововідкритому могильнику між Черніговом та Любечем біля с. Клонів. Бу-

ло розкопано 17 курганів у двох групах некрополя, розташованого в урочищі Поруб на правому березі р. Лисиці. Дослідження носили охоронний характер, оскільки більшість насипів мали сліди грабіжницьких розкопок, тому потрібно було встановити ступінь збереженості пам'ятки.

На думку дослідника, Клонівський комплекс пам'яток хронологічно більш пізній, ніж аналогічний йому за соціальними функціями комплекс біля с. Шестовиця (рубіж IX–X ст.). О.П. Моця визначив, що різночасність дружинних курганних могильників відображає різні етапи одержавлення території міжріччя Десни та Дніпра, а в цьому випадку це пов'язано з посиленням контролю за територією між Черніговом та Любечем.

Картографування археологічних матеріалів на території сучасної Чернігівщини дозволило О.П. Моці визначити не тільки напрямки феодалізації на території західних сіверян, а й окреслити перші етапи християнізації у цьому регіоні. На його думку, підтвердженням цього є досліджені трупопокладання в підкурганних ямах на могильниках у комплексах X ст. міжріччя Дніпра та Десни (Клонів, Табаївка, Гуцино, Шестовиця), а також X–XI ст. (Клонів, Товстоліс, Форостовичі).

Наприкінці 80-х рр. XX ст. Інститут археології АН УРСР започаткував програму вивчення південноруського села X–XIII ст. Для отримання максимального обсягу інформації було обрано пам'ятку, що складалася з поселення та могильника – комплекс біля с. Автуниці Городнянського району Чернігівської області. Одним із завдань Поліського загону Дніпровської давньоруської археологічної експедиції ІА АН УРСР, який очолив у 1987 р. вже завідувач сектора давньоруської та середньовічної археології ІА АН УРСР О.П. Моця, стало відтворення аграрного потенціалу даного регіону. Для цього слід було скласти уявлення про залюднення селища та можливу кількість мешканців. Потрібну інформацію міг надати лише могильник, розташований поблизу с. Автуниці.

Протягом 1988–1989 рр. Курганним загonom експедиції були повністю розкопані всі три групи некрополя. На думку О.П. Моці та А.П. Томашевського, на могильнику могло бути поховано 90 небіжчиків. Ними ж обчислено розмір спільноти, що мешкала на поселенні – приблизно 30 осіб. О.П. Моця зробив висновок, що мешканці Автуницького поселення відмовилися від обряду кремації (його не було зафіксовано в жодній групі некрополя), хоча елементи тризни, предмети ритуального та культового призначення, перепалене вугілля у переважній більшості досліджених комплексів засвідчувало стабільні пережитки старих традицій. Появу ранніх трупопокладань у підкурганних ямах археолог пов'язав із розповсюдженням християнства на рубежі I–II тис. н. е.

Крім того, багаторічні дослідження поселення надали уявлення про спеціалізацію давньоруського села. В.П. Коваленко та О.П. Моця серед досліджених споруд виділили житло-майстерню XI ст. та майстерню XII ст. автуницьких гончарів. О.П. Моця разом із колегами визначив різноманітний асортимент глиняних виробів, вирахував середню вагу горщика та обрахував кількість керамічних виробів. Крім того, він дійшов висновку, що один горн здатен витримати до 50 випалювальних циклів, відтак усі знайдені на селищі горщики (більше 2 тис.), на думку О.П. Моці та А.П. Томашевського, могли бути випаленими під час 40 випалів-завантажень одного горна.

О.П. Моця був одним з ініціаторів проведення на базі Поліського загону Дніпровської археологічної експедиції ІА НАНУ у серпні 1992 р. польового археологічного та історико-краєзнавчого семінару «Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі». Виголошені доповіді представили перші результати робіт на поселенні та могильнику. Аналіз здобутого матеріалу за всі польові сезони досліджень пам'ятки дозволив О.П. Моці разом із колегами систематизувати результати розкопок у навчально-методичному посібнику «Південноруське село IX–XIII ст.: Нові пам'ятки матеріальної культури» та колективній монографії «Село Київської Русі».

Протягом 1998–2012 рр., уже як завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології (1999 р.) та член-кореспондент НАН України (2003 р.), О.П. Моця очолював Шестовицьку міжнародну археологічну експедицію. Під його керівництвом за п'ятнадцять польових сезонів на городищі в урочищі Коровель було розкрито понад 3 тис. м² у південно-східній частині пам'ятки, що дозволило виділити вісім будівельних горизонтів, визначити конструктивні особливості та перебудови оборонних укріплень. На території посаду було виділено найбільш інтенсивну забудову смуги вздовж східного краю тераси. На території Шестовицького подолу були виявлені сліди ювелірного, залізобобного, деревообробного виробництва. Проте, на думку О.П. Моці, основною галуззю діяльності мешканців Шестовицького подолу було обслуговування річкових суден, включаючи їх ремонт і будівництво.

Серед досліджених поховальних комплексів потрібно виділити розкопане у 2006 р. на краю тераси на північний схід від посаду городища поховання вікінга в камерній гробниці. Як вважав О.П. Моця, цей курган містив поховання одного з ватажків шестовицької

дружини, на що можуть вказувати спис із позолоченою втулкою та повний набір зброї. Поховання вікінга, за типологією більшості речей, було датовано 70–80 рр. X ст.

На базі Шестовицької міжнародної археологічної експедиції в 2003, 2006, 2009 та 2012 рр. відбулися Міжнародні польові археологічні семінари, присвячені дружинним старожитностям Центрально-Східної Європи VIII–XI ст., міжнародним впливам на формування Давньоруської держави, матеріальній та духовній культурі Південної Русі.

Із 2003 р. О.П. Моця був консультантом Чернігівського загону Державного підприємства «Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України”» ІА НАН України. Співробітникам експедиції вдалося зробити важливі спостереження щодо розвитку стародавнього Чернігова, характеру міської забудови та планіграфії у різні періоди історії міста. Крім того, вдалося зафіксувати північно-східну межу Чернігова домонгольського часу та отримати матеріали, які характеризують його економічний та господарський розвиток. З 2013 р. О.П. Моця очолює роботи Лівобережної археологічної експедиції ІА НАН України у Чернігові та Седневі.

Наукові інтереси О.П. Моці з 2009 р. були пов'язані не тільки з дослідженнями літописних міст Чернігівського князівства, але і з вивченням дружинних пунктів на так званому «шляху Мономаха». З початком систематичних археологічних досліджень на Виповзівському комплексі О.П. Моця став співкерівником експедиції Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка та ІА НАН України. За перше десятиліття робіт на пам'ятці було досліджено оборонні споруди на городищі, ділянку дороги та забудови посаду й виявлено синхронні культурні нашарування на подолі, портову зону. О.П. Моцею було зроблено висновок, що Виповзівський комплекс – воєнізований торгово-ремісничий табір, який використовувався для поступової експансії на землі Північного Лівобережжя.

Отримані матеріали археологічними експедиціями під керівництвом О.П. Моці протягом останніх чотирьох десятиліть досліджень на території Подесення, дозволяють розглядати та вирішувати цілий ряд актуальних проблем в історії Київської Русі. На думку О.П. Моці, це допомогло у вирішенні питань про феодалізацію чернігівської округи в IX–X ст., етнічного складу населення в окремих пунктах, особливо в дружинних таборах (Шестовиця, Виповзів, Табаївка, Гуцин, Клонів), визначення ступеня соціального розширення та специфіку ідеологічних уявлень на території Чернігово-Сіверської землі, яка являлася важливою складовою «Руської землі» у вузькому значенні цього терміну в домонгольські часи.

Підсумки своїх багаторічних досліджень О.П. Моця підвів у ґрунтовних історико-археологічних монографічних працях «Південна «Руська земля» (2007), «“Русь”, “Мала Русь”, “Україна” в післямонгольські та козацькі часи» (2009), «“Анти”–“руси”–“українці”». Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V–XIX ст.» (2012). Важливе значення в контексті розвитку регіональних студій мала монографія «Давньоруський Чернігів» (2011), яку О.П. Моця підготував разом з А.Л. Казаковим.

З 2015 р. О.П. Моця – Почесний професор Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. Не одне покоління випускників із захопленням слухали його лекції з історії Чернігово-Сіверщини та її ролі в середньовічній історії Східної Європи. Поважний професор дозволяв студентам під час захисту кваліфікаційних робіт та державних іспитів виказувати свої думки, свою точку зору на історичні процеси на теренах Чернігово-Сіверщини та України. В експедиціях під його керівництвом студенти проходили археологічну практику, робили перші кроки на шляху наукового пізнання рідного краю. Серед його численних учнів, які захистили кандидатські дисертації, були представники чернігівської археологічної спільноти – відомі на сьогодні своїми професійними дослідженнями А.Л. Казаков (рік захисту 1993 р.) та О.М. Веремейчик (1994 р.). У О.П. Моці можна було повчитися самовіддачі щодо обраної професії, що дозволила стати йому відомим науковцем не тільки на теренах України, але й за її межами.

Світла пам'ять про Олександра Петровича Моцю назавжди залишиться в серцях його колег та учнів.

Олександр Коваленко, Людмила Яснівська

Шеф-редактор – Chief editor:

Сергій Павленко – історик, заслужений журналіст України

Sergiy Pavlenko – historian, honored journalist of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Головний редактор – Main editor:

Світлана Шуміло – кандидат філологічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), запрошений професор Університету для іноземців в Сієні (Італія)

Svitlana Shumilo – PhD in philology, associate professor of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), invited professor at Università per Stranieri di Siena (Italy)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>

Заступники головного редактора – Deputy of main chief:

Володимир Дятлов – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Volodymyr Dyatlov – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4320-7795>

Олександр Коваленко – кандидат історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Oleksandr Kovalenko – Candidate of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8382-0159>

Відповідальний секретар, науковий редактор –

Executive secretary, scientific editor:

Віталій Шуміло – кандидат історичних наук, науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), керівник філії Науково-дослідного інституту українознавства МОН України в Італії (м. Сієна)

Vitaliy Shumilo – PhD in history, research secretary of the Lazar Baranovych Research center for the study of the history of religion and the Church (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), the head of the office of the Research institute of Ukrainian studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine in Italy (Siena)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-5422>

Редакційна колегія – Editorial committee:

Анатолій Боровик – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Anatoliy Borovyuk – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0701-6668>

Сергій Веремєєв – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян та спеціальних історичних дисциплін (Гомельський державний університет імені Франціска Скорини, Білорусь)

Sergiy Veremieiev – PhD in history, associate professor of the department of slavic history and special historical disciplines (Francis Skoryna Gomel state university, Belarus)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1588-231X>

Олена Веремейчик – кандидат історичних наук, доцент (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Olena Veremeichyk – Candidate of Historical Sciences, associate professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3020-8342>

Ганна Вертієнко – кандидат історичних наук, науковий співробітник (Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, Україна)

Hanna Vertienko – Candidate of Historical Sciences, research associate (A.Y. Krymsky institute of oriental studies, National academy of sciences of Ukraine, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2104-0058>

Олександр Галенко – кандидат історичних наук, керівник Сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я Відділу історичної регіоналістики (Інститут історії України НАН України), доцент кафедри історії (Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Україна)

Oleksandr Galenko – Candidate of Historical Sciences, the head of the Black Sea civilizations research sector of the department of historical regionalism (Institute of history of Ukraine of the National academy of sciences of Ukraine), associate professor of the department of history (National university of Kyiv-Mohyla academy, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6814-7549>

Ян Капранов – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської і німецької філології та перекладу імені професора І.В. Корунця (Київський національний лінгвістичний університет, Україна)
Yan Kapranov – PhD in philology, associate professor of the I.V. Korunets department of English and German philology and translation (Kyiv national linguistic university, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2915-038X>

Ігор Кондратьєв – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Igor Kondratiev – Doctor of Historical Sciences, professor of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0696>

Пьотр Кролл – кандидат історичних наук (Ph.D.), академічний секретар Інституту історії (Варшавський університет, Польща)

Piotr Kroll – PhD in history, academic secretary of the Institute of history (University of Warsaw, Poland)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7983-1584>

Тамара Льонніґрен – доктор філологічних наук, професор (UiT Арктичний університет Норвегії)

Tatara Lenningren – Doctor of Philology, Professor (UiT The Arctic University of Norway)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7400-8126>

Євген Луняк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України (Ніжинський державний університет імені М.В. Гоголя, Україна)

Yevgen Lunyak – Doctor of Historical Sciences, Professor, the head of the department of the history of Ukraine (Nizhyn M.V. Gogol state university, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3469-3680>

Світлана Ляшко – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник (Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Україна)

Svitlana Liashko – Candidate of Historical Sciences, leading researcher (Institute of biographical research of the V.I. Vernadsky National library of Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2250-6718>

Олександр Маєрін – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи (Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Україна)

Oleksandr Mavrin – Doctor of Historical Sciences, Professor, deputy director for scientific work (M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeology and source studies of the National academy of sciences of Ukraine, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9048-578X>

Єжи Остапчук – доктор теології, професор, декан богословського факультету (Християнська теологічна академія у Варшаві, Польща)

Jerzy Ostapchuk – Doctor of Theology, Professor, dean of the faculty of theology (Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, Poland)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7659-3936>

Андрій Острянюк – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Andriy Ostryanko – Candidate of Historical Sciences, Docent, head of the department of archaeology, ethnology and local history and tourism (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8995-8968>

Володимир Пекарчук – доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права (Академія державної пенітенціарної служби, Україна)

Volodymyr Pekarchuk – Doctor of Historical Sciences, professor of the department of theory and history of state and law, constitutional law (Academy of state penitentiary service, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7750-1474>

Сергій Плохій – доктор історичних наук, професор, директор Гарвардського українського наукового інституту (США)

Sergiy Plokhii – Doctor of Historical Sciences, Professor, director of the Harvard Ukrainian research institute (USA)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1667-6550>

Володимир Половець – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Volodymyr Polovets – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2333-868X>

Олександр Пригарін – доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та етнології України (Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Україна)

Oleksandr Prigarin – Doctor of Historical Sciences, Professor, professor of the department of archeology and ethnology of Ukraine (I.I. Mechnikov Odesa national university, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6684-309X>

Олександр Рахно – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Oleksandr Rakhno – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archaeology and Local History (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3844-3531>

Ґвідо Хаусман – доктор історичних наук, професор (Інститут Лейбніца зі східно- та південно-східноєвропейських досліджень, Німеччина)

Guido Hausmann – Doctor of Historical Sciences, Professor (Leibniz-Institute for East and Southeast European Studies, Germany)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3893-9094>

Вера Ченцова – кандидат історичних наук (UMR 8167 Схід та Середземномор'я (Візантійський світ), Колеж де Франс, Франція)

Vera Chentsova – Candidate of Historical Sciences (UMR 8167 Orient and Mediterranean, Collège de France, France)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4529-7920>

Олена Черненко – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), доцент кафедри середньовічної та сучасної археології (Варшавський університет, Польща)

Olena Chernenko – Candidate of Historical Sciences, docent of the department of archeology, ethnology, local history and tourism (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), assistant professor at the Department of Medieval and Modern Archaeology (University of Warsaw, Poland)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4463-7500>

Дімо Чішмеджієв – доктор історичних наук, професор, Кирило-Методіївський науковий центр (Болгарська академія наук, Болгарія)

Dimo Chishmedzhiev – Doctor of Historical Sciences, Professor, Cyril and Methodius research center (Bulgarian academy of sciences, Bulgaria)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2024-7987>

Наталія Шліхта – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри історії (Національний університет «Кієво-Могилянська Академія», Україна)

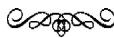
Natalia Schlichta – Candidate of Historical Sciences, Docent, the head of the department of history (National university of Kyiv-Mohyla academy, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6767-4657>

Костянтин Ячменіхін – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Kostiانتyn Yachmenikhin – Doctor of Historical Sciences, Professor, the head of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко, С. Аткинсон.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.
Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 28.12.2025 р. Формат 70x108^{1/16}.
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 11,10. Обл.-вид. арк. 19,95. Тираж 100 прим. Зам. 06/СЛ-06.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.

Тел. 063-2558821, 097-7523316
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com